

РАФИГ СЭМЭНДЭР

БАКЫ.
КЭНЧЛИК
1990

Редактору ШӘФӘГ

Рафиг Сәмәндар.

Шаһидлар: Б.: Көңчлик, 1990,— 448 сәх

Мәндарым оқычу! Жеген мә, бұз китапты адымны көрөнде тұрғынны басты жаіножан. Дақылдандағы гағра шарттағы мечеткөң — жаңы-жакшылғасын. Шаһидлардың гағра түнгілік голомынан жаңы Рафиг Сәмәндар да белсенді жаңы-жакшылғасы. Нече дағы «аударылғас». Бу тәделдерик тоғасынанда шүкүрлө-шүкүрлө тұмандар болынмыз, шымалы-шымалы күзүлар берділділдік... Жаңыс деген күткүн қоюаты туруйбы. Амма бұз тәделдер әзарларда бирге дөгумен бекітілірлеринде гағра мәзлериңен сир адам мири-мөрдени бекітібадар.

«ШАҲИДЛОР» китаптың асрлордан боры азиялан, мұсадурдағы талемимиздеги гағра оғынышыздар. 1990-чы жылғы еншінуга да жаңылар галым, түфәншіл-төсіншіл күштердің алғыннанда жеке аздада бір мәннен зерттер. Бу машылдың азумы азымы, наисжолар деңгелесін, гарәпшегін, жаңаданынан бізде...

4702060201

III
M 653 [12]—90

AЗ 2

ISBN 8020—0717—6

©Көңчлик, 1990

ӨН СӨЗ

Бұз китаб һәр шаһиддин азумынде деңгелән ағылшындардың ибераттады. Буллар аді жаңылар деңгел, бодын сезде бир ғодар ағсананалаштырылған, гейрәт-ади-лаәштирилған негемеләрдір. Җұнқи бу жаңылардың гағраманнандары өзілері аді шаңдугу ғодар елумылардың гейрәт-ади, ағласынғазадыр. Ахы, һеч касын аттынан көз билемдозды ки, галбы Ватан ынисілә чырлықан, али силаһема, озың құнаң-сыза олар бу атапар, аяналар, баалалар азумы дос кими, гардан кими голома мерен бир ордунан алиниң ғәттә жетирилсін. Онылардың күнаңы жаңы! Ватанни сенмелек, онун намусынан чакмак, һансы ғануида, һансы чинајат мәчәләснинде, һансы өнімдә ғанаңы дөврәде күнаң сајылышынан ки, бу күнаңсыз гаттың да күңіл қараж!

Жалын азла тәнкілардың гарышсының чыханнандары гојағ бир тәрәғә, боеңи очагында айлашашиб күлдә сасине ешиј чыхан Исаabalыларын, ата-анасы көрмасын деј, балқона чыхым папирос чакән Азадларын, յаралыларын жардымына калан та'чили жаңылар Саласарын, еш машинында жол кедән Ибраһимларын, Мұрасагуловларын, машинына бемзиң додурмата кедән Ну-ретларын, автобусда синко калан көрпә Ларисаларын, Илгарларын күнәнди на иди көрасен?

Бу фактларды дүшүндүлкәнде азимдағы гағром титрецир, сезләр боязында да тыханнаб талыр, мәннін гөзөр болкур. Бу бояда һағсазлығы сезләрдин мәйбүд мә'насынан сымындыры билимірәм. Сезләрдин на көлмелорик на күнәнди? Құнаң һағсазлығындағы. Бу бояда һағсазлығы, бу бояда зорықтың дилик имказыларында оң тарағә сыңарайыр — сезләр мәнә күчсүз ғанаңсыз көрүптур.

Жаңылым Рафиг Сәмәндар бұз китабы жаңылардың шаңдашылғы борчуну намусла жерине жетиримшиңдер.

Бала жарының истиуди, һәр биримнен багында сыйылдајыр. Енді бу жарының, бу фәнниенің даңынеттін сонра биләшәйкін. Жарада исти-исти баҳмаг жа онун тәффаррұтының калғыза көчүрмек ғәм мәс'үлійіт талаб едір. ғәм дә қасарал! Бу фәнниенің бу күн жаңылар да чатындар, бу жаңылардың сакит үрекле

охумаг да. Бұншылда жаңашы бу фачна мәң жиқті гәлеме алымалы ыді. Тарих үчүн, қалачак үчүн.

Мән нағызшылдар жаңтындағы фикир деңгөз белгі шотиллик чекеркен, шәһидлардың һәр бириңін азұнамахесүс омур жолуна зағибнан гәлеме алған мұзалиғін налар чөндік, һансы изтирабандардың кечідікі, дәйдіүй тапшыларда ешилдікін аң-жалаға пеша ғабашшылдың за бүтүн бүнларды һансы маңынан азылдың несебінде гәлеме алдырып маңым олур.

Мұзалиф ғекасаттардағы һәр шәһиддин азұнамахесүс характер чынсағарларни, он мұнұмуды за һансы шаршылдағы жетістірдікінде дегін ерзінен истилділік гәлеме ала биліншідей. Бела ки, тапшылған бәдін аламаттарда охуя һәр шәһидкін образының, азұнамахесүс сифатының изиясінен кечірдікі изтирабандардың көрүр, сөз де шаһидің оғанағардашы за жаҳуд өмілдес саыр. Оның құжының алуымына көз жаshawын тоқыр. Бы ногтада бүтүн Азәрбайжан халықтарынан шағара өзекілір. Һамы бир-бириңін батсағалығы өверір.

Шәһидлардың һәр бириңіндегі айрыча бәсбәс едән бу китаб бүттөлеулиқта 20 жаңғар вә вондан соңрак сүйларын фачиасынша құзуқусына өзекілір. Бу жерде бойын түрк шашыры Мұхамет Акынғұла Қанантала шәһидлармен насыр етдікі шашуар шеңберде дүшүр:

Ең бұй торнаглар үчүн торпага дүшмүш эскер,
Кейдін ачад енарк енес о пак алны даңар.
Сән дар кәләмжөч мәтбәрни киммел газесі?
•Көмелим, жәл сән тариха» — десем, сымасыны.
...Мер булуттарда ачыл түрбәзін чатас да тавас,
Дедін ғозданыл Сурайянын узатас ардан.
Сән бу азиязин алтында бүруннүш галымна
Узаныркай кече мебетас көтірсәм жаһына.
...Тұлалыға мәтбіри, ахшамдарын сарасан жарына
Деніп бир шең бер едә билдім деңгөз жатырына.

Үрандаған калал бу даңиәнан сатыларлығын шәһидларимиздә дә шашылған етмек олар.

Мұзалиф ізләр: «Олумундаң мүрмі икінші күн соңра Телманың гызы олду... Көрсек, Телман олған олсаңды, бу гызының адымы не тоғардай? Гәран-філ, Нармыз, Лала, Балонина... Телманың оғын балалары да едә жерілдер... Үран еләзіб көдіп еірзана да билімдем. Корлакын соғысадан, ынтымсыздандын, атасын бешіншіндегі горлдум. Еирден қырдача көзларини мәнә зиялдајар... Мән о бахшыларда таб көтірмәсінде. Гырық Новруз бәрларымында чыханы оғызындығын жүрмечіл жүргүларындан горхдум... Она бахмаг үчүн, баҳа-баҳа аяғ үстін дүрмег үчүн, қарып шир үраза жастане.

Бу чүмделдерің өзекілігесүс охумаг олармы? Телман милицес сержанттың импіл. Көрүн, мұзалиф шәһидден аламати олан милицес рұтбасын нече ма-

наладидырыр: «Әмдел бу рұтбадан — бу пилләдән жаһары галхшатаға тоғма-ды оны. Ән бойын рұтбасын, ән бейін пилләсінен еса оны Ватан береді: Шә - Ә - Ҙ И Д !

Гызыл Ордуға ғойтуғумуз абызданын анында Гызыл Орду бизнік белалары ганындаған елады. Оңлардан бири да Исафилді. О, дүңен әзміннен ордуда гүлгүл едірді. Бу күн әзміннен ордунан аттығы құлдағын әзідік олуды. Иланы, бу на тозад, на анилашылмаслы? Бу тозадың дәренилинина жарын мұзалиф аттарлы гөтке жетірилген Асель за Күнай балаларының міндеттесіндең жаңаралығынан: «Нија әскәр көдірлөр? Ватанни горумага. Вәс ата Исафил Ватанни горумурдымузды?..»

Бу нағыл суалының қызығының күмбән сорушаг, ылана?

«Бизнік торпаг еле бер торпагыры, бизнік халық еле бер халғадыр, бизнік айналы еле аныңдырым, отгуллары азмамындағы табағажерінен оғуллардың дөгүбенгітін жаңар!»

Мән истиражын бу китабы охуянын каләмжөч иесінілләр һәр шең жаңдату күннің билсін! Мән метардем бу китаб дүңінде дилларына чөврілсін, ғој бүтүн дүңінде башының көтирилген мұсабиблардан, вердікимнан құнайының түрбасынан да жаңу мұнұмуды да нағыл икен ғатыс сәйлемдеміздән тоқтапкынаның күннен шағындағы халықтардағы әзіздіктердің олсуы!

Бәзін Чавашшир, Бабек, Шаң Исмаїл, Гачаг Наби, Гачаг Карәм, Чанад хан, Қалаби хан да с... әзімі тарихи ғәрәмманыларымыз ғалтында жазылғанда оқуяуда онылардың шүлгаштаңыдан да төрхмазылығындағы әғсанәнә жаңардан мәнен еле қалып ки, жатын халық да ғәрәмманың көрмек истегінде мәртебада әғсаналаштырмашы, бұны көрсі да оғылар ғалғымда мәлumat бізде шашырдилмешін болуудымын һәндәдә чатышылған. Жалын алаға танклардың үстүнде чұмаш шәнба көчесінин иккіларынан чесаралат ғәрәмманыларымын соғысарында қарзидан соңра тарихи ғәрәмманыларымызның жаңарат жаңа шүйнен галмады.

Дүңәнен ғадар һәр күн растаң калдијимнан, милюмлардан бири кимни таныдымызда бу адем чыншылар бир көчесінин күнінде на бояж ғалба малик ғалдугларының елүмнери или тәсдіг едіб ғерін-аджашылдар. Шәңбә көчесінің адилдікден ғерін-аджашылғыға ғовуштуған кечесі олуды. Нече демә, емрүкүза бою адларының фокрда жақдидиң тарихи ғәрәмманыларымыз да еле шашба көчесінин оғуллары кимни адемларымыш. Заман көчесін, халық бу қындылар берасында да ағсаналастағанлар жарадағат, шашар жаңылыштарының китаблар болғалашағат, поемалар да чылд-чылд романлар жаңағалар. Мән азим-шық, Рағиб Сәмзөндарынан факттик материалдар жаңылымда жаңылымда бу китаб жаңағанда үзіннеге жаңағанда дағы бойын әсәрларынан дағындығы олар-шашыл.

Шабындаримиз бағында жазылан некајеттер өсм дә коләчәк насыллар үчүн ибрәт атасынан. Гөз опладаңын күни саламалы олмасыптар, хөйрін шардан, гарсаны агадан, десет дүшмәндән айрып билеппиләр. Билеппиләр ки, жашадыгьларды гармагатарышын дипломатика, һијла земаноңсизда һәр күн, һәр сағат аյнан да касорлы сламасылар, нағиселарин ахарынын авалачадын көра билеппиләр билен күни опларын да башыны мүснебеттер ачылар, тарих саңыснандан сишине биләржэр.

БӘХТИЯР ВАҢАБЗАДӘ

БОШ ГӘБИР

ИСАЕВ ФӘХРӘДДИН ХУДУ
ОҒЛЫ [1963-чү ыл]

— Салам, Худу даы!

— Элејкумәсалам!

— Фәхрәддиндән жазмага калмишем.

— Нәйиннән жазачагсан онун?

— Атасысан, наји десан ону да жазарым.

— Одеј... Билачериликти бош гәбиридан жа.. Газымышдыг...

Сахладыг.

Билачери гәбиристанлығына сары бир чаван мағә жериди. Асты-аста, арамла... Гүр'анла... молла габагда... мағә де ардынча... Бутүн гонум-гардаш, таныш-билиш, гонум-гониш да мағәнин алтында гәбиристанлығы сары жерикрди. Мағәнин ағырлығында молланын ағзында сезү, чамаатынса бели әйлимишиди. Лап узагдан да бир көлни наләси. Жана-жана дејирди: мени тојуб нара кедирсан?

Нече күн иди ки, Билачери гәбиристанлығының дарвазасы ачыг, өлүләри аяг үстә иди. Беш-он гәбир о жана шәһәре мәдән ири асфалт јол кечир... Кечәјнән бу ѡолдан бағыра-

багыра, бејүрә-бөйүрә кедән танкларын сасына айланды бу өлүләр. Танкларын багытысындан өлүләрда да үрәк-кебек гелмайып... Көрпәч, чаванча өлүләр о кече сас-куја јер алтада ез габирләриндән чыхыб горхудан гоча өлүләре сыйныб. Кечең өсрәдә өлән эмиларин, бабаларын гучагына атылып. Јерин алтында да јерин үстүндакилардан горхуб нәвә өлүләр, баба өлүләрден пычылтынан корушуб:

— Өлү баба, на хай-кујуда, сас-кујуда јерин үстүндә?

Бабаны сумуклары нече илләрди овулууб бу торпага гарышы. Сумуклары неча илләрди от чүчардир, торпаг үйдүрүп. Јерин алтыны да билирди, үстүнү да. Јерин алтыны да көрмушдү, үстүнү да. Аңчаг белә бир кече көрмәшишди, ешитмамишиди. Көрпәч өлүнүн элиндан кече чычав үчүн белә баба јер алтада бир алардан да дарина жатын бабасынын жанына кетди.

— Бабам, бу ушаг, бу кече мәни белүрдәк. Јер үстүндө хай-кујуда нала, аглапшым вар. Башым чыхымыр. Балка сан дејсан нали?

Бу баба да о кече јер үстүндәки мусибәтдән баш ачмады. Неце илләрди айғынын узындыб динчими алдығы жатағындан галхыб о да из бабасынын жанына кетди.

О кече бабалар өлүмүн жадан чыхырбы һамысы аяга галхады. Јер алтада тонгат галајыб этрафына топлашдылар. Бардаш гурур айлашылар. Тасбей шагтыйлатдылар. Гөлжан түстүләттиләр. Аңчаг о көрпәч өлүчүзәи баша салып билмәдилар, чавабын вера билмадилар. Бу иш мат галдылар. Һамынын үмиди о дүниядан бу дүнија көлөчак тәээ өлүә иди. Аңчаг о, бир сөз деја биләрди. Аңчаг о, бу өлүләрин никаранчылығыны өлдүргө билорди.

О кече сәнәра кими Билачары габиристанлығында өлүләр жатмады. Деэмәйл башын чыхырбы габирләрдин бахан да олду. Јер алтында јер үстүндө галаң огул-ушагларычын һөнүр-һөнүр аялжан да олду, ез гәбрини кез јашыла долдуран да олду. Нәсајат, јер алтында бир өлүчә ушаг гача-гача бејүкләре хабәр көтири:

— Ураа... ураа... габиристанлығының өлү көтирирләр!!!

Жанындақы өлү эмилардан бири ушагын гулагыны бурду.

— Адам өлүә сөвинимэз.

Биринчи көрайди ушаг јер алтында дөйүлүрдү. Биринчи дефәди бу ушага јер алтында ачыгланаңырдылар. Биринчи дефәди јер алтында гулагы чакирилди. Көвралиб аялды ушаг:

— Ебىј јохду... көрәрсан, габиристанлыға кәлән эмиләре дејәчәјәм кедиб атама десинләр.

Габиристанлыға кәлән эмиларин, дајыларын өзләрини да дејүмшүдүләр, сојмушшүдүләр, үсталик баласын да өлдүрмушшүләр.

Аста-аста гырмызы мафә, һүзүлү адам акыны ағыр бир кими кими габиристанлыға жан алды. Ләнкарлај-ләнкарлај...

Адамлар дашлара дәјиб дајанды. Мафәни көйдән јере ендирдиләр. Гонгум-гардаш мафәни из чицинләриндән кетүрүб торпагын чицинге гојду. Ағыр мафәни алтында тазээче чүчәрән отлар, күллөр галыб азилди. Күч балалыа бир гарны ач, бир гарны тох гышдан жаша чыншагларын бели сыйнды. Молла мафәнин башында уста дајаныбы, бүтүн габиристан әйлино — сөјидләре, јетим-јесирләре, атасы-анасыллара, давада өләнләре, шәнид көдәнләре, иткис дүшәнләре, һамыны, һамынын ат-анасына дуа охуду. Һылва-чәрекләре габирләрин үстүн дүзәндан сонра өлүнү котуруб габиристанлығдан узагла шыллар. Кәлдиклери кими да аста-аста арамла өлүнү гајтарыб апарылар.

Өлүләр да бу ишә мат галды. Йамачда газымлыш гәбир галхыб өлүсүнүн ардыча бахды. Баш галымын чычан габир өзөүнән шүбһәләнди. «Бәлкә мән бир күнән иш тутмушам? Даң чыхыб, су сыйын мендан балкә???. Баш габир инчи-дијини көрән, бош галдыгыны, инжаран галдыгыны көрән, бир ата дәстәдән айрылып бели бүкүлә-бүкүлә, кез јашы текүлә-текүлә гәбр яхынлашыць. Тазээче газымлыш торпагы овчалыјып атлады... сыйгаллајып аглалы. Јазысында дашинын гучаглајып гулагыны ағы деди. Кез јашынан баш дашины налар жаҙы, наләр деди ону аялда билир. Соңра баш дашины да, торпагы да, бош габри да епүб, баш аյыб хәләт динмәз-сәјләмәз аяг үстә дурду. Соңра ченүб ағыр-ағыр о да мафәниң далыјича кетди. Өлү исе өз дәстәсүнән габиристанлығдан, дөгмача гебрилән үзаглашыдь... Өлүләр аягы галхыб матым-матым, инчик-инчик онлардан узаглашан бу өлүнү руңула даңышылдылар:

— Но олуб көрән?

— Бу на ишди? Дүнja дагылыр нади?

— Карада көрүнүб өлү габиристанлығдан дала гајытын.

— Йоо, бу дүңчанын башында насе вар!!

Көнін габиристанлығын, көнін дарвазасы чырылдаја-чырылда галмышды. О өлүчә ушаг да деэмәйб јер алтада чыхыб аяла-аяла кәләнләрдин далыјича гачмагат истеди. Баялагы ами гојмады... тутуб сахлады. Соңра да алжын чыхырбы гебрин үстүндөн бир налва-чәрек кетүрүб ушага верди... Конкуну алды...

Гырмызы мафә көздән иткис кими һамы бош галымыш габрин башына һыгылды. Баш дашины ортая чакиб соргу-сулла тутду. Баш дашины да, бош гәбир да бели бүкүлә тавдан не шитмитшиллар сону да нағл еладиләр. «Бу кече көрүмәмениң мусибат олуб јер үстүндө. Јер алтындағы огуллардан да артыг огуллар өлүб».

— Өлүүүб?

— Йоо... өлдүрүбләр... қүлләјле... тыртылла!!!

— О неце өлүмдүй?? Биздә белә өлән олмајыб һәлә.

— Нә үстә өлүбләр?

— Торпаг үстә, гејрат үстә, намус үстә.

Өлтүләрин һамысы сусду. Һамысы да ез елмакларине пешиман олду.

— Капи биз да олар кими өлајдик.

— Корунур, о иккىд өлүнү де бизэ јараңдырымайблар. — Йоох, с кече өләндерин һамысына бир јараңыглы адвериблер. Шәнид.. шәнид.. Адларына шәндерин устуңда көзәл бир хијабан ачыблар. Шәнидләр хијабаны. О иккиди да о хијабана апардылар.

— Ады најд? Атасының ады нәди? Бизде гоһум-гардашы жатырмы?

— Жатыр.. Жатыр.. Һамымыз онун гоһум-гардашыыыг. Еви де биңден бир аз ашағыда — Биләчәринин ичиндөйдир.

— Ады нәди, бәлкә таныңырыг?

— Ады Фәхрәддин. Исаев Фәхрәддин. Худу оғлу. Танымассыз, сиз бу дүнија келәндән соңра о дүнија калиб. 1963-чү илдә.

— Мен ешитмишем. Новруз бајрамында анадан олуб... мартаң 21-де. Дәдәм данышыбы мәнен. Дејиб Худу күпинин бу бајрам күнү ики гыйдан соңра бир оғлу олуб.

— Елеидир. Өзүндән соңра ھәле бир гардашы, бир бачысы да олуб.

— Мәним кичик гардашымнан бир мәктәбә кедиб. 5 немрәдие.

— Соңра мәнним гардашымла охујуб 2 немрәли мәктәбдә... Биләчәридә. Чох сакит ушаг иди.

— Амма гейратты, намусу оғлан иди. Ики ил әскәрлек чакиб. Бир шикајети-зады олмајыб. Машын суруруду. «ЗИЛ». Өзү сөкүб, езү ығарды.

— Бүнләр һамысы бир жана. Биңден бејук, биңдән ағыр бир дерди галып. Нојабрын 4-ү киши тојун елајиб. Көлинина катирмәјे имкан тапмајыб. Көлини гара мәйиниб, ағзында гара яшшімаг.. Гарача-гарача ағылар, нарајлар...

— Арада ешицирик. Аллаһ сабр верисин о калина.

— Шеңердә Қызыл Орду дејилен жер вар.

— Ешитмисиц.

— Орда бир газет көшкү вар, орда күлләләнәни.

— Эңәзәл елүмдү... лап есл киши елүмдү!!! [Өлүмде де адамын пахыллыгы тутармыши].

— Бу чүр елүнү кәрәк бурахмајады!

— Аллаһынын мәсләнәти беле олуб.

О күн Биләчәри гебириниң ылғындақы өлүләр бејүклү-кичилик Фәхрәддинин бош гебирине, јаш баш дашына башсағылыгы вериб һәрә ез гебрине чокилди. Бош гебир исе бош галмады. Ора һәр күн чычак, ширин сөз кетирдиләр.

Бош гебрин адьы болди. Өзү Фәхрәддинин мәрд, иккىд адыла, һәрекатије, гејретије, намусујла долмушду.

НАМӘЛУМ ШӘНДЛӘР

Хијабанды иккى намәлүм шәндиңдә гәбәр вар. Һамымдан чох о гоби пројект үстүнде оглажылар.

Еиринчи намәлүм шәнди:

Гардаш, үзүмү гәбрине тутмушам. Бу жер үзүнде һәр күлүн, һәр дашын, һәр ағамын, һәр чыңгылын, һәр гумун ез ады вар, ез жијеси вар.

Кејіден дүшән бир лалајин ез ғанады, гүшүн ез ады вар. Ахан улдузун да жијеси вар. Өлимдә тутдугум талеини јазан бу гара тәлемин да ез ады, ез саңиби вар... Есес нече олур сан намәлүм олурсаң, гардаш!

Гур'янын охунур, ясииниң тапшырылыр, торпағын епүлүр, үстүнә күлләр сөзилүр, көз јашшары аланыр. Бело да намәлүм олар.

ШӘНДИ! Бундан да көзәл ад олар?

Шәнидләр хијабаны! Бундан да көзәл жер олар?

Гәрәпфил! Бундан да көзәл гызымы аглар, сәриләр адамын гәбри үстүнә?

Һаяжып... чох һаяжып, бүтүн кагызларда намәлүм жазылышсан.

Өлү: Кипши чинсі! Илк чұмлап белә жаызылыб, гардаш. Әсл кишинин өлому торпагы үстүндө еле белә олар.

Керкемі: 25—30 жашларында: Вәтән јолунда әсл өлмәли вахтадыр. Соңракы олум мәлумдур, мәним шәнид гардашым. Соңра өлмәк асандыр.

Палтарты: Үздән жүн көйнәк: Бес пенчайин, палтон наны, гардашым? Інда чыхарыб гојмусан? Інсаны мыхдан асыла галыбы? Бәлкі көйнімөз вахт таппамымсыз? Еле бир жүн көjnакда атылымсан чөлә? Ахы жаңвар иди, гардаш... Гыш айы иди. Балқа гышын сене дәхли олмајыбы? Бәлкә таласикде гыш жаңына душымсаң?

А) Нарайл.. Інсаны евде нансы асылғандан бир жијәсіз палто, пенчек асылымса кетүруг бијабана көлин. Шәнидин әйнине отчүн... Эжнине олурса...

Дүн көйнәни алтындан ағ дама-дама көйнәк. Дамалары көйдүр: Нә әнб ғырмыны деңіл? Нә әнб ғанына бојанмајыбы? Бәлкә соуугдан көјориб. Өзүнү дама-дама гәфеса није салмысан, гардаш? Бәлкә тале сени езу салыбы бу гәфес? Бес неча жыртып чыхымысан бу дама-дама гәфесі?

Чинс шапшары көj рәнкіндә: Бу да сени горуја билмәжіб. Секүлән жыртылан деңіл иллэрлә көйинсен. Бес бир кечәдә неча дидилиб бу шалвар? Қерунур халис чинс дејілміш. Сени горуја билмәжібеса неч сене кәрек деңіл.

А) мајка: Инанымырам ағалығына. Инанымырам памбыглығына... Курајин јерде сурунгеркан, урајин дајанааркен, ганын ахаркен о мајка неч ағ гала билдер? Нече памбыг ола билдер?

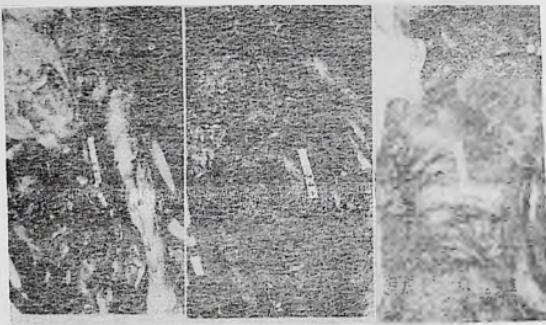
Мейитин узүні 168 см. Әсл киши, әсл шәнид бојда олмусан. Һајыф бу бојдан о жана кече билмајөккөн. Гәбрин ез буjoндан узундур шәнид.

Күллә алнындан кириб-чыхыб: Күлләнин узуне не дұз бахымысан. Әжілмемиссан, башыны жаңа чәкмемиссан. Қезүнү гырппамымысан. Оленінде да көзүнү жуммамымысан. Бу торпагдан дојмамысан, нади шәнид?

Нама'лум шәнид: Әкәргәбрин бу торпагдадырса, үстүндө ел-оба ағлајырыс сен неча нама'лум ола биларсан.

Ағлајандар аман-атан, бачын-гардашын дејілсө, бәс кимди-лэр, шәнид?

Сен нама'лум дејілсөн... Сен һамыдан чох ма'лум, адлышынлы, жараңшылы, һамыдан чох гоһум-гардашы, һамыдан чох ана-атасы олан бир шәнидсөн.

Икинчи нама'лум шәнид.

Сәнин шәклиндән бәлкә неч ким баш ача билмәз. Сәнин шәклини танымат да мүмкүн деіл. Сәнин шәклин шәкил деңіл, шәнид. Сәнин шәклин кез дагы, коз дагыдыр.

...Гара асфалта гарышмыш, бишмиш, гаралымыш, ғыр тија-нында гайнадымыш, мотор жағында говрулмыш, әле-овуча гучага келмејен бир топа шәнид эти... Инчиден түкклү бир аяг узанибы. Нече олуб бу аяг сағ галыбы? Нече олуб бу топа эт үстүнде жапырыб галыш. Қерунур сағ аяғыны итириб. Сол аяғыны жера меңкем басыб шәнид. Бәлкә дә сонрадан узаныбы бу аяг. Бәлкә дә жаңа чүчәриб бу аяг. Адан олсун, шәнид!!! Сәнә бахан елсун, шәнид!!! Сәни күна салан елсун, шәнид!!! Галх аяға! Бир тај аяғын ки сағды, шәнид. Атдана-атдана, поплан-нөпплан кез бу дүңжаны, шәнид. Қамымыз сене ағ ағачызыг. Гој қерсүнілар сени, шәнид. Бәлкә сол аяғында бир күн дөғма бир гапыны деје билдин.

Әмүр дефтеринин сон өзегигина жазылғанлары сене чаттырым, шәнид. Диғгетте гулаг ас. Бәлкә еа-еузун таныја билдин:

Кипши 25—30 жашларында. Палтарсыз. Сол аяғындан башта неч не галмајыбы. Үстүндөн танк кечиб. Аяғында уауын жеди, ени бир миллиметрлик чатып вар. Вәссалам, бурда дефтер-китапы бағланыры.

Анчаг мән с китапты тәзәден ачып алава еләмәк истајырам.

Бу шәнид, дох сөзді, чанындағы артық истәдиди ана торпагына гарышыбы. Торпаг да онун ғаныјла, чаныла жөргүлуб...

Шәнид, ишид, бир күнson аяғындасты галыхы бу дүңжаны көзін долашсан аста көз, аста долан ки, үстүндеки о бир овуич Вәтән торпагы огулуб текүлмасин. О торпаг сене нааладыр, шәнид!

ШӘНІДЛІК ДӘ БІР БӘЛЛІКДІР

Кимдір о бе? ӘЗІЗОВ НАБІЛ КОММУНАР оғлу [1968-чи ил жаңварынан 19-ү].

Жаңварын 19-да 22 жашы тамам олурду. Севинчіндән жереке салынышырынды. О күнү айнана тәзә костюм алып кејінмишди. О күнү айнана тоаға жүн којиңк алып кејінмишди. О күнү Набіл ела һеј кириб-чыхырды. Бибисикіле қалил сорушмушуду:

— Мама, бах көр бе жохшайрам?

— Охшуурсан, охшуурсан...

19-у ахшам институт жолдашларынан шәһәрде ад күнүнү кечирмалиди. 20-си раона жетмелиди. 25-де бејүк гардашы Етімад үчүн нишан апармалы дылдар.

Назарлакса охшам «бей» дүрмага шәһәрда Набіл езу һазырлашырынды. Шәһідлік дә ахы бир бәллікдір.

Набіл бала 1968-чи илнің жаңварын 19-да Газах раionунан Калинин кандидатынан анатан слуб. Атасы Коммунар кишинин жеді ушагы вар иди. Совхозда фәhlәliкке бу ушагларды салжайыбы, боја-бапшы чатырдырылды. Айләде ән азиз ушаг Набіл иди. Өлтүрде еле оядан жапшынды. Халғ Тәсәрруфаты Институтуның 2-чи курсунда охујурду. Гијаби... Семестр имтаһанларынан жәлмишди. Гијаби теләбә кими көлмишди Газахдан... Шәһід кими гаяжды.

Шәһәрде бибисикілде галырды. Бибисинин еви һарби госпиталын архасындағы Хуторда иди. Ела амиси Әлласқарин ени дә ордаиды. Бұтын күнү бу икіншінен арасында көзшірди Һабіл. Каһ бибисина даирди, каһ амисихила.

— Ай мама, хәберим олмадан әмим арвады мәнә стол ачыл.

— Билирам... биз дә көләчәйк. Нече жашын тамам олур? [Мамасы заң көзәл билирді Һабілиң жашыны, жеңе ела-бела зараптатса сорушыду]

— Ийірмік иккі...

— Бай-бай... Лап гочалыбы кетдин бала, сән.

— Демә даңа ай мама... Мама, сәна бир сәз дејаңајәй. Әскәрлікде гылзлар фылымға бахыбы дејибләр ки, сән 22 жашында еләчексан.

— Соғеңлеме!!!

...Нансы гыл дејиб көрасән бу қалмани Һабіла? Нансы гыл бахыбы бу ескәр балалынын фалызы. На иснағсыз гыл имиш. Адам да ескәрин фалына бахар? Бахырсан сән онун алина, үрәжина бах... Кезүнүн ичинә бах...

Мани көзләрі вәрді. Шәқілде мұнчык кими парылдајыр. Һабіл бу көзләр Һабіла көзмүнчүгү олуб Һабіль горуја билмади. Ҳырдача аллары вәрді. Шәқілде ағаппаг, һәјатда иә габар-габар иди. Газахда иншат бригадасында фәhlәliккөн галма габарлар иди. Фермалар, жашаңыш еллери тикирди. Әлиниң габары бојда бапбалача бир үрәзи әр иди. Аңчаг бу үрәзде дөргөн торпагымыз, бејүк Ватәнимиз, Гарабагымыз јерләшири. Бу үрәз бу Ватен учун, Гарабаг үчүн кече-күндүз дејүнүрдү. Жаңварын 13-де деканлығы, Гарабага кетмәji барада еризо жаылб өверишди. Гијабича төләбесан, олмаз демишилдер.

...О көмегінде — гоүм-гардаш, дост-таныш Һабілиң ад күнүнен жығышмышы. Сүфра бешшына топлашмышы. Әмми кими Һабіл де жеб-күлүрдү. Аңчаг ичинден наеләр ахыб кечириди биңү неч көс билмиди. Әлини атymbа о бойда сүфранан чами бир гисмет черәк кетүрдү. Кетүрүб дишләjib гојду. Жеја билмади, буда билмади өчөрді.

— Һабілиң жеја билмади о гисметтің жадымыздан чынхымыр.

Чөрәй гојуб деди:

— Мат қазарманың жаныны кедирәм.

— На олуб ахы?

— Орда жолдашларым вар.

— Ай бала, ад күнүндү, аյләш чөрәжини же.

— Йох, жетмелім.

— Һабіл, кетмо.

— Бу чөрәк нағыл гајыдачагам, — дејиб жеја билмади жөрәй бир дә алини кетүрүб анд ичди.

...Кетди... жеја билмади о гисметтің чөрәк дә ону саҳлая билмади. Горуја билмади. Мамасы оғлу да галхды ки, мән дә ке-

дирэм. Беләча евдан чыхылар. Сәһера јаҳын мамасы оғлуну гајтарыб ева ки, сан кет бирдән сөнә бир шеј олар мамам инициәр.

— Һабил, кәл сән да кедәк.

— Жох, ман кетмирам, сон кет... Аллаһ еләсин бу күн мәнә бир шеј олмасын, ад күнүмдү.

...Сонра онлары тусту, һај-күй аյырып, Һабили итирибләр.

Бүтүн кечәни Һабилин бибиси ѡолларда оны ахтарып тапмады. Бибиси дејір ки, огул, неч јадымдан чыхмыр, ѡолда бир јаралы оғлан ганы аха-аха мәни телефон нөмрасини деди ки, зәңк елајим онлара. Немәрәнин эввалини деди сопрасыны деје билмади.

— Хала... зәңк ела... биза... 98-72-...

— Көрдүм оғланы ган апарыр. Јанымдан кечән бир эсқарин бөјүрүндә салланан аптечканы көрүп жалвардым она: Ja vas прошу, помогите. Мәнә тәрс-тәрс бахыб на гајытса јаҳышы!

— Өлмәз... Ела-белә азәрбајҹанча деди. Ајагларым јапышты яра. Нечә олуб о кечә мәни вурмајылар. Тез гајыттым ева. Көрдүм Азэр қалир, Һабил исес жохдур. Сәһари Семашкоја кетдик. Бир күн ахтардыг, тапмадыг. 21-да жена кетдик. Сән демә ушаг бурда олумуш, биз ону танымамышыг. Өрим ону тәзә алдырып жун көјнәиндән, бир да о ахшам Азәрин күрткасыны кейиниб кетмиди. күрткөдан таныбыг. Баданинда бир дана да олса құлла јарасы јох иди. Бир тарафи тәкәрүләрин алтында галым азилмишиди. Танынмаз олмушду. Нә јаҳышы ки, күрткәли кејинишиди.

...Бир күн Азэр дејіб она ки:

— Һабил, кәл кедәк манимлә шәкил чакдирал.

Һабилса қадарлы-қадәрли Азәра бахыб дејіб:

— Чакдиримрам.

— Нија?

— Онус да мән өләчам, сонра сән бахыб о шәклә јаныб текүләчексан.

...Мүја инди јаныб текүлмүр Азэр?

Һабили Калинин кандында дағын едибләр. Дағнине бүтүн әтрап қәндиләр, рајонлар қәлиб. Дағлар, дәрәләр, ез јашында ағачлар, пәнрәләр қалиб. Дағларының башы сағ олсун. Атанны, аянын, торпағының башы сағ олсун, галан иккىләре дурсун. Һабилин 22-дән о јаңа кечә билмәдии өмрү јашасын.

* * *

— Мама, билирсән, эскәрликтә бир гыз фалымга бахыб дејіб ки, сан 22 јашда өләчексан!

...О гыз дүз демәжіб, Һабил. Сән 22 јашда өлмәмиссан, јенидән докгулмуссан. Анчаг инди санин башында адын вар — ШӘҚИД!

•ИЛЬАМ ВӘ ФӘРИЗӘ. ДАСТАНЫ

АЛЛАЙВЕРДИЈЕВ ИЛЬАМ ЭЖДОР оғлу
АЛЛАЙВЕРДИЈЕВА ФӘРИЗӘ ЧОБАН гызы
Бир чүт шәһид гарәпфил

ПРОЛОГ

Мәна ела қалирди ки, бу ил жүрдүмүза јаз қалмајачак. Мәна ела қалирди ки, бу ил торпағымыз көјәрмәјәчәк. Мәна ела қалирди ки, бу ил ағачларымыз чичак ачмајачаг. Өзүмә сөз вермишдим, әкәр жүрдүмүза јаз қалмаса, әкәр торпағымыз көјәрмәсә, әкәр ағачларымыз чичак ачмаса Илһамла Фәризәдан јазмајачагам. Илһамла Фәризәнин бир чичек өмрү гәдер өмрү олан аила һәјатына гаплара гәләми гатмајачагам... Гаплара гәләмин гаплара сезларини ағаппаг һәјата гатмаја-чагам...

ИЛНАМ!

Билирәм, дастан нағыл деңіл. Аңчаг мөн бу дастаны нағыл кими башлајырам.

Бирі вар иди, бирі јоқ иди, дүңжаның кезәл бир күшесінде — Гарабагда Илнамың езүндөн габыг атасы Эждәр киши вар иди. Эждәда бояд бир киши иди. Хырдача бир пешесі варды. Сүрүчү иди. Торпагының севинчины, кәдерини дашишырды. Дашины, чынгылтыны дашишырды.

Чемил кишинин гызы Офелия ханынын евламнышди. Нијә? Дүңжада инсаидар ини евланған, ини айла һаятты гурұп? Дүңя дагылмасын, дүңе сокулмасын, дүңа гырылмасын, дүңа түрумасын деја. Оның да евломнинди ки, дүңжаның бир гара дашины көрсеткінде, чүчортсинар. Дүңя жашишы, нағең алсын.

Ағдамда гарангуш жувасы бояда бир евлари варды. Эждәр киши динжиш, димдижілә, дырлалғыла тиккименди бу жувасы.

Бир яз бу увиди белә башында бојланы. Гарәнгүш кими чинкілдашибірділәр. Уч бичы, ини гардаш. Гарәнгүш бирі Илнам иди. Бирі Елхан. Башылар Тоғғыз, Расмија, Құлбениз. Нече сыйыншылбар бир јуваја, бир отага, бир оғрана, бир очага, бир суя, бир нағыз! Бејүәба-бейүәба дәрдләре да бейүәуб, севинчләре да. Эждәр киши да буну дууб, нисс ела-жүб. Балаларын кетүрүб шәнәра көчүб. Кинич жуядан бејүк жуваса көчүләр. Кинич шәнәрден бијүк шәнәра көчүләр. Балалар бејүк шәнәри адамларына гарышыбы, бејүәуб, бејүүб. Бејүк шәнәриңдердине, гимни, севинчинан гарышылав. Қөрүнімзә, билінгес озублар. Дүңнәна гадар ким на билүк ки, бу бояда шәнәрдо Илнам адды оғлан жашајыб. Дүңнәна гадар ким на билүк ки, шәнәрдә Эждәр кишинин алиесін варыш. Жашадылгарлы жерде да наре бир чур дејир, жаын. Бире «Хүтор» дејир, бири «самостројка», бири «Кечагонду». Өсл ады иса на-лал килем, дуз чөрекли, дуз чөрекли бир унванды. Сүфәрәнин бејүіү, дуз-чөрәнин јиәси иса Эждәр киши иди. Оны да зилини бир күн тале сүфәрән, чөрекдән касди. Іолда машиныда икән жаста бачысының олум хеберине гафилдан она жетирди-лер. Чаванча Сон бачысының неча вахт иди хәрчәндей кез-ләрі тутулмушуду. Бу хабәр Эждәр кишини де 42 жашында жары ѡлдан тоюд. Белемә, айланын киши жүкү Елханда Илнамың чииниарына дүшшү. Башыларының геярті-намусы, чөрәк жүкү да үстелик. Аңчаг бу Елханда Илнам үчүн шәрәфли бир јүк иди.

Онда Илнам жедінчи сиңирип охуулруду. Ағдамдан хабар көлдү ки, нағасы тәкді, даңындоргусы тақлия дәзмүр. Балаларының жоқлуғуна дәзмүр. Он дәрд жашил Илнамы Ағдама нағасинин жаңыны «сәмийетә» көндәрділәр. «Кишилик е-за-мийетінә». Нәнәсінин һәјан, кез олсун. Илнам да Ағдамда күн-

Бир күн евден чыханда һәjәтдә әрик ағачының чичак ач-дығыны көрдүм. Җаһрајы чичекләрде Фәризәнин согтуғ жаңа-ғының рәнкіні көрдүм. Ағачың қөздәсінде Илнам бағын алларыны көрдүм. Ағачың қөздәсінде Илнам бағын алларыны көрдүм. Илнам Фәризәнин рәнкіл тоғ шакли мене балырды. Ағаппаг чичекләр тоғ масасында, қалын-бәй масасында баш галмыш бүлтур гедәнлөр охшајырды. Ким ич-мишди бу гаденлөрне мәйини? Ким ичмишиш бу тоғын нејини?

Ағачлар чичәр ачымышды. Бүтүн чичекләр Фәризәнин кә-линник палттарына охшајырды. Ағачлар гүршаг бағламышды. Ағачлар Илнама охшајырды.

Чичак ачан ағачларыны, қојәрен гара асфалтын жаңындан биканда кечә билмирдім. Нәр кеченде Илнамла Фәризән ке-рүр, Илнамла Фәризән дүшүнүрдүм. Қөрәсән икисинин адына бир чичак бој ата биләрдими? Икиси бојда бир чичак ола биләрдими? Икисини бир-бириңдән айырмат истәмиридім. Айырмат истәмиридім. Неч ким онлары бир-бириңдән айырмат истәмиридім. Торпаг, ана торпаг, сәндән heң на истәмирик, сәндән бу ики солан күлүн јерина бирче күл жетирмәйни истәјирик... Жетирмәји, битирмәји сәндән... Ады вар—Шәһид күлү. Өзүнү көрмек истәјирик бу күлүн. Рәнкүни ла-чайын, чичайын көрмек истәјирик. Өмүр дә алты ай он дөгүз күнлүк олсун — бу күлүн. Бах ha... на аз, нә чох... Де-дијимиз гәдар.. Дедикләри гәдар.. Жашадылгарлы гәдар. Тале бу емру алыштарына жазыб онларын, сән да ана торпаг жетира-чайын күлүн адына жаз, ләчәйнә жаз!

Ағачлар чичәр ачды, торпаг көјәрди. Йүрдүмүзү жаз калди. Мән да сөзүмүн үстүндө дуруб бу жаңын қөлишине, чичек-ләрин ачылышына, торпагыны көјәрмәсінә құваниң Илнамла Фәризәдән жазмата башладым. Аңчаг гара голамлә јох, гыр-мызы галамлә. Жаздыгыма да өзүм ад гојдум:

дүзләр ишләјіб, ахшамлар охуду. Газандығы бир тика череји де нәисијәлә белүшдү. На көзәл құнлар олуб. Нәен Илһама нағыл данышыбы. Илһам наңа жарек газаныб? Нагыл, жарек... жарек, нагыл... Дүнијада бундан мүгеддес јемәк, газанч вармы көрәй?

Илһам бейіүр, наңа тоғалырыды. Илһамын құнлары, нәнешин де сачалары ағарырды. Иккиси де ағаппаг құнларға баш алып кедириди. Эсқердінде алты ай галым Илһамын анасы жаляр-жархандың шашера ез жаңына көтириб.

— Гој балама алты ай мән бахым... Алты ай она дојунча бахым, көзүм дојусын, сөзүм дојусын. Эсқар кедар үрәйімін жаєрам.

Илһам да ела огул дејилди. Нәнастү үчүн шипширин ногул, аның учүн көзәл бир оғул иди. Эсқар кетди. Кеданда лап ушаг иди. Кәзәндә бир жеке кинес көлди. Аллах, неча көлди, неча көлди... Кече көлди... Аңчаг ела бил күндүз көлди. Уст-басы шығын сачырыды. Бир дегиге ишисиң-күчкүш дурмагы жох иди. Ела о или Дадаш Бүнәдзәдә адьыны көми тә'мири заводуна иша кирди. Соңра Политехник Техникикуна дахил олду. Қызын ишлады, һам да охуду. 1989-чу илде техникикуму битириб. 90-чы илде ғазырланаңырды ки, институтта кирсін. Бу онун арзусы иди. Эн бејік арзусы исә Фәризә иди.

ФӘРИЗӘ

Нәрда анадан олмушшуду Фәризә? Нә фәрги вар. Илһам үчүн анадан олмушшуду. Нәрда бејумушшуду Фәризә? Нә маңыны вар. Илһам үчүн бејумушшуду. Нече гызы иди, гошаки идимис, жараңыллы идими. Болуу-бухунлу идими? На фәрги вар. Илһам үчүн иди. Илһамнын докуулугү торпагдан једи даг, једи даро о жаңа докуулушшуду. Аңчаг докуулугү күндән баш алышып Илһама сары көлірди. Илһамының жаңына көлірди. Илһам тәлесирди. Онын көзлөрінің көлірді. Истәмірим Фәризәнин докуулугү Ерменистан адлы бир торпагында жаңа мәнбабат дастынына жапылмадан жапыб жақам. Садәчә олараг Фәризә де Илһам докуулан көјүн, айын, улдузун, күнашин алтында көз ачыбы. Еңда жалалының гучыгында, наининсіндегі жөләниб. Чобан дајымының наалат черајини јејиб. Бизим булаглардан ахыб кечән бүллүр сују ичіб. Илһамнын докуулугү торпагынан нарада о да гүртум-гүртүм ичіб. Бүтүн бәденине, вәрлигүнә, Илһам да о наалат чекрәк, дузла һопуб, нақк олунуб. Үрәйинин бапынына Илһам сезү жазылыб. Ве құнларын бир күнү бүтүн аиласи Бакыя, Фәризәнин үрәй исә Илһама сары жол туубук колиб. Талеми, аллаһымы, көjdәки улдузумы онлары бир-бирине өмүр-күн ғоншусу, кор ғоншусу елајиб. Једди аддым о жаңда Фәризә бејүйб. Једди аддым бу жаңда Илһам.

Илһамла Фәризә илк дафә нә вахт көрүшүб? Көзләрі бир-бирини нә вахт көрүб? Жоллары нә вахт көснішиб? Бир-бирини нә вахт көрүб, неч кас жадына сала билмәди. Буну өзләре, бир да көждәки улдузлары била билярди. О да ки, из өзләри өздәрди, из де көждәки улдузларды. Илһамын анысы дејир Фәризә ела бу евда гызыларымыз бир жерде бејүйб. Сән дема бачыларында бир жерде Илһамын жаңа бејүйрүмүш. Илһамдан хәберсиз. Хәберсиз? Болка Илһамын кичине галбинда ела бир жицік Фәризә бол атырмыш өзүндөн хәберсиз, сезүндән, көзүндән хәберсиз. О жода да хәберсизмели олар? Фәризә Илһамын кичик бачының Құдәспәзінде бир синифе көдіб. Бир партада әмбәншіб. Бүтүн һөрфләри, сөзләрі бир жерде ојроннабылар. Чох құмсан ки, о сездәләрін ичинда Фәризә үчүн Илһам адлы мүгеддес бир соң да олуб. Бу сезү дафтэрларина, китапларына жох, үрәйинин ағаппаг сәйніфесінә жаыбы: Илһам, Фәризәнин Илһамы... Сәнат, һәјат, ешк Илһамы. Һәјат Илһамы. Өмүр Илһамы...

Иллар кечир, құнлар етүрдү. Қымсысы да Илһамы, Фәризәлди. Фәризә доттурумчукы синифде охујанда Илһамқында ад күнү иди. Дејасын Құлбезинин ад күнү иди. Илк дафә бу ад күнүнде Илһамда Фәризә жаңбыран аյлашишиді. Илк дафә иди Илһам Фәризәнин көзлөрінин ичинде, ордан да үрајина бахырды. Фәризә исә көзлөрінің нара дикмишиди, неча дикмишиди бушу жылны Илһамын көзлөрі билирди. Илк дафә сөз Елхан гардашыннан үнсс еләди ки, Илһама нәссе олуб... Фәризә жаңа олуб. Нә олмушшуду? Бүтүн орта мектеб шакирларды үчүн де бундан асан сувал жох иди. Бу сувалын چавабы чох асан иди. Аңчаг сорушан жох иди дејан, چаваб верен да олмады. Илһам да сусуды. Фәризә да. Бир күн Илһам утапчаг-утапчаг ана-сыйнан сорушуду:

— Ана сәнин Фәризәдән хошун көлир?

Анасы сезвенидиңидән бирча калма деди:

— Нәе...

— Мәнім дә хошум көлир.

Илһам бир гәдәр сусуб сонра женә аста-аста динди:

— Даңа көдіб башга жерде гыз актармајат. Ела евин ичиндейдир. Ела дејіл?

Анасы бир анылғы вәзүн итириди. Билмәди Илһама нә چаваб берсін. Илһам бир да анасынға жағытты ки:

— Жох, санкы ондан хошун көлир, жа жох?

Ана о дегиге چаваб верди:

— Огул, мән жүз физ разы.

— Ела мән да разы.

Бу сөнбәттің үстүндән бир неча күн кечди. Фәризә бир гәдер да бејүйд, көзәлшәлди. Оғелия ана бир күн гызы Құлбезиниң жаңының чагырлып деди:

— Гызыым, ана түрбән, Фәризә сәнкәле жаҳынды, кет соң ач, көр нә дејир...

Фәриза де о вахтлар артыг орта мектеби битириб ушаг бағасында ишләйди. Құлбәніз дә анысының бу сезүнө бәнд имиш кимі дурмадан гача-гача Фаризакила калды. Фәриза евде жох иди. Қәлінлөрни деди ки:

— Индінча чыхды. Гассан даңыча чатачагсан она.

Құлбәніз көлдін жолла гача-гача Фаризаннан даңынша көтүрдү. Фәриза тиңи буруланда архадан Құлбәнізин саси-ни ештіди:

— Фәриза... Фәриза...

Фәриза аяг саҳлады. Құлбәніз она жаһынлашып бир аз ордан-бұран да салды. Соңра еасас мәгседін үстүнде калиб чыхды.

— Фәриза, сизә кәлмәк истејирик.

Күja нечінадән хәбәрсиз Фәриза деди ки:

— Қәлін да.

— Еле жох, сана елчи калмок истејирик, Илham үчүн...

Илham сөзүн ешиден Фәриза бир анылғы севинчиден, жохса гәфіл хәбәрдәнни тутулду. Құлбәніз онсыз да ондарын кизла севекисин, бир-биралиарни истемекларини билирди. Жене ела-беле сорушуда:

— Ба, на деирсан, кәләк жа жох?

Фәриза утана-утана:

— Ай Құлбәніз, мән утандырам ахы белә сеңбатлар еләмә-я. Гој анамда даңышым, соңра...

Ахшамы Құлбәніз бир да Фаризакила калды.

— Не олду, ай гыз?

Фәриза төз алника ағзына апарыб Құлбәнізи јана чекди:

— Сүсс... мән разыжам е... анам да билир. Гој атам кәлсин она да десинләр.

Бир вадан Фәризаннин атасы Чобан киши оғлу Вагифи соргу-суала чекіб. Вагиф да мұхталиф вахтларда Илhamла бир жерде охујуб, стуруб-дуруб.

— Нече оғулду?

— Ондан вар бајам... — Вагифин атасына жерди бу бирчө калмал чаваб Фәризеңде Илhamны айләне һајатынын илк пилләсі, илк адымы, илк дәріяры, илк стекан шириң чајы олду. Бу илк стекан шириң чајы исе Илhamны Ағдамдан көлән иңесі ичди.

— Аллаһ мұбарек еләсін! Ҳошбәхт олсунайлар! Госпа гары-сынлар!

Госпа гарыдылармы?

НИШАН

1988-чи ил мартаң 19-да Фәриза үчүн нишан апардылар. Ңемин күн Илhamны Тоғиге бачысының Турад баласы анадан

олду. Севиқч севинчә гарышды. Илham бәзин нишаны, Турад балалының өмрүнүн башланғычы олду. Бүтүн айла аналы-бала-лы севинчиди. Севин-севине де Илhamныни хончаларының кетүругү Фаризакила жөлланылдылар. О күн Офелия халанын гардашы оғлу тәз алдығы машины бәзәйд ики тин жұхары — Фаризакила сурдуди. Бүтүн «Хүторе тамаша» чынмышы. Сынығ-салхаг өвлөр, комалар қырмызы боланмышы. Қамыс о нишанын архасынча боланмышы. Гызлар һәседдә, оғланлар һасратта. Көт-көд һамы Իлhamны, Фәризаннин сағ әлиниң өз бапшыны, емруна, талејина қасырды.

Фәризакилик есінин габагында машиналар дајананда, хон-чалар дүзүләнде, ғырмызы башталар желланында дүнијанын на-терағиндәнсе хәғиғи бир мән есди. Үраклар асди, көзләр жашарды. Фәриза пәнчәрәнин ағаллап тұлұнү чекиб оғрун-огрун күчәје баҳды. Илham да о тұлұн титрешишинде дууб она сары баҳды. Бахышшалары позыра шүшисінде тогтүшүдү. Кез-ләрі узагдан-узага қалма касиб данышды.

— Салам, Фәриза!

— Салам, Илham!

— Ҳош көрдүк, Фәриза!

— Ҳош көрдүк, Илham!

Илham утана-утана, ңемине ғоншу кими гәдам басдығы өзө-бу сағер күрәкен кими кирди. Қозларини жерде дикди. Жерде на-ғәдер таныш аягтаббы вар иди, Илham! Бу аягтаббыларын ичинде Фәризаннин мәстәләрини ахтарды. Таңды. Аягтаббыларыны чыхарыб о маestләрде жаңбаңдан гојмаг истиди. Дедиләр олмас.

— Кеч ичари. Беј аягтаббылармыны чыхармас.

Илham исе чыхарды әз аягтаббылармының олунмадан Фәризаннин көнін маestләринин жаңына чекиб гојду. Бу вахт ешикка дурдуғы жерде тәттәза нишан машинының жаң шұшаси партлалы. Елхан гардашы деир ки, бағагымда олду. Бирдән-бираңчы дағағы ки, көрүрдү.

— Дүппин.., машиның жаң шұшәсін үн кими сувулуб тәкул-ду. Ҳамының мат галдығы. Биз көрмүшүк ки, машинының багаб шүшеси чатлајар, аңчаг жаң шұшасин бела озулымағыны бириңчы дағағы ки, көрүрдү.

Илham өзө калонда билди. Дилхор олду. Офелия ханым да ешилди. Ешил кими да ғаны гаралып стула чекди. Тәс-дүф идимес бу... Жох... тәсадүф дејілди. Бу көләчек бауқ бир фачинин или хәбәри, или ғапы дејінгүсі иди. Ҳамыдан соң Илham азаб чекири. Жаландан башыны алдатылар ки, бас ушаглар даш атблар. О кече Илham саһера кими таныш-ларынан о машын үчүн шұша сораглағыбыз, нең жерде тапа билмајиб. Бу таленин сынан шұшаси иди. Ону да неч жерде тапмаг олмазды. Буну исе Илham билмирди.

ТО Ж

Бела бела то ж олмамышды. «Лојла» шадлыг еви төзөче истифадеје верилмиши. Биринчи тој да Илhamла Фәризәнин олду. Бу да бир тасадүй. Лажын идими, пис идими буну нала неч ким билмириди. Кололиксө нами дејиб, күлүб, шөнөндириди. Илhamны гардаш Елханас сүфраја — бәж ташына, ханым калининарина бахыб сезинириди.

— Евде ата авази мон идим. Бүтүн күчүмү, оланымы, галанымы бу сүфраја, бу тоја софф еламишдим. Неч не асир-көмамишдим. Бир јердан балыг, бир јердан күру жотиртмишдим. Дедим гој гардашым атасыз, орхасыз олдуғуну аялна белә көтирмөсін. Инанырысыз, неч ез тојум бела кемеңейи. Нәр шеј бол иди. Бир дә дејирем, алымдән на көлмишиди авази еламишдим.

Анасы дејир әләчин өлсајды этими да ғопарып ғојардым сүфраја.

Ојнамаг, охумаг, дејиб-күлмөк, јејиб-ичмәк бол иди гардаш, бол. Ела бил көзә көлдик. Илhamла Фәризә да о кече ела гашын, еле жараышылы иди, адам козыну онлардан чоқ билмириди. Сән дема аллах о кече козын артып онлардан чак-миши, бизимсә хабернина јох.

Тојдан сона Илhamла Фәризә онлар үчүн айрылмыш хырда-ча комайга калдилар. «Вагалы» дала. Команын габагында бир балача мәтбах, бир да жатаг отагы. Жатаг отагына күчүлә бир чарпаја сыгышырды. Бу кичичин чарпајыда онларын алты айлыг бир айна һәјаты кечиб. Нече кечиб?

А И Л Ә

Илham ишә сәнәр тездән кедириди. Фәризә һамыдан габаг оյынбы Илhamна ҹај гајнадыр, сәнәр јемәк назырлајырды. Илhamны анасыны ојанмага гојмурду.

— Сән жат, ај аяна... Илhamы бундан соңра өзүм јола сала-чагым.

Чаван кәлин сәнәр саут 6-да һамыдан габаг аяг үстө оларды. Неч каси ојатмасын деје поччалар уста кәзәрди. Гәфадыны да чоң сас салмага гојмазды. Жат чоракла, ширин чајла, ширин дилле Илhamны дарвазадан чыхарып јола салырды. Соңра киририди өзөтагына. Илham ишдән колинчоја кими дилинина бир тика чөрек вұрмурду, сүфро ачымырды. Илhamы, Илhamы көзләйириди. Өзү да чут күнлөр дәрес кедириди. Тибб мәктәбина. Дәрс күнләреи Илhamдан бир саат соңра гүрттарырды. Онда да Илham көлиб ишден Фәризасын өзөт киримир, ҹај ичмір, чөрек жемириди. Нәр деңе анасы дејириди:

— Ај Илham, кал отур чөрек је, ҹај ич...

Илhamса гајыдырды ки:

— Жох... тој кедим Фәризени да кетирим, соңра стуруб бир јердо жөйрик.

Илham һәр деңе Фәризә дејәндә, Фәризәнин адыны чөкөндә үзү құллур, көзлори ишарыр, конку, гәлби Фәризә адындан дојмурду.

Илham оввалиәр Фәризә ило кедиб кирәдә галмаг истајиб, ярым йашамаг истајиб. Аның аласы Офелия хала разы олма-յыб.

— Ела шеј јохду, мен һарда, сиз да орда. Чаван кәлинди, кирда на иши пар ону.

Гөрибодир... Гаинаналар адатон калинлоринде јаҳшы чәнат-ләрдан чох пис чәнетләрди да һа тең коруб, сечир, дуујар. Еши-дикләримдән, дүдүлгәримдән, көрдүлкәримдән ман буну нисс елемәмдим.

— Евни гызы билирдик ону. Гонум-гоншу ичиндә кезә калди. Бир ачы сөзүнгү јадо салыа билмирам.

Умумијәттә, ачы созу әүрдөлә Фәризәнин? Мана белә калир ки, јох иди. Бәс көзә көлимили неча, вар идими? Мәнә белә көлир ки, пар иди, езу дә чох.

Официја хилә наға јолу көзләйириди. Ојуичаглары, пал-палларлары Илhamны ушагынын адына алый көтириб дүзмүшдү, ҹыгышыды. Сән демә габагчадан бела шејлер алмаг, ҹынмак һәр адама дүшмүрмүш. Нече ки, Илhamла Фәризә дүшмәди.

ИЛHAM ФАЧИӘСИ

О күн Илham өзө тез көлмишиди. Фәризә дә евдә иди. Фәриза евда идисе Илham үчүн бүтүн дүниа онун евиндәйди.

Илham неча вахт иди ишләмиди. Ишләмидисе демәк өзө пул да көтириди. Арада бир баһаңајәлә гардашы чибина пул гојурду.

— Хәрчәла, соңра гајтарарсан.

Әлбетте, о соңраны зараптала дејириди. Бир јерда чөрек једилар, ҹај ичилдер. Соңра Фәризәнин башы балдыларына гарышды, Илhamса гардашына деди:

— Җылаг бер јола баҳак каләк.

Јол дејәндә Илham евләрinden бир гәдәр о жана бөјүк гајнар Тбилиси проспектини назарда тутурду. Елханла һәјәтдин чых-дыйлар.

Елхан деди:

— Көзлә, инди көлирәм.

Гоншуда бир оғлан Елхана демишиди ки, Илhamын әյнине

јаҳшы шалвар вар. Елхан кетди ки, Илһамдан хәбәрсиз о шалвары албы она көтири辛勤. «Каш ки, еңүн дејәдим». Елхан шалвар даһыны кеден кими Илһам деэмәйға гајны ила, мәнәлә ушагларыла жола чыхагларыла танккларла, күлләләрә горышлашмаглары бир олду.

Кимис деди:

— Атылар.. анчаг дејәсән бош күлләләрдир.

Илһам деди:

— Э, башының харабды, на бош күлләди. Җөрмүрсүз ишыг салыр.

Бир анылыг нами чашбаш галды. Чоху дағылышды. Илһамса жанаңда галан ушаглара гајытди ки:

— Э, бүнләр гырыр е чамаатты.. Еле билирләр чамаатда сиңәл вар. Қалин гојмајат.

— Нечә гојмајат, биз нејләре биләрлик?

Буну киги деди, Илһам ешиттәди.

Бир да ону көрдүләр ки, Илһам элләрини галдырыбы танкларын габагына кечди.

— Солдаты, не стриләјти, лјуди без оружи.

Бу русча дејілән сезләр Илһамны сон сезләрни, сон нафәси, сон иидасы олду.

Күлләләр амансызычасына гарныны додлурулуб. Ушаглар оны көнәра чакәндә жена сон дәфә көзләрини ачыб.

— Аナンам демәјин...

Көзләрни јумуб. Јолдашлары ону сикләјиб.

— Илһам.. Илһам.. Не олду сане?

Илһам иикини дәфә көзләрини ачыб:

— Аナンам истајирам, анамы көрмәк истәјирам.

Утандығында Фәризәнин адымы чака биләмәйб. Бәлкә да Фәризәнин адымы сон дәфә дејүнтүсу кесилән үрәиндә чакиб. Ве еле сон дағы үрәндә Фәризәнин адым донуб, сусуб, касиляп, турууб галыб. Илһамы ѡолдашлары хәстекханаја сүрүјүб апарыб.

Фәризә исә гапынын ағзында бүтүн кечени туруууб аяг уста галыб. Илһамын жолуну көзләјиб. Арада сојут олду, үшүйүб анчаг евә кечмәјиб. Күчедәки машынларынын ичинде балдыларыла аялашиб юллара баҳыр. Жолларданес Илһамы сәсін, нафәси бир даңа көлмәјиб. Бүтүн кечени Елхан Илһамы ахтарыбы, көрдүм дејен олмајыб. Сәнәра жахын көлиб печин габагында ёлшашып бир-иши дагиге муркулајиб. Ве бир-иши дагигедә беүк жууху көрүб. Ве бу беүк жуухуда бирдән-бира гулагыны Илһамны сәсі көлиб. Јериндей дик атылыб сорушуб:

— Илһам көлиб?

Хорла нами гајыдыб ки:

— Ёооххх...

Сәнәринг көзү ачылар-ачылмаз жезнәси Фаиглә күчәја чы-

кыблар. Күчеләрдән Илһамын нафәси, сәсі кәлмириди. Көрдүм дејан јох иди. Көрәнләр да горхусундан диниб данышмырды. Үз тутублар жакынлыгдағы республика хастекханасына сары... Даңлизаң дәрә дүшмүш әзиқ-үзүк бир шарф көрүбләр. Фаиг дејиб:

— Дејәсән бу Илһамын шарфыдыр.

Елхан көзүү баҳыбы:

— Ола билмәз, — дејиб.

Ордан-бурада сорушублар.. Неч ким бир чаваб бермәјиб. Биллиялар да билмирик, дејиб. Тәкчә ону дејибләр ки:

— Кечин елханажа баҳын.

Елхан горхудан ичари кечмәјиб. Фаигин ичари кечмәјиля аглала-аглала чөлө чыхмагы бир олуб. Бу јерда Елхан да деэмәй веңүү ичары туллајыб. Аглала-аглала мейитларни бирин-дән жапышып чөлә, һаваца чыхарыб, нафес алмата чыхарыб. Бәлкә нәкә чаны устуннадир, дејиб.

— Бүтүн өлүләр бир-бирине охшајырды, гардаш. Жапыштым бириндей еле билдим Илһамды. Илһама охшајырды. Гапынын ағзында көрдүм ки, бығы јохдур. Гайтардым ојазығы ярина. Выгыл гардашмын көтүрдүм. Өлүхандан ону гучагымда оғурлајыб евә гачырдым. Гарында тикини јөрөлө әрэзин шланг салланымышы. Жолу неча көлирдик вәзүм да билмиридим. Евимизин тикина чатанды фикирләшдим ки, мән бу бойда иккىди бу сифәттөвөв евә неча апарыым. Аナンам, башыларымы на дејим. Фәризән на дејим. Кеңа јашларынын ичинде таптак идим. Машын тутуб евин тининдей Илһамын месчида апардым. Јудуртдум, кәфене туттурдым. Дедилар буну чох сажламағ олмас, басьдырмай газылымдыр. Илһамын мәжитини евә көтирип вәзүм күмү көйтәндән чыхым. Ев дағылырыды. Һәјет учулурду. Сачлар жолунурду. Аһ-наладән, шивендән түлгәләр тутулурду. Ву сәслерини Фәризәнин сәсисинден ев-ешија, һәјетә од пүскүрүрду. Башынын түклири мәјда учурду.

Бүтүн күнү гардашы, гонум-гоншуулар Илһамы торпага тапшырмажағ ахтарыблар. Ахырда көлбай Хырдалан гәбирастанлыгыны чыхыблар. Габиргизан тапмајыб өзлөрни бел көтүрүб гәбир газымага башлашыблар. Торпаг да газымырды. Кильекила, овуч-овуч, гарыш-гарыш Илһама габир газылышыблар. Газылышы гурттаранда гаранлыг дүшүб. Қејүн ишмыгы сөнүн. Дүнжанын чырагы кечиб. Јолдан кечәп бир «МАЗ» машиныны сажлашыблар. О машинынын гапында Илһамы гаранлыг торпага тапшырмаб. Илһамы Хырдалан тоңесинден миң илләрнен өлүмлөрияда бир јерда тојуб өзлөрни евә көлиб. Евда исә Фәризә онларын габагына чыхын, Илһамы хөбәр албы, Илһамы сорушуб. Көзләринде, чијинләринде, аралырында Илһамы ахтарыбы. Илһама бүрүнүб жедөн халчыны бомбаш көрүп халчанын устуна сарылиб. Кеченин бир аламинде айылыбы—устуна, Илһамының сыралладыгы сачаларына нефт төкүб һәјета чыхыб. Тәсадүфен

јаңындан кечең көлінлери нефтин иінин Фаризәни тутуб саҳ-
лајып, пал-палтарыны дајишиб, үст-башыны јујуб. Елхан көлиб
Фаризәни ајатларына дұшуб:

— Аяғынын алтында елум, на десен сәнин үчүн елија-
чәзәй, аңчаг өзүңе ал галдырма.

Фаризә дінмәјиб. Илһамны бөш жеринә, бөш халысына
бахыз.

— Сөз вер мәнә, гурбан олум сәнә, сөз вер мәнә ки, өзүңе
гасп еләмәжәксөз. Бах, баламы чох истајирсан, ону сәнә вер-
чәзәй. Тәкі сән Илһамызы җашадасан. Сөз вер мәнә, сөз
вер мәнә...

Фаризә аста-аста нефт гохулу додагларыны тәрпетди:

— Сөз верирам.

Анчаг неч кас билмәди ки, Фаризә нејә сөз веририши.
Саг галмагына, я да өзүңү, мәнә етмајина.

Елхан жаңыш тарафынин баша дұшуб. Пис јозумуну неч
алына белә көтирезди. Фаризә иса гаттана жени-жени ѡллар,
кулләләр, бычаглар, балталар, заңәрләр ахтарырды.

ФАРИЗӘ ФАЧИӘСИ

Фаризә дәлі олмушуду мә'нән, дахилән. Ичинде бир Лејли
өлмушду. Ичинде бир Нәзәрән башы вурулмушду, ичинде
бир Никер асылымышы. Фаризә ичинде чохдан өлмушуду. Аяг
усту «Хоторда» көзән руңу иди.

Анасынын, бачымынын көзү үстүндө иди. Анчаг неч ким
билмирди ки, артыг Фаризә најатда жохдур. Көрдүкләри, опуб
гучагладыглары, тасалли вердикләри Фаризә дејил, артыг бир
ајғы сундурада олан көлкесидир. Бу дүңжада иса тәкчә калин-
лик палтары галмышды.

— Аманын күнүнүр, Фаризәден көз олун. Исти-истидир, на
десен елизә билар.

Фаризә иса истидишини чохдан еләмишди. Анчаг бу истиден
нала неч касин хәбәри јоғи иди.

О күнләр Елхан евдән бүтүн бензини, нефти, ачыны, зәһәри
јығыштырып атмышды. Анаң Фаризәниң анасықылдан киз-
лиқ сиркә түрлүсүнүн неча көтиридүниң өзүндөн башша неч кас
көрмәйді. Нијә көтириб? Нә үчүн? Бу мәним өз фикрим,
өз мұлағаттәзедім.

О күнү жаңварын 21-дә калиб дејибыш ки, Илһамы орда —
Хырдаланда наңаң басдырмысыз, ону сабан чыхарыб Шәнид-
лар Хијабанның апврмаг лазымдыр. Қамы енин ағбирачы нәнә-
ја үз тутуб:

— Нә дејирлар, ај нәнә? Белә шеј олар?

Бир адамы ики дәфә басдырмаг олар?

Нәјесиз нәнә, Илһамсыз нәнә, күч-бәләлә бир-ики сөз дејиб:
— Ај огул, Ағдама апара билмәдиз, Хырдаланда да тек
галыб. Чыхарыб ора апартын. Елин көдерілә бир жерде олса
жахындыры.

Буны Фаризә дә ешидиб.

Елхан гардашы, гоншудакы молланын жаңына масланаты
кедиб.

— Ај молла, дејирләр Илһамы ордан чыхарыб Хијабана
апартада басдырыд. Бу ишә сен неча бахырсын?

Молла тәсебенин шагылләдә-шагылләдә Елханын гула-
ғынын пычылдајыб:

— Ај огул, елү сизиндин. Сиз ону торпага эманәт кими
тапшырмысыз. Гырх илден сонра да жотура билгресиз.

Бу сәзләри да Фаризә ешидиб. Фаризә ону да ешидиб, билиг
ки, 22-сү сөнәри Илһамы Хырдаланда чыхарыб Шәнидләр
Хијабанның апарчаглар.

О кече Фаризә жата билмәјиб. Бир жаңында анысы, бир
жыныда бачысы жатып. Бир балыш о жана исе Илһамы нәнәсі
жатып. Нәнә жата биләрми? Дүңжакормуш арвадды. Дүңжаның
кешишинин чекә-чекә көлиб. О кече иса Фаризәниң кешишини
чеке билмәјиб. Кечекин бир аләминде Фаризә ојаныбы.

— Фаризә бала, нијә жатырысан — деје нәнә о дәғиге
дилләнб.

— Қазұма жуху кетмир, нана — дејиб Фаризә дуруб чох
истедижи таңын шағаларының опуб, үстүнүн өртүб. Сонра женә
жаландан узаның жатып. Бир гадәр кечандан сонра бир дә дуруб
ешпіе чыхыб. Нәнә динәмәјиб. Фикирләшиб ки, жәгін гыз су
башына чыхыб. Беш дәғиге кечиб Фаризә көлмәјиб. Нәнә
жорғаны үстүндән атыб галхыб:

— Бу гыз нарда галды? Нече олду?

Нәнә Фаризәниң матбәхине сары чәми беш аддым атыб.

— А бала, нә слуб?

— Нана, дермар ичдим.

— Нә дармарам?

— Уксус ичдим.

Сән дема Фаризә көлиб Илһамсыз отағына, Илһамсыз мәт-
бәхинә төз шәкілләрдин дұзуб столуи үстүнә. Бахыбы... опуб...
опуб... бахыбы... Сонра нацик стәкана сиркә түрлүсүнүн сүзүб
чекиб башыны... Ва о дәғиге дама-дама дафтеріндеги варал
голарыбы, гәлем кетүрүп најатда сон сәзләрини, видә чүмләла-
рини жазып: «Неч бириң ағламајын. Мән Илһамсыз жашаја
билимдер. Ақа, ағлама, онсыз да бү...». Ва вассалам, Фаризә-
ниң даңа неч бер шеј жаңыма күч чатырайбыз, жылдылық. Гон-
шудан кечеңин жатыг көтириб она ичирилбәр. Ағаппаг
жатыг о бояда гара дәрдін габагыны ала билардими? Тез
кетүрүп хәстәханаја гачырылдылар. Жол боју Фаризә бир калмо-
диниң-даныша билмәјиб. Садақа оларат шаңадет бармагдары-
ны гошалаптырып лал дилинән баша салыб ки, ону Илһам-

ла сабаң бир јердә басдырынлар. Хәстәхананың гәбул отағында Фәризән рүхү, конуу о дүңжада Илһамыла گашалашып, көрүүгү. Севкилиларин чаннатда вұсалы. Нә козал вұсал... На көзәл көрүпкү. Дүңжасынан көзәл жишибектүйдүсәеде тидир — бу көрүш. Ким севкисицила белә бир көрүш точхана билер? Ким? Чында билоландар хәниш едирам бир алдым габага чыхсын. Ај чыха билдиң.

ФАРИЗАЕ СИҢ

ВАРЫНДЫ

ДӘӨН

Шеңілдер Хијабаныңда Фәриза ила Илһамы бир гәбрде басдырмак истәдиләр. Бир шекилдә гуруујүт гәлдүгләрү кими. Бир шакилдә бир масо архасында құлумсасылдары вәлдүктери кими. «Шәрттән жол вермір!...» Гурбан олаг шарияти. Бирикчи Фәризән бындайлыр ки, янында Илһамдан башга киши олмасын. Өзү да бейрү честе. Илһама сары. Илһамы да Фәриза же тараф чөндәрділәр. Арапаларында чами бир овуч, бир гарыш, бир өпүшлүк торпаг вар иди. Өпүн торпагы, гарыштың, бачымы! Өпүн... исидиң...» Бу торпаг сизин өпүшлөрнен дағындаған гәрәнфилләр жетірачак. Гәрәнфилләр Илһамын бојундан бој алачаг. Сизин баланың олмағын, гәрәнфилләр сизин баланың олмағ, гызы баланың, огуз баланың. Гәрәнфил баланың, шаңид баланың. Ал гырмызы гәрәнфилләр гәбриниздән чучериб гоша шәклинине, рәсекли ексинизе бахават. Бүндар бизим атамыз-анамыздыр деяләк. Калип-кедәндер сизин гәрәнфилләр кез жашларыла сулајачаг. Сизин гәрәнфилләр шир бејүәчек, кезү жашлы бејүәчек, на дәхли вар. Бејүәчаклар ки. Соңрадан најат онларға ез тамини, дадыны, сизин атринизиң вәречак. Илһам, Фәриза этрини. Бу гәрәнфилләре дә гериба бир ад вәречәкләр — Илһам-Фәриза гәранфили.

Бутун севаналарға бу дүңжада о гәрәнфилләре пешкәш, арманан едирам. Гәлемдем дә бу дастаны яза-јаза Илһам-Фәриза гәранфили ачмышды.

Е П И Л О Г

Бу дастаны ғәләмә алмамышдан өзүел Фәризәнин охудуғу ағаппаг палтартыры, ағаппаг мектебинә кетмишдим — 1 номроли тибб мектебине. Бүтүн ағ палтартыры гызларының көзүнде Фәризәни көрүрдүм. Ағаппаг гызларының ичинде Фәризәни көрүрдүм. Ыамы Фәриза же охшайды. Талеji, өмрү охшама-

сын. Севдасы охшамасын. Севда рефигеси кетирди мани бапбалача бир синиf отағына. Бу отаға, аллаң, нечо сыйышыб Фәризәнин бејүк үраји, бејүк сәжиси. Жері биш иди. О күн гарәнфилсиз иди. Аңчаг тырх күн Фәризәнин гаптара столу гыпгырымыз гәрәнфилләр ачыбы. О күн дејәсан гәранфилләр да гәбринин үстүнә кечуб кетмишди.

Бу гызларын арасында бирчы нишанлы Фәризә олуб. Ыамы, һөр деңе гапы-пәнчарәдән нишанлысынан бојланыбы бахыбы. Фәризәнин көзүндән узаг, нишанлысынын, Илһамның бу гызларының көмкөй көзләрди дејди елә бил. Зарапатды әлбатта бу...

Ајкун илек дафа Фәризанин енина кедиб. Фәриза сиңүн учүн тојуг гызардыбы. Һалал ела бу тојугу, Ајкун, һалал ела. О сенин сүфрәндә калип чөрак каса билмоди.

Чимнаң мүәллимә, сан да Фәриза же яздырын сонунку «беши» һалал ела. О бу беши најатда он беш елаја билмади.

О күн Фәризәнин групунда һансы дәрс иди билмадым. О мүәллим да мәни бағышласын. О ағыр дәрсі мән ясаң дөндөрдим. Рафиголарина дедим Фәриза нағда ким на душуп-нурса ону бир-ици чүмла ила язсын. Ыамысы ағаппаг вәргәләрде гаптара сеззәр, ишыг сачаң сеззәр жаңады.

«Фәриза нағда кечмиш заманда данышмаг чох чэтиндир. Жакшы оларды ки, ону сиз бу көзәл баһар күнүнде арамызда көрәйдіз»

МЕТАНАТ

«Севкинәрәм ки, Фәриза кими мәрд гызларымыз вар».

ЛЕЛЛА.

«Мән Фәриза ила дүз ил жарым бир јердә, бир парта архасында оттурмушам. Мән ону јохлугуна инанимырам».

РУБАБӘ.

«Ахырнычы дафа Фәриза жаңварын 17-де имтаһана калди. Экәр ман билсәдим Фәризәни неч жера бурахмаздым. Неч олмаса ону гучаглајыб еңдердим».

БИРЧЭ.

«Елэ билирам ки, индичә Фәриза мәнә бахыб дејәчәк: Нијә кеч көлмисен. Онуң адәти белә иди: Ким ондан сонра кәләрсә бу сөзү дејәрди».

СЕВДА.

«Фәризә елә үрәкдән күлүрдү ки, мән бу күлүшү һеч вахт уннутмајағам».

ЗӘМИНӘ.

«Онун көзләре һеч вахт јадымдан чыхмаз. Йәм гәшәнк, һәм дә гәмкин».

РӘНА.

«Фәриза чох көзәл тыз иди».

ХАТИРӘ.

«О бүтүн мұәллимләрин севимлиси иди».

ХАЛИДӘ.

«Инанмаг олмур ки, Фәриза бир дә бизимла зарапат едиң күлмәјәчәк. Аллаң она раһмет еләсин».

ЕСЛИ.

Мәнә елә кәлир ки, бүтүн бу дејилән хөш сәзләри Фәриза илә биркә Илһамын да адына язмат олар. Онлары бир-бириңдән торпаг аյырмады, аллаң айырмады, калин биз дә айырмаяг.

Если бачым, ичаза вер чүмләни дүзәндим.

АЛЛАҢ ОНЛАРА РӘММӘТ ЕЛӘСИН!

САҒ ГОЛУН ФАЧИӘСИ

— Огул, сән монки оғлум һағылда олмұн кими язсан, омрум болу да шоталарға рәм саны. О еләмәниб, о еләмәниб... Сағ голу касылғы, бир күн голеуз гауындағач бу ева. Ба-чармасын токтау касылмыш сат голу һағылда жаң. Еш виң ре си???

— Еш итдин аны, ғаштадын...

Бу сағ голун юїсси Садығов Йусиф Аллаһверди оғлудур. О, 1964-чү илдә анадан олуб. Сағ голу Хијабанда 9-чу гәбірдә деғи едиңләр.

Анаја сәз вердијим кими сәһбет анчаг сағ толдан кедәчек.

Бир ај иди сағ голун үнванины ахтарырдым. Жече-күнүндә сораглајырдым. Салдан қазармасынын габагында дајаңыб саки-ләрден сорушпрудум. Күчаларә жаһаңырдым. Ағачларә баҳырдым. Үзбәүз дұканын, дұканын да үстүндеңиевларин айна-бәндикин дүз көзүнүн ичине баҳырдым. Дејирдим белка оғачиадан бир ай гүрујуб галыбы бу шүшшелдерде. Бу даш диварларда, нә, галымышсыңыз құллаләнниши, горхмушду, ранын азасынышты. Нәһәжәт, бир күн бир мұаллым, ады јадымдан чыхыб, занк едиң онун, о сағ голун тохмини јерини деди мәна. «Кејәрчин» кафесиник жаны. Сонра бир дә Фатма мұаллымға занк елади. Деди онларын еви Никар Рафи-бәјли күчеси 85-дир...

Ахшам о үнвана да кетдим. Бела үнван, белә ев, белә нәмәра јох иди. Сонра кимсә деди ки, 4-чү Даглыг күчеси 85-дир. Ора да кетдим... Жена дүз көлмәмишдим... Велаче

дүз бир ай кечди. Құнларин бир құнға бир жас магарының жаңындан кечанде мешіні аядағы магара кирдім. Башсағалығы вериб магара кечдім. Магарда сенбет аснасында Алланверди мұзлары, сағ голун атасыны таныдылар. Бир жастан көтүрүп о бири жаса кетірділер мәни. [Бағыла аға, жаса жох, сағ голун есінде көздім]. Сан дема күчі ела наымымызың таныдылығы күчейміс. 4-чү Дарғылға жох, 4-чү Ашырым күчесі, 85. Қејі гапының ағындаша машындан дүшкендә көрдүм бир ата алиңда зәнбіл һараса кедір.

Дедім:

— Бағышлајын, мәнә Алланверди мұзллым лазымыр. — Оғул, Алланверди мұзллым еле мәнөм.

...Вассалам... Беләče сағ голун атасыны әз мөнзилини тапдым. Сәхбат еладым. Аңчаг ө керушманд дә бир ай кечди, о сағ гол нағтында алым ғәлем көтүрүп жаға билмадым. Мәнім дә сағ голум ишләмірди. Нә гадар чалышырдым, нә гадар дикимін ділшімін туттурдым жаға билмирдім ки, билмирдім. Сағ голуму жола көтире билмирдім. Нәр дефә жаға масамын архасына кечендә еле мәнім дә сағ голум жох олурду. Қүч дејіл ки, жаға билмирдім...

Бир құн шайр достум Рами Ревшаннан көрушендә бу әнвалаты даништадым. Дедім ки, бу фачиәни жаға билмирдім. Деди көрүнүр сән о фачиәни чох данишыбыш бошалмысан. Данышма, нең каса нең да данишма. Отур жаң, вассалам. Данышсан, жаға билмәజәкесан.

Еле дә еладым. О күндән лал-диннез олдум. Бир құн көрдүм ичинич долуб аз гала партлајырам. Сағ голум өз-өзүнә гәләми жетруду:

Гара жаңварын, гара ғәзетлариндән, гара сәтирләр: «Бир кишинше сағ голу».

«Салған қазварасының юлун бари ғырагында бир отган голу таптылыб». Мейитләрде биркә Семашко елұханасына бир киши голу көтириб вериблар. «Сағ голу қағынләжі Шәнілдер Хижағаныңда басдырылар».

Да и шығларында и да : «Бир кишинин сағ голу таптылыб. Көтириб елұханада голу касын бир мәжитин жаңыны ғојублар. Қорублар ки, дұз калмір. О мәжитин сол голу жохдур, бу исес сағ голлұр».

— Кечин, ишинизде машғул олун! — Алланверди мұзллым-де даниша-даниша шрафымыза арвад-ушаг ыңғышырды. Үар дефә дә Алланверди мұзллым онлары беләче сөнбеттімизден узағлаштырырды:

— Кечин, ишинизде машғул олун!

...Бу фығырларын, анатын, бачынын, гоһумларыны Жусиғин сағ голундан савајы бир иш-күчләрі, сөнбеттәрін вардымы көрән?

— Сәксән сәккизин декабрьнда көчмүшүк бура... Красноје село раionуну Чил көндінде икимәртбәлі ағ дашибан ики

јұз аллі квадратметрлік ет атыб жөлмишем... Калиб бу дах-маға кирмишем. Бу дахманың жиәсі ермәни иди. Кедіб мәнім ордаки евларима бағыз калиб деди ки, мәнім о еви алмага күчүм чатымыр. Дедим ебі жох. Башга манат машины пулусуны да өрдім. Нәр из баяғындан он тоң алма-армуд йығырдым. Йұз алма-армуд ағағым вар иди. Бағ, оглумун башы нағыз дүз деириром. Инди бурда неч бир гуру будағым да жохду. Төкө ағулемин касиғе сағ голу вар.

...Сағ гол сезүнкөн ешидан арвад-ушаг женә башымыза топлашды. Жена Алланверди мұзллым онларға ачыгланды:

— Кечин, кедін ишинизде машғул олун!

...Женә арвад-ушаг көзәндеги итдишер. Алланверди мұзллым де онларын қажылдиккіни көрүб сезүнә давам елады:

— Дерд ушагым вар. Үң оғул, бир гыз. Мисреддінин отуза беш жаңы вар. АДУ-нин физика-ријазияттыны битириб. Физика-ријазият елмләрі нағизәдидир. Бақыда Академияның жатханаасында гальъ. Ики ушагы вар.

Халықтердин отуза икі жаңы вар. АДУ-нин физика-ријазият факультеттін битириб. Физика Институтунда ишләйир. Диссертантты. Енік дардіндеңде өвлөннір.

Саялағызымын отуза жаңы вар. Ленин адыны АПИ-ни фарғанмен иле битириб. Филология елмләрі нағизәдидир. Насими адыны Дилчиллик Институтунда ишләйир. Айле гүруб. Ики ушагы вар.

Жүсіф балам да орта мактабы гызыл медалда битириб. 1981-чи илде АДУ-нин физика-ријазият фокултетінә гөбүл соодунауб. Университетті 1886-чы илде фргламин иле битириб. Бир ил Исмаїллұлын Кеңеңдәң кондидә мұзллым ишләйіб. 1988-чи илде аспирантура гөбүл рунауб. Икін иле елде охууб. Намизадил иши там назырдыр. Бу күн-сағабан мудафиесінде сидидир. Сағ голу касиби баламын, калиб неча мұдағиесінде, нең билмирдім.

...Женә сағ гол сезүнкөн, жена Жусиф адыны ешидан ана-бачы, гонум-гоншулар башымыза топлашды. Жена Алланверди мұзллым үзүнү онларға тутду:

— Ешиятмәдиз, кедін ишинизде машғул олун!

Женә ездекілдер езин күнч-бучагына сапаланды. Жена Алланверди мұзллым онларын кетдишкіни көрүб аста-аста сөнбатын да давам елады:

— Оғул, ман өзүм дә аллі илділ физика-ријазият мұзллымим. ССРІ халық мағарифи ө'ләчесісім. Мән дәрс деңгизим ушагларын сәксекен физика-ријазияттегі мәжіліс иди. Инди калиб бура Бақыда он алты неморали мактебда бириңи синиғларда дәрс деириром. Буна да шүкүр. Жусиф балам мәнә үзек-диәрекверири. Деиридағы, тис күнүн өмрү аз олар. Баламы үч илди нишанламыштым. Узаг гоһумумуздур. Инди РАЗИНДЕ

јашајырлар. Инди билмирам, Шәһла кәлиним оғлумун сағ голуна әре калерми?

—...Денә сағ гол! Женә Үсіп көзінүү, ешидән ана еөзүнү ортаја атды.

— Нә нијабат данишырасан, киши... Ушаг бу күн-сабаң кәләр, евләндирәрик. Голуну сахла...

— Демадим ишинизде олув?

...Бу дефа Аллаһверди мұзлым бу чүмләни чох јумшаг, соң ھәлім деди. Неч кәс чекилип кетмәди.

— Жүсіп дејіриди ескәрлер мұдағынчыныздыр, күлле атмаздар. Тарихчи жаңында тарихи иди, рижаијіттың жаңында рижаијітты.

— Кини, дамызығына фикир зертте...

Аллаһверди мұзлым кечкінш заманды да нышшығына пешіман олду. Женә Қәһриз арвада ачылғанды:

— Кеч ишинин меншүг ол. Бир стакан чај көтири!

Нисс еладым ки, чај сөббәти олмасајды бу сафәр Қәһриз хала отағдан чыхмазды.

— О күнү ахшам саат 6-дан 8-а кими Салжан казармасынын габагынын олуб. Ахшам кәлип нишанлысықыла заны елади ки, айын 23-де атамкіл сизе калачак. Жәни евде олсундар. Соңра отуруб чөрек жеди. Ои икінші он беш дагиге талмыш сојууб жатды. Одең на... о көрдүйн диван-кроватда... печин бейрүнда... Биз дә жатдыг. Нисс елејирдім ки, навадан олум тохусу келири. Арада дедим:

— Ай Үсіп, бурда наса зэр, наса еләјәчәклар...

Гаяжды ки:

— Хејр, нәч на елемәзәл...

— Вассалам, беләдә узуный жатды. Анасты бириң ярысы ојатды мени ки, Үсіп жохду, атышма сасина чыхыб кедиб. Дурубын көзине төз күчәйт чыхым. Кердүм намы күчәдидир. Сорушым ки, Үсіпфи көрмәдір. Дедилер наа, Үсіп кетди, деди баҳыб гаяждырлар инди. Кеме колмади. Сәһәри нар жери ахтардыг. Неч јерда тапа билмәдик. Февральын 4-да Семашко-нун моргуна, накис палттарларынын нишанасини дедим.

...Бу вахт Қәһриз ая женә езүнү ичәри атды, еле жох, киши...

— Сен кетириб сағ голунун кәсик палттарларынын атдын ортаја. Мән баҳыб таныдым. Огул, беш кәсик палттар чыхыб голуудаид. Пәлттонун кәсик голу.

— Һа, бојун гара дәріли палтодур. Бир метр 86 см узун-луғундадыр палто. «Кәңчиллик» университеттегінен езүм алмышам она...

— Һа, пенчәјин голу билинмирди. Соңра пенчәјин алтындан ағ һөрмә көjnәkдир. Ону мән тохумушдum. Бириң Үсіпифе, бириң да кишија. Бах, кишинин айниндәдир.

...Аллаһверди дајы пенчәјин жақасыны ачыб көjнеj мәнә кестерди.

— Һа, оғул, бах бу көjnәkдән бириң мәнә һөрүб, бириң Үсіпифе.

Қәһриз хала кишинин сезүнү касди:

— Һа, мән һөрмүшәм олар... Илмәләрден таныдым. Онуң да алтындан бах, көж наизик сарочка, онуң да алтындан жүн туман-көjnәk иди.

Ламысының мән таныдым... Мәним баламын голу иди. Мәним баламын голу иди...

— Жаҳшы, чај кетирмесең, кеч ганд көтири — дејиб, Аллаһверди мұзлым Қәһриз халаның үстүнә чымхырды. Қәһриз хала аглала-аглала чыхды.

— Дирсөндән жұхары иди... Евда һамымыз бахдыг. Бахмаг истајирисан?

— Қаза!!!

...Көлін, ej аналар, ej аталар, ej оғуллар, гошуулун мәнә, үрэйим дајат, кезәумы ишы, аяғыма күч, сағ голума тасалли верин. Сағ голумун башыны алдады, ғын кетүруге бахмага күчү олсун. Мән баҳымшам. Мән өзін баҳымшам. Сиз баҳымшам.

Сағ голумун бармаглары зұлум-зұлум ақлајырды. Голун бармаг-бармаг көз жаңыны, бармагларын дырынг-дырынг көз жаңыны саҳламаг мүмкүн дејиildi.

— Кечін көдін, ишиниза машигү олун!

...Мен евден чыкында ардымча кәлән арвад-ушага Аллаһверди мұзлым сон дефа тәпинди. Архадан Қәһриз аканын сасиши ешитдім:

— Огул, балам нағтында елмүш кими жаңма на... Жохса емрүм боју ла'натлајерем саны.

— Дүң дејир, бичы-гардашлары һәлә дә ахтарып ону, оғул. Үмидларини үздүрмә.

Көj дарваза архамча бағлананда бајағдан мәнкәм дајанан Аллаһверди мұзлымин көзүнде жаш күлеләри жөрдүм. Мәним дә кеауз жашарды.

— Бағышла, Аллаһверди мұзлым, кәлип дәрдинизи тәзәләдим. О күн олсун Үсіп кәлесин, сағ-саламат. Сағ голуса, анчаг тәки калсии.

— Аллаһ ағызындан ешитсін, оғул.

...Нече уздум, неча гачымын о даландан, о күчадан, нече езүм дә билмәдим. Аңчаг сағ голум мәнкәм ағрыйырды.

Шаип Рамиз Рәөшәнлә сөһбәтләри мәнә:

— Рамиз, би шәһидин талеини жазыб гуртартмышам.

— Һа, жазыб гуртартмыссан онда даниш.

— Жох... жазыб гуртартмышам, анчаг данишмага сезүм гал мајыб.

— Шеһаримизин устүндө бир кишинин сағ голу учур. Торпагымызда бир иккидин сағ голу долашыр. Жијасини, иккидин ахтарыр. Бу сағ голдан горууну, горууну, горунун! Күннәнкәр кимдиса башыны заачек, күннәнкәр кимдисе көйдөн башыны јумруг ендирәчек. Ким өзүнү күннәнкәр сајырса бу торпагдан гачсын. Жокса сағ голун габагында сол голлар дајана билмөјәчек. Сары голлар дајана билмөјәчек, билмөјәчек!

* * *

ӨЛҮМУЖЛЭ ЭЗРАЙЫЛЫ ЖАЛЫНДЫРЫВ

— Ким?
— Бир дәтгигэ үзр истајирам,
хәжалымда телефон зәңк чалыр.

— Алло... Бәли, таныдым... Назпари халанын вәзијәти нечадир?

— Ағырдыр...
— Эринин елүмүнү билир?
— Гырхана кими билмәйб... Инди билир...
— Надан билир?
— Керуб ки, јанына хастеханаја калиб-кетмир. Өзү үисселяйб, анлајыб, баша дүшүб. «Бизи анчаг елүм аյрыма биләр» дейир.
— Елүм кими кимдән айрыбы?
— Шәрифов Мұрват Раһим оғалуну [1932-чи ил] евиндән, аиләсіндән, жаралты жатан һәјат жолдашындан.

Онлар Гафан рајонунун Мұсалләм кандидә дөгуулуб. Бурда бејігүб, боја-баша чатыблар. Бурдача екелниң огуллу-ушаглы, евли-ешикли олублар. Мұрват жа Назпари.

Алты ушаг бејідүб, охудуң евли-ешикли едибләр.

Роза Әли Бајрамлыда һөкимдир. Бајрам мүһәндисдир. Әсемар еңдар гадындыр. Кифајэт һәләлик ишләмір. Мәланат

ҚҰЛЛӘ ГҮР'АНДАН ЖАҢ КЕЧИБ

Нефт-Кимя Институтунун 2-чи курсунда охујур, Сәадатин 18 жаңы жар.

Бах, бу айла, бу бачы-гардашлар ата-аласында 1988-чи илнің декабрында башшаралының кетүрүб өз торпагларындан, ең-шілк-ләриндеги дидәркін душүб Бакыт жана қетириблөр. Рашид Бейнбұдов күчесинде. Ву күчеде исә сән деме онлары даға боюқ флаглат көзлеїрмис.

Атасының алнанда мұнариб алым Мұрвөт дајынын. Құллә, голпо жарасы алым. Талејин ишине бах, һарланың фырланыбы Мұрвөт дә балаларының алнанда күллә алды. Аңчаг бу күллә о күлләден дејилди.

Мұрвөт дајынын атасы Латвијада гардашлыг габиристанлығында дағы олунуб. Бахта бах, езу дә бурда гардашлыг габиристанлығында жатыр... Ким на биләді о кече атышма ола-чаг. Қезең күчалармизин биріндеги күлләлер учачаг, танкелар кечечек. Мұрвөткиши дә аиласынан биркө нөйт дарвазасының ағзында тамаша жылачаг.

— Кеңин, кечин, ичерчи...

— Горхма, ата, дарваза дәмирдәндир. Икилик дәмирдәндир, неч не олмас.

— Оңда өзекілін дарвазаның архасына.

Нә биләдилер ки, бу күлләлер икилик дәмир тәннымыр. Нә биләдилер ки, бу күлләлер гоча ана, гоча ата тәннымыр. Нә биләдилер ки, бу күлләлер геріп адам тәннымыр. Үраклери жаралыңыр. Һала ев-ешик, дөргөн торпаг жоқжартиси жадашшарындан силинмејіб. Һәле дәрдлери төзедір. Һәле жаралары гајсаг тутмајыб. Құллә беле шејлери на билир...

О кече Рашид Бейнбұдов күчесинде ачылан бир гучаг құлләден жәсеси онларға сары атылды, билинмади.

— Шахсеjj!..

Мұрвөт киши елә ачыг гепшінің ағзындача јыхылыш. Назары халаң исә құллә икилик дәмирдән кечиб дајиб. Бир аның ичинде балаларының көзу габағында ана торпагын үстүндеге ана да јыхылыш, ата да.

— Шахсеjj!!!

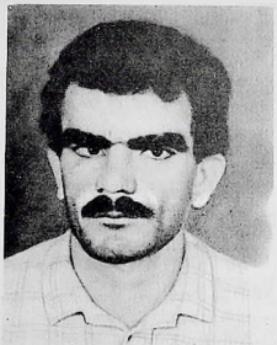
Кімә шахсей десін бу балалар, кімдән жапышсын? Атадан жапышшылар, ана әлден қедір, аяндан жапышшылар ата қедір. Галы ағында икисінин да галы гарышынан бир-біркіна...

Мұрвөт кишидір. Киши кіми езу жедіб өлүмүн чаңағына, арвадыны Назрепінен сағ саҳлајыб. Өлтүмү, зарајылы ондан жајындырыбы. Өзү ис...

Нәр дәре көрүшендеге гоnumларындан, танышларындан, күрәкенләрі Баярмад Назрепі халаң сорушурам.

— Ағырды... Бир аяға һөлең ишләмір деірлар.

Каш бу жаъыны жаъыб гуртаратынча, чап олунча, охучу охујунчада Мұрвөт кишинин балаларына, нәвәлорина жедіб чатынча Назрепі хала жастағандан чыхајды. Өз аяғынан бирбаша Хијабана — Мұрвөт дајынын гәбринин үстүнде жеда биләді. Ағлаја билајди...

— Кимин гур'аниндан?

— БАҒЫРОВ БАЛОГЛАН ҚӘ-
ВИБ оғолунуң чибіндеки гур'ан-
дан.

Маштаға габиристанлығы. 1985-чи ил... Бурда бир ана деғен олунмушуду. Жох, бир ана ана торпага тапшырылышында. О да жох, бир ана бир баласындан накам, хәбероз-әтерсіз кетмінди. О бала да һәр күн анасының гәбринин үстүнде жағынан. Һәр күн анасының гәбрі үсте жәлиб ағлајырды. Сәндерден ағлајырды ахшама кими.. ахшамдаң ағлајырды соңға кими. Анасының гәбринин гучаглајыб жатырды. Анасының сасини, соғын өштімек истейірді. Ешіде билмірди. Анасының гәбринин бағлы гапысының деіурду:

— Мәмә, ай мәмә, мони жетим гојдун. Мәни није жетим гојдун? Мен сенсиз нејсаим, а мама?

Тәйірдән исә сас-семір көлмірди. Хәбер-әтер көлмірди. Бүтүн кеченин гулағыны анасының гәбрине, торпагына дірәйб бир сәда көзлеїрді бала. Бир жол көзлеїрді бала. Бала белә олуб чекмүшду анасының гәбрине. Гәбрин торпагы да бу дәрдә, бу ағраја, бу бала ағырлығына дәзмүрдү.

— Дур кедек ева, оғу...

— Йоох... Йоох...
— Гурбан олум сана, оғул, кал кедәк ево.
— Йоох... Йоох. Анам бир сез десин кедим.
Гоча ата, алил ата не гәдер ялварап шиқост баласына.
— Мин белкимә апарым сөни ево.
— Йох... йох... анам бир сез десин ата, соңра сени де
белиди апарарым ево.

Гоча ата шикаст баласыны, дәрдли баласыны көзү яшлы
баласыны гебиристанлыгда гојуб молланын евника сары ѡолла-
ныбы.

— Молла, елүм аягынын алтында, баламы гебиристанлыгы-
дан чак көтири. Мене бир јол көстер. Балам дири-дири езүнү
басдырачы.

— На олуб, а киши?
— Ушаг кечө-күндүз анасынын гәбрисин үстүндөн ел чек-
мир. Орда жатыбы-дуруп. Жедиң-иңдиң да анасынын торпагы-
дыры.

— Һабиб киши, бу сәсін?
— Һа, мәнәм... мәнәм... мән күлбашам.
— Һансы оғлунду дедиң?
— Кичиң, Балоглан...

— Дур кедәк гебиристанлыга, мән ону кетирерам ево.
Молла иле Һабиб киши гебиристанлыга көләндө Балоглан
артык анасынын гәбри үстүндө уазынбы жатмышды. Анасы
үстүнү де ертмәмиши. Молла узагдан Балогланна бахый Һабиб
кишиңи узуну тутуб.

— Бу ушагы төз евландырмак лазыымдыр, јохса дәли олачаг.
Сонра кеч олар, Һабиб киши.

О или Балоглан үчүн узаг гоһумларындан бирини алыб
евина көлән көтириллөр. Тојсуз, чалтысыз, зурна-гавалсыз.
Балогланын да башы евина, айласына, дуголын балаларына
тарышыбы. Касыбыллыгы, фөнлөлике евники доланыдырыл. Јүз
мактот сәһәрдән ахшама кими тикиш фабрикинде нечә-нече
машын ўуклајиб бошталдыбы. Баш галак вактында да атасына
нејәттән саңаңа көмкәл елејиб. Вәзәри, кешниш, шүүждөн жетиш-
дириб. Үч күндөн бир дәриб тапыра көлән алверчиләр сатыбы.

— Нечәжәт сатыбы дастасыны?

— Бизда дастасынан дейил, огул. Беш гәпиктән аланды он-
он ики манат газанымышыг. Жеди гәпиктән сатанды он беш
манат. О да чөрөк пулуну күчизен чатырды. Балогланын баш
вакты галанда да кедиб багларда ишләйирди.

— Багларда ишлејиңе не гәдер газанымышырды?

— Адамына бахырды. Он манат да верен олурду, иирими
манат да.

Ев-шикларине бахырам. Адамын үрөи ағрылышыр. Бала-
ларына бахырам адамын багры ярсылышыр. Ики оғлан бир гыз-

Оғлuna точа атасынын адьны гојуб. Чәми дерд јашы вар.
О бири оғлунун ики јашы вар. Фируза гызы он айлыгыр.
Торлаг дешемәнин үстүнде ушаглар бир-бирина тарышыбы. Гоча
ата чашыбы. Чашаң ана езүнү итириб. Билмирләр бир дәрдән-
кәдерин элкинә, ичинада нечә чыхынылар. Чыхмат мүмкүни-
мү? Долашып галыблар.

Нәјәттә ағачлар тұмурчугланыбы, көјәтиләр бир гарын гал-
хыбы, аңчага аныл-балалы, бабалы-нөвәлә нәмән үзүтүлу дүшүб
галибы. Ким галдыра билер онлары? Жазын, торпагын, фәслин
хүчү дә бу јердө елдүү, ачызи.

— Нәјәттә оғлум... Башымыза наранын құлун төкәк. Мән
мунарибо керуб калән адамам, аңчаг беле зұлм көрмами-
шам. Саңар баламы евдан ѡола салмышам, ахшам гара хәберин
алмышам.

Жанварын от биринде Балогланың гајнанасы Күрчустан-
дан силира гонат көлбі. Нәләрларин пај-пүш көтириб. Бир
һәфта галыбы онларда. Соңра кетмәк истөй. Дејінблөр нара
кедирсан, көрмүрсөн дүңжы дағылышы? Бир неча күн дә галасы
олуб. Жанварын 22-да дәзмајиб, дејиб апарын мәни Алатавада
бачымыла гојун. Саңары орда автобусла ѡола дүшәрәм.

— Ай огул, мән дә ики оғлумы Атамогланда, Балогланы
гошмада арвада ки, апарын ѡола салын. Бир аз айм-ојун да
алмышыда. Дедим ушагларда ки, апарын гојун арвады бачымы-
ла, калин. «Кончылук» метросунда дүшүб такси тутублар.
Такси де онлары Салжан казармасы тарафында дүшүрүп ки, даңа
ојана кеде билмәрлән, орда атышма кедир, нечизе дә масленет
көрмүрән. Ушаглар да чамададыларда дүшүрүп көчбі сакижен
кедәндө бир да көрүләр ки. Балоглан жылжылбай. Гајнанасы да
нүшүн итириб, жылжылбай ушагын үстүн. Танк да күле-кула
калиб көчбі онларын жаңынан.

Танк да күла-кула калиб кечармиш. Бу чүмләни биринчи
дағајди ешидирдим. Аңчаг ешидөн кими инандым. Инандым
ки, танк онинки күла-кула, һәтта һыртылда-һыртылда
калиб кече билар.

Балоглан алдырыгы жарадан чәми једди күн сағ галыбы.

— Гурбан олум аллаһа, огул. Жеди күн сақлады баламы.
Она да шүкүр. Чибінде паспорт, бир да түрған вар иди. Молла-
дан алмышымын онун үчүн. Кече-күндүз охујуб забәрәјир-
ди. Күлән гара чијәрники дағылышы, паспорту парчалајыб, аңчаг
түрғандан жан кечиб. О түрған гурбан олум, једди күн са-
хлајыб баламы. Көтириб анасынын јанында басдырылғы. Чох ар-
зуулырды. Көдиб кирди анасынын гучагына.

Бу јердо, бабалынын да шүзүндин ушагларын үчүн дә бирдән-
бира ағалышы. Үчүн дә бир-бирина гарышыбы. Аյбәниң бачы
ушагларын үчүн дә гајнанасын алтын чакиби кирида-кирида
гајнанасында мин ѡола үзүр истөй-истөйе узуну мана тутуды:

— Гардаш, жанварын 23-да вурулан құнү онун ад қүнү иди.
Анамы апарыб ѡола саланды дедим тез кәл, ушаглары тут, ке-

мөк елә сәнә аш биширим. Қезүм ела јолда иди. Бир дә көрдүм тө'чили јардым келди гапыя. Неч киме о жүнү аллаһ кестермесин.

Бу јерда, соңун бу мәгамылда о жөнина на дејајдим? Һансы тосаллана веरәдим. Вармы ела бир тасаллана? Вармы ела бир соң?

Көрпөләрин үчү ән яна бир-биринә гарыштышылды. Үч көрпәнин ал-наласы яз һавасыны дилим-дилим секүрдү, парчала-жырды.

— Дүшмәнин язы секүлсүн. Һанасы гара жөлсин.

— Амин аллаһ!

* * *

АТАМ ОНЫ ҚӘР ЙЕРДЕ БИРИНЧИ КӨРМӘК ИСТӘЖИБ

— Кими? ГЕЛБУЛЛАЕВ ЕЛ-ЧИН СҮЛЕЙДИН оғлбу. [1968-чи на]. Олдуму биринчи?

Елчин нағында язмага башларкан атасы Сүјәддин кишинин бир исмарычы ядымга душшуду. Ону Илгар оғлужа јолламышты.

— Огул, олар ки, Елчин нағында язы книгинын биринчи сәнифсендө олсун!

— Није? — Суалы Илгарда верирдим.

— Атам һәр јерде ону биринчи көрмәк истәжиб. Нечә гардапыл оңдан бейіру да вар, кичкі да, анчаг атам үчүн биринчи о иди. Эфганыстана бизден биринчи о кедиб. Аиламизде биринчи медалы о алый. Биринчи өлән дә о олуб.

...Ай шәнид атасы, шәнид гардашы! Халг јолунда, торпаг уғрунда шәнид кедәnlәrin һамысынын яри, сырасы биринчи. Нағында илк язылан да, соң язылан да. Талелорин ардычыл дұзыму шәртиди. Сиз бүтевелүкде бу книгабы бир сағиға несаб един. Шәнилдәрларин һамысы биринчи. Амма Елчин балалын нағындақы сәнбәти биринчи көлмәләрилә давам етдирирек.

Биринчи синфе 1976-чы илде Губа раёнунун Күчөji көндөрта мектебинә кедиб. Биринчи дәрәчәли рәнкисаз-сувагчы

пешасынә Хачмаз рајонундаки техники пеша мектебинде жијалапид. Биринчи иш жерине билмирим. Биринчи күн мајын бириңдә Әғраныстана экскөрлөй лолланып. Бир аярделде, сәксан дөгүзүнчү илда кандина, Ватанине гајылып. Бир иүнди Иншат Мұһамдисләрі Институтунун биринчи курсунан имтаһан вериб еле биринчи имтаһандан да косилип. Ве ھен Елчинин хабары олмағыбын, еле о биринчи имтаһандан касилемді или «бирләре», «биринчиләрни» сон гојуб. Кечиб олуб иккичи, Үччичи, ийиринчи.

Сентябрдан 20 нөмрәли Ихтисаслаштырылмыш Тикнит Идарәсіндә иши кирип, ранксаң-сувагчы. 2 нөмрәли Тибб мектебине тәмір едірдилар. Тале она неч жатаганда геидијатта дүшмәзе дә имкан вермади. Такча талеми? Балқа еле идара рәйберләрі дә... Буны гојаг онларын ез инсафика. Һеч олмаса шәйіл оландан соңра балқа Елчини геидијатта салалар. Бу шаһнәд геидијаты, онларын о ажрим-үйрүм китабыны, дағтеринин бәзәйі, жарашығы олар.

О кече икі нағәр Салжан қазармасындан жан-јөреләрә сапалынан дар күчаларии бирүші гачырды. Құлла сәсінден, құлла алинден ета-ана сојұшундан, Ветен сејүшүндан гачырдылар. Гулаларыны тутуб, башшарыны кетүруб гачырдылар. Архадағ қаланларин, архадағ атанларын елиндан гачырдылар. Олі ялын бу балалар неjlәe биләрди о алидолулатын габайында.

Икі нағәр гачырды о кече гаранлығыда. Бири гарабда иди, бири архада. Балқа да бир јерда гачырдылар, на фарғи. Гаранлығыда билинмір ким һарда гачыр. Гаранлығ күчелдер дә аягларынын алтындан горхұб гачырды. Құлла сәслері, құлла күлаклары исес лал башшарының үстүндөн асирди... Құләкден, сәсден барк гача билмәди бу балалар. Бир балача құлладән берк гача билмәди бу балалар.

— Вурдуууларр...

Бу, Елчинин гыштырығы иди. Бу, Елчинин сон һарады иди. Губая — көнде, кәндән о жана, аз гала Шаһ даға да кедиб чатты бу сас. Шаһ дағ да чатылды о кече бу сасдан.

Талабы, Нұқади, Рустов, Чичи — бүтүн кәндлор ојанды бу сасдан о кече... Чамааты күчеләре текуду бу сас, бу нарай... Һамы синин габагында од гајаңыб оттурду. Кимсә ес туғанкинда бир құлла да атды кејә. Қејүн на тәгсир ивар? Бакыда исес құллалар кеје атылмырды, Елчини атылдыры. Құчалардан Елчинин ганы ахырды. Атасындан, анасындан хәберсиз. Гардашларының кезүндән узаг. Елчини галдырып, жарасыны сарыынб күчеден чекен јох иди. Һәким чырында жох иди. Чатырны да вуррудулар, ھәкими де, ھәлә кими кефләри истесе да...

Беләче Елчин бу шәһәрин күчәләркүн биринде башшыны сакија гојуб емрүнү тапшырды бу торпага.

Ата-анасы һарада артыг кеч иди. Гардашлары ар-

тыг көндә гәбири газырды. Іанымда аjlәшән Илгар гардашы да көзүнү силиб дуруб кетмәје назырлашырды:

— Әғраныстанда иккі дағә сарымын кечириб. Һеч на олмасынан дағылардан даңышырды. Белә атылар, белә сағыхылар. Құллаларин һамысыны ишшындан танысырды. Еле бу құллаже дә кетди.

Ке т д и м и? Балқа да жениден бу дүнија көлмәк үчүн кедиб. Әғраныстандан ки келиб. Бура да ело бир Әғраныстан иди. На вахта дүңәја көлән бир көрле Елчинле, шәһид Елчин бу торпага гајыдачаг. Һәкимән гајыдачаг.

* * *

ИЛГАРЫ КУЛЛЭ КӨТҮРМӘЗ

— Бәс иијә көтүрдү?
— ГАРАЈЕВ ИЛГАР ЭЛИ оглу
[1959-чу ил]

Талелэр гөрибә, талелэр мұхтәлифdir. Бу торпағын ики кесәји бир-биринә охшамыр. Кархананың мишарла кәсилән дашы да јаңындақындан, беүрүндекинден, устүндекинден сечи-лir. Аңчаг дердлар бир бирина неча охшашыр. Севиңчләр бир-бирина охшадыры кимк. Кез яшлары да еләчә... Кила-кила... гара-гара...

Илгар нағында мәни ики яхыны көлиб сәһбәт еләјиб. Бири халасы огулы Вагиф, бири дә гоншулары Пәри бачы. Сәхбатләр, сезалар, ағрылар, аһлар үрекдән топтур, бир тон-гандан чыртлашиб чыхыр.

— Атасы Эли киши тәзә рәһмәтә кедиб. Неч или чыхма-бы. Бу башыбелалы торпағымызын дәрді оны икinci дағә уураянин улгумундан жаптыңб бурахмайыб. Пајызды или ола-чаг.

Атасы Учарда жашајырды. Илгарса анасында шәһердә Мустафа-Сүбнида. Көтүрүл жеди ай апарды јаңына. Гала бил-меди Илгар орда. Шәһера вәрдіш олмушту. Севиди иши дә шәһәрдә иди. Метрода ишләйири. Учарда евләндирмек истә-жирди. Илгарынса севиди гыз шәһердә иди. Анасы неча дағә демиши «ай огул, отзуу нағламысан, евлән, мән дә көлин үзү көрүм, нәвә сәси ешидим...». Илгарса һәр дағә анасына ута-

на-утана, гызара-гызара — «жох, ай ана, тој бир бүнларла гурттараң соңра евләнәрәм». Нече дағә кенүллү Гарабага кет-мек истәжиб. Анасының тәклиji көсib габагыны. Ахыр вахтлар чох асеби олмушту. Һәмишә тәмкинلى, сабри, сакит тебиеттли Илтарын изинде еле бил вулкан вар иди. Титрадир, ләрэ-јә кетирири ону. Іолдашыны, достун јолунда елума кедарди. Нече ки, кетди. Іолдашыны жаралайында көнәра чәкмәк истә-жир, јолдашы жараплы-жараплы дејиб ки, Илгар, жат ашата, ву-рарлар. Илгар дејиб ки, горхма, Илгары кулла кетүрмаз.

Досту инди сағдый... Өзү иса јохдар.

Бу, халасы огулы Вагифин дедикләриди.

Гоншулары Пәри бачысы исес деди ки, мән дилла оны сизә дыныша билмәр. Гојун язым кетирим. Дедим нә олар, яз кетир. Бир-икис күндөн соңра галын бир дама-дама дафтар-да Илтар нағында билдикләрини айри-үүрү хәттә [Көрүнүр јазанды најаңчаллы олуб] язымб кетириди. Һәмин языдан епизод-ларла сизи да таныш елемәк истәжирем.

ДАМА-ДАМА ДӘФТӘРДӘН СӘТИРЛӘР

Гарајев Илгар Эли оглу 1959-чу ил сентябр аյынын 10-да Бакыда анатан олуб. 131 немәрә мектебда охшуп. Анасы Сона хала сөвдар гадындар. Илгар тәкир. Бачысы, гардаши јох-дур. Илгары Сона хала сакхалајыб. Илгар чох меңрибан, ганы, суу ширии, зараптатыл, тамиз уракли бир оғлан иди. Бизим ушаглығымыз бир жерда көчиб онунла. Арамызыда бир ил фәрг нар. Биз онунла бачы-гардашиб олмушту. Илгарын чох көзел ха-сийицәләрди. Бир да көрүрдүн ки, гыз кими утамырды. Беүк-кичик жери билкүрдү. Неч киме гошуламазды. Гардашым-ла, мәниммә, иш јолдашларыла вахтыны кечириди. Харичи маһнүлары севирид. Буты чаванлар кими. Сөлигәли иди. Үму-мийжәтле, тәмизли севирид. Халт чәбәсасин уазу иди. Иш јолдашларының, һамының нерметини газанмышы. Гоншулар да она беүк нермет бәсләјири. Ишде халт чәбәсасинин содри иди. Иш јолдашларындан марагыл сәһбәтәр едирди. Китаб охуматы да севирид. Сүбай иди. Язылын мәнбәттәи түрәниң-да сојуг мәзәра кетди. Чох најым. Галды јанварын 19-ү. Бела олду һәмин надисе:

Мән ишден чыхын аманжилы көлдим. 19-ү иди. Сона хала келди бизе, мәни тәбрис едиб вә деди: «Сона гызын дејиб башыны алладырым. Мәни неч гызылгеләмисирән. Биз кәлмир-сан көлин кедән. Бир аз сөнбөт етдик. Соңра мән Илгары сорушдум. Деди ки, жатыб, бир аздан дуар. Дунан нәвбәти олуб јорғундур. Бир гәдер сәһбәтән соңра Сона хала кетди.

Она соң бердім ки, онлара кедәчәјөм. Тәгрибан саат 6—8 оларды мен Сона халакила мәттим. Илгар јеринде отурмушду. Нәмишаки кими көрүшдүк. Зарафатла мәнә деди, ера де кедибене бизден ал чакмир. Нә истайирсан, неңчүн калмисан, евинешијин жохдур? Сона хала до она ачыгланды. Гызы ела зарапат елаза, кәттінән дајәр. Соңра мәнен чипши дејіп бир плаш кестерди вә деди: Чалиш, нечәди, көр мәнә ярашысы алым. Мән де баҳым вә дедим бир из бејүкдүр. Соңра о плаши сојуңуб жена до мәннім зарапат етмајә башлады. Адати үзәре биз икимиз бир жера душанды һәм мүбабиесе едердик, һәм де зарапат. Һеч көс бизден баш ачмырды. Бир гәдәр сөһбәтдән соңра мән дедим ки, кедим ево. Илгар деди — кет да, сени тутуб салхаланвар? Ай гыза, сен һәлә бүрдасан? Гапыдан чыхым, нејетдә идим, көрдүм ки, сигнал саси калир. Қалдым ез нејеттис. Атам күчеда дајанышты. Сорушдум ки, бу нә сигнал сасиди, деди билмирам, анчаг гардашымда дајдостум кедиб Салжански қазарманың жаңына, ора сохлу адам йыгышыбы.

Мән же Сона халакила кәндім. Илгар чај ичирди. Сорушдум бу нә сигнал сасиди, Мәнди ила Сүрөйде да кедиблөр Сыртқы қазарманың жаңына. Илгар деди ки, мән де кедәчәјөм инди. Анчаг мән бу күн, сабаң неабатијем. Мән гајыдыбында калдым көрдүм әнам кейиниң кедір. Дедим ки, мама, кеззала, мән де кедим кейиним кедәк. Сона халаны да көтүрак. Артың Илгар кетмиши. Биз да кетдик. Кәлиб «Азэрбайҹан» мәйманиханасының гарышсызыда дајанышты. О жан-бу жана баһыг, нең каси көрмәдик. Сона хала деди ки, кедәк Салжански қазарманың габагына. Кәлиб чөрек магазасының жаңына чатаңда автобусун габагында Илгары көрдүк. Биз она жаңынашты. Илгар бизи көранде таачуычләнді вә деди:

— Сиз бурда на едисрис, чыхыхы кедии ева.

Мән дедим ки, һамы калип, биз да калмисник. Бир аз дајанышты. Бир такси кәлди, ал галды ки, Илгары вұрсун. Мән ону қонара чекиб: — Ай жетим, вұрачагды сәни — дедим. Бу Илгарын қошунша калмады. Биз но гәдер Илгара дедик ки, кал мәдек ева, Илгар инадындан дәннеди. Мәнә деди ки, чепиш, әнаммла әнаны кетүр кет. Чох чек-чөвүрдән соңра Сона хала... әнәнамна кетүрүб ева калдик. Ева чатаңдан 20—25 дегига соңғы аташ сасләрі кәлди. Һамы кими биз да һајәчан кечирирдик. Әнелчек сәңәр ачмылды. Мән саат сәккиз олак кими тез кетдім Сона халаның Илгары сорушдум. Сона хала деди ки, Илгар еве көлмәјиб. Еле бил мәнни өзәраң вұрду. Кәлиб аныма дедим ки, мама, Илгар ахшамдан жохдур. Анам Сона хала ила бирликте кетдилер Домсоветин [Некемет евинин] габагына. 20-сіндегі орада митинг вар иди. Сона хала ила анат жаңынашты. Ондан Илгары сорушдулар. Амар анаттама Сона халаны бир оғланға ғошиб қондайрып халғ чәбәсасынин үзвләринин жаңына. Онлар да Сона хала ила анаттама

дејиблар ки, хала, оғлунузу хастәханалардан актарын. Сона хала ила анат кедиблөр Семашко, Республиканың, 4 номралы хастәхананы ахтарылар. Каспaryны хастәханасына бахырлар Илгары тапшылар. Кор-пешиман ева тајыздылар. Анак ева кириңде ағлады вә деди жаылған башында бир ишті вар, она көрә дә о ева калиб чыхы билмајиб. 20-сүн күнде бело кечди. 21-и Тәзә Пирә зенк етдик. Дедилер ки, Семашко да бир неча мејіт вәр. Жиңис жохдур. Оны да гејд едім ки, 20-сүн бир неча даға анат дајдостумла Тәзә Пирин мејітханасын кедиблөр. Гардашым, досту Елхан на мәннім најат жолдашым жедиблөр мөрглары ахтармага вә наһајет гачырлар Семашконуң морғуна. Ичәри кечириләр. Гардашым Илгары узадан жахшы танышын. Чорабыны чыхырбын вәјагына бахыр вә аяғындағы нишандон оңтү танышын. Ева гајыдылар. Гардашым Мәнди Илгарының гонумларындан бирикти гачырып дејир ки, Илгары тапшылығы, кедірін кетірилән мөрганд. Оны ачылајылар. Бұна бәхмәвјар, Мәнди ичиним. Кишиләр Илгарының даңынчы морға — Семашкоја кедәндә Сона хала шұбналенди. О да масцилдән кишиләрә ғоншууб морға кедір. Оғлунун мәжитинин көрән аныны тасаввур етмек даңшотдар. Илгары мөрганд жетуруб Тәзә Пирә кетіриләр. Орада Илгарының мејітиниң гардашы Мәнди жиүүр. Молла өз дуаларының охјүр, қағәнәләніп ева кетірилдер. Соңра бүтүн шәңидлар кими Илгарының да Шәңидлар Хијабаныңда дағын етдилор. 39-чу шәңид.

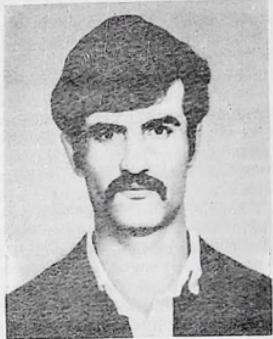
Илгарының иш жолдашлары да онук барасында чох козел хатирилар дәншырылар. Депода Илгарының бустуну гојмаг истајирилар. Үмумијәттә, иш жолдашлары мұдирларынан тутумшы фәнни кими она бәйүк һөрмәт етмис вә һүзүр жеринде гонумларынан чох онлар вә достылға борчаларының жерине жетиришилдер.

Вассалам, бу да бир икидин, бир шәңидин таалеи...

Кәл инди жаңыма, ана, кәл инди кири, ана. АナンЫН БУ ДҮҢДАДА ДЕРДИ АЗ ИДИ, ОГУЛ ДАҒЫДА КАЛДИ УСТУНА.

Ана истайиралы бу дага дезе.. Аңчаг аналарымыз бела дәрдләре дәзмәје сохдан вәрдиш олублар.

ӨЛҮМҮЗ ТӘРТӘМИЗ ИДИ...

— Бұна да шүкүр! Кімдір о «бәхтесөр?»
— ЭҰБУЛӘФТ МИРЧАМАЛ МИРСАЛЕЙ оғлу.

ӨЛҮМҮНДӘН ОН КҮН ГАБАГ

Ләнкәранда Мирчамал, Мирчалал гардашылар ез ата-баба һәјетінде көзішир. Ағачлара, гурумуш будаглара, үзү тутулғыш кеје, гаптара булудлара баҳыр. Чох баҳа билмирди, ағырлығдан башының ендіриб торшатға баҳды. Торлаг да гаптара... Насары баҳыр насыры белі аёжиліп. Дарваза жаңа баҳыр. Нәдәнса дарваза јерінде дурмур, елә һеј ачылыб-ертулұр. Бирдән не сен, не мәнә, Мирчамал гардашына үзүн тутур:

— Чөдал, мөн елачайәй жа... Мәни ез һәјетімде јуарсан. Сән неч нәдән горжумурсан, өзүн јуарсан һааа...

Чөзілдік дили-ағзы тутулур.

— Аа... а... а...

ӨЛҮМҮНДӘН ГЫРХ КҮН ГАБАГ

Мирчамалың атасы кабабчы олуб. О да өлүмүндән гырых күн габаг жақынлығдаки кабабханадан бир-ики шиши кабаб алым бибисикіле көлір.

— Биби, сизә кабаб кәтиришишем. Жадына көлір, сән дејәрдин ки, атам өлүмүндән габаг һамымыза кабаб вериби...

Бибисинин әл-ағағы гурујуб, аяг үстә донуб галыбы.

— Ааа...

ӨЛҮМҮНДӘН БИР КҮН ГАБАГ

Жаңварын 19-ү Мирчамалың бачанагы Мисир арвад-ушағыла Ләнкәрана онлара ғонағ калиб. Қазиблар, жеңиб-ичибләр. Ахшамусту Мисиркіл Вакыуға гајтмат истајәндо Мирчамал да дејіб ки, сабан, бири күн ишләмірәм, мән дә кедиб онларда Бакыны қазиб қөләрем. Йығышыб машина минәнде арвад-ушағы табағының касиб:

— Чамал, кетма, түрбән олум, кетмә!

— Дәде, кетма, не олар, кетма!

Неч вахт ушаты ардайча ағламајыб, неч вахт арвады онун габағыны беле қәсмешиб.

— Не олуб сиз, қазиәй кедирам...

Аглашаја, көз жашының жаңынан, аиласиндан айрылып машина миниб. Сән деме бу күнлөр рүү чанындан чыхырмыш.

ӨЛҮМҮНДӘН ОТУЗ ИКИ ИЛ ГАБАГ

Мирчамал өлүмүндән отуз ики ил габаг Ләнкәранда доку-луб. Он жапы олана атасыны итириб, өзү де неч көзден. Адича соғуғ дајмадан. Беш гардаш бир-бірінә ата, прха, һоян ола-ола бөйіуб, охујуб, өскәрлік өзекіб, айла гурублар. Инди-инди дүз жола чыхында, әлләре чөрәј жетишкендә Мирчамалы итириблар.

Ону да чаван итириблар.

Мирчамал сол күнүнәдек тикинтиде фәнла ишлејиб. Иш жери Ләнкәранда олуб. Аңчаг тез-тез бригадасында е'замижатда олуб. Өз арасу үлә... Бир неча аж Алтынагачда гачынларда ез тикиблар. Әлләре гызыл иди. Қам даш һерүр, һәм суваг өзекір, һәм рәниссалыг өзөјир, һәм дә дүлкәрлик едидири. Сон күнләрінде Ләнкәранда «Таксимотор паркы»

ны тә'мир едирдилар. Сәһар кедиб ахшам жәлірди. Бүтүн сенинчи жеди жашлы Елнара иди. Бириңиң синға кедирди. Нәрфлері, сезләрі тәзә-тәзә өјрәнір, таз-тәзә жазырды. Һајат она бир сезү да жаzmагы өјрәтди: Шәһид!

Елнара, гызын, бу сезү һәмиша бейік һәрфле жаңа... Бирден қашыб кичик һәрфле жазварсан Мирчамалың руhy инчијер һааа...

ӨЛҮМУНДӘН БИР СААТ ГАБАГ

Бакыя қәлиб чатан кими Мирчамал Мисиркилдан Лән-көрнәне зәңк еді.

— Алло, Рә'на, қалиб чатмышыг Бакыя. Һа, евда, Мисиркилдең. Отуруб өчөк жејирик. Елнара жатыб? Жох... Жахши, архажын олун... Гој чөрәими жејим, евда ғонаглар нар, мәни көләжірлер. Сағ олун!..

Мирчамал телефонун дастајини гојуб сүфре башына көчәндә күнчеде һај-куј башлајыб. Бачаңагының ени XI Гызыл Орду меңдәншының жаңындаудыр. Сас-куյев евидайлар нәми дүшүп ашады. Мирчамал да онларда. Бир гадәр көчәндән соңра құлләс саслары ешидилди. Мисиркил бир да көрүблөр ки, Мирчамал жаңаларынде жохдур. О жаң-бу жана бакылдар, гаранлығда ғағырылар, не көруб, не дә сасин ешидилдер. Һамысы мат галыда.

— Индіңе жаңымыздайды, һара кедиб бу?

Бир нағер ғоништу тез жақылашыб ойлада ки:

— Сизин жаңынызда олан оғлана құлләз дәјиб жыхылыб орда...

Тез ғоништы көстәрән самтә кечмән истејиблөр, жағыш кими жаған құлләләр гојмајыб, өзеки либ дивара сыйыныблар. Бир кедиблөр, икі кедиблөр, құллалар имекан вермейиб. Нәхајат, учүнчү дафа езларини жера жыкылан Мирчамала жетириңде артыг кем олуб.

— Гуруујуб...

ӨЛҮМУНДӘН ИКИ АЙ СОНРА

Мирчамалының өлүмүндән икى ай соңра бу үйлөштөлөрни түлшіб жазырам. Жазырам да горху мәни бүрүж-бүрүж үшүнурм. Ішкүн габаг адам өлүмүнү һиссегеңдеңде көлдөјәр көрән? Җағабайыны билли жазыб ѡолласын Ләнкораның кичик базар гәбиристанлығына!

* * *

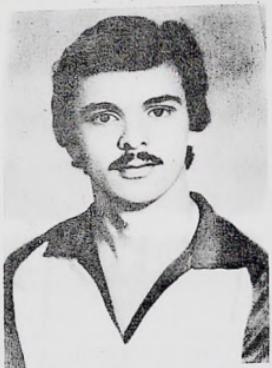
ӨЛҮМУНДАН БЕШ СААТ СОНРА

Өлүмүндән беш саат соңра Мирчамалының гардашы Мирчәләл өзүнү бир зұлумзға жетириб гардашына. Мейитини көтүрүп Бакыдан чыкырыбы.

— Нечә қалиб, нечә кетмисиз оғырғында?

— Үбей демә... Сејидик биз, әддимиз жол ачыб бизим үчүн. Ела сејид чадди да Мирчамалының мейитини горуујуб. Башта өлүләрди танымаг олмурду. Бизим өлүмүз тәртәмиз иди. Буна да шүкүр.

123 НӨМРӘЛИ АВТОБУС

Бу автобусун сөн дајаначаты ШАЙНДЛЭР ХИЈАБАНЫЦЫР. Орда бу автобусун сүрүчүсүсү ЭЛИЈЕВ РУСТАМ ШАЙВӘЛӘД окуу дағы олуттук.

123 нөмрәли автобус... Ким минимајисе бу автобуска кедибек олмаса бирчө дафо Рустемин хәтирина мисин. 7-чи микрорайондан Шайндлэр Хијабанына кими бу автобусла кетсии. Бу автобусун сөн дајаначаты Шайндлэр Хијабаныцыр. Талеин ишшиң бир баҳ, бу автобусун сүрүчүсүнүн сөн мензили де ела Шайндлэр Хијабаны олду. Өмүрүн сөн дајаначагы, соң нефтеси...

Бир дафө 123 нөмрәли автобус о парынын башына доланыб сөн дајаначагада гопча гапчыларынын ачанда, «Хијабандан» онун сүрүчүсү сөсө болнаначаг. Догма төкөрлөрин, догма гапчыларын сезине. Бир дафө де бу автобусун сүрүчүсү Хијабандан чыхыб автобусуну суруб кетмэж истөвөчак. Амма на чыха биләчек, на кеде биләчек. Автобус исе ағыр-ағыр, лөңкөр вура-вура сүрүчүсүндөн узаглашычаг. Рустемин көзлөри жөнө жолларда дикилечек. Жөн 123-ү keletalәжечак.

Но ағыр тале, на ағыр күнү... Нече ил ишләдиин, сурду-йүн, ичинде өлдүүн автобус сөни жары жолда гојсүн. Сени дајаначагдан кетүргөсүн. Дајишин бу маршрутту. Дајишин бу автобусу немесини. Жохса бир күн Рустемин төбүн нирсендөн од тутуб жанаң.

Рустемин атасы да сүрүчүдүр. Таксидә ишләјир. Тәсәвүр елејин ки, бир күн танымадан, билмөдөн ачыб гапсынын минирсиз бу таксије.

— Эми, Шайндлэр Хијабанына сүр, — дејирсиз.

Такси јеринден дебөмрүр. Сүрүчү исе башыны сүкаалын устунэ гојуб аялды.

— Ора сүра билмарам — дејир.

Экэр бир күн таксиләрин биринден бу чавабы ешитсөз эсабилешмәдэн, нирслөнмөдөн, ачыгламаадан душун ашагы... Вә сүрүчүсүндөн үзү истәјин.

— Бағышла, эми... Бағышла, дајы... Бағышла, гардаш — дејин.

Билин ки, о адам Рустемин атасы Шаївәләд кипидир. Инчимедөн кечин автобус дајаначагына, азәзиин — 123 нөмрәли автобуса. Экэр о автобус да Шайндлэр Хијабанына колиб чатмадан жары жолдан гајыста, жена инчимәйин, жена ачыгламајын. Билин ки, бу Рустемин сүрдүү, Рустемин шәйндин олдуру автобусуду. Парка тәрәф кечмәж күчү жохдур. Бензини, жағы жохдур. Кечес төкөри партлашиб жары жолда галар. Кечес автобусун белгى сыйынбүтүн жолун ортасында галар. Дәмир оландына олар. Онун да үрэй вар... Онун да ичиндө ган ахыб. О да күлделенин. О да шәйндин олуб...

— Сахла, ај гардаш, дүшнен вар...

— Бурда дајаначаг жохдур...

— Сахла, мән дүшпүрэм... Кеда билмирэм бу автобусла даһа... Ураймак ағрышыр.

— Не олуб ки?

— Йөч, санин јеринде Рустеми көрдүм.

— Нәе...

123 јеринде мыхланыб галды. Галылар ачылмамыш езуму чөлөн атмады. Такте евларин арасындан кечиб Салжан каярмасына сары калдым. Кале-кале Рустемин 25 иллүк һәјат жолу кезүмүн габагындан колиб кечди. Галгара кадрлар, атасы да көзү жашлы еле һеј данышыр:

— Ики оғлум варды: Рустем, Әдалет. Әдалет кичици иди. Инди бари галимб. Һөм кичичидир, һәм бејук. Нече сөнөт дејишиб Рустем. Киномеханик, радио-төлөврөйдүсүнүн атасы. Аңчаг сүрүчүлүк даңа чөз үрэйнен жатырды. Дини-иманы машын иди. Машын учун чанылдын кечириди. Кечди де.

Бир ай иди елчи кетмишидик. Гызынын атасы деди ки, кетевин тап кел адамыны апар. Ев сорагајырдыг габир тапты.

Бир күн ишләјириди, бир күн евде олоруду. Автобазада жалг чаббасынын фәзл үзүлөривенди иди. Нәмин күн ишда иди. Аңчаг онун нөвбеси дејилди. Жолдашынын атасы хәстеканада иди. Рустем онун јерине кетүрдү автобусу. Ахшам саат 5-до калди енэ чөрөк жемаја. Автобус күчада иди. Көлиб евден чагырдылар ки, чамааты метро яюмын апарын. О чыхын, чыхын

ЧАЙ ДӘМЛӘ, КӘЛИРӘМ!

— Бу чај кимин көнлү-
на дүшүб?
— МАММАДОВ ВИДАДЫ ҮЗЕ-
ЛИР ОГЛУНУ [1949].
— Кәдим и?..

евдан. Кече нә гәдәр јарагы дашияйб. Соңунчук дәфә Салжан казармасынын габагында олуб.

Тахта сұлтари кечиб Салжан казармасынын габагына келип чыхырам. Светофорук ишшілгәрлер нала зәифдір. Дәмір дирекцияда јары жері вар. Асфалт пар-парадыр. Сөкілдер огуулуб күчөзғарышты. Күччени адлы күчадыр, еле бил бомба дүшүб. Емдерин диварларына, гапы-пәнчәрәләрарина баҳмаг олмур. Нә күндидир. О кече бу мәйданинда оланлар көр наелар кечириб. Қоңырун имдадына Рустемин автобусу чатыб. Сүрүб светофорук жаңа... Өз тәрефиңи күлләжә вериб. Гапылары ачан кими гышындырыб:

— Тез олун, минин, минин!.. Узанның јерә!.. Узанны! — Ишшілгәрлер да сөндүрүб ки, неч на көрүмсөн.

Јарагы адамлар да уст-усте узанның автобусун ичине. Кондуктор да жаңарында. Автобусун күлләжә тутублар... Аңчаг жаңсы ки, чамаат көрүнмейді. Эвәзинде Рустем көрүнуб. Жаңы ки.

— Бу нади, жаңарын еле бил.

Касе кондуктор сүрүптүн көлиб. О да елә билиб фишән-кин көзү дүшүп Рустемин бејрун.

Деиб:

— Вер сурум машины.

— Іхсануза да мен јарагаланышам — деиб, јарагы-јарагы автобусу сүр'етле автогана сары сүрмөз башлајбы. Бир да хастекханада көзүн ачы. Ачымбы көзүнү?

— Іх, ай огул, елә саýпгылжырды!.. говрулурду. Сорушдум көді, ағрыды, бала? Деди — јох... көрдүклөрим јандырып. Анасы бирчә калма сорушду ки, нија дајишидин, ай огул невеби? Ахы, сен сүрмәмәлидиң о күн автобусу? Гайытды анасына ки: — Ела демә, ана, ону баласы вар. Вәссалам...

— Сахла... сахла...

— Бурда дајаначаң жохруд...

— Еўбі жох, минмек истејирәм... 123-ә чатмаг истејирәм. Рустемин автобусуна чатмаг истејирәм.

— Нәз...

Автобус кедә-кедә гапыларыны ачды. Ичери киәнәнда со-рушдум:

— Нече нәмрәді?

— Дохсан.

— Нәе... — деја горхұмдан аягларым тутулду. — Сахла, дүшмән истејирәм.

— Ніје?

— Горкулу нәмрәдір.

Сүрүч да горхұсундан автобусу күччени ортасында сахлады.

Бир мәсләнәтим вар. 90-на минимәин. Кечин 123 нәмрәли автобуса кинин. Әкәр жолунуз о жана дејилсә дә миниб кедин. ШӘЙІД, сүрүч РУСТЕМ ӘЛИЈЕВИҢ хотрина. Лал-динмәз, сүкүтла кедин. О жолу кедә-кедә РУСТЕМИ јад един.

О кече бүтүн Азәрбайжан торлағына бир гара ел узанышды. Бу гара елин биләй Бакыда, чаңнаглары исә һаралара чатмышды. Һаралары чырмагламамышды. Аналарын жаңагларыны, үз-көзүнү, сачларыны жолуб текмүшү. Торнагымызы вахтындан габат шүмләжә шымрыйламышды. Шырынларда дүз сепмишиди. Јарагалар кейнәйір, шырынлардан тан ахырды. О гара елин бир ҹаянгыра да о кече Шамахыя — Видади Мамедовун айлесине көдіп чатмышды.

Видади Шамахыда докулыб, Шамахыда да орта мәктәби битириб. Шамахыда да Құлсұм адлы бир гызыл еләнәни, айла нејаты гуруб. Аңчаг тале ону Құлсұмло Бакыда катириаб. Айланын давамы учун жох, чичәкләнмәји, баһары учун жох, өмрүн гышы учүн, пайзызы учүн. Јарнаг текүмү учүн. Өмрүн күлла бојда соң иегетсек учүн.

Видадикилин айлесине үстүнде неча илләрди бир эзрајыл боладынырды. Бу эзрајылдан гача билмирдилар, жаңа гуртара билмирдилер. Бир бачысы һәким иди. Әмәлд бир һәким. Ады Шошибид иди. Талеи исә бүсбүтін бәдбәкт иди. Исмаїллы хастекханасында баш һәким иди. Иш јеринде дурдугу йердә уреzi партлајбы. О бири бачысы да һәким иди. Ады да Алмаз. Он беш күнүн калини олуб. Анасы онлары гонаг

чагырмышды. Јолда гәзәя утраубы бу он беш күнүн бөј-
калини. Он беш дагигаја налак олуб. Атасы Үзејир киши дә
бу дәрдә деэмайб вефат едиб. Бүтүн биллардан сонра һами:
ел алиби ки, эзрајыл азини бу айладен чәкиб. Аңчаг сән-
дема... Балқа ела Видади да бу эзрајылын горхусуундан Бакы:
көчүб калиб. Бакыда иззи олмајыб. 9-чу микрорайонда биң
иллик ен күраја тутуб. Кира пулуну да табагачдан вериб. Биң
или да ахыра кими яшаја билмәйб. Аңчаг бу сафәр эзрајы
Шамахыдан јох, бамбашта бир тарафдан, шахталыс-сазалы
сагтапалы јерлардан калиб. Шамахылы эзрајыл бу сагтапалы
эзрајылын јанында тоја кетмали олуб. Гөрибәдир, бир айлада
секкиз ушак олуублар. Једдис һәким, такча Видади мүнәндис
олуб. Политехник институтунун механика факультесини бити-
риб. Бир мүддәт Шымдат таңудонда, сонра исә Балыгчылыг
Назирларинде мүнәндис ишләйди.

Једди һәким, бир мүнәндис. Һәкимләр мүнәндиси горуја
билмәйб. [Неч езләрине горуја биллиблар ки?]

— Мән неч вахт инана билмазdım ки, Видади ела биләр.

Бу сөзләри Құлсұм ханым деириди. Өзү да бир дефа јох,
бир неча дафа. Истадын дејәм ки, ай Құлсұм ханым, ахы
Видади елмајыб, елдуруублар. Өлмәккә елдуруублар сезү ара-
сында чок узун бир мәсафә вә бејүк бир фәрг вәр. Демәдим...
дана дөгрүсү дејә билмәдим.

Видадинин кирада галдырыгы ева кедәнде һәјат ѡлдашы
јыр-јыши едирди.

— Һәлә бир нечә ай бу евда вахтимыз вәр, амма јыгы-
шыбы Шамахыја кечүрәм. Видади һарда, мән дә орда. Видади
һарда, ев-ешкін да, гәб-гачагы да гој орда олсун.

Видадини Шамахыда дафи едиблар. Бајаг дедијим о гара-
janvar эзрајылын чаңғары о торпага санчылды. Санчылдыгы
јердән Видадинин гәбрى газылды. Видадинин гәбрى кејәрди.
— О кечә ела бил бирдан-бира һајечана дүшдү. Деди чај
дәмлә, кәлирам. — Сән деме чајы мәнен тосалы вермәк учун,
мәни архайын елемәк учун дамләдирмис. О чај һаңа дә
дүрүр. Гаппара гаралыбы. Ела бурда гојуб кедәчәйэм.

Евда чајы дамләндикә Видади ичиндин гайнајырмыш. Ајаг-
ла күллә сасларина тәраф кедир. Чаяй дамланып қанарап чәки-
ланда Видади артыг 11-чи Гызыл Орду мејданында олуб.
Атышында гача-гача дүшән гоншууларының бир машина мин-
дириб јолдајыб ева.

— Сиз медин... мән аյадан чәлдәм. Гачыб қала биләрем.

Гачыб қәлә билмәди. Күллә ондан бары гачыбы. Чаяй јердами
аланды. Видади да узү үстө јерә сарилыб.

— Бүтүн күнү ахтардыг. Дедик инди һарда олса жалиб
чыхар. Вурумгағына инанымырдыг. Жыхылмағына инанымыр-
дыг. Жыхылан огул дејилди. Инанын ки, бир голу-гычы ол-
масајды да ева зәнк елејәрди. Кедәнде һәрби билети чибин-
дәјди. Онуула тандыг. Гардашын Фуадын елүханаја кирмәјила

дал-далы чыхмагы бир олду. Гајыздын дала, деди бурдады.
Инанымырдыг. Өлтүм кагызында охујанда юи, күллә бејин дама-
вахт инанмајачагам.

Кичик гардашы Елдар Видадини кәлиб Шамахыја апараты-
биз да инанмаја. Әжилб торпагы опуб гулагына пычылдаја,
гој о да инанмасын...

* * *

ӨЗҮ ЧӨНҮБ ІАРАСЫНА БАХДЫ

— ОРУЧОВ ШӘМСӘДДИН ЭБИЛ.
КЕССӘН огуу

Бүтүн жыныштарынан көзүлгөн Шемседдин көзүлгөн көрүб. Ендишилдөрдүн баш берен гајнар негиздөлөр төн ортасынан даадыр. Салжан казармасы иле наңбын госпиталын арасында. Кече-күндүз гапсынын ачырды, атышма көрүрдү. Баглаярды, күчалердөн ай-наале саси шипшилдерди. Пәнчәрәе жакынлашты, магдан горхурдулар. Аңчаг арада нафәслийи ачырды. Нафәслийи да ачык кими темиз наана эвэзиңе барыт, түстү гохусу көлдөрдү. Чох ураи ачыг иди. Вармын асиркәмәйтүү адам иди. Амма... Бир жыныштарынан сигарет алыштырып дукана чөрөк алмага көнендө габагына ики зирхели эскер чыхыб:

— Сигарету можна?

Шемседдин аяат салхлаяб... Бир ики эскери башдан аяга сүзүбү. Мұлајим-мұлајим гузу баласы кими габагында дурмуштулар. Аңчаг ашшам, гаранлык дүшүн кими бунчарлын јыртычыя даңдудүүнү, воңшилалаштириши, гапазы вуруп сигарети күчнен алдымынан єз мөзелеринан көрмүшдүү деңек:

— Сигарет жохтур... Нету — деңек жанырындан сајмазына етуб кеччишидүү. Икича аддым атандан сонра Шемседдин пешиман олмушду, урөжи санчымышды... Аңчаг о эскерлөрсө Шемседдине чох диггеттөн бахыб үреклөринден нә кечирмиш-

лар, ону онларын үрәзинин башында көздидири о автомат билер... Бөлкө бир күн соңра ез даһлиниң синесине түшләнчаг һәмин күллөнү бу ики эскердин бир атачаг. Гајыт, Шәмседдин, гајыт гардаш, гач о эскерлөрдин далаңча, сигарет вер онларга. Үз исте онлардан. Бөлкө бир күн соңра сөнө күллө атмажалар. Гајыт, гардашын, гајыт... Ики балан вар, жазыгдылаар, көрпөдилар. Ниша бир сигареттөн отру жетим гоурсан онлары. Гајыт сигарет вер о эскерлөрдө. Денен сабын сөнө күллө атмасынлар. Денен неч олмаса ики күн көзласынлар. Нефтичалада көдүк гобум-гардашла, гома азанда көрүшү билесэн. Гајыт, гардаш, бир сигарет нэдир ки?.. Гајыт!

— Жох, артыг көндир, маним күллөм атмасын!

— Саат 2-де көлдө ага палттарыны суондуу. Мен кечдөм енэ ки, суфраны ачым хөрөк кетишим. О да көчди ки, элини яусун. Мән чөрөи дөгрүдөм. Газаны ачым, боштабы көтүрдүм. Бу жаңы даһлини о башындағы гоншу кирди ичари ки, о жаңдан түстү көлдөр, дејесэн Салжан казармасының жандырылар. Бу арада емрүндө биң көлөн деїлди. О күн ела бил ону Шемседдин үчүн эчел жолламышды. Ушаглар биздан габаг гачды. Умуми дәйлізин о башындақи пәнчәрәени габагына. Мен дә боштабы гојуб чыхынды онларын далаңча. Пәнчәрәени габагында он-он бир адам вар иди. Арада-ушат һамы јығымбы түстү көлан тарафы бахырды. Лап ахыры наамыныздан соңра элини сила-силе Шемседдин көлдө. Деди, кечин-кечин, пәнчәрәени габагында горхулдуру, гој пәнчәрәени бағлайым. Ела Шемседдин аяна банды жаҳыналашып истаңдан бир дә көрдүм шүшшөн сыйнадыр чиңнимин истүүнден насе вийж еләйб көндү. Шүшшөн гырынтылары элларима, алымына дәйәни. Деңдий жөрлөрдө дә күлде-күлде таң сымага башлады. Һамын горхулдуңдан жаты жер. Мен та Шемседдин сары чөндүм ки, бу нәди белә... Бир да көрдүм Шемседдин дала көдир. Дәныша билмис, аңчаг тәсчүчүбү мана бахырды ки, јөнү нә олуб санс. Бир да ону көрдүм ки, јыхылды жер. Ушаглар тез тутту. Өзү чөнүб жарасына бахады. Һамында һүндүр иди деңен күллө она дајмиди. Мән дә тез айлиб күллө жерине бахдым. Сағ тарафда көчкүр бир дешик иди. Фикирләшдим ки, элүм жарасы дејил. Тез телефона гачыб онун бир чөррөн досту вар, она зәңк елөдүк. Та'чили жардым көзинча мен даһлини о башындан бу башына кечинча Шемседдин ушагларынын мөзүнүн габагында кечинди. Неч бир көлмө дә даңыны билмэдү. Сен деме күллө ичори кириб дагысыбы, ганахма зерби. Апартыб Нефтичалада дағы елеңдүү, атасынын жаңында:

Шемседдин өзү Сабира бабады. Чавад көндөнди докулууб. Сонра аяллакла Нефтичалада жаңычблар. Орта мактаби де Нефтичалада биткүриб. Политехник Институтунун јүнүүлүк сөнәје технологиясы факультетине биткүриб. Республиканын мұхтәлиф трикотаж фабрикларында сех рәиси, технолог, мұнандис ишләйб.

КӘЛИБ ЖАРАМЫ ГОПАРТДЫН

Елә бу сәнөт-пеша јолларында најат јолдашы әмтәешүнас Рувелла ханымга раст келип. Аила гуруб жашајыблар. Инди иниди чәтиликтән, кирәкешликдән, жатагханадан чыхыб адам кими жашајырдылар ки, горамдылар. Оглу Чавадын чәми алты жашы var. Лап атасына охшајыр. Құлләсін охшамасын. Гызы Кәмаләнин беш жашы var. Ушаглар бејујәчек, ушаглар жаша до-лачаг, атапары исе немишилдиң гыры жашында галачаг. Гыры жашындан о жана аддаға билмејәчек.

Мәң сөвләрине кедеңде Рувелла ханым бazaarда иди. Бazaarдан келено кими бу сөв, бу балар, бу дерд учүн үрәжим сылашырды. Дүшүнүрдүм на олачаг бу очагын талеји...

Рувелла ханымны көрөн кими көз ва урек сыйылтыларым кечиб кетди. Сох никбийн гадын иди. О бойда фачизинин ичарисинде балаларыны чәкиб ганидышын алтына киши кими отругуб. Қарак на бойда урек жијаси, на бойда кез саһиби оласан ки, сәһәр-ахшам о дәйлиздән кечиб о пәнчәреү мәнәл гојмадан дүшүб кеде биласен. Мен оласајым с о пәнчәрени нердүрәдим. Нердүрүб ордан Шәмсаддинин шәклини асар-дым.

— Управдом гојмаз...

— Дәйліз гаранлыг олар.

Ордаң дәйніз дүшән о ишыгдан нә жејир? О ишыг ки, үрајимизә, жолмұза Шәмсаддинин гаранлыг мазарына ена билмир, ела ишыг кимә кәрәкдир. Бир жерден ки өлүм ишығы көлпир ону тез һәрмәк, тыхамаг кәрәкдир. Жохса кеч ола биләр. Нечә ки, кеч олду.

* * *

— Булу ким деди?

— Шәһид ҺАЧЫЛЕВ МУБАРИЗ Мәңәммәд огулунун [1952] аиласы — Мәлеңкә ХАЛА.

Учарда бир айлә жашајырды. Ата, ана, иики гардаш. На бир дәрди, на бир четинлиji, нә жошуу, нә до башынын устун-да думаны вар иди бу аиленкин.

Мәңәммәд дағы ишләјіг-газаныр, огуулларыны бејудурды. Огууллар да бејујур, бой атырды. Мәлеңкә хала білгі жери тарлажен балаларына баҳыб қолин. наға, тәр-дүйүн арасусујла жашајырды... Дәрд-кедәр, елум-итиш нәч ағылна қалмазди. Ахы ниге да көләжді. Ушаглар бејујуб охумага, ишлемејә Бакыя қалдилар. Бакыны коруб вурулуб галдылар. Дәнизи коруб жапшынб галдылар. Бејүк шәнарии огууллары ичинде итиб галдылар... Учарда исе ана көзү жолда, гапыда, гугалы гасе галды. Атава динчлик вермәди. Бала дәрди атапы да жеринден, дөгүлдүгү гапы-пәнчәреден, торпагдан айрыбы Бакыя апарды. Ев-әшикларини сатыбы бир машина үук олуб Бакыя сары жоландылар.

— Ниж?

— Дәдим ушаглар нарда биз дө орда. Каши көлмәједим бу харабаја. Қалан кими бир ѡолдаш, бир огул итиридим. Дәрд баш идик, иики баш галды.

...Бакы сән үрәзи губарлы, дизләри габарлы анатын бағылла, сәнә хараба деди. Жандығындаң деди. Өри Бакыя гејдійдата дүшә билмәйб. Иш тапа билмајб. Инсиз кәзә-кәзә үрәзи нирисиндән гыры дөгүз жашында дајаныбы дуруб. Дајаныб дур

ки, мән бела жашаја билмәрәм. Кимдир тахсыркәр? Үрәк? Бәләкә Бакы... Жохса атана бу күчаларә чәкиб көтиран огуллар... Неч ким, неч кас. Тахсыр атанаң өз талејиндәдир ки, дөгүләндән бәхтингә бу јол душуб...

Аруз, Мұбариз өз Мәлејека хала гәлдәләр бу шаһәрин «жәзәл», «жарышылы» хуторуда. «Нава тәмиз». «Нәр бир шәрайт». Гапныны ағынды «сүд» көлү... Чайда балыглар, үзүр. Бүтүн бунлар онларын Бакы нағгындақы ушаглыйг хатиреләриди...

Учарда оларкән фикирләшдикләрнәддир. Эслинде исе көрдүкләрими тәсвири еласәм инаңмасыз. Џаҳшысы будур ки, елең о хәజалларда, о сүд көлүнүн атрафында дајаныб дурат.

Мұбариз шаһәрда сүрүчүлүк охумушуда. Мұхталиф машиналарда ишләмишиди. Соң ини јери исе 5 номралы такси-мотор паркы иди.

— Тәзә машын көтүрмушшү, неч ишлатмәк гисмет олмады бәдбәхте. Гардашым гызыны да бурда алаб бәдбәхт еладим. Ики ушагы гојуб кетди.

...Хәдича бачынын гучагындан ушагларын бири дүшүб, бири галхыр. Икиси да көрләдир. Хәјалын үч јашы вар. Кәнәнни исе бир јашы.

— Ушаглар бир киши хәйлагы көрән кими ялышыбыз бурахмырлар. Буларын дарди көтүрүб мәни. Бу јашда да ушат жетим галлар?

...Ушаглар ела бил «jetim» сезүндән саксандиләр. Икиси дә өңенүб мәнән бахьда. Икисинин де бармага ағында иди. Икисинин да көзүндән ахылсызы су һәләллиң ағындан ахырды. Аналары бир алтын «jetim», сезүнүн балалырынын устүндө гана көриб дурдугуну коруб олуну саҳлаја билмәди. Икниалы үзүнү тутуб һәнкүрдү.

— Ахырлычи дафа да ева календа сојунуб диванда узанды. Ушаглары синаснә көтүрүп ојнатты. Атыб-түрдү. Ушаглар да бир-бирина гарышын беркіден күлүрдү. Мән неч онларын беле күлмәйини ешитмәмишем. Сән дема хәйрилија дејилмиш. Ве...

Ва бир неча дәгигә соңра экран тутулур, наға гаралыр. Құчәде һај-күй ғопур. Кимсә көмәја чагырыр, кимсә тачыры. Мұбариз да төз ушаглары канара атыб көжинәб евдән чыхыр.

— Кетмә... кетмә...

— Һарап кедирсөн?

Мұбариз исе кедир вә бир даňа гајытмыр.

Ејни мәнзәре. Ејни мәдииш. Ејни сөзләр вә ејни өлүм... Құчәде ѡаралылары дашияркән езүнү дә ѡаралылары гарышырылар.

— Мәни неч не жандырмым, о Республика хастеханасындақы һәким жандырыр. Өләне кими бизи онун яшына бурахмады. Дилинә чатмадыг... сезүнү ешитмәдик... О һәкими көчүм ки...

...Нәким гардаш, сән дә үрәжи губарлы, дизи габарлы оаным, жалини багышла, һирсүндән гарғышладылар сани. — Бирчә кора жармага апараңда узагдан үзүнү көрдүк... Кезүнүн галдырыб анасына баҳды, соңра «мама» дейиб гышырырды. Неч јадидман чыхымыр о гыштырмагас! Ела о гышырмагынан кетди.

...Бах белача Учарда шад, кефи көк жашајан бир айлә бу күн Бакыда — хуторда говрула-говрула гальбы. Бирдан мәнен еле калди ки, Учар, орда жөчирдилори гајгызыз көзәл күнләрди јадына дүшүдү анынын. Гыјза чәкиб элкни дизине неча чырпымса синәмде үрәјим жарпаг кими аеди. Горх-горхана анаја баҳдым. О да һирсли-һирсли, ганлы-ганлы үзүн мана туутуб деди:

— Калиб жена јадыма салдын, јарамы голартдын, ај сәнә мән не дејим...

...Јазан гардаш, көрән гардаш, сән дә багышла аныны... Сәнә төрс баҳды... Устунә ағы атды.

— Ана бизи багышласы! Ана голәми багышласын, бәләкә најисе ела јазмајыс. Кечсин гәләммин күнәнәнди.

* * *

БУРАХ ӨЛҮМ, АНА!

— Кімді оғламәк исте-
жән?
— Эбильәсөнов Илгар Жу-
сиф оглу (1967-чи ил)

Рә'на бачының јүхусу. 26 јанвар 1990-чы ил.

Нәр жаң гарашымы, зұлмат. Кез көзу көрмүр. Аңчаг мән гардашымы көрүрдүм. Узун апаидын көрүрдүм. Гардашымдың пішіндерінде гаренфиллардың ичинде мәни болдастың гырыг-гырыг чүмделерлерде дејірди:

— Ра'на, атама дејін гәбриме гыфыл салсын. Гәбрими ачмак истеірлер.

Нече аялды... Жеримдан нече атылдымыңа гардашымын еау да горхуб қасылди.

Сәнәр тәзден Шәнилдер Хијабанына тачыб кәлдик. Гәбри гаренфиллар ичинде көрүнмәз иди.

Асса ананың дедикләри. 13 март 1990-чы ил.

Жеди яшындан атасының янында олуб. Атасы чинајат ахтарышларында янында көздіриб. Атасы узун илдер Дахили Ишлар Назариянда мәс'ул визифелерда чалынбы. Илгарының беч наден горхусу жох иди. Илан аллаһа, ону бир жера рәис гоаждылар нәр ишнән бачарады. Чаван олмагына баҳмајын. 42 немралы мектәби битириб. Соңра вз күчүнә Халг Тәсәр-

руфаты Институтуна ғабул олунуб. Арада кедиб аскәрлийни да қасиб кәлиб. Соңра оқу-ақужа кече милисінә ишे кириб. Бир күн ишлөйірди, бир күн сөве олурду. О кечаси да ишде иди. Көрүрдүн, кече сағт иккіде, бирда занк елеірди ки, аңа, жемек назылзы... Кәлиб жејиб кедири. О кечеси да... даш дүшсүн о кечеје, кәлиб чоюржын жејиб кетди. Кедиңде дедим, огул, мұғытат ол. Деди, ана, надән горхұрсан, мән милис кейімнідейм. Мени да ела алладада, огул, о милис кеңінде олду. Кетди... Ела о кедән олду.

Ингиліб күчесинин Паталын күчесінен касишиди жерде оны бір пропорщик салхалыб дејіп сәнәдларини кестер. Элини атыб голтұг чибиндан сәнәдләрни чыкшармада істәјенде көнардан гарының күлдеңін дoldурублар.

Ананы кез жапшылы болуп...

Чемілә бачысының дедикләри:

Бир күн соңра хастаңанда көзләрini ачанда деди ки, бачы, шапшылы ешитдим ве сераландын жер.

Шол вәзінненде оланды аңчаг евин телефон немесини тәкрап едірди. Адам неча деға евин телефон немесини тәкрап еді. Ела билік ки, нала күчәнин ортасында дыры. Ела неј телефон немесини тәкрап едірди. Бағрымызы жарырды...

Асса ананың дедикләри:

Бәзімләр деди ки, чијәрі парчаланыбы. Жалварыб дедим ки, түрлү олум, нәкім, көтүр мәнин чијәрими тој она... Бәзім деди ки, бачы, біздә беле шеј жохтур. Дедим нија жохтур? О күн Москвадан көстәрділар — бириния чијәрини кетүрүб о биринаға тојдулар, езу да дедилер ки, жаһайы...

Жалвардым, нағдар Жалвардым, үлуг асмадылар. Сонбенши балам иди. Кезүз она алышмышды.

Кез яші ынчтырып ананың сезаларни кесіб дөргајыр.

Иирик дердүндә гајындың біз да деди ки, ағрыларым вар, тојун елүм. Буну мән іздадан чыхара биларммы?

Бу жерде ананың кез яшшарлыны, ынчтырыларыны неч бир сезәлә гәләмә ала билмирал...

Чемілә бачысының дедикләри:

Уч бачы, ики гардаша идик. Дилем кәлмири ки, дејам, инди тәк гардаша галмыншы. Салхала билмадык Илгары. Намымыз нәкімкін. Іеч не еләје билмәдік. Бәзім кәлиб көздірмешди устуғу. Сорушуда мәңдін ки, на истеір бу? Дедим: бејраина бағшаг истеір. Гајында ки, бејрек вар ки, баҳсын. Чакин жаңара ону, тој сакит елүм!

Илгарының гырхы верилан күнү евларинә кетміпдім... Гыр-

хыны биширилмисш шекарбурадалар, пахлавалар күсүб дуруб. Эл атбы јөјөн јохду. Бејудүлмүш шакли дуз көзләримин ичине баҳып. Ела бил дејир: Нә јаssан, дүзүнүн јаz...

Анасы чај сүзүр. Жалвары, жахарыр ки, бу пахлавалардан шекарбурадан неч олмаса бирине јејим. Чај долу стаканы габагыма чокдим. Ананың көз жашлары кими гајиариди. Адамын алини, көзүнүн жандырырды.

— Огул, гурбан олум, бир пахлавадан, шекарбурадан кетүр, је...

Бүтүн бәденим од тутуб жанды. Көзүм Илгарын көзләримен сатышты. Урајимда дедим, гурбан олум, Илгар, чөк көзләрими мәндән. Дөз билмирим. Чәкмәди... Чәкмәди... Жакшы ки, Чөмила бачсызы араја сез гатды.

— Нишанлысы, сөвиди гыз вар иди. Једдинчи синифдан бир-бирлорини истердириләр. Биздән сочын јолур. Биздан соч о ағлајыр.

Чајда бир гуртум ичдим. Урајимә тәсәлли, тәнәр кәлди. Илгарын ағыр бахышлары алтында аста-аста галжым, дедим:

— АХЫР ГӘМНИЗ ОЛСУН! ШАДЛЫГЛАРА КӘЛЭК...

Анасы јенә һөнкүрүб ағлады.

— Бүндән сонра евимизде неч бир шадлыг олмајачаг, огул.

На дејәйдим, иң чаваб верәдим. Бу анда, бу јерде демәје сөзү, чаваб вермәје күчү слан варса, гој кәләб десин.

О евдан неча чыздым, пилләләри неча ендим, неч өзүм дә билмәдим. Мана ела калди ки, евин иккىнчи мартәбесинден бир күлле бахышы менى үзү устә чөлә чыхарыб туллады...

ЖЕР АЛТЫНДА ГАЛАН АРЗУЛАР

— Кимни арзуулары јер алтадагалыб?

— МУСТАФАЙЕВ МАНИР ВАЛИФ оғлупул [1968-чи ил]

— Мәни вурдулар. Дејәсән, күлле дуз үрајима дајиб...

Бәкимләр дејир ки, әкәр күлле инсанын үрајина дајирса о, неч бир саниә да дәныша билмир. Аңчаг бабекләри дәныша билар... о да чами бир-икى сез... Бу сезалар да ики, узагы уч бүрфән ибарат ола билар.

Маñир елеңде башынын устунда һәкимләр олуб. Күлле үрәжима дајиб. Әслинде иса о өзүнә дејән күлләни демирди. Вәтән, торлуга дајән күлләни назэрдә тутурду. Көрасын, сон нафасинде Маñирин бебәги о һәкимләрә ики-үч нарфдан ибарат ола билән һансы сезалори дејиб? Жалин бир анылыг дејиэ била-чак о сезләрни јада салаг.

— Ах... уф... Ана... ата!!!

Вәссаллам... Бас Вәтән? Демәк, үрәз дејән күлле о сезү демәје имкан вермир. Күлле үрәз ела о сезү дедијине көр дәјмирми?

Ийирми бир жашында Mañır Вәтән сезүнү неча дафа деја биларды? О бојда икидин уч чүмләлик өмүрлүгү var: 1968-чи илин июнабыры 25-дә Бакыда шиадан олуб. Нәриманов рајонундакы 45 нөмрәли мәктәби битириб. Сүрүчүлүк курсу охујуб. Сон нафасине кими суканы архасында олуб. Елә сүкән арха-

сында да вурулуб. Бүтүн кечәни «ГАЗ-53»-унда жолдаши Элбалајан бир јердә жаралылары дашыңыз.

— Жаралы дашымаг елмәкден бетарди, гардаш. Өлүм белади ки, көзүнү жумуб кедирсан, неч из көрмүр, неч из ешитмишсан. На гедэр аламын ярасынын бағламаг олар. Нә гедэр жараја баҳмак олар...

Нәкимләр о кечә ал гана батмыш бу ушаглары да хәстәханада бурахмаг истемәжиб.

— Биз жаралы дејилик... Жаралыларын ганына батмышыг. — Билдирик... сизи да вура биларлар, кетмајин!

Нәкимләр на Мәнири, на да Элбалалы саҳлая билмәјиблөр. Мәнири Элбалалын жола салыб евина тајытты. Евде бүтүн кечани Пари халанын, Вагиф кишинин никаран бахшлары гапыда иди. Нәнејат, Мәнири сағ-саламат ичери кирен көрүб сениндилер. Эслинде бу сөвичкү дејилди. Бир айлыг сенинч иди. Мәнири республика стадионунун жаңындакы эһвайларлы, жаралыларын ай-зарыны ата-анасына дашышдыгча ئىزү де ванималандырди. ئىزү да дашышдыгларына, кердүкләрина инанымырды.

Сөнгөре жаҳын дәзмәди. Ахы, кече дәзәјди. Машын гапыда, жаралыларса орда-буруда, колулугларда чапалайрыдь. ئىزүнүң сөјүдү Мәнир. Жериндан галхыб күчәжычыхы. Саятчынан, Гызыл үзүүнүн чыхарыб кичик гардаши Тәнира верди. Нијә? — Көрүнүр тајытмајағагы үрэйине дамыбышы...

Бајат көлөнди атасына — мэн көтдим, — демишид. Инди жено деди. Аңчаг бу дефәни дејилиши бир гәдер титрак иди.

— Экәр билсәвдик!!!

— Eh, ej ata, экәр билсәвдик, чох шеј башга чүр оларды...

Бу дефа Мәнир башга бир жолдашыны езүлә кетүрүб, Сашаны, Кәримов Александар Рамазан оғлуну, Саша Мәнирдан 17 күн чох жашајыб. Бу он једдә күнде жараларынын агрымынан езүнә каландың дафасы көзүнүн габагында Мәнири көрмәк истиажиб. Чарпајысынын бејрунда Мәнириң сесини ешитмәк истиажиб. Истиажиб, аңчаг көрмәјиб. Билмајиб ки, Мәнир артыг һајатта жохду.

20-си кече машинында «ХI Гызыл Орду мејданы» на тәләсирдилар. Нијә мәңз ора?

— Ешитдик, эн чох жараланан ордадыр. Мәнир машины доланбач жолларда күллө кими сүрүрдү. Кәлиб чатанда мејданы танылмады. Ела биле мајдана бомба дүшмүшшүдү. Агаçлар гырыг-гырыг, электрик дираклары бејру үстө. Нәр јер ган ичинде иди. Жаралылары машина јығыб Семашкоja көтиридик. Нәкимләр жаралылары дашыңа дашыңа ела бирағыздан дејирдилер ки, даха кетмајин, горхулудур. Нече кетмајајдик? Ела шеј олар? Мәнириң габагыны о кече неч ким саҳлая билмәзди. Биринчى микрорайона сары каланды архадан, бејурдан күллө саслари ешитдик. Ела билдик наваја, ja да башга жөр атылар. Сен демә, онлар бизим үчүн нурумуш. Мәнир деди —

бәрк дур. ئىزү машины сага-сола сүрмәја башлады. Бир да ону ешитдим ки, Мәнир деди: — дејсан, күрдүлар мәни. Машины устумузэ кален та'чили жардын жанына сүрвиде бејурдан мәни да вурдулар. Гапныны ачыбы нәкимләри кемәја чагырдым. Билмирам Мәнира кемак елија билдилир ja јох. Нечадир Мәнир???

Бүтүн кече нәкимләре, жаралылары кемәк елијан Мәнириң езүнү неч ким көмәк елеја билмөди. Атасына, анасына, гардашына, Газагын Чәфәрли көндөндөк дәд-баба жүрдүна алла. Мәнир бојда олсун. Вә һамысы да чалишсын ки, неч олмаса Мәнирдан бир аддым узага кеда билсиналар.

Жер алтындақы арзууларын чии олсун, МАНИР БАЛА!

* * *

ҚӘРӘНИН ӨЗ ҚҰЛЛАСИ

Бұ ғекајат 24 жашлы ЕМИНОВ
ВЕФАДАР ОСМАН оғлукун озү во
құлласи һағынадайдыр.

«...О ганлы құлләрде анам кәнддөн бізағонаг қалмипди.
Һәр күн деіжиди ки, Елдар, түрбән олум, еңтиятты ол, ешия
чыхма. Дедим, ай ана, әкәр бу шәһәре қеләнда онлар мәним
құллами көтирибса, о құлла мәни һәрда олсам тапачат. Бу
дүңінде һәрәнин өз құлласи вар».

Шаш Елдар Бахышла сеңбаттәрим да.

Бу дүниада һәрәнин өз құлласи вар. Инсан докуланды
құлласы да докулар. Бапбалаша бир түрғушун парчасы көрпө
кими баләнір, бастанылар, горугуру.

Инсан өмүр бою өз құлласи үчүн жашајыр, өз құлласина
тәрәф көдір. Құлла да өмүр бою онун үчүн жашајыр, она
тәрәф көлир. Икиси де көле-жала талесір. Һарда түш қаласөлдер
орда көрүшәчәклөр. Мұтләг көрүшәчәклөр. Жан кечди жохду.
Инсан иланс кимес галыхыз ес құлласынан көждә тутачаг. Қоюнна
сарылаб, гучаглашып епшашәчәклөр.

Белка бүтүн дүниа, өмүр, жашамаг бундан ибараттады, гар-
дап?! Бирчә құлладән! Динсиз-имансыз, инсағсыз құлладән!
Сән на деңән мән Құрчустанда докулмушам. Марнеуда...
Мираж-Муғанлыда... На олсун, құллән ки Бакыдауды. Сән на

деңән анам вар, Осман кимми атам вар. Бачым вар, гардашым
вар. Құлла она бахымыр ha. Сән на деңән атам бизи фәһлә-
ликән, элинин габарынан, бедиңин ағрысынан бейтүдү...
На олсун... Құлланын на веңине, Вәфадар. Үшүг факултәсіндә
охумагын да горхутмада құлланы. Кече охууб, күндүз ишлә-
меји да горхутмада құлланы...

Гәрибедир, чох ғарибедір! Бүтүн кечәни «11-чи Гызыл
Орду» мејданында «Неміралы ордунун құлләләрі алтында
олуб. Соңға сағ сәккоз кими құлләләр айғаларынын алтын-
да, башибынын үстүнден высыпдағы көчб. Жан-јересіндеги
ону өз құлласи олмајыб. Жаралылары, олулары да шыныбы.
О ганлы құлләләрін ичинде ону өз құлласи олмајыб. Блок-
ларда дәлдаланыбы... Блоклары, диварлары ашсузан елізән қул-
лаларын ичинде өз құлласи олмајыб... Сәнәр ачылауда гача-
тага өве көлиб. Құлласини талмајыб. Ийримиси, ийрими бири
һиддерин дағнине көдір. Қез жашы текүб. Чүйнінде табутлары
сөпіб...

— Адам өләндә да беле өлсүн... Өлүсүнү да беле јердә
басдырылар, — дейіб.

Арауда баҳ. Бу аразуја құлласын көзиб. Қөрушүнө тәләсіб.
Жолда тиши фабрикіндән иш жолдашларына раст қөлиб.

— Ишда не вар, не жох?

— Ишда да бир нафера құлла дәјіб.

— Догрудан? Сабақ көлиб иша дәјөчәйәм.

Ийрими үчүнде ишे қөлиб, жаралы жолдашына баш чәкиб.
Саголашып ишдән аяғанан шәһерде дүшәнде гајнар нөгтәдөн
«Олимп» асыры ендиш күнин күнорта чагы құлласынан гафил
растлашып. Пәнчәреден бахан һәкимларин қазу ғабагында гуш
кими серилип жер. Құллаңын қүлешиб, гуршат тутуб. Құлла
кураудын вуруб жер. Гуш димдиди бойда құллә, пәнләвән
кими оғланынын чыхыб синеси уста, гајтагы ойнајыб. Әзиз,
мәнән елајиб иккиди. Бирчә чұмла даеј билиш:

— Өлүрәм, гојмаын...

Дәрд литр ган итириб. Тибб институтунун тәләбәлери үч
литр ган вериб. Даға билмидилар ки, ичинде гана сусајан
құлла вармыш... Бу ганы да ичб құлла. Башына чәкиб,
ағзындан текүле-текүле ичб. Вәфадарса көзларини јумуб,
құлланы да езүйнәт о дүңжай аптарыб. О дүңінде бу құллаңын
нәлә чох иши олачаг онун! Үшүгшұнасты, дингидәрәк, силиса
чекәчек о құлләні.

— Намәрден!!! Архадан атылмысан!!! Кишијдин үз-үз
кәләждін!!!

Намәрд құлләје мәрд Вәфадар чох құманды, құлләләнмә
көсәспін. Ве құнларин бир күнү о дүңінде бир құлла саси
кәләчәк.

209 НӨМРӘЛИ ОТАГ.

— Нәди бу отаг?

— Тибб институтунун жатагхана-

да?

— Ким жашајыб бу отаг-

Сыр.

— Алмәммәдов Теймурул йән-

я оғлу.

Тибб институтунун Ингилаб күчесиндеки жатагханасы. Икинчи марта. 209 нөмрәли отаг. Ким галым бу отагда? Эллиев Мұшфиг. Масаллы рајонундан, Мәһәммәдов Мәһәммәдов Төвуздан, Әзизов Гадир Гасым Исламжыловдан. Бес ким галымы? Алмәммәдов Теймурул йән оғлу. 1972-чи илде Шанбұза рајонун Кечили кандиде анадан олуб. Бес нардадыр, није галымыр бу отагда? Учы да әңгашылыг факультетинин 2-чи курс тәлебасынди. Учы да 1-чи курсдан ескэр иеди. Жаңарын 23-да аерокассаја кедиб билет алмага. Алыб да... Учуб да... Анчаг о дүнија...

209 НӨМРӘЛИ ОТАГ

Дерд чарпајы баш-баша вериб имтаһана һазырлашып. Церд дама-дама әдіал, дерд жастыг али риазијатдан имтаһана һазырлашып. Столун устуңда ганды... күлгабы... черек гырынтылары... Диварлардан да мұаллимларин көзләрі баҳыр.

Бу отагын жарытустулұ һавасында бир шәһид тәлебенин хәжалы долашып. Бу отагын һавасында Теймурун чәми дерд

ај чибинда кәэдирди тәләбә билети ганад ачыб учур. Ганады сыйныш көйерчин кими... Йувасы дагылыш гаранаш кими. Сора да күлүп деңгээр сарча кими «парт» душур яра.

Дерд аյ чибид кәэдди... Инди элларда көзир о тәләбә билети. Тәләбасын жохду, анчаг билети вар. Тәләбасы елуб, билети дурур. Тәләбә билети. Ярысы кедиб, ярымы галыбы. Ярысы күллалыниб, ярысы саг галыб. Белә билет саялырмы? Бела жолдашлыг олармы? Талаба нарада, билети да орда олмалыдыр.

Ела дејіл, Теймур? Адам билети гоуб кедар? Балка жена дүнгінен нарасында жера ендии. Белқа жене бир аерокассаја кетдии. Балка жена нараса учмага билет лазым олду сене. Касыб боласан ахы. Тәләбә билетиңин пул аз аллырын. Бас тәләбә билеттисе нејләячесен о дүниада? Бир чарән вар, Теймур. Анчаг көйлерда доламалысан. Анчаг көйлерда учмалысан. Жера енсан галла билимдечоксан, бала!..

Калдин ки, охујуб һаккын оласан, дардларин, јараларын диллиңү биласан. Учмагы еңрандин. Өз јаралын дәрдени, дилини билмәдин. «Кәллә» идин. Беинли-зенинли идии. Ела беинин, зеңинин, қаллонда мәзә көлдү. Құлла да сене ордан дејди. Көрнә кезэл беинин, ағынын, қаллан олуб ки, құлла да кири ордан чыхмаж истемәйд. Галтара құлла галбы ағаплаг беинин отурач жеринде. Әсүнә жер елајиб отурууб: шәрефсиз құлла... Елз бил атасынын, дадасынин, папасынын евиди. Аяғыны уздыбыш отурууб... Өз еви кими... Өз жери кими... Өз бириккүнүм атасынын, әкесинин, тутун, чакин ону чөле, чыхарын үзүнә бағах о күллаланын, түптурек лопа-лопа...

— Беинин кири билмәрик.

Беинин сиз кири билмәзисе онда биз дә Теймур адды. Бир оғландан даныша билмәрик. Он саккыз жашлы бир тола-бәден даныша билмәрик. Охумагдан дојмајын, чәми дерд аял-ярарымчы охујуб, бир узу шакирд, бир узу тола-бәден даныша билмәрик. Жаа билмәрик. Әлнимизде она табиғи газа билмәрик. Кимин күчү чатыр, тоғ данышсын.

ГАДИР: Адатен бир отагда үч нәфер галмалыдыр. Надән-се үрејимиз жанды она...

МӘНЭММӘД: — Элинде ордери кәэирди о жан-бу жана...

ГАДИР: — Ы да, дедик биринчи курсуду, тәрчүбәсиздир, езүмүзә жолдаш көтүрек ону.

МӘНЭММӘД: — Чох мұлајим, сакит оғлан иди...

ГАДИР: — Бир аила кими жашајырды...

МӘНЭММӘД: — Шәһәрни жаҳши танымырды. Таныдығы анчаг бу тарофлар иди. Конддан таза көлиб дә... Чох узага-зада чыхмырды, горхурду аза...

ГАДИР: — Каши еле азајды... Соңра жәлиб чыхајды.

МӘНЭММӘД: — Биз төз-төз митингләрде кәдирдик. О да кетмок истајириди. Гојмурдуг. 1-чи курсуду, ағырды. Дејирдик отур дәрсләрени назыра.

ГАДИР: — Гулаг асыб отурурду да...

МӘНЭММӘД: — Бу да онун түмбочкасыдыр... Дафтерлари галыбы... Бир балача шәкли вар. Бир чүт да аягтабасы галыбы...

ГАДИР: — Ше'рнән дә чох марагланырды. Қерүсүз, мисаллары налл елеј-елејә дәфтерләrin кәнарлына нарданын ше'р да јазыб. Охујум:

Гапның дејискин кәдер дүнијада,
Ман сөзин сенмадым әйдер дүнијада.
Сондай үзүм дөңе экэр дүнијада,
Бир да ачылмасын сабыйн мәннин.

МӘНЭММӘД: — Іә.., маһиңдый, ешитмишем.

ГАДИР: — Қевәрек оғлан иди. Бир дағә неча олдуса ел-бело вә-еузум даедим: «Бир күн бу дүнијада ман олмаға-чагам. Инсанлар һөјәт баҳағаг мәнсиз». Теймур гајытты ки, бән-бән, әчәб сөзләрдир.

МӘНЭММӘД: — Адамын дили да қалмир десин аллах раһмет еласин. О кече күллалара сакит-сакит баҳырды. Ики күнү евда иди, неч жера чыхмады.

ГАДИР: — Ы, биз кедиб шәһидләри дәфи елајиб қалдик. Теймурса о күн соңында имтаһаныны али ријајијатдан вериб дерд алмышды. Сәһәриси — је'ни 23-де меңкәм жағыш жағырды. Галхыб плашыны көйинди. Плашы бир жерде алмашыдаг. Дедим чох назидир, бу жағышын алтында нара кедирсан белә, отур евда. Деди имтаһаны вермишем, кедим рајона.

МӘНЭММӘД: — Дедим гатар ишләмір, нејнән кедавчаскас? Деди — самолотинан.

ГАДИР: — Дедим билет жохду ахы. Деди кедиб баҳыб аерокассадан аларым. Чыхыда, жағыш жаға-жаға кетди. Орда аерокассасында жанында ики нәфер жерлесінә раст қөлиб. Күчәде сөйбет елеј-елејә бирдән бағыны тутуб жыхылыб. Жерлиләри көтириб хастеханаја.

МӘНЭММӘД: — Мән дә рајона кетмишдим, евде ник-

ран иидләр. Гајыдан кими хәстеханаја јанына кетдим. Сон нафәсина чатдым, көзләрни да мән јумдум.

ГАДИР: — Сонра рајондан гардашы, атасы көлиб ала-рыб. Бу да бү... Беш иллік институту дөрд айда охујуб тардарды. Нә диплом вердиләр, на тә'жинат. Амма јол тә'жинаты вердилар. Шаһбузун Кечилик кандык. Ад да вердилар «Шәнид». Адыяла бејүсүн... Адыяла јашасын о дүнијада.

МӘНӘММӘД: — Рағиг мүәллім, бир мәсләнат алмаг истағирам сизден. Біклисіз, биз һәр аj степендијамыздан нул жығыб она, вилемсінә онун оз степендијасыны көндәрмәк истә-жирик.

ГАДИР: — Пис чыхмаз?

...Нија пис чыхыр... Мен онун һагтында јазырам. Онда бу да писди? Неч бир писи јохду. Малин белә елајәк: Сиз тәгаудын јоллајарсыз, мән да јазыны.

МӘНӘММӘД: — Олду!

ГАДИР: — Данышдыг!

* * *

АҒЗЫНДА «АНА», «ВӘТӘН» СӨЗЛӘРИ КҮЛЛӘЛӘНИБ

— Кимин?

— ҚУСЕЙНОВ ӘЛИМӘРДАН
ӘБИЛ оғзу [1962-ч и и л]. Пушкин
районунда дәғүә олуну.

Шәнид гардашым, һардан башлајым соңин јазыны? Һансы ајдан, һансы илдән, һансы күндән башлајым?

Сәнин иш јеринә кетмишдим. Дәмир гапылар гаршымда тајбатај ачылды. Иш јолдашларын бели бүкүлү гаршымда чыхыдь. Сәнин һәр күн сеха мин дағы кечиб кетдијин јолу мән бирчак даға кетдим. Горха-горча, һұрқа-һұрқа... Ела билдим башымын үстүндән көлиб кедән лај дәмирләр үстүмә учула-чаг. Баппымы галхызыб о дәмирләр баха-баха үрејімдә сәнин адыны чәкдим. Сәнин шәнид адыны чәкдим. Әлимәрдан адыны чәкдикке о дәмирләр, јүкләр нече јумшалыр, башымын үстүн-дән неча етүб кечирди, иләни... Көлиб сәнин иш столонун: архасында дајаныб соңисиз дәмир шкафлара бахырам. Іол-ларын әлила көстәрмәкден да чекинир.

— Бах, о Әлимәрдан сојунуб-кејиндији шкафды... О да онун отурдугу дәмир креслоду... Һамиша айлашиб орда чај ичәрди.

— Бәс, о кимди аялашиб онун јеринә? Әйләшиб ва неч көлишимизә, бахшымыза да мәнал гојмур.

— Иванды, Петровду... Онун үчүн не фарғи вар. Құлләри тәзәэчә ѡығыштырыблар ордан.

— Нијә?

— Дедилар бела масләнәтди.

— Бөлкө бир хатира лөвһәси асасын ордан?

— Оны да месләнәт көрмәдилар. Дедилар олуб, кечиб.

...Узумуң дендераб төз кечидин о күнчиден. Чүниң о күнчиде әләшеш дейіб-куләнләрин, өзін чианларин бирни демеди ки, бу на ишиді, на сәнбәттә, на бахышты...

— Иваны, Петровду. Нә фәрги вар онлар үчүн.

...Анчаг итиридиумиз не Иванды, на де Петровду. Итиридиумиз жәдәнә бойда огланды. Бу торпагын шәһиди, икииди.

...Нәйым, чоң најым, сех расининг ады јадымдан чыхыб. О мәни чагырмышды сеха. О мәни көстәрди бу сехи... Анчаг Элимерданың сојунуб-кејинимә күнчүнү, о креслосуну көрән-дән сонра сех расининг ады чыхыдай јадымдан. Нәинин о сех расининг адны, нәттә взум-азуму унугушшудум, тутулуб-должушдум. О расиң яхшы оғлан иди. Элимерданай үчүн үрәи жаңырды. Элимерданың демир шкафы да мәнин көзүмнүн га-багында альшыбыл жаңырды. Багышлаја билүрса, бағылышасы о раси мәни. О наңенжликда сөхәд мән Элимердан адлы шәһидден бир геранылыш көрмәдим.

— Чох яхшы оғлан иди. Геяртли оғлан иди. Неч наја, неч кима гарышан, гошулан оғлан дејилди. Айда 250—270 манат емес нағызы алмады. Айыз ушаг иди. Дузул-мәзәли, сөз-сөнбәттөрдө, зарапатчыл оғлан иди. Сөз верди, жерина жетирерди. Хошлайырды ки, она гарыш да сезү бүтөн славсан.

...Вәссалам... Бу сәзләрдан башта мән «АЗАРЕЛЕКТРОТЕРМ» Истәсслат Бирлигинде Элимерданың башта бир нишане көрмәдим. Ела бил бу бирлек озы бойда бир шәһид итириди. О күнләр кимдәнсе мен бела бир сөз ешитдим: «Бизнис халг һәр шеңди тез жаддан чыхаранды». Бу чүмләни ешидәнди о гадар фикир вермәмишдим. Анчаг онун айна тасвирини көрән-дә санки аяғымын алтында торпагын жандысыны дүйрүдүм. Яхшылықтар, Элимерданың сезен нишанлысы, достлары, танышлары, бачылары вар... Бу достлар, танышлар, бачылар Элимердан талејинин жолунда алымда гәләмә аймаја, атмага гојмадылар. Нә гадәр шәкил кәттердиләр... Нә гадәр мектуб көстәрдиләр. Нә гадәр хатире данышылар. ...Элимерданың наң да «шаммалар» «Лејла» шадлыг өвнинде електрик ишләйдир [Бу чындыктың көнүгүнде 1913-жылда Орду мейданының яхынындың көнүгүнде жөннөлгөн]. О ахшам ишден чыхыб ашпаз жолдашыклилар галхызы. Оттуруб, жејиб-ичиблер. Чыханды жолдашы дејіб кетма.

Гулаг асмайы. Чыхыб чөлә... Чыхыб, дүз күлләбарана дүшүб. Эввэлдә гычындан яраланып. Көјиәниң чырыы гычынны сарысыбы... Гычынны сарысыбы, анчаг үрәини күлләдән горуја билмојиб... Үрәине дејәк күлләнин аграсындан ағзыны ачыб «АНА», «ВАЈ», «ВӘТӘН» сезләрини дејәнде күлле ағзынын ичине сохуслуб. Күллә ағзынын ичинде «Ана», «Вәтән» сезлә-

рини да күлләләиб. Усталик яралы шәһиди дубиниң аяла да дојубэр. Бәдәнинин сағ тәрафи дејүлмәкендеги гаралыбы.

...Ананың кезаңдан узаг, Элимердан... Бачының, нишанлының кезаңдан узаг ай гардаш. Үрәин дајаңанда ағы дејәнин де олмајыб, ваяна ағлајаны да олмајыб, ай бәдбәхт. Бачының Лала ағымының айыбы:

«Тојлары жаңда олачагды. Ізән күнапинин чыхмагының кезаңиди. Жени илда нишанлысына ғөрөнгөл аллы кәтиришиди ве демиши мөн ин хөшбәйт адамым. Сан деме бәдбәхтлик ону гарабагара излајирмиш. Бу гарәнфилдан о жена кәтириши миди ишанлысына. Лакин... О күлләр онун мәзәарына тојулду. Йаңвар аյында һәјата кез ачымышды, йаңвар аյында да һәјатда көчдү...

...Инди жаң қәлиб, күн чыхыбы. Қами кәлиб анама узарханылыг едиб тоғ елемәк үчүн ичаза истајир. Анам дејір, бас мәннен кимдән ичаза алым, ахы мәннен да қәлиниң өвләрдә галыб?...

...Дөргүрдан да Гызылкүл хала кимдән ичаза алым, кимдән узарханылыг диласын. Евларда галан көлини Мәрәмәт һара кәтириши, неча кәтири辛勤.

Бу сүалларының һамасының Элимердан өзүје апарыб... Бу сүалларының چавабы Элимерданың ичинде күлләләнбиди. Ким билир, балқа бир күн Пушкин рајонунун Фиолетов кандинин гебиристанлығында болып сүалларының چавабы чүчәриб чычак ачачын.

Пушкин рајону, Фиолетов көнді... Бу шәһидин талејинә бир бах. Буна күлла атап ким олуб бас?

Пушкин, Фиолетов, Иван, Петров. Бела бир жерде шәһидин гәбири чычак ачармы?

* * *

ОГУЛ, ИСБӘНДИЈАРДАН ІАХШЫ ІАЗ!

— Баш уста, ана!
ЗУЛАЛОВ ИСБӘНДИЈАР АДІЛ
отту [1963 - чу].

Исбәндијар, бағышла мени, сәнин талејини јазмак мәним үчүн соңғынан да. Бы кичи-чык жазыда мен һамсыны ачып теке билмәрам. Бағылышла мени, гардаш. Сөн сағ олсайдын бу ҹүмләләр мен жазмадым. Каш сән сағ олайдын, мәнимнен бу јаздыгыларым елү олайды.

Киңисиң жазым? Атана динләйдірим, сезләрни үрәйим сан-чылбыр. Ананы динләйдірим, сезләрни үрәйим дәліп кечір. Ңејат жолдашына гулаг асырам үрәк галымыр мәндә. Һансыны жазым, шәнид гардашым? Һансына инаным? Сәнниң көзләрінен не өз көзләриме инанырам.

...Дүнің гараллыг дүнжадыр. Бу гараллыг дүнжада көзләрінин ишығында жерібі, көзләрінин ишығында аддымлајырам. Ким не дејір нең бирисине инанырам. Мен сәнниң шәнид адайна үзүм тутуб сәнниң шәнид адайна инанырам:

Ан атада айрыла биләр. Аңчаг огул нејлесин? Ики жер айрыла биларми огул? Йох!! Буну мән дејірим. Бәс сән бұна не дејәрдин? Бир күн атани көрүрдүн, бир күн атани. Даурудуму бу көрүшләрден? Даурудуму бу баһышлардан? Әскер көдәнде башыны кетүргөп кетдін. Нијә? Безмишдинни бу көрүшләрден? Бир евде көрізің көрдүм... Бир жерде атани

көрдүм. Бир отагда атана баҳдым... Қамсының көзү долмуш, һамсының көзүндә Исбәндијар жашы... Исбәндијар алајыши. Бу кез жашларыны бир дам алтына յығмар соң чатын иди... Чох чатын...

— Оғул, Исбәндијардан жашы јаз. — Буну анатан дејірди мәни...

— Гардаш, Исбәндијар соң азијат чакиб, жасыны асан жазма ha... — Буну ңејат жолдашы дејірди.

— Сән өвөл биң көл, сонра Исбәндијардан јаз ha... Буну да атасы Адил киши дејірди.

Галымшым үч ѡл арычында. Қара үз тутум? Қара кедим? Кима инаным? Шәнидин талеји исес деңгүр, көзләмірді.

Әвөлчә көріласинин бешіншінә сары кетдім.

Фатима 1988-чи илде мартаң 14-дә анатан олуб.

— Тој күнүмүзүн илиңден бир күн сонра анатан олуб. А纳斯ының гучагында гајнајан, әл-ғол атап көрінеш неч бир ширік сез дејे билмедім. Бү күнлөр оң дејілден сезләрин һамсы ачы ми... Мән де киридім, динмадім. Лал-динмәз үшара баҳдым. Дилим-додагым гурумушшуду. Ачы тәми вериді. Ачы сезләрни һамсының өзүм үздім. Шириң сандығым бирчә калмени сейләдім:

— Ушамнан үзүнү атасы ахырынчы кәре не вахт жерүб? Сөзүм ағымдаң чыккан кими ушаг да ағлады, анасы да... Устәдік матбәхден баҳан гајнанасы да. Ңејат жолдашы ушагдан бағабағ өзүнү кириді:

— О кечесін сағт 10-на кими ушагы оңнадыб.

— Бәс сонра?

— Сонрасыны онлардан сорушун.

— Кимдән?

— Әскерлердән!

— Бағышла, бағым, әскерләрдән еле сезләрни сорушмаг олмур. Сорушак кими автоматтын лүләсінін чөвирірләр соне сары.

— Онда а纳斯ындан сорушун.

— Оғул, ана ез баласыны неча тә'rifлаја билер?

...Ана да дүз дејір, ңејат жолдашы да... Бәс ким дүз демір?

— Тәрән, Исбәндијарсыз бу күнләрі нечә жашырсын?

— Жашамырам.

...Сонрадан Тәрән мәне зәңк елеїб дејір ки, сизе нале чох шеңләрде деја билмадім.

— Нија?

— Еле белә... Гулаг асаснымыз сох иди...

...Жәрсас Тәрән мәне дағы нәләрі деја билерди, демеді. Ңајат ғарібейдір, адам неч вахт үрәjиндекіләрі сон гетрәсінә кими бошалдыб деје билмир. Бирини дејір, бирини јаддан чыхарыр. Бәлқа да јаддан чыхармыр, белә маслаһәт билир.

ИСБӘНДИЈАРЫН АНАСЫЛЛА КӨРҮШ

Сәрије анаја яшындан чох яш вермек олар... Чох эзијјет чакиб. Талеи кешмекешли олуб. Эн чох Испәндидијарын үстүндө эсib. Испәндидијары да аллаң чох көрүб она. Ады чекилән ким көз яшларынын саҳлаја билмэр. Ағыр арваддыр. Нече дафә көрмүшемсө үст-башындан гарасы эсеккى олмајыб. [О күн олсун сени гарасын чыхан көрүм, хала.] Чох дарди вар. Намысы языласы, дејилеси дејил. Гој галсын ана, сөн мона Испәндидијардан даниши.

— Огул, фәнгө балајды Испәндидијар. Зұлмлә бөйүүб, зұлм-ле де елүб. Аллаң бу зұлму жерде гојмаз... Кече Салжан қазармасының јаңында олуб... Нә ғәдер елајиблор көлмәиб сөвә, галыб орда... Сәһәри мејитханада аягтабысындан танылып көтүргүблөр ону. Аягтабысы партлаг иди...

...Такчә аягтабысымы партлаг олуб? Бас талеи, өмрү, чаван аиласи... ики яшында гызы... Нала тәзәче чичакланып, ачылан арвады, Тәрана нечә? Онларын гәлби партлаг дејилдими?

Дүшмән аяга, дост уза бахар дејиблөр. Бас Испәндидијарын аягтабысына бахыб ону таныланлар дүшмәнијдими? Онлар дүшмәнијдисе, бас башына, үрәжине күлләни атан ким олуб, досту?

...Ардымча Сәрије хала аялады...

...Ардымча Фатима бала аялады...

...Ардымча Тәрана бачы көз яшларынын сыйхы.

Бу көз яшларының намысы Испәндидијардан отру ахырды. Йөмишке да ақачагды...

АЛЛАҢ ҮЧҮНЧУСУНДӘН САХЛАСЫН

— Сахламады!
СӘФӘРОВ БАФАДАР АГАМИР.
30 огулу. Мұнарибә ветераны [1923-
чу ил]

«Шәнилдәр» китабынын илк чүмлөлөрини язырдым. Ди-
лимдән илк сеззар, көзүмдән илк яшлар ахырды. Бир күн
бир шәнид евинде гаптара бир суал вердилер мәна.

— Ил күнлөр Шәнилдәр Хијабанында гоча бир кишинин
гәбрү үстүндө бир ушаг шәкли вар иди. Нә олду о шәкил,
соңра жоха чыхды?

Чаваб вере билмедин. О шәклини, о гәбрин талеини бил-
мирдим.

Күнләрин бир күнү Бафадар дајынын евиндө бу суала
чаваб таптады. О шәклин езүнү көрдүм.

Сәфәров Бафадар Агамирзә оғлу 1923-чү илда Алтынагачда
андай олуб. Саккизинчи синф кими биртәнәр охујуб. Соңра
ескерлик вә мұнарибә илләри башланыбы. Субай кедиб, субай да
гајыздыб мұнарибәден. Сағ кедиб, жаралы гајыдыб. Чаван кедиб,
гоча гајыдыб.

1949-чү илде Ширинбачы хала иле евләниб. Милис систем-
мине иша кириб. Дуа отуз ил би системде ишлејиб. Тегауда
чыхыб балааларының ығыбы ганаңынын алтыны. Дерд оғлу, бир
гыны олуб. Ва тегауда илләрinden де ев-шицина фачиа фачиа
далынча ахыб. Көз яшы көз яшы көтириб.

Бириңчи фачиа: Оғлу Сө'динин 27 жашы тәзәчә тамам олмушуд. Сүрүчү ишлејірди. Е'замијәтдән гајыданда јүк машины или гатар алтына дүшүб. Бафадар даынын дарддан бели бүкүлүб. Тәза-тәза езуна көләндә, белини дард јүкүндән дикалдаңда иикиңчи фачиа баш вериб.

Иикиңчи фачиа: Низами оғлу 32 жашында ез «Москвич»-ла Агадама кедәнде арвады вә икى ушагы или гәзәя утрајиб һаңдал олур. Ела бил Бафадар даынын дүз белгиниң ортасындан ломла вуруп өйрәләр гаддим.

— Аллах, езүн сахла бела дәрдләрдән!

— Аллах, сән үчүнчүдән сахла... Үчүнчү фачиа Бафадар даынын үстүндө имиш нәч кимин хәбәри јох.

Үчүнчү фачиа: Бафадар даы үчүнчү оғлу Фүзулини тәзә-чә евләндирмисиди. Зәһира Елвин баласында хәстәханада жатырды. Ушагын соңғыдымаси вар иди. Бу тәрәфдән дә жанварын 19-у нағлады онлары.

Кечә калин хәстәханадан зәңк елади:

— Евдекилар дејін беч кас бајыра чыхмасын. Хәстәханаја елә бир алдән әрәлә, елү дашырылар.

Бафадар даыр дәзмәди:

— Жох, кедән кәтирип онлары ева... Горхарлар... Бир да кердүн чыхарыбы ушагы калинлә атдылар чела...

— Ай киши, нәч не слмаз.

— Нәч не олмаз... Көрмүрсөн дагылыр дүнje.

Бафадар даыр һајетә дүшүб көнә «Москвич»-ила Семашко-жа сары үз тутду.

О кедән кишинин на олусундән, нә дә дирисиндан бир хәбер чыхды.

Фүзулி калип чыхды:

— Киши наңы?

— Хәстәханада ушагын далыјча кедиб.

— Сиз на данишырысы, бу гыргында күчәје чыхарлар? — Фүзули да көйин кетмак истөжәнде анасы кәсіб табағыны:

— Оғул, кетмә. Киши чыхыбы алемдән, нәч олмаса сон гал.

О кечә Фүзулини евден бајыра бурахмајыб Шириңбачы хала.

— Гој сәһәр ачылсын, сән да чыхарсан...

Сәһәр ачылыб Бафадар даыр көлмәјиб. Фүзули көйиниң шәһәре дүшүб. О күчә сәнини, бу күчә мәним. Бафадар даынын кечиб кедә билдижи ѡлларла кедиб.

Јолда машины таптыб. Ичи ган долу. Құлләдән ашсүзән олмуш машинада Бафадар даыр јох имиш.

— Бу машинындан адам сағ чыхмаз, — дејиб једди күн, једди кечә хәстәханаларда, елүханаларда ахтарыб атасыны таптајыб. Үчүкү, једисин вериблар кишинин. Једиси күнүндә мәсциддә таптылар. Олүүуанын алинде, гучагында. Ичәри киран кими аягларындан танысылар. Кимсөсиз, јијасиз кими

јуулалы кишини көтүрүб ез евина, очагына кәтириблар. Соңра да апарыб хијабида дағы едиглар. Дағы едиглар вә...

...Во Бафадар даынын габринин үстүнә Елвин баланы шәклини да тојублар ки:

— Ай киши, сан бу баланын јолунда өлмүсөн. Шәкли да галсын јашыны.

...Құлләләр, једлар һај-күй галдырыбы ки, бир көрүн, сағ ушагыны шаклыни да кәтириб тојублар Хијабана ки, нәди-нәди шаһнәдерин сағы чохалсын...

Бир неча күндан соңра Елвинин шәклини кедиб көтүрүбләр ордан.

Бах белача о гапгара суалын чавабы ез-еузуна чыхды...

Бу айвалаты менә Бафадар даынын гызы Минаја данышырды. Бирдән ушагларына:

— Вай... бу күн Елвинин ад күнүдүр. Бир јашы тамам олуб... На жаҳши јадымыза сөлдүң, гардаш, — дејиб әл-аяга дүшшү...

Мән да тез жаъзма сон чүмләни жаъзб, сон негтани тојдум. Мартын 3-ү иди.

— Ад күнүн мүбәрәк, Елвин. Бу торпағын үстүндө илк жашын мүбәрәк... Жашынын илк или ганзы-гадалы калди. Бафадар бабасыз калди. Жадында сахла бу или. Гој о бири илларын учүн бу илин дарс олсун. Бафадар бабаны да жаддан чыхарма...

...Әкмаји, бечәрмәји, јашыллығы, ағачларга гуллугу чох сөвирди. Бу ил ағачлар онсуза көйәтди. Нәр ил гуллуг елалиji құлләр бу ил гәбринин үстүн 1 ачды...

...МӨН ОҒУЗ ОҒЛУЈАМ

НӘСИТОВ АЛЛАЙЖАР ИСКӘНДӘР
олту, белә дејиб, тонглалдан бир кесөв
котуруб атыб ағзына.

ПРОЛОГ

Жүхү.

— Гардаң, мән неч вахт жүхуну данишсан дејиләм. Суяданыштарам, амма адама данишмарам. Аңчаг бу елә бир жүхүдүр ки...

Аллаһјар о кечеси евәзен чыханда касдим габағыны. Ики гардашы да жаңында иди. Жүхуму уч гардаш данишдым... Ушагларым да ешитди. Билирсә, биз Амасија рајонунда ики-мәртәбеләр мүлklар атыб көлмишик. Орда атыб кәлдијимиз оникимәртәбеләр бурдаки бешмәртебеләр бојдады.

...Индиг бурдак гүш дамына ошхајан евин бир күнчүнә башымызы сохмушы. Бизим орда мөјәвә багларымыз варды. Билирсән не бојда... Паркды елә бил. Килас, алча, алма, армуд, килемнар, бурда ишшә дејирләр. Нар ағачдан неча дәнејди, алда... Саймамышыдлы. Билсөйдик атыб калеҹејик сајардыг. Нар

кечә жүхуда о ағачлары, мүлкүмүзү, чапәрләримиз көрүрәм. Аңчаг он дөлгүзүнә чыхан кечәдә көрдүүм жүхуну неч вәде көрмәшиздим. Көрүрәм ки, ағачларымыз ағаппаг чичек ачыб. Баг чичәкден адамыз узун күлүр. Чанчы ағачларымыз да күр чичек ачыб. Кильнэр ағачларынын чичеzi дә еле жарашиы, еле жарашиг верир бу баға... Бир да көрүрүм гөнчүшүда олан ермөни гоча көпек [орда да көз вериб иштүг вермиди бизе, бурда да жүхүләрдә ал чокмир], кириб баға, чаван ағачларын будагларыны будајыб жыгыр көндирин үстүнө шәләзәјиб апарыр... Ардајча элләрими дазимә дејүб шахсеј чөккө агла-жырам.

Чичек ачан вахта ағачын будагларыны будајлармы, ај инсафсыз, — дејиб кемәје адам чатырырам... Беч кәс кемәје калмир. Эз сөсіме өзүм ојанырам жүхудан.

О ахшамда чаванлары күчелердә гырыб-текдүләр. Аллаңтар да гырыльб текүләнләри ичиндә кетти.

Жүхусуну мәна Аллаһјарын арвады Нураје данишды. Евлерина кетмишдим. Евлеринде адам чох или. Сорушмадым күмдилер, шәндерин најидилер... Көрдүм наымсыз жаңылышы данишды. Көрдүм наымы өз өзүзине аглајан кими аглайыр. Бела жерде сән онун најисен, кимисен сорушмагынын өзү յөрүндерди. Одур ки, еле узуму тутуб бириңе, башладым онунда соһебті:

— Нече илдир евләніб?

— Он илдир евләніб. Дерд ушағы вар. Ики оғлан, ики гызы. Беүк гызын он јашы вар. Пәрвіз алтыда охујур.

— Амасија рајонунуң һансыз кәндінде андан олуп?

— Охчуоғлу.

Бу кәнді елә тәләффүз еләјирдилер ки, нә баша дүшө билдirm, нә дә жаза билдirm. Бир нече дәфә сорушдум. йене баша дүшүп жаза билмадым. Ахырда галеми же дәфтери вердим шәндин оғлуга ки, оғлум, кәл өз кәндіннин адымын жаз. Ушаг евинчөң өлімдән галеми албыз өз көнділәрдин адымын жазды. Жәздүгчага ушагын узү күлүр, чичек ачырды...

Дөргөм торлаг, дөргөм жерлер беләдир. Адамын жадына дүшәнде, узү күлүр. Нәлә о јерләр бу ушагын жадына чох дүшәчек. Ве чох күман ки, бу ушаг бу дөргөм јерләри бир даңа көре билмәјәчек.

— Чох сағ ол, оғлум, — дејиб геләми ушагдан алдым.

— Сән дә сағ ол, эми...

— Бакыя неченчى илде көлмисиз?

— 89-ші августунда. Краснодардан кечүб көлмишик.

— Ордада нијә?

— Саксан алтыда артыг бу мәсәләләр башламышды. Чанымыз жығылышын боязымызы. Кечүб көтөк Краснодара. Кирәдә галырыдиг. Бу залзәләден соңра кечүб көләнләрле орда да башлады... Күндө давадауды Аллаһјар. Дедим јығын кедек Бакыя. Өзүмүз чәнненән, ушагларга бир шеј елијерләр. Кечүб көлдик.

ГАНЛЫ ТАПМАЧА

Демағынан, жоғарғы, тапшырылғанында

... — Каифирларин алиниң гачдыг, биздән габаг көлиб чыхылар бура.

... — Бакыда да алты ай ев ахтардыг.

... — Аллаһжарын вәјгидарындан габары гуртартмамышды... Габарлыны да езүйнен аларды габра...

... — Ың күн митингләрде кедәрди. Гәзетләр охујанда нирсләнирди. Чырып туллајырды бир канара. Дејірдим ай Аллан-жар, сағ гарышма, балаларымыз вар. Окндары једириб бејут-мәлләр. Дејірди ебін жох, бир ин гаре чөрөк јејэрәм... Ушаглар данишыр ки, бир кече тоңгадан кесөвү көтүрүб атый ағзына ки, мән оғза слгујам. Мән неч наған горхумурам...

... — Гардашиларынан кетди... Гардашлары кәлди, о галды... Таңклар қаланды нами гачыб кириб евларин подіядына, о кетмәжиб... Дејиблер кәл... Дејиб сиз кедин сағ галын гој мән олұм... Он бириңи Гызыл Ордуның жанында.

... — Било билмадым сон созу не олду. Таңклар кедәндән соңра чыхыб ахтарылар тапмајылар. Сәхәри өлүханадан көздөмнин вердилер.

... — Горхан оғыл дејілди... Өләндә дә рәникінә бир дамчы сарылығ кәлмәмишиди. Гаралмамышды да...

Евдекиләрден бир шәкил истәдим. Нами ахтарды. Первиз гајаттықи:

— Жаҳшы бир шакли вар... бачым Мәнсүра мәктәбә апарыб езүйнен... Кезлејин көлсли алыб берак сиза.

— Жох... — дејиб аяга галждым. Мәктәбли ҹантасында шәнид атасынын шаклини көздірән баладан оны алмагмы олар...

— Жох... о шәкил гој галсын Мәнсүра.

Нураја ханым башта бир шакил көтириб верді мәнә. Көлишмәндөн индијәнә кими бириңчи дафә наминын кезүндө жаш көрдүм.

... — Мәнсүра атасыны лап чох истәйди... На жаҳшы ки, бурда жохду, дарсәдди... Жохса кирида билмәздин.

... — Шаламыны чүмәсінә апарМасан өләрәм дејир. Мәктәбә де кетмәјајајам.

... — Сән кедиб гәбир үстүндөн көләнә кими мән өләрәм бу евде дејир...

... — Кер һәле Первиз на дејир. — Мама, ағлама, бејүүб папамын һајыфыны алачагам.

... Бәдбәт оғыл, баласынын бејүүнә неч сүннат да слемамышди.

... Евдән чыхана кими үрәя ох кими санчылан на ғедәр сөз, не ғедәр чүмәл, не ғедәр көлмә ешитmek олар... Бу охлары үрекдан ким чекиб чыхарачмаг көрсөн? Нә вахт чекиб чыхаричаглар?

Шәнид жазыларында фолклора чох үз тутмушам. Фолклор да олимдән чох тутуб: Бајаты, ағы, нағыл, дастан жазмышам. Бес тапмача? Жадыма кәлмир. Дејесен нала сиза тапмача демамишам. Инди дејәчәјем.

ТАПМАЧА

Диггәтле охујун. Гулаг асан да диггәтле гулаг ассын:

— Бир киши сәһер теңден езиңдән чыхыб иша кедир [Ишieri — таксимотор паркы, пешеси сүрүчүлүк]. Үә, бүтүн күнү бу киши сүрүчүлүк елајир. Мишынын сурүр. Аңчаг ахшам евиңе гајытырып. Бир күнсон бу кишинин машиныны Гала жолундакы һәрбін һиссөнин најетиндеги тапырлар. Эзиң-узук, ичинчелүү, үүк жери ган долу. Жијеси исе жохдур. Ким дејэр бу машинынын жијеси нардадыр? Ким дејэр? Ким билир? Ким билир сөз жанындакы ескәрин гулагының пычылдасын. Ким билир сөз көйдәки вертолюта хәбер версин. Ким билир сөз дәнисәдеки кәми-

лөрө тел вурсун. Тапана, билән чох бөјүк, чох гијметли һәдиджә вә рәчәкәләр. Үч күллө, бир түфәнк гундағы устүндә де пар-пар парылдаңа бир сүнику әз ики көлма хөш сез:

— Идити вы на...!!!

...Отуз једди күн бу тапмачаја чаваб ахтарыблар. Отуз једди күн бүтүн гоһум-гардаң, таныш-билиш о кишини ахтарыб. Нәһајет, отуз једдинчи күнүн тамамында Мәрдакан чөллүүндө мейити тапсылыб. Сүнкү, күллө јаралары да устүндө. Кийілдір бу өйшиесине өлдүрүлән? Өлүсүн, мейитинде һөркөт олунаmajan бадбахт?

ИСМАЙЛОВ МӘММӘДӘЛИ НОВРУЗ оғлу. 1946-чы илда Бакыда анадан олуб. Разинде жашаңырды. Үч ушағы зар. Бир оғлан, икى гыл. Февральын 8-дән 9-на кечән кечә итиб. Сурдуу такси машиныны Галадакы һәрби һиссәсүннөн һәјетинден тапшыблар. Мейитинде исе мартаңын 16-да Мәрдакан чөллүүндө. Машиныны гана батышы нәмрәс 34-03 АГБ. Ики нөмрөли таксимотор паркы. Машиныны тапшылдыгы һәрби һиссәсүннөмрәс: 28001. Вәссалам. Бу да тапмачанын чавабы. Аңчаг бу тапмачанын да ичинден бир башта тапмача чыхыр. Һәр сөзүн ичинден бир сез чыхыр. Һәр суалын ичинден бир суал чыхым. Нече олуб Мәммәдәлинине өлдүрүбләр? Ким өлдүрүб? Нијә өлдүрүү? Машиныны јук јеринәм басыблар? Отуз једди күн һарда сахлајыблар? Һарда кизәләдивләр? Нијә? На учун? Соңра Мәрдакан чөллүүнө неча көлиб чыхыбы бу мейит?.. Машинын һәрби һиссәсүн һәјетинде нејдејир? Ким көтириб? Нијә көтириб? Бир саул чыхыр ортаја. Нече бирисине чаваб жохудур. Балка чаваб верон тапшылды.

Бу дүніјада да чаваб вермәс, о дүніјада һекмән чаваб вере-

Акын: «Мәденинин балаларыны саҳласын!

— Қанса айдым?

— Іланар.

ЭСӘДҮЛЛАЈЕВ АСИФ КАМАЛ оғлу бу айда һәм аядан олуб, һәм да һолақ олуб.

«Олум ва алум айы». Бир журналистин Асиф һагтында җаәдигы некролог жаңыда бу чүмәл чох хошумга жалди. Бу чүмәлени Асиф һагтында җаәдигим жаңыда мән да башшыл, ен чүмәле кими көтүрдүм.

«Олум ва алум айы». Бу ай janvar айыдыр. Бу ай чохлары үчүн олум ва алум айы олуб. Асиф janvarын 2-дә анадан олуб. 1954-чүй илдө. Билсәјди неч анадан олмазды. Ким билир билсәјди балкя бир да һәмин айда, һәмиң күнде җекиңен каларди бу дүңїжа. Ве артыг неча жашамағыны, нече ишлөмәйини бир гәдәр низама саларды. Тәзә мәнзил аланды бир дегига нағасини дермәдәп, ғириләшмәдәп, тә'мир елемәдән белә балаларыны башына йығыб тез кечарди. Жашајарды. Әә евинин, ез күнчүнүн ләззатини дујарды. Заводдан ѡлдашларыны төағын чагырып-евини јүйарды. Гаянатастыкли да бирбаша ева ҹагырарды. Дана 19-у онлара кедиб ен алмаж һәберини сөзлә демәзди. Нече севинирдилер. Тәзә мәнзил севиничи бир айры сөвінчидир. Аңчаг неч кас билмәді ки, Асиф о кечә езүчүн бамбашта бир мәнзил алый. Дана дөргөсү гызыл эскэрләр ону бу мәнзиле сүруја-сүруја апарырлар. Асиф исе һаәзәлек о кечә гаянатастыклидай. Ордан-бурдан данышып ахырда белә гәрәра көлдилер ки, ева тез кечмәк лазыымдыр. Асиф дә разы-

лашды. Даңа билмәдиләр ки, Асиф башга евә көчмәйі нәзерде тутур.

«Дөвран гарышыгдыры, не десән ола билар». Белә-белә сөһбаттардан соңра Асиф гәjnатасыкка сағоллашыбың ғсон демә бирдефәлек сағоллашыбышың күчәре чыхыбы. Күчә бомбосы... Күчә дондолу... Күчада азадлыг јох... елум наставы һөләлик чох. Асиф бүнүларын нең бирисини дујмайыбы. Һамиши кетдији жоллар, күчалардир. Аячаг инди бу күчалардың азыралы сүрундујуну күч ағылна бела көтирајыб. Бир жигулини ал елејиб сахалајы. Вассалам. Бу жигули беш-он дагиге жаңыларын устуна чыхыбы. Жигули да галыбы танклары, эзиб дагытысын. Жигули да галыбы танклары чевирсис, тапдалајыб кечесин. «Жаңыг» танк нејләсис, жигулидан горхұсундан гачыбы кедиб. Жахши чанын гурттарыбы. Іохса жигули о танкы биртәнгәр елејәчекди.

«Бакы фәнәләс», заводунун ишиләрі, Асифин фәнәлә достлары онун дағнинә ығылымышы. Асиф ясасна топламышды наымыны.

Заводун бу даға чалынан уаун фити этрафы ләрзәй салмышты. Ңеч кәс дәнышмага чүр'әт етмірди. Нәһајат, беш дагигелик сүккүту Идрис дајы позду. Ири көвдәли, галын бығылы киши дәнышмагыча гызышырды: «Әнвәдәчә инен билмирдим бу Асифдир. Әлими алның қақдым. Гардаш мәнәбәттөн ила урыйманд еле бил од ғопду. Жаңымда дуран капитанын алинда силал олдуруу унугмушудум. Бахын, бахын, будурму екстремист? Һалал заһмәттөн ила емүр сураң, бир кимсенин ичинчтәмәйән, ўуксек курсулардан бар-бар бағырдыгынын зәһматтөш инсан. Өзүмүн саҳтая билмәдим, дәсмалы чыхарыбы көз жашлармын силдим. Догрусун, капитанын рәнки саралмыш, дадаглары сајирирди. Ким билир, бәлкә дә капитан киме керәсә да чаваб бермәл олорду».

Ишләдии сехин устасы Маммадов Қарим һамынын адындан бир дәсте гаранфили Асифин дәзкаһынын устуна ғојур. Сезү үзэ ачыг дејәрди. Ыагг-әдәлетин гелеба چалмасыны неча дә үрекдән алгышлајырды. Соң заманлар мә'зүнијәттә олмасына бахмаяраг тәз-тәз заводда кәләрди. Һамынын ишиндән хәбер туттар, фасило вактын ездән көтириди жемәкәрли сүфраја дүзәрди. Валлах, сиз еле өвражмиш ки, неч еведа орта билмірам дејәрди. Таза евә көмәмді дә бу күн-сабаһа саҳламышам. Саглыг олсун, тә'мир ишләриндән соңра һамынызы ғонаг жарырачагам. Қарак ела едам ки, кәләнде уста алләрине ағерин

дејескиниа. Машын нөвбәсіндә бириңчијем. Јұза дәзмушәм аллијә не вар?»

Һамы сиңүн дәзкаһынын жаңына тақчә хош сезәләр үчүн дејил, мәсләнәт үчүн да жыгышырды. Асиф, филен ишин чертожу неча олмалылар ки, тез баша жетсін. Ваҳт чатан кими ишләдіјү дәзкаһы свалайыр, жаң-јөрсисини тәмизләйирди. Бу онун билавасыт пешасына олан дәрин мәнәббеттіндән ирали көлирди.

Асиф али тәһисилла мүһәнмети иле доламнагы һәр шејдән үстүн тутурду. Балы, неча күндер ки, Асифин шкафы бағлы голыбы. Устуңдаки гаронфиллар хәнчәр олуб үрекларо санычылар. Қарасын, Асифин мә'зүнијәттөн гүрттарачагым? Адам мә'зүнијәттө истираһәт еламаса, алава күч-гүват топламага чыхыбы.

Бес нарада көрүнүб ки, адам олмажа мә'зүнијәттө чыхыны...

ЈАЗЫДАН СОНРА БИР КӨРҮШ ВӘ ЖАХУД БИР ПАРЧА ҚАҒЫЗЫН АФРЫСЫ

Сурати

Азәрбајҹан ССР Али Советинин депутат-истинаттаг комиссиясына.

Азәрбајҹан ССР Прокурорлугуна.

Бакы шаһари, Әмирчан ғасабәси, Зейналов күчеси, ев 7-дә жашајан Бакы шәһәр та'чили јаңындаги автоба-засының сүрүчү ишләјөн ӘЛИЕВ РӘФАИЛ ӘЛИ оғлу тә-рефиндан.

ЭРИЗӘ

19—20 җанвар 1990-чы ил мән идара етдијим «Жигули» машинында ВАЗ 2106 12-36 АГ автомашында шаһәрданева көлөркән тәхминен кече saat 00. 30-да аеропорт јолунда асфалт-бетон заводу жахынылығында Әмирчан ғасабасына жола деңимәк истадим. Йол бағлы олдуруна көрә кери гајыдыб Ком-сомол деңкәсимиәт кетмәк истадим. Деңүб кери гајытмаг истә-јәркән драп палтода тәхминен 35 жашлы чаван бир оғлан ишарә

БИРДӨН ӨЛӘРӨМ ҮШАГЛАР АЧ ГАЛАР

ИСМАЙЛОВ РӘШИД ИСЛАМ оғлу сөзөн чыханды чибидин от-яғ таңолларының котуруб аршадыны вериб.

едиб машины саҳламағымы хәниш етди. Мән деди ки, ону Комсомол деңгәсінен апарып. Мән дә һамми шәхси хәнишина көрә ону машина кетүрдүм, о габагда жашымда отурду. Саҳлалығым ярдән 20—30 метр шәһәр тәрефә көтүмшиләк ки, юлын соң тарафинда аэропорт истигаматкәде «ПАЗ» маркалы автобусдан іш бир хәбәрдарлығ олмадан бизе күчлү аташ ачдылар. Тәхминен 2 дәғиге бизи атеш тутдулар. Соңра биздән арапал олан силаһызы адамлар атәш ачдылар. Мән уч күллә жарасы алдым. Анчаг ағынын ярийдәйди. Жашымда олан оғланың диндиридим. О артыг күлле жараларындан кечинмисши. Мән озым өлүлүжә вурдум. Этрафдака аскерләрик горхусундай. Кимесе гапының ачыб машинын отуруучусуну да-жишиди, [холостој] бу вәзијјәтдә машинын юлын гырағына чәкдилер. Мәнчә һамми автобусларын габагында ГАЗ-69 һәрби машинын варды. Тәхминен саат 2-жәншіләмий мәни танымадыгым шәхслөр тә'чили жардымса, соңра Чапаридзе хәстаханасына апардылар.

Биләчәри юлунын үстүнәккө евләрки дәмир гапыларының бири үзүм ачыланда ичаридән гара, аг, гырмызы рәңслөр сапалынди үстүмә. Гара рәнк Елмира ханымын кейими, ерпаји, бир дә ес рәнккө иди. Гырмызы рәнк мектоба дала салмага наэзмрашадығы Илгарын бөйнүндән асылмыны галстукун рәнккө иди. Аг рәнк гызы Ирадәнин мектәблү кейими, бир дә мөзләринин ишығы иди.

Бу уч рәнкин ишығында, бу уч рәнкин гарышығында Рашидин евина кечдим. Евде дә һәр ярдән бу уч рәнкин үстүмә ахан селини сулуну көрдүм.

Бириңи рәнк: гара....

Дедим ки, гара рәнк Елмира ханымын үст-башында, ерпајынде иди.

— Он сәккиз ил Рашидла өмүр сүрмүшем. Бу иллөрдө на вурулмушам, на дөјулмушам. Анчаг Рашидсиз күнләримде ела бил һәр күн дәјүлүр, һәр күн вурудурам.

...Јанвара гара дәјирик... Ела бил јанварын бүтүн гаралығы бу көлинин үстүнә чәкилиб. Гарадан атыр рәнк јохдур. Ела бил бу гаранын ағырылғындан көлинин рәнккө дајишиб. Җаван

қалын гоча гарыя охшајыр. Гара жанварда на ғадер қалын-ләримиз гарыымб, ғочалыбы. Қәлиниләримизин қалынлиji дә шәнид олуд. Чавашлыгы, көзәллии, гашанклии, инчелии, шух-лагу да күллејә қалиб.

— Мән Төйлиси Педагожи Институтуны битирib Гарда-бапшиға Аттаңла қондин тәжіннатымы алдым. Орда бирнечи дәфә Рәшилда көрүшдүм. Рашид да Бакында Дәмириләр техникумуни битирib қалмыши. Ела илк көрүшдан көзүмүз тутду бир-біримиз. Деди али тәнисилләр адамларыг, бир-біримиз баша душарик. Мән де разы олдум. Бир да көрдүм елчиләри қалиб. Ондар қанды гызы истејирилдер Рашид үчүн. Мән иса шәһерде бөйүүбидүм. Нече јөрден сорушуб вәрәнишиздилор мәни. Инди һамы башымы анд иичи... Рашид иса артыг жох-дур...

...Диварлар нечә сыйых адамы. Диваардан Рашидин гера шакырылсыбы. Ела бил дивар да бу шаклини айырлыгына дәзмајиб учүб-төкүлмөс истайир... Диварын аг кәғызлары бу шәкүлек фонунда неча гарелар адамының козүнде. Гара рәнкин күчүн-гүвасына бир баҳ.

Елмира ҳанымның ичинде елә бил бир гара булаг гаинајыр. Кез жашлары нечә ахыр. Ушаглар гапының ағзындан адама не-чә баҳыр, илаһи... Ела бил анатының бу кез жашлары индиоча сел-су олуб наымының супурлайып иларачаг. Бу анда адам болуламат үчүн бир саман чепү ахтарыр. О саман чепү дә сапар олмалайыдай ахы. Бу гара чаынъ ичинден о сары саман чепүнү нечә тапасан, нечә көрсөн, нечә ал-тол атыб жапы-шасан.

— Ушаглар дарса кечникмир ки?

— Буидан беле на дарс. Аталарының алууму эн бојук дарс олду онлара. Бүтүн евләрда, айләрдә сез-сөнбәт рүштөвтөн кедордь. Бизде ела шејләр жох иди. Рашидин адівич гырь-гырь беш манат мұкафаатын евидизде тој-бәйрәм иди. Индиа кими соңма бағышлая билемирәм. Бакыя мәні чөкиб кәтиридим ону. Дедим эз миллатимизин ичинде жашајырг. Рашид да Дәмир јол Институтуны охујуб битирди. Ела севинирдик. Нә били-дик бу севинч етари олачагымыши. Нече ил ушагымыз олмур-ду. Бени илдан сонра Илгар олду. Илгар да аяндан көләм шикаст олду. Нәр ил Рашид ону мұаличија апарырды. Инди ким апаратчаг?...

...Елмира ҳаным данышшылғычә рәнки гаралыр, көзләринин суу ашып дашырды. Гаранын түндлүйдән, ағырлығындан башшымы галхызыб баха да билмәрдим. Күчүм анчага галәма чатырды. Ела сүр'атла, ела таласик жазырдын ки, һәрфлэр, сезелар көзләримдә көрүнмүрдү. Истејирилдін тәзә башга бир рәнкә кечам. Кечә билмәрдим.

— Һадисәләр башлајаңдан хәстә жатырды. Кечәләр белина шал бөгәләйб көрпүэ чыхырды. Ела шалының үстүндән да күлла дәјиб кечмишиди гарынына. Бөхтина бир баҳ ки, о кечә

анаңы ғонағ қәлмишиди бизә. Тојуг кәтирмишиди. Гардашы да ела бил үрајина дамбымыш Ңәштәрхандан жемиш кәтирмишиди. Кечә он икіда қалди ева... Богаз шалыны тахыб кетди. Бел шалыны да езүм тәзәден санчагылдым. Чыхынчыда анастың зарафатлы гаяытды ки, мәма, кедирмө, Ватан угрұнда наалалыг вер. Мәнә бир шеј олса қондда басдырарсыз. Чибиндән эт талондарлыны чыхырлы верди ки, бирдән өләрмен ушаглар ач галар. Ңеч бир саут кечмәмәниң еваидан атышмаја баҳан ушаг гаяытды ки, мәма бир յаралы апардылар попаја охшајыр. Дедим ола билмәз. Сан демә ушаг дүз көрүбүш. Дәмир ѡол жәстіханасының гачымды. Кордум Рашид ал-ғырмызы гана бојаныб. Мани коруб деди кетева, ушаглардан мугајат ол. Гарынына сарынимыш жүн шал гылпрымызы иди.

И к и ч и ч ы р а н к : гырмызы.

Гырмызы рәнк дилик-дилик Илгар баланың бојунданды ахырды. Атасының рәнкі, атасының ғаны ушагыны бојунда иди. Елмира ҳаным бу рәнкә алларини бојајыб, алларини чәкиб, галстукуны дүзәлдиб ушагы мәктәбә жола салды. Илгар гапыдан чыхмамыш мәнә сары боланды:

— Сар ол, ами...

— Сар ол, оғлум!

Истайдын дејәм ки, атасының ғаныны, рәнкини гој евда кет. Дејә билмәдим. Мәндән габаг Рашидин диваардағы шәкли оғлунун ардынна боянданды. Оғлунун бојундандығы галстукуну рәнкина боланды. Фиркиләштім ки, о рәнкін чавабыны атасы озу ахшам Илгарға баша салар.

Елмира ҳаным Илгары жола салыб отага кечөндә алләрі гылгырымызы иди.

— Рашидисиз чох чатиндир мәнә. Мән һәлә базар-дүкан көрмәмішам. Инаңырыс, дүкандан бир габ алмаж истәндида көлиб Рашилда масләтәшләшардым. О да дејәрди кет ал... Гајыдың дүкана календе көрердим гәз сатылыб. Инди чох, чох чатиндир мәнә. Ела бил учурума кедирәм. Ела бил илардым Рашид өномиша жаңында олачаг.

Мән езүм дә мүәллимејам. Аның бир чатинлијим олан кими Рашидин жаңына гачардым... Инди билләмірам нејләјим... нејләјим... нејләјим...

...Елмира ҳаным ғәзәтләри төкүр габагыма. Рашиддән жылдар.

— Өзү демишиди атамын жаңында басдырарсыз. Орда да пәндары басдырдылар. Једисинин орда да зердик, бурда да. Он сакын жаңа салхады онун үчүн. Мән дә өмрүм болу жаңа салхада ачығам окун үчүн.

— Ана, ичазә вер мән да кедим дарса.

— Кет, гызым, кет...

— Сар олун!

— Сар ол, гызым. Нечанчи синиғда охујур?

— Ирадә дөрдүнчү синиғде охујур.

...Ираде баланын ардынча баҳырам. Ардынча ағаппаг палтарынын ишыг сели ахыр.

Үчүнчү рәйк: ағ.

Нә көзәл рәңкідір. Ағ рәйк. Тәртәмиз... лекесиз, гарасыз. Адамын узунға агарды. Адам сөвінін ки, бу гедер гатмагана шының рәңкелерін ічінде һәлә ағ рәңкимиз да вар. Кет гызым, кет, ағ рәңкіни тәмиз сахла.

— Ушагчары күчле овнудурурам. Рәшидин ижини онлардан алымраам.

...Ирадә кечиб кеден кими Елмира ханымын да үаүне ишыг дүшду. Қеаләрін ишарды. Гарасы агарды. Гара ерлап-жинин алтындан саңшары бела Ирадәја баҳыб рәңкіни дәжишиди.

Нә көзәл рәңкідір ағ рәйк.

— Дејірлөр гара рәңк олмаса адам ағ рәңкін гедрини билмәз. Позурам бу чұмләни. Гара құнұмұз олмасын... Бу бағаларың һәмішә ағ күнү олсун.

ВӘТӘНИМІЗИН АҒ ҚҰНУ ОЛСУН!

Илгарлы, Ирадәли, Елмира ханымының Рәшидин дә гәбрі ағаппаг нұрла долсун.

КЕЧӘЛӘР ПАЛТАР СӘРМӨК ГОРХУЛУДУР

— Илайым мәрз?

Онда гулаг асын...

Жанварын 20-си. 1990-чы ил. Һәлә торлагын ганы ахыр. Һәлә торлагын жарапары сыйылдајыр. Һәлә бу торлагын башы үсте гүшларын жерінә құлләләр учур.. Жердә дидиңен чох елүлдер кеэзір.

Бир матам дәстаси Нардарана сары ахыр. Қамы гара кејиниб. Асфалт гара... мөж гара... гаплар гара... гашлар-кеаләр гара.. Текче мағәр гырмызың көзінің. Ганынамы бојаныб? Құнацымы гүруб едіб бу мағада?

Жох... Жох.. Чаван бир көлін жатыб бу мағада. Гајнананың, гајнатаның көзүндөн узаг. Қалин аяға дұра билмир. Қалин чицинларда кедир. Қалин бу торлагын ичиндөн кечиб кедир. Қалин соң түргум чаыны ичмајиб кедир.

Кимдир бу қалин?

— **Аббасона** Фәриде Нәриман гызы [1952-чи ил]. ...Ела баҳма, бағым. Тојда чөкдиридиң о шәкилләрдән бу жа-са белә баҳма, бағым. Рәңкілілардың о шәкилләрдән белә гара баҳма, бағым. Баҳыб адамын багрыны јарма, бағым.

...Бир жаң ахырды Нардарана сары. Нардаран гәбиристан-лығы гапыларыны ачыб бу мағәни қеаләйири.

— Стойте...

Гырмызы маға гара автоматтын лулесина дирәниб дајанды. О тарәфдә јетмиш икى құлла... Бу тарәфдә јетмиш икى қаз...

— Куда?

— Өлүмүзү апарырыг басдырмага. Сиз өлдүрмүсүз биз басдырырыг. Сиз құллаләмисиз биз «өртбасдыр» едирик.

— Нелзя!

— Қаза нилза, почему нилза???

— Мұбабиша елама, а гардаш, онлар өлдүрмәје өчава бедириләр, басдырмага жох.

Гырмызы маға автомат, танк луләләринә дәјиб кери гајыдыр. Нара???

«Олимп» магазасына сары еңәндә сағ тарәфдә бир машины дајаначагы вар. Машины дајаначагынын архасындан кечәндә бирикни һәјә Фәрида ханымылинин евләриди... Көнін һәјәт евләри... Давадан, сәс-күйден узаг. Танкдан, вертолотдан узаг. Судан, газдан узаг.

О кече Фәрида ханым евинде палтар үүрудү. Һеч ағлына бела көтириди ки, құлланиян, атышманын бу исламыш палтарда да дәхли олачагымыш.. Палтарлары сыйхы зива асанда башымын үстүндән құллалар учмага башлады. Сомунчу, жақуд да бирикчи палтар иди, нә фәрги вар. Сыйхы зивае жәрәндә синәсінде күт бир ағры нисс етди.

— Вай! — дәјиб әлиңде палтарлар јера јыхылды. Сәса гајналасы Зейнаб хала чыхыд.

— Нә олуб, ай гызым?

Фәрида өзабақ вермәди. Фәрида динмәди. Исламыш палтарларынын әлиңден чыхырабы Фәридәни ева көтирилдиләр.

— Ай гыз, нә олду сана?

...Нә олачагды... Фәриде палтарлары ганылда дуруа чәкирди.

Тә'чили жардым өзгөрдилар. Тә'чили жардым Фәридәниң нағасине көлиб чатмады.

Үч ушаго кече анасы галды. Палтарлар сарилмәди, сыйхылмады. Сыйхылан Фәридәниң үреји олду.

...Мағасини да јары жолдан кери гајтардылар. Жахшы ки, жена бу торлагын мин бир жолу вар.. Доланбач жолларла Фәридан Нардаран гәбиристаклышына апартылар.

...11-чىк кечид күчаси... Дајаныбы бу көнене һәјәтә бахырам. Құлла, һардан көлиб дүшүб бура? Құлла неча көлиб чыхыб бура? Адам аяглана, машина күчле калир. Құлла неча тапыб бу жолу?

Асиф киши инди икى оғлан вә бир гызын һәм атасы, һәм анасы жеринде галыб. Һәм езү, һәм да Фәриде ханымын жеринде галыб.

Бәс о құлла? Онун ким өзабыны верәчак? Ону ким ахтарыб тапаачаг? О құлләни һәјәтдә ахтармајын. Һәјәтдә тапа

билмәсиз оғы. О құлләни Фәрида ханымын һәјатында ахтарын... Ахтарын... Ахтарын... Тапмасаз жена ахтарын. Бәлкә көнене бүнөвәре, ғадими дашлар удуб о құллаки?

Дашларда көз олун... Дашларын бири елсе, билинки, о құлла о дашины ичиндәдір. О даши да апарыб Фәрида ханымын гәбринин үстүнне тоюн!

Елә баҳа, бағым. О шәкилләрдән елә баҳма биза. О рәнкли шәкилләрдән елә тара баҳма биза.. Сәнин о шәкилләрнин гырмызы рәнкин солуб.. О гырмызы рәнкин јердә галмаз, бағым, бағым.

* * *

ЗҮЛМЛӨ БӨЙҮҮБ

— Кай?

— ГАСЫРЫНДА АББАС МЭММЭД

(1968-1986)

Атасынан огул горхаг олур дејирлэр. Аббас ки горхаг дејилди.

...Үч јашында атасыны итириб. Үч јашындан гәбиристанлыг кедиб-кәлип. Гәбиристанлыг жолу онун үчүн чох аді жоллардан же ан азиз жоллардан бирин олуб. Ве неч алғыны кәлмәзди ки, инирми үч јашыны кекчи кимн гәбиристанлыгларның бириндө есү дә илишиб галачаг, аяғы будрајиб жыллачаг. Өз гәбириялә атасы Мәммәд кишинин гәбрин арасында жүзкілемегерләрле ара вар. Жара вар... Торпаг арасы, торпаг жарасы. Аббас Ерمنистанын Амасия рајонунан Балыглы көндіндә аңдала олуб. Орга мәктеби дә орда битириб. Үч огул, бир гызы ана нағасијле бөйүүб.

— Зүлмлө бөйүүб ушаглар, зүлмлө. Кичик огула һамила оланда ерим алуб.

Зөңба анатын бу сөзларини ким чаттырды мәнә, нечә, не вахт, билмирам. Аңчаг ешилдијим күнден, андан гулагларымда долашып. Үзүн-узады заны кими чалының көзлөрими жашардыр. Түклөрими үрпашдирир. Жакши ки, бу анатынын өзүнү, көзүнү көрмәмишем, сөзүнү ешитмәмишем. Аббас жүкүнү көрмәмишем. Аббас дәрдині оанајда бирка чакмәмишем. Жокса...

Жокса бу шәнидин һәр калмаси, һәр сөзү башымда дүшән бир жекә гара даш оларды. Һәләликсө бу гара дашын жарысы Аббасын, жарысы да Мәммәд кишинин гәбириларинин устундә иди. Бу гара даш чазан гәбириларин башына дүшүб. Икисинин да гәбри бу гара дашын алтында чапалајыр, чыхмаг истејир, чыхы блімліргәр.

...1968-чи илдә бу аила Бакыда кочуб калир. Апредле кәлибләр. Ағачлар чичкән ачанды онларын Вәтән, дөгма ев-ешик арасынун յарпаг текүмү башлајыл. Өмүрлөринин эн сазалғы, шахтани күнләрники жашайылар. Ву тәрафдән дә даңа бир гыш, даңа бир шахта, чөвгүн... 1990-чы илин жанвары... Ики бибиси оғлу иле Аббас евиден күлле, нај-куј сасина чыхыб. Чыхан кимде да елә бил гальның ағында онлар учук маҳсуси авто-бус жоллајыллар. Автобуса еjlәшиб XI Гызыл Орду мәжданына калип. Автобусдан дүшән кимде һәр тәрафда ишыглар сәкүб.. Вассалам [By сөзү нечә дафә ишиладыр. Сөз дә бағышла-сын мени] Аббас гаранлыгда итиб. Ишыглар жананда исө... Кечә саат дәрдә кечиний. Анасына, гардашларына, бачысына сөзүнү демәдән. Дәрдини, кадарини ачмадан. Жарасы ачыг олуб, ганы ахыб. Аңчаг ағрысыны чөлә гојмајыб ахсын. Диши-ни дишина сыйхыб көзүнү јумуб.

...Нечә ай иди Бакыда ишиоз кәзіб долашырды. Қаһ вагон бошалдыр, қаһ да јүк дашыјырды. Фәhlәликтән чәкинмири-ди. Тәки черәп пулу чыхысын.. Чәрәк пулу тапанды Вәтәнини, торпагыны итирмаје башлады. Чәрәк пулуны атып торпа-ныдан жапышты.

ШӘНИДЛӘР ХИЈАБАНЫ... Бир шәнид бала сачларыны текуб көзүнүн устуңа калип кеченеләрә бахыр. Кечмәјәнләре да уағадан-узата бахыр. Нә көзүнде гәм, на дә үаүндә кәдер нар. Ҳош бир тәбессүм гурујуб галып сиғтиңинде. Шәнид тәбес-сүмудур бу.. Тәбессүм диди галыб.. Тәбессүмү өзүндән, гәбириндән иридир. Дүшмән көзү чыхарыр. Өзүнү горуја бил-мәдик, көлин һет олмаса тәбессүмүнү горујаг.

ИШДЭН ЕВЭ ГАЙЫДЫРДЫМ

— Гајыда билмэди.
— Ким?
— АТАКИШИЕВ ШАКИР ХАН-
ДАШ оғзу.

Пачы Зеңалабдин [Насосны] — Сумгајыт — Бакы. Бу маршрут, бу јол о күнлар најат ва өлүм јолу олуб. Эсқерлер, тыртыллар, нарби машиналар учун најат јолу. Визим, үчүн, халтыймыз учун өлүм јолу. Сујун габагыны касмак олур, јолун габагыны јох. Арада фикирләшпир, на олајды шәнеримиз гала, бу јолларес асма ѡоллар слайды. Истедиин вахт гадыр јоллары.

Галдырын Гала јолуну. Галдырын Мәрдекан јолуну, Галдырын Күрдәмир јолуну. Галдырын Насосны јолуну. Кор на гадэр шәнидимис сағ талларды. Мөр на гадэр көз жашы өз јувасында галарды. Эң жоллары галдырыб, дәмір гапыларымызы бағлаја билсейдик.. Најыф нағызы данишырам. Шакир сағ олајды охуую күләрди бу жазыма... О кече ее јолула кедири бу фәнде баба. Үзүнү көрмәмишем, сәсими шешитмөшишем. Најеттерине бојламышам [Насосны]. Ишкендин кечмишем. Гәбиригин устүндә дајамышам. Бармаг бойда шәнид шөклини ташиб оеј үтүшем. Бејідүб гаршымга гојанда көрдүм Шакирин бејідүлмүш көзлөри көрдүклөриндән дил ачыб данишыры:

— Насосныда жашајыб Сумгајытта ишләйдирдим. Ишди Насосныя кетсән евимизи нөмрәнән ахтарма, чох чөтинди тап-

маг, 63 дроб 7. Аңчаг инди јегин асанд олар тапмаг. Күмдән сорушсаз о өлдүрүлөн оғланы еви нардадыр һамы көстөр. Сағ галандары танымырлар чох вахт, слөнләрли дәгиге танымырлар. Нече шәнид вар Насосныда?

— Текчи сансан.

— Аллаха чох шүкүр, гурбанлары тәкәә мән олмушам. Мән да буна нејфләнмирам. Аңчаг адамы яңдиралаш шәйдир. Билмирсан, еламирсан. Ишдән чыхыб евиме калирдим. Сумгајытта газ идарәсендә ишләйдирдим, слесар... Сиз чилин-кар жазын. Ишими гурттары кече евиме көлирдим. Жөрдүм габагдан таңклар, аскерлар калир... Нә билим... Башша бир шөй-фикаирләшмәдим да. Биз даңа әскерин, таңсын ичиңде бејумүшүк да. Насосныда беш әскер жашајыр, бир даңа да мән кимиси. Бир да көрдүм көпәр ушаглары атдылар. Ела бил дүшмән күлләлејирилдер... Гарным, синам од тутуб жана башла да... Јызылдым... Соңрасындан хәбәрим жөхдүр...

...Соңрасындан неча хәберин ола биләр ки, о күлләләр нафасини касиб... көзүнү јумуб. Җаяттыны, емруну јары ѡлдада гојуб. Нече ее евина калиб чатмага мачал вермәйб. Көтириб хијабанды басылышылар сани. 30 нөмрәли габир. Бурда үкванин там дәғиг жаңы жазылыб. Бурда сәни бу нөмрәне чох асин тапмал олар, Шакир. 30 нөмрөлик шәнид...

Насосны—Сумгајыт—Бакы јолу... Жена јадымга галдырыма ѡоллар дүшүр.

Таңклар калир. Нече олмаса галдырын Насосны—Сумгајыт—Бакы јолуну...

Ининин ки, бу күн бу нарая һамы евиндән чыхыб кирәр о ѡолларын алтына. Дишијла, дырнагларыјла, чијнила галдырыбы алләри устә сахлајар бу ѡоллары.

ГАРНЫНДА ТАНК ИЗЛЭРИ ВАР

Дана дөнөн юхуда бу алда шанд!
АЛЛАЙВЕРДИЕВ РУСЛАН КА-
МАЛ оғлу 1967-чи ил]

Дана бир субај шаһиддан ағы демәк истәйирәм. Ағы демәк-
дән дилүм, гөләммән габар атыб.

... Бу шәһидин азүндән соңра нә оғлу галыб, нә дә гызы.
Бу шәһидин азүндән соңра нә еզү галыб, нә дә бир изи.

Бу шәһидин азүндән соңра башына дајен ики күлләсі галыб.

Кал инди ээзиләмә, кәл инди охшама бу ики күлләни.
Ахы бу ики күлләнин устуңда Руслан баланын ганы гур-
јуб талыбы. Ахы бу ики күллә Руслан баланын бејниндән
кириб чыхыб. Агыны көтүрүб гачыб. Гургушун күлләләр
агылданын чыхыбы.

Суал веририп Русланын авазине о ики күллә чаваб верири:

— Барда анадан олуб Руслан?

Бириңчи күллә:

— Мәним дөргүлдүгүм јердән чох узагда: Азәрбајчанда.

— Кимин олдуруп Руслан?

— Камал кишинин.

— Нечанчы илдә анадан олуб Руслан?

— Мәндан чох-чох әввәл. 1967-чи илдә.

— Бәс неча олду Русланна раст кәлдиз?

— Биз учурдуг габагымыза о чыхыды;

Иккىчи күллә:

— Мәнден габаг о күллә учурду. Мән да онун далынча
кетдим. О јол ачыбы кетди, мән дә ардынча кечдим.

— Бәс билмәдизим бу иккى бир евин, бир елин ярашыты-
дыр. Бир кәлиниң бәйидир.

— Биз еле бела иккىдәр үчүн јогрулмушуг.

— Биз еле о калиниләрин бәjlәрү үчүн атылышыг.

— Бәс иссаф, мұрвәт?

— Биздең ән иссаф вар, нә мұрвәт.

— Гөләми ат жәрә, жохса чөнүб сон тарәфә каләрик.

...Суул тела. Телман күчеси, ен 31 «». Русланын сон
мәнзилинин унваны. Инди да гапы-пәнчәрәэ чыхыб онун жолу-
ну көзләрләр. Құлләләрдин да «кишилини»чатмыр ки, калиб
десин, Руслан бир даңа буралара гајытмајағ.

...Камал киши көзүн. Бакы жолуна дикib дуруб. Даңа
бильмир ки, Русланың көжден руны учуб кәләчәк. Қеја баҳымыр
Камал киши. Жера баҳыр...

Даңварын 19-да ёвдан чыхан баласы бир дә евә гајыт-
мајыб. Хәбәри Салжан казармасының габагындан калиб. Ада-
мын имкани ола тутуб құлләләрдин жаҳасындан чека кәнара.
Дироғаң олларды дивара бир көләм сез соруша:

— Бәс иијү архадан жауяни дајмисия? Башына дајен иккиси
бас дејілдими?

Бири бир көлма чаваб вере билсә адам таскинли тапар.
...Гарнында танк изләри вар. Даңа дөнөн юхуда да бу
адам... Гарнында танк изләри неча ола биләр, ѡлдаш һаким?
Балқа танк Русланың азүндән жүнкүлдү?

Едән чыхыбы евә гајытмајыб.

— Судайдыр.

— Шампан заводунда фәhlә iшләjи...

— Бәс атасы Камал киши бүнләре неча дәзүр?

— Үеч олмаса Руслана дәјен құлләләрі көтүрүб јадикар
сахлайыдылар.

Салжан казармасының габагы: Русланын бир кечә баш
гојуб жатығы сәккүе баҳырам. Тәк Руслан баш гојмајыб о
сакија. Нечә шәһид башыны гојуб жатыб. Аңчаг сәккүе бүсбү-
түн гана бајајан Руслан олуб. Кимса башыны сарылыб ганы-
ны саҳламағ да истәйді. Аңчаг көрүб хәри юхуда. Көрүб ки,
Руслан даңа бу дүнжада юхуда...

...Суул-тела... Телман күчеси... О күн олсун ки, калиб бу
кучени Русланың өз адина көрәк. Руслан нечә дә Телмандан
кери галас шәһид олмајыб. Мән индиән о кучени өз паýыма
Русланың адина бағышлајырам:

Суул тела. Руслан күчеси!

ӘДИН БАШЫНЫЗЫ, АТДЫЛАР!

Намы айб, аячаг НУСЕЙНОВ РАГИБ МӘММЕД огулу аймады ошкыныш
баш айын деңгелди. Күнла да башында
дәйне.

12 февраль 1990-чы ил. Бакы. Қағвердиев күчеси «Хөзөр»
кинотеатрынын жаңы.

Ела бил наңаган бу күчәнин, бу јерин адыны язылып.
Бу күчәнин адыны да гара өлајиб. Қарәк неча иллэр кечсекин
ки, «Хөзөр» кино-театры яс кинотеатры адыны устүндөн
кетүрө билсек.

Бурдан кечә-күндүз машиналар шүтүүр. Гәрәнфилларин
арасында кечиб кедир. Қарәк ела сүрсөн ки, гәрәнфилин
бир ләчөзини да эзмөјесен.

«Сүрүчүләр, еңтиятлы олун, күчаде герәнфиллэр вар.»

Узагдан бир такса көлир. Көлир еңтиятта, аста-аста гарән-
филларин жаңындан кечәндө гәфилен машина таңы ачылыр.
Сүрүчү гыштырып:

— Атдылар, әйн башынызы!

Машындашылар намы башыны айд. Бир нафардөн башга.
Губалы Нусейн Рагибдан башта. О һәлә бу жашына кими
неч кесе башыны аймайиб. Бәлкә да башыны айсаны 1985-чи
илде күнәнсөн жера сәккиз ил иш касмәэдилэр она. Ким-
лерине күнәнсөн учбатындан тутулмагыны, дама басылмагыны
неч ағлышна көтирмәзди.

- Саккиз ушагын вар, сәккиз мин көтир бурахаг сәни.
- Нија? Нә сабаба?
- Елә-белә, сабабсыз.
- Ахы мәним күнәншым јохтур.
- Сән дөвөт малыны јеиб дагытмысан.
- Өкөр дөвөт малыны јемишәмсә бәс онда нијә сәккиз
мине бурахырсыз мени?
- Эй башыны!
- Өмөрөм!
- Саккиз ушагын вар. Кет онда саккиз ил.

...Бах, онда да Рагиб киши башыны өмөрдү. Ушаглары
шикаят елемеди идәре, раңбар орган гөммөдү. Нәнәјәт,
1988-чи илин апрел аյында, галан илләрини азадлыгда иш-
лајиб дөвөттөн борчуну өдөмкәлө бурахылды.

Балаларды сөцилди. Атасында-ешинде иди. Жедиб-көлир-
ди.

О күнү дә Губадан чыхыб ки, көлиб Бакыдан паспор-
туну алсны. Нәнәјәт, дамга устүндөн көтүүрүлсүн. Сөрбаст,
азад жашсын. Сан деме, азадлығынын ilk күнү өлүмүнүн
аввали ола чагышы.

— Эйн башынызы, атдылар!..

Намы айб, Рагиб киши башыны аймайиб. Құлла дә елә
башындан дајиб.

Нија? Нә күнәншы варды?

Тутуландын күнәншы варды ки, тутмушдулар. Сән деме
тутуландын үзүнә охунаң һөкм күлләдәнә имиш. Рагиб бил-
мәйиб. Сәккис или охујуб күлләні жадда сахлајыблар деме.
Күлләнін кизлајыблар деме...

Бакыца жемлемишдән габаг жаң гычындан, жаң да голундан
чибан чыхыбы.

Дејибләр:

— Қаза јеридир.

— Үчүнчүсү дә чыхса жаҳшы оларды.

Үчүнчү чибан құлла жарасы олуб. Гызыл аскер башын-
дан чыхарып Рагибин.

Губада ин бојук күчәлдердин бирги Гызыл аскер күчәсидир.
Рагиб да бу күчадан бир а о жана олурду. Иди ондан да
бир а о жана габиристанылыгдан узагды.

Рагибин мейитини Бакыдан апарып бир күн евинде са-
ладылдар. Гоча атасы деји ки:

— Ев-ешиндеңе дојмајан кишидир. Ңеч олмаса бу иики
кунүнде галасын. Бәлкә дојду...

Бес балалары неча, дојмушуму ондан? Jox! Ңеч саксөн
жаңылы Мәммәд атасы да дојмајыб ондан. Ңар чүмә ахшамы
көді габириинин үстүнде ағлайыр.

Жерасын Губа торлагы неча, дојбуму Рагибден? Ахы, Рагиби
алыб гојнана. Торлаг атадыр, анадыр. Өвлад атадан, анадан,
ана-ата да евладдан неч дојармы?

О КЕЧӨ ЖАНГЫН СӨНДҮРМӨҖЭ ТӨЛӘСИБ

Шайер од тутуб жаңырды. ЖУСУП ОЛЕГ КАРИМ оглу иса сөндүрмак истөйирди.
ШӘКИЛДӘР хүрәбанды дағы олудо.

О кече аягымызын алтында ёр, башымызын устунда кој жаңырды... О кече һамы жаңырды. Кими ичинде, кими чөлүнде, кими до одун ичинде. О кече бүтүн дүнjanын жангын-сөндүрөллөр токулушуб калсајдай ичимиздөки, чөлүмүздөки будалову сөндүре билмэди.

Анчаг Жусупов Олег Кәрим оглу о кече жангын-сөндүрөн машынында бу алову сөндүрмө жыхады. 53—31 АГА нөмөрли жангын-сөндүрөн гырымызы рәнилли машын атда өзүнү шәһәрин бу сонмаз аловуну, одунун ичине. Озү дә на вахт? Кече saat бирин ярысында. Лаг әдеги 00. 38 дегигэде. Тонгалын асл чатыдагы вахтда. Тонгалын дилләри шәһәрин устунда улдузлары жаңырдыгы бир вахтда. Гығылчымлар шәһәрин күчелерина сәпилдили вахтда...

Бу вахт жангын-сөндүрөллөрдөр хәбәр вериблар ки, дурмажын, бәс «Коммунист» нацирріжаты жаңыр.

Бојук сержант Жусупов машыныны бир дәгигенин ичинде најтадан чыхарбы. Бригада аյлашибиши, жангын јерине тәләсіблөр. Бакыханов күчеси菊е шүтүрөкен, көлләсендеки гырымызы ишығы жанаракен, нарај чекиб кедәркөн автомат атәшине туутублар машины.

— Нијә?

Өзүн белә фикирләширам:

— Сон кимин көмәжина таласирсон, јолдаш сержант? Жаңыр, чөннөнәмә жаңын.

— Машынын устунда о гырымызы ишыг нијә жаңыр?

— Нијә нарај чәкирсән? Кимин үчүн фәрәжд едисрән?

— Ай чаным, жангын-сөндүрөн машынын гајдасысыр. Ишыры жаңар, нарај чакор, нағисе жерина толәсэр.

— Олмаз... Биз жаңырлырыт, сон сөндүрүсән, еломи?

...Автоматдан ачылдан күләләрден икиси Олегин синесине, бири иса гарына даёзи. Эли сүкандан чыхыбы. Машын Володарски фабрикисин жаңындакы електрик дирајине дајиб даја-ныбы.

Машындакы о бири жангын-сөндүрөллөр һеч нә олмашиб. Олеги та'чили Семашкоя чаттырылар. Иккى saat чан вориб. Бу иккى саңта евниң, айласини, аскерликдеки огулуну жетириб көзүнүн габагына. Өмрүнү киолекти кими жана-жана, гырыла-гырыла, теласа-төлесе көзүнүн габагындан кечириб:

...1944-чү илдә Бакыда догулуб. Орта тоһсиллидир. Пешси сүрүчү. Бир күн ишләйир, иккى күн сөвдө. Сада, касыб бир аила гүруб. Бащыны салыб ашагы доланырды. Арва-ды Тамара... Оглу Вадим... Бу хәбәри онлара бу жече ким чатдырачаг? Кашибу хәбәри да жүлгәләజајдайлар јолда...

...Билмирәм о кече «Коммунист» нацирріжатынын одуну сөндүрөн олду, ja соң, анчаг коммунистлөрдин экспериметтери жаңды о кече... Олег да өлдү... һеч нә еда билмәди...

* * *

МӘН ЕВДӘ НЕЧӘ ОТУРА БИЛӘРӘМ?

— Мән киши деңгәм?
ӘЛИМОВ РАМИС ХАРИСОВИЧ
1958-чы ил.

Бала бир saat әввал бу татар айләсі шәһәримиздә јашајан ан хошбахт айләрдан бири иди... Хошбахт аила! Хошбахт лијүн үчүн ойлаја бу бејүк шәһәрде на лазымдыр?

— Биринчи ев. Еалзри да вар иди. 4-чү микрорайон, Суворов күчеси, 21. мәнзил 70.

— Иккинчи, ағыллы нәјат жолдаши. О да вар иди. Ыар икиси бир-бирини сөвир, һәр икиси бир-бири учун садә, ағыллы же шиңүзәр иди. Нурапија за Рамис.

— Үйнүүде евда евлад саси. Бир гылзлары вар иди. Нәм атасына, нәм анасына охшајырды. Ушағы икиси да чох исте-жирди. [Инде тәкчә анасы исте-жир].

Бала бир saat әввәл бу айла евда дејиб-кулур, чај ичир, шөйтән балалы оңнадырылар. Бир гәдәр кечди, ушаг жатды. Бирден күчәдә сас-куј башланды. Рамис ушаг үчүн горхду. Бу не сәс иди, ушаг ојанар, сонра буттун кечени жатмас. Рамис тез тапшыны ачып еўвана чыхады. Истәди пәнчәрәләринин алтындан гачан, гыштыран мәнәллә ушагларны ачылсанын ки, сакит олуны, ушаг жатыб. Кәрдү јох, бурда наса башга шеј вар.

Бүтүн шәһәр јатмајыб... Бүтүн шәһәр аяг үстәдир. Бүтүн шәһәр гачыр. Бир тәрафдан дә күлле сәсләри. Тез ичари кечиб еўванын галисыны барк-барк бағлады, пәрдәсими да чакди.

Арвады сорушуду:

- Нә олуб орда?
- Дејесәт күлле атырлар...

Бу вахт лап еўванларнын алтындан кимсә комаја сасләйирди:

— Кәмәк еләјин... кемәк еләйин... өлдүрүрләр...

Рамис пәнчәчини, палтосуну жетүрдү.

Арвады габагыны кәсди:

— Іара?

— Нечә һара? Күчәјо...

— Нә вар күчәдә, көрмүрсан өлдүрүрләр дејир?

— Бөс мән киши дејилем? Пәнчәрәмин алтында комәјә чагырылар, мән кириб отурум ездә? Нечә отурум ахы? Чекил...

— Јох... јох... Бурахмарам... — Арвады голларыны ачып гыштырыды.

— Гыштырма, ушағы ојадарсан... Мән онсуз да кедәмәјем... — дејиб Рамис арвадынын голуну кенәра чекиб палтосуну дүймәлә-дүймәлә пилләләрә ашагы дүшдү.

Нурапија Рамиძән төкчә сөн аддым сәсләри галды. О да көтүкчө узаглышы, ешидилмәс олурду. Пәнчәрәден баханда иса артыб Рамис көрүмүрдү.

...Рамис 1954-чы илда Бакыда андан олуб. Бакының да дөг-ма торпагы, Ветам кими сөвирди. Бүтүн сөбәтләрда, мұбәниселәрда Рамис ичиндан жана-жана, говорула-говорула даңышырды.

— Ахы бу кечә ола биләр... Буны көрмүрләр... — Бу Рами-син ан чох дедици калмалар иди.

Сәнәра кими Нурапија Рамисы көзләди. Бир али ушағын үстүндө, бир али гапыда, еўванда иди. Бир көзү ушагын үстүндө, бир көзү қандарда иди. Даһа билгиди ки, Рамис калмак үчүн кетмөмшиди.

Сәнәри јаңварын 20-да күндүз saat үчдә Рамисын Шамил гардашы онун мейитини Семашкодан тапды.

Нечә олуб?.. Нечә кедиб ора чыхыб? Һеч ким билмир. Ела би! Рамис евиңдан чыхыб бирбаша Семашкоja кедиб.

Сарышын, кирдасифат, кеј көвлү, бир аз да табассумлу Рамисын шаклинә баханда өлүм ојана галсын, адам һеч јохлуг һатынча фикирләшү билмир...

...Анчаг Суворов күчесиндин кечәндә еўвандан неча айда салланыбын ялланып о гара парчаны көрәнде Рамис жада дүшүр. Рамис көз габагыны колири. Өзү исә чыхымыр адамын габагыны. Такча о кечә кет-кедә узаглашан аддым сасларини апи-дирсан. Көтүкчө узаглашан аддым сәсләри. Пилләкәнләр дурур, аддым сәсләри исә јохдур...

ҮРЭК ІАМАН ШЕЙДИР

— Кимдир бу үрәјин иң
жаси?
— МӘММӘДОВ МӘБИЛ БӘШИР
оглу. 1937-чи илдә аныда олуб.

Индичә адыны чакәчәйим, язымда бир даңа диралиб өлдүрочайм шайыда не күләле дајиб, не дубинка. Нә танк алтында галып, не да аяг алтада. Аңгат о кечакин бүтүн фачасын үрәјинде кечиб. О кечакин бүтүн салтталлы әскәрләри түфәнкилә, ярагылла очун үрәјинде кечик. О кечакин бүтүн тыргыллары үрәјинки дамарыны гырыбы, эзиг кечиб. О кечакин бүтүн күлләләри үрәјинде дәлил кечиб. Бу гәдер күлләләре, бу гәдер сүникүлләре, бу гәдер ағыллара, тыртыллары бир кече дәзүбес, бејук шәйдир.

«Үрәк јаман шәйдир, гардаш!»

Андан үрәи хәстә дөгүлмајыб. Дөвран, заман, отуз једди хасталандыриб үрәјини. Өзү һисс етмәден отуз једди зиғләлиб үрәјини. Адам да отуз једдидә андан олар? Адам да отуз једдидән саг үрак чыхарыб кәтирәр. Дүнәнә кими чәкиб кәтириб бејук дөрж. Дүнәнә кими ишләјиб, дејүнүб ү рак бејук шәйдир.

«Үрәк јаман шәйдир.»

Отуз једдидә дөгүлан о үракла оејүйүб, ишләмәк, охумаг, дөрд өвләд һејата кәтирмәк бејук шәйдир.

«Үрәк јаман шәйдир, гардаш!»

Мобил қиши Нариманов проспектинде јашајыб. 528-чи квартал, мәнзил 31.

Нәјетдан бу сәвә, бу син пәнчәрәләрина, еўзанына баҳырам. Еўзандан һәр яр эл ичи кими көрүнүр. «Олимп» а, «Хәзәрә сары кедән күчәләр, сакилар... Салжак казармасынын насылары... Атышма, нарај, гыщырыг сәсләри да јөгин ки, евникин, үрәјинин ичинде олуб. Күчәләрдо кедән танкларын сәсиндән сох күмән ки ени, үрай титрәйб... О кечәси очувнда үрай, кириб чыхыб. Язтыб дуруб, кириб-күч, ятый-дуруб. «Ах.. уф...» «Бу на ишдиро. «Бу на беладыр душдум». Сәнәре кими биргәнәр дәзүб... Сәнәре кими үрәк мачал веरиб она. Сәнәре кими үрәјинде асылыбы галыбы.

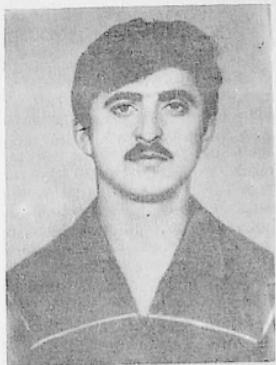
Сәнәре январын 20-дә сөн дәфә хәстә үрәјила еўзана чыхыбы. Сөн дәфә ганы ахан шәнәра, елү сакилара, күчәләр, тутулмуш һаваја баһыб. Чох баһа биләмәй. Горхуб үрәи гырылыб еўзандан ашагы ыыхылар. Шәнәрәла, һавајла, еўзанла, күчәләрдән гачын адамларлар, кейдән учын яралы гүшләр видалашиб. Барыт, тусты гохулу наһавын сөн дәфә үдүб ичари кириб. Үрәйини бурахыб алләрила башыны тутуб. Үрәк сохдан кедибимиш. Эли башында, көзләри евнида ешиңнә, балаларында җыхылаб... Җыхыллыб, вассалам... Неч на көмәк еләмәйб. Нә нава, нә дәрман, на бала ифәсси.

«Үрәк јаман шәйдир». Вачиб дәјил она կүллә дәйсин. Вачиб дәјил сүникүлә дешилсн. Сөз да дәјмојә билер. Йумур да кермәја билар... Үмумијәтлә, неч нә кермәја биләр. Бас ган? Ахъ о, бу халгыны, бу миллатин, бу торпагыны ганыңдыр... Күчәләрда наһагдан ахыдышлан бу гандыр... Сүникүләрдән сүзүлән бу гандыр, կүлләләр, килизлар бу ганда узур. Торпаг бу гана бојаныб. Мобилин да үрәйинде ахан бу ган олуб. Динч, ранат, гајнамадан, дашмадан, гаралмадан нечә ахсын бу ган? Аха биләмәйб... Ганыны да үрои дәзмәйб.

«Үрәк јаман шәйдир, гардаш!». Үрәк һәр шәјә дәзмүр. Җахши еләјир дәзмәир. Эсл қишида торпагыны, милләтини, ганыны сенән огулда елә бела да үрәк олмалыдыр.

* * *

...КӨЛ ДӘДӘ-БАЛА ЧӨРӘК ПУЛУ ГАЗНАГ

Газана баламади о чөрәк пулупу.
ТУРАБОВ ГӘННИЗ МӘММӘД оглу
(1963-чи ил).

...Чөрәк пулу газанмаг чох чөтиндир, гардаш. Пал-палтары, аягатбының, чорабын пулуну јене биртешер чыхармаг олур... Айчаг наалал чөрәгин пулуну газанмаг чатин јох, чох чөтиндир. Маммәд киши бу чөрәгин пулу учун Күрчүстанины ашығы Волниси кәндидән дүз Тайшета гәдәр кедиб. Кооператива кириб... Балал чөрәк пулунун узуну көрөндө кәндә, оглу Төнкизи мәктуб языб.

«Берматли мәктүп!

Оглум, салам. Нә вар-но јох. Нечесиз? Нече доланырсы? Евда, ешикде вазијет нечадир? Мәним ишләрим шүకураллаһа, яхшы кедир. Төнкиз, огул, бәлкә сөн дә кәләсән бура, мәним жаным. Дәдә-бала чөрәк пулу газанаг... Нә вар галмысан орда, кәндә газанч јери јох... Иш олан јердә дә пул аз... Көл бурда бир јerde ишләжек. Аллагә көримди, сонрасына баҳарыг... Ишләримиз яхшы кедэр, пул јыгыб көлиб кәндә сени евләндирәрик...

Тој елејәрик...

... Тој сәзү Төнкизи јериндан ојнадыб. Атасындан мәктуб алган күнүн сәхәри ѡюл чыхыб. Айчаг Тайшета кетмак учун Бакыза калиб. Калиб ки, бурдакы гоnum-гардашларына баш чексин. Дајысымкеле дајисин.

Гонаг калмежи да Бакызыны гара күнләринә дүшдү.

...Көрәсен Төнкиз Ашаты Болнисидән неча чыхыб? Ким ону ѡюл салыб? Көрәсен аныасы ардынча су атыбы? Көрәсен айрылдыгы дөргөн торлагына, ата очагына бир дана гајтмајчагы үрајина дамыб, сыйзәбми?

Чох күмән ки, јох... Биләжди ѡолуну дәжишерди. Узүнүн башга сәмтө тутарды.

На тарафә?

Бәлка да узуну тутуб кетдици о сәмтән, о ѡолдан тале ёзу ону чакиб Бакыца кәтириб. Бакызыны гара күнләрине чаттырыбы.

— Дајысынын еви «Көнчиллик» метросунун жаныңдадыр — дедиләр. — Сабит Рәһимов күчеси 109...

Ахтарыб тапы билмәдим. Соңгыла я билмәдим. Көлиб чыкханы да олмады. Танышларынын бири деди чалајырг сәни онларла... Бири деди шаклинин кәтирирам... Бири деди телефонунын жөлләрәм.

Неч ким калмади.. Неч ким зәңк елмади. Аз галымшыды Тайшет - атасы Мөммәд кишијә сары уз тутам. Анаја сары кетмәк ағыр оларды. Дәрд оларды, амма...

Башта бир шәһидин талејида, ѡолулда көдәркән Төнкизин сон саатларынын устуна жөлиб чыхыдым.

...Кече «Көнчиллик» метросунун габагындан 39 көмрәли бир автобус ѡолуну «азылъ» кечаркен чамаат ону саҳлајыб минир. Автобусда Лариса..., атасы... Автобусун суручусы Мөммәд. Автобуса ачылан күлләләрдән бири да Төнкизин гарынына дајиб... Бир автобусда үч шөнүйдө олуб... Сонунчусу Төнкиз олуб... Сонунчук нафас Төнкиз олуб. Иккиси йеринде гальв, Төнкиз исе налә гарынын туутуб, күллә јерине алијла тылајыб узаңыб. Бармагларынын арасындан сыйыб ахан ганы саҳлаја биләмейб. Сон иәфәсизде нә дајиб? Билмирәм. Гач-говда, вурнауруда Төнкизин сон саатларини гарыныңдакы күллә ешидиб.

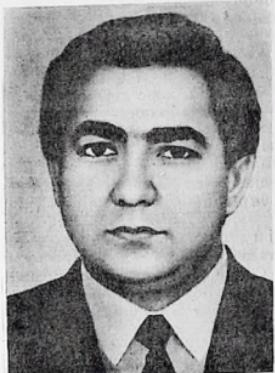
...Тайшета кедириди Төнкиз... Көлиб Шәһидләр хијабанына чыхды... Чөрәк пулу дальына кедириди... Гојмадылар. Атасыны көзү налә да ѡолдады... Бөлә да ѡолдады...

Ашаты Болнисида исе бир гызын тој-магар сөвинчи сөндү... Бир гызын көлиб кетмәји гара кејиниб жаса кетмәји олду.

Бу да бир таледи... Бу да бир омурдү...

...Балал чөрәк газанмаг чох чөтиндир, гардаш!

ЈУСИФ ШӘНГИДДИР, JA JOX?

Илчесе аэрләрдән 5-нче юлдаштар
шәһид.
ИСМАЙЛОВ ЙУСИФ ГЭЛЭР олу
1958

Дөйрдиләр јазма онун нағында... О шәһид дейил... Дедик-
ча даңа да инада душурдum. Нече јеңи шәһид дейил? Гој
бир еўрәним талејини, алумуны... Балкы елте..."

Нә исе, ураимде шубәләр, суваллар, сөсүз нидалар, ахыр
ки, эзин еләдим. Дедиләр:

— Ахшам калин... Намыс евда оланда...

Калдым... Гапы үзүм ачылаңда ичәридан шәһид ялди вурду
мәни. Шәһид нәфәси, шәһид наласы ёсди үзүмө.

Сима ана элиндәкى өскини өз-өза, бура-бура, сујуну чыхара-
чыхара ялавашчадан горха-горха сорушду мәндән:

— Оглум, сен билирсөн да, бизим орлумуз...

Дедим:

— Билирам...

— Бәс неча јазачагының?

— Олдугу кими јазачагам, ана.

— Гојарлармы?

— Гәләм... аймадәдир... Мән јазачагам. Охујуб биләнләр,
дуյнлар өзләре аймрын һәр шеи.

Ана данышды... Калин алгады... Керпа ушаглар гајнады.

Сәхәри бир да йусифин Зејнал гардашыла, гардашынын
достуја көрүшдүм. Дүнән ешитдикләrimi, јаздыгларымы бир

да јаздым. Вә өалүүмдә гәрара калдим ки, талејини јаз-
дыгыым бу йусиф оғлан ики дәфә шәһид олуб. Ву маним ез
фикримдир. Кимдир ЙУСИФ? 1958-чи илдин мајын 1-дә
догуулан юалерла оттуллардан бири.

Атасы Тәл'әт киши 62 јашында вафат едиб. Узун мүддәт
Нефт-Кимя Институтун елми ишләр үзәре проректору олуб.
Анасы Сима ханым Академиянын Кеолокини Институтунда
баш мүнандис ишләйдир. Гардаши Зејнал техника елмләри
намизидидир. Нефт-Кимя Институтунда дәрс деир.

Йусиф Таллинда єскәри хидмәттәнде оланды, егөн тызы
Кристини ила ёвлынб. Тәл'әт киши онларда Бакыда үз адят-
әнәнамизла көзәл бир тој алејиб. Йусифин иккى тызы вар.
Зүлея беш јашында... Лейлинин исе мајын бирнәде үч јашы
тамам олачаг. Атасы Йусифин єни күнди академ олуб.

...Эввэлдә дедим фикрими бир даһа тәкәрәр едиrom, Йусиф
ики дәфә шәһид олуб.

...Биринчи шәһидлиji: 1988-чи илдә.

Бир нечә ил габар Йусиф тазэ гурдуғу айләсі ила Һүсү
Чачыев күчесинде јашајырды. Соңра бу өвлөр сөкүлдү [төкчө
евләрими сөкүлдү?]. Онлар Нахчыван күчесинде јени мәнзүлә
көчүлдүләр. [каш кечмәјециләр]. Беч төмүр елмәзим имкан тап-
мады. Өвләрди доттук мәртебәли бинаным сөкүзинчи мәртебә-
сүндәди. Доттузучу мәртебәни бир һәрбиги айланыса вер-
мишилдүләр. О һәрбиги харича ёзамиjlәр көтүдү үчүн онун
евини бир бағша субай пропоршик кечүшүшү. Нар кече сар-
хонилуг, һәр кече кеф мәчлислери бу һәрбиги евинди гануни
хөчүрмелиши.

Йусиф да о вахтлар Бакы магистрафок кассетләри заподун-
да ишләйдир. Иши новбәли иди. Кеч кален вахт да олур-
ду. О нарбичлар бицил-ичәндән, икчиләр түкәнендә соңра ду-
шурдулар гоншууларын чанына... «Араг верин!...» Йусифин дә
гапысыны нечә дәфә дәјүбләр. Йусиф бир дәфә галхыбы онлары
баша салмага чалышып ки, ай ѡлдашлар бизим евимиз араг-
чахыр дүкәнди дейил ахы. Бир да бу гапыя јаҳын көлмәни.

Бу ичкى өнвәлаты бир да тәкәрәр олунуб. Йусиф евә каләндә

ушагларынын чарпаýынлык алтына кириб кизләнәк көрүб.

— На олуб... На баш вериö?

Кристина демек истемәйд. Ушагларын көзләри дејиб...

— Гоншуулар бициләр яна араг истәйд.

Йусиф додагларнын камира-камира кече сөйт онда галхыб
јухары. Гапыны ачып ичәри киронда көрүб ки, «юлдашлар»
назирләрди... сөзүн дејен кими үстүнна сөйүшләр ягый. Соңра
да једди нафәр нарбичи оны салып ортаја дәјүбләр... Элләрин-
ден гүртүлган йусиф дүшүб ашагы өз евине, атасынын ов ту-
ғанкын кетүүргө галхыб јухары. Дејиб:

— Еш јијаси көләмин габага.

Беч ким көлмәйд.

Бири гајыдыб ки:

— На горхурсуз бу чурбандан. Беләләрини Әфганыстанда азымда. Елдүрмүшүк, — дејиб үстүнә календе Йусиф аташ ачып. Йусифә сәккиз ил иш көсіблөр. Кеч наңи нәзәре алмадан, неч наңи яда салмадан.

Йусифин биринчи шәһидлиji бела олуб.

Йусифин иккеги шәһидлиji:

Даңыздар күнлөрнәдең ятдығы налонун јанындан танклар кеңеңде дәзә билмәйбі.

Дұстаглар дејиблөр:

— Бурахын бизи, кедиб калтымызын бу күнүндө ев-ешижимизи, айломизи горујат гајыдыб көләрик.

Әлбатта бурахмаңылар. Онда дұстаглар гәрара калиблэр ки, гачсынлар. Гачыб өзілекләрин нарајына, көмәйина чатсынлар. О кече кешикде иики ескер олуб: бири рус, бири өзбек.

Рус дејиб:

— Көлин гачын, неч на еләмәјәчәйем.

Әзбек дејиб:

— Жалан дејир, гачмајын, вурачаг сизи.

Йусиф рус ескерине икәнібы. Гачанды елә о рус ескер дә вуруб ону.

Колон рәhбарлиji јазыб: «Гачарқан вурулуб». Дүздүр... гаражын вурулуб. Вес нија бир күн, иики күн габаг гачмајыбы. Нија мәнә о кечаси гачыбы?

Йусифи Маштагада атасынын јанында дәғиң едиблөр.

Мән ешилдијими, көрдүуму, билдијими яздым. Јозмагы галсын нал-газијени охујуб-билиләрин урајина-дилгине. Йусиф шәһиддир, ja јох?

Ичазә версајдилор буна өзүмүз чаваб берардик.

* * *

ШӘРТ ОДУР КИ, ЈАСЫНДА АҒЛАСЫНЛАР

— Ким дејиб бу сезлар ин?

— ГАСЫМОВ ЙУСИФ ИБРАННIM оғлу [1948-чи иш].

Ибраһим киши Йусифин 9 јашы оланда ону јетим тојуб кедиб. Йусиф ізү де јекане гызы Никары 9 јашлы тојуб кедиб.

...Йусифин һәјат жолдаши Ра'на ханымда үзбәүз айланышам. Башымызын үстүнде Йусифин сары нашијели шәкли. Анасы Тәрлан хала да узү шәкәл сары отурууб көзүнүн јашыны текүр.

Ра'на ханым Тәрлан халаны кириди. Тәрлан хала кириир, Ра'на ханым ағлајыр... Никар бала да бу кез јашларынан гачыб кетмаја јер актары. Бара гачыр, нара кедирсе атасынын иңәссијеле, атасынын сәсијеле, атасынын шеклијле толтушур:

— Гызыым, кал айлан бурда, — дејиб Ра'на ханым гызынын чагырыр.

— Бала, кал јанымыза. Кәл, атап нағында сен бизден жашын данишарсан.

Никар кәлмири... Ана ағлајыр, иңән сызалајыр. Гәләмим да билмир не јазыр. Никар кечиб панчаредан бизә бахыр. Никар панчаредан гәләмиме, гачызыма, јазыма бахыр. Гәләмим чашыр, неч билмир не јазыр. Ра'на ханым буну үисс едиб көзүнүн јашыны силир.

— Бир деңе, икى ил габаг Јусифла тојда идик Ағыр тәбигатли иди. Һамы ојнаңырды. О јеринде дурмурду. Јолдашларындан бири гајытты она ки:

— Нијә ојнаңырсан?

Деди:

— Шарт с деңил ки, тојда ојнајасан. Шарт одур ки, јасында агласынлар...

— Агладылар... Бир гәдәр кечди јасында чох агладылар. Нә хөйри...

...Јусиф Нахчыванда андан олуб. Ела орда да 4 немрели орт мәктәби биттирип. Рә'на ханымла тале оқулары Нахчыванда көрүшдүрүп. Елланың айла турулары. 1978-чы илде Бакыяда кечүлдөр. Йусиф Бакыя каландан «Шарур» жемәкханасынын буфетинде ишләшиб.

...Буда наислардән бир мүддәт кечәндән соңра пилләләрде «Шарур» жемәкханаһын енир. Һамы јеңб-ичир. Отаг豪-куйлуду. Мәтбәх дә ез ишинде. Буфет адам елинден көрүнмүр. Буфет јаҳынлашырам:

— Салам...

— Салам...

— Йусиф һарададыр?

— Һансы Йусиф?

— !!!

...Вөссалам, башшага сувал бермајиб ордан чыхырам. Үрәймәдә бир даңа дүшүнүрәм: «Чалыш алма, алдум веңүндән күс!». Йусиф елмуштуму?

...Никар бала, бу чүмләләри, бу сөзләрисинин үчүн жазырам. Белки неч ким сана бүллары демәјиб, демәјәэк дә. Јадына калырмын Йусиф атан сени «Артек»-а жола саланда сан аэропортта аглады. Аглайдын ки, мәнә дондурма ал. Атан да алмады. Нава сојуг иди. Деди, кет истираһэт еле. Гајыданда сана бир гуту дондурма алачагам. Јадындамы, гызым? Сен да көү јашлы кетдин «Артек»-а. «Артек» күнжорорин исчә кечди? Ону атан билмәди. Гәрчә оны билди ки, сан о айда «Артек»-да кечирилән мүсабигада «Артек» көзәли олмусан. Атан санын шаклини алыб. Бүзүлүн ардынча кедәндә о кечә жолда атан шәһид олуб. Буну белкә сана демәјибләр, гызым. Багышла, мән жазырам. Атан белкә дә бу севинчә дәзмәјис.

— Нахчыван төрпагы јетишdirip дә — деңиб вең-веңүнә алава севинч бежи едиб атан. Аңчаг биләмиж ки, чөлдә, бу шаклини, бу хаберин юлунда оны күллә көзләјир. Фачизли һәлак олса да атан киши кими өлүб... Күлләнин габагында башшыны аյмајиб. Машынын гачырмайыб. Өзү да шанил олуб, мاشыны да...

Никар, багышла гызым, белкә бу наисаны нә нәнән, нә дә сана сана датышыбы. Менсә сана көре жазырам. Санин көрдүн шаклини узүндән атан сон деңе өпүб.. Дәнә-дена

өпүб. Үрәйнә дамыбмыш өлүмү... Сән дә әропортта дүшүб шәһәримизи гара рәнкли, гара бағраглы көрүб шүбәләнмисан. Евнизи адамла долу көрүб тутулмусан. Атны сорумшусан. Ахы о сәнә гајыданбаш бир гуту дондурма алачагыны сез вермиш. О годар адамын ичинде нијә көрүнмәдүнүн хәбер алмусан.

Гары кейимдес акан сәнә нә сезләр тапыб деңиб ону билмиш. Текча ону билирм ки, вэча соргу-суалындан сонра һар шеji баша дүшмүсөн. Ва...

— Мони атамын гәбринин үстүнә апарын, — демисан.

...Аларыблар, гызым... кетмәйнинлә «Артек» көзәллийниндән сәндә эсәр-әламат галмаяжы. Нече агламысан мән ону аңчаг тасавнур еләйирм.

Багышла мәни, жазымла, сезләримлә бир даңа сәнин көврәк галбини агрытдым, үстү һәлә гајсаг туттамыш јарапарыны голпардым... Сәнин јарапарын торпағыныз јарапарыдыр, өз үрәйимизин, өз чанымызын јарапарыдыр. һәлә, бејүдүкчә, һәр шеji јаҳши-јаҳши дәрк етдиңкә јарапарын агрысыны даринден дүлачагсан. Бир да ону биләчаксан ки, атнын ады һәмишә мәрд огуллар сыррасында. Бунун үчүн дә гәддини дикалт, гызым.

* * *

ЕЛӘ БИЛДИК КӘЛИН КӘЛИР

— Кәниш?
— ЭЛЭСКЕРДЗ Заур Расим
октобрь 1963
Сөн демә шәләләккә калар.

Кече иди. Нана гаралмышды. Үәјетдән арды-арасы касил-мәйен машын сигналларынын сасини ешигидик. Елә билдик һәјеттимизә кәлин кетирпилрә. Намы «Кәлин» бахмаг үчүн һәјетә чыхады. Заур да... Бирден репродуктордан бир сас ешигидик. «Шәһәр тәһлиүкәдәдир. Шәһәр таңклар кирир. Кимин гөрәти варса ашагы дүшсүн». Заур намыдан габаг дүшду... Дүшдү... автобуса минимайни де көрдүк. Кетди... за бир даңа бу ёва көлмәди. Сән демә о кече Зауркилин евләрине кәлин жох, шәнид бәйли калирмис.

Заурку чәми 21 яшы вар иди. Бәй дурмага на таләсир-мисш бу шәнид. Чәми бир ай иди эскәрликтән көлмәши. Нана беч сандадларини на һәрбى комиссарлыгыдан, на да евләр идарасындән ала билмәмишди. Үәлә беч за дорма ата очагына эскәрликтән сонра гәдийдат да душа билмәмишди. Бирбаша Шәһидләр хиабанында гәдийдат дүшдү. Хиабанда хырдача шәклиниң канарына гырчын-гырчын гырмызы бант чакилиб. Бу гырмызы байтын арасындан гарә гашлы, гарә көзлү оғлан неча күлмәсәйр, иләни! Күлүшүнә бахмаг олмур. Бантынын гырышынын бахмаг олмур. Не күн көрмүшдү... Не өмүр сүрмүшдү... 1969-чу илда андан олуб. 246 нәмрәли мектеби

битириб. Дәмир јол мәктебинә кириб. Чәми бир-ики нәфте машинист көмекчиси олуб. Эсқар кедиб. Эсқарликтән кәлиб, күчеләриндә һәдә чакмаларинин јери дурур. Вә... за сонра на язвасы... На дејасан... XI Гызыл Орду мејданы... Дүнән чиинчијина гуллуг еладији эскәрларин күлләсіндән үзүгүлжу җыхылыбы вә дурмајыб.

Атасы Расим 42 яшында хәрчәнкәндең олуб. Заурун бу күнүнү көрмәйб. Жаҳшы ки, көрмәйб, жохса о да Заурун жолунда җыхыларды.

Анысы... Гара көтип. Гара аялајыр. Заурун дәрдинә нача дезүр, билмирам. Ев башдан-баша Заурун бөјүдүлмүш шәкилләриди. Эн бөјүдүлмүш шәкли, чанлы бүстүсө гарда шағ. Чәфәрин, бачымы Сабинини өзүдүр. Нече охшајылар Заур...

Рафаэл гардаши эскәрдир. О да Заурун эскәрлек шакилларине охшајыр. Онун һәлә хәбәри жохдур. Нече надан хәбәри жохдур. Хәбәри оланды әјниндөкү үлдүзүл тоггаја, башындақы үлдүзүл папага, чииндәкى «СА» язылыш патсанлара неча баҳа чаг? Оллары устуңда нечә кәздирачак? Аллах билир.

Бүтүн аила езда идик. Бах, инди сиз калиб көрдүүнүз кими. Заур нечә олду атылды күчәје... Вәлкә да һәлә бејнинде эскәр вәрдиши галымынды, ондаи иди. Вилмирәм. Көзүмүзү ачыб көрдүк Заур жохду. Дедим мувагтатидир... Һәмишалик олду. Нә бир нишанеси галды, на бир арзусу... Елә-белә анадан нечә олмушуса, еләчә да чакилиб кетди. Неч елә бил белә бир огул олмајыб.

...Жох, нишанеси да галып, арасу да! Анадан олдугу кими да чакилиб кетмеди. Анадан оланда ағылдыбы... Кеданда агладымы? Жох... Демәк асил шәниддир... Торпаг, Вәтән аразуу шәнид!

* * *

АГЛАМАГДАН АНАДА КӨЗ ГАЛМАМЫШДЫ

— Қансыз бадбахтинала-
сыдыр о?

— Ордубадлы БАБАЕВ РА-
ХИМ ВАГИФ оғлунув

Анан сенә түркін! Рахим! А даттір, қамиша ата-ана ахират дүңжасына көчәндөн сопра өвлядлар онлар һағында хатира сөйләйірләр... Бас инди мән баласы шәһид олмуш бедбект ана өвлядының һәјәттә жохлуғина һеч чур инаима-инама неча хатира жазым. Мен 20 жашы ичинде олдана Рахим мәнә огул анысы олмас сәддәтина бәхш етди. Өзү 20 жашын ичинде олдана мәні шәһид анысы етди. Биринде кез айдынлығы, шадлығы, о биринде түкүрледици бала нарајы, гәмли бајатылар. Қарәминә шүкүр, худа!

Рахимм чох мәйрибан, истиғанлы, һәссас, габиљијетті, жашындан чох-чох бейік дүшүнен ушаг иди. Мән ишледијим үчүн оны мактәб жашинаңдан анат өз бачыларым мұндузлар салжамыш, ахшам ева көтірмишем. Чох зәниңни ушаг олдуғу үчүн мактәбе 6 жашина жетмиш ве демек олар ки, мектеби өзі гүйматларда битірмишди. Соң жох ки, о медала намизаид иди. Ләкин киали дејіл ки, айләмизин медал «ширинли» вермек имканы жох иди. Мектәб гүрттаран ил да М. Әзізбайов атынша Нефт-Кимдә Институттун енергетика факультетінә габул олунду. Каши о күнлар төзөден гајыдауды. Гүш кими ганаң ачмышды. Ңеј дејірди: «Гајт назилдер үзүлмәз. Синиған және мектебден чоми 2 нөфөр габул олунду.

Айлада 3 ушаг идилер. Бејіүм о иди. Чох үрәй назик ве мәнірибан олмасына бағымарады, кичик бачы ве гардашына гарпны чох талабкар ве чидди иди. Оңдан бир ил соңра кичик оғлум Шәһин Ф. Әмізмәдә адымна рассамалық мектебиге габул олунду. Бу Рахимин онусу да чох олан гајыларыны даға да артырылды. Икисине бир отағ түттүг. Шәһиннән жатаганасы жох иди. Қем дә һәзі оң беш жашы тамам олмамышды. Рахим фәрәхленириди. Бу икі гардашы амансыз елүмдөн башта һеч не айрым білмәзді. Амма елүм севинимесин. Бу күн дә Рахимин палттарлары Шәһиннинкіларла бир палттар долабында жаңашы, кітаплары бир жерде, һәтта жемәк жејәндә бела паја чекилир. О, рунаң жаңымыздадыр. Бир иш көрәнди тез дизаварда гара чарчиқиәли шәклини бахыбы дејірам:

Эзизим, күл үзүн,
Текұлуб ган үзүн.
Сән бир тәрлән балајдын,
Нің жән чекүб шан үзүн?

олмаја қансыса һәрәкәтимизден наразысан?

Бачысы Рунийе жәдејірди: Азәрбаіжанлы гызынын дипши көрунүмелілідер. Өзү дә жақшы оху ки, сән да савадлы оласан.

Нече вахт дејідіңден дәнәт дејілди. Өмрүнүн он шириң гајнар өзгеләр иди. Соң вахталар лап көззәллашиб эта-чана долмушду. Мен һәр аж 3 құньяу Бакыя көлиб палттарларына бахым, еиләрини салығаја салырдым. Дејірди: «бу командировкалар маманы лап алдан салды». Чох сәлігелі ве жарапшы себен иди. Бу ил жајы атасы, бибисинин зри ве Раҳим Москваға

«...Жагут анатының үзүнә баханда үзүндән мәнә дәрд, кәдәр бахырды...».

Бу чүмлөні дәфтәрчәмә Жагут анаты илк дағә көрәндә жаңымыш. Ве бу чүмлә мәнін о аң көцириджім илк үнис олуб. Соңрада анатыны шәңді баласы нағтында әлімә гәләм кетүрүб жаңыны жаңмага башлајанда онун үзүнү дәфелерле көзүмүн табагыны көтірмишем. Үзүнү апајдын көрүрдүм, аңчаг қөалары жајымда кәлмириди. Сән демә агламагдан анада кез галмамышды. Сән демә қозаларини ағаппап жереге текүб мәнә вермишди. О жергіліктер көзден көцириәм. Аз гала мән да қозаларини итириром... Охучу, о жаңыны бүтүнлүкке сиз дә чатырырам. Охујанда сиз да еңтиятты олун... Қәзәләринизи горујун!

«...Әзизим, бала дағы,
Бүрүүб лада дағы.
Чами жара сагалар,
Сагалмаз бала дағы.

кетмишилдер. Раһим деирди атая костюм дедим алды, «вар-жонка» шалвар дедим алды. Амма костюм уүгүн галстук алланда чох дејинди, алмады. Бу кишидэн башым чыхмыр. Мен Вагифдан хәбәр алғанды ки, на учын беле нарақет етмисан? Деди, Ілгүт, Раһим голустүү таңанды лар жарашибиги олур, көз калмезиндан горхурам. Деир «бадназардан аллаһыни да хаберин јохдор». Догрудан да санки аллаһтаала бу ушага ейиб гојмамышы. Декабрын 26-сы онуңда ажырынчи көрүшүм олду. Жене Бакыя көлмишдик. Атасы ила кери гайзырдыт. На учунса мәни уч дафа гучаглады. Неч билмодим на учун бела етди. Сөн деме габагда айрынлыг вар, елүм вар. Мен она дедим ки, йаңварын 26-сы жене көлчәзәм. Кәлдим, анчаг Раһимниң дафны учун кәлдим.

Йаңвар айы демек олар ки, һар күн Бакыя иле дамышырдыг. На исе ушаглардан барк нараат идик. Ордубада гатар ишләмиди. Ермәнистан мұнасиреэ алдыгы учун Ордубадын һәр ил алағасы кәсимиши. Бакыя кәлмек учун Нахчывана көлмөли вә тајтара иле үчүнчөлүк идик. Бензин гылтылыг олдугу учун анчаг ағырга хастеси олан вә ja лап вачык иш учун каланылар Бакыя көлә биләрдилар.

18/1—1990-чы илдә ахшам саат 8 иди. Раһим зәнк етди. Сәси инди дә гулагымдадыр. Маман гурбан олсун айдын сасина. Хөсли дашындыгы. Бачымына жөнө өүндүсисиňт етди. Мен она аңд вердим ки, Раһим, гурбан олум, бир наңда ки, имтаһанлары вахтыйндан аввәл вермисен чых кәл. Гајытды ки, мама, аңд ичма. Практикада вар, гүрттарыбыз қалором. Бир дә мәнә хөрдүр вар. Бакыда вазијәт пидир, — деди. Санки о мәндин һаалалыг истејирди...

19/1—1990-чы илдә ажырынчы мәктуб алдым. Мәктуб Ватэн көлмәси ила башлашыр. Ахырда Азәрбајҹан жаыбы гол чәкиб. Аманам да һәним күн мәктуб жаыбы. Ахырда гейд еди:

Кедир дүрнө гөтери,
О баһарда калчак...

Баһар да олду жалмадин. Маман гурбаң, баһарда елу билдицим ана торпага вә онуң гојнунда олан из варса чана калир. Бөс сән нијә мәним жаңынарышларыма, көз жашларыма мәнәл гојмајыб, саскын сөс вермисен? Ахы сөн Ордубады чох севирдин. Огул, неч мазарын да Ватэнда олмады. Дејәрләр, «ғарыбин мазары да од туутуб йаңар».

Аյзы 20-си саңар саат 6-да радиода хәбәр верәнди ки, Бакыя пошун кириб Вагифин бир анда санки үрәи дајанды. Деди Раһимдан жаман никаранам. Оны биргешәр сакитлаштырдым. Өзүмүн санки белим букулду. 3 күн мүддәттүндө Бакы ила неч чүр дашына билмадик. Мен деирдим Раһимин бибиси. Һасигит көлиб дашышса мән сакит оларым. Сөн деме бутун гоһумлар хастеханалары аягдан салырлар. Лакын Раһимдән хәбәр јохдор. Аյын 24-ү кече чөтүнликкә дә олса Бакы-

я, бачымкилә зәнк етди. Бачымын ари Эли деди ки, бачанаг, имкан ет та'чили кал, Раһим иткін дүшүб.

Гара күнләримиз башланды. Җаңадур, ела 20-сүндән һамы матем ичиңде иди. Мен өзүм 49 манат эмек һарғы алдым. Һаммының ројодакы масчидләр жөрдим ки, шәһидләрин еңсавыны ишлатындар. Даңа дәмдим ки, балам да шәһид олуб. На иса. Аյын 25-и Вагиф Бакыя учду. Балам атасыны көзләймиси. Һамы күн мөйткөннөн тапшылды. 26-сы мәни Бакыя ғаъзырлар. Бачым деди ки, Раһим ағыр жаралылар, сани истејир. Кәлдим. Оглуму Ватэн апарыб дәғн етмәк учун бүтүн қаһдәрләримиз босча чыхыды. Догрудур, бүтүн халг шәһидләр ағы деир, аглајыр. Анчаг мән тәсәллү тапа билмирам. Әзиzinи итирмис адама тәсәллү мәзәрдир. Мән рајонда, балам Бакыда.

Аналар којиңр ағлар,
Үрайа йаңар, ағлар.
Денәр ат жајарчина,
Дөлләре генәр ағлар.

Раһимдә бөјүк тәшиклиятчылыг габилијәти вар иди. О институт энергетика факультасинин һәмкарлар тәшиклиятини садри иди 22/XII—89-чу илде биз Бакыда оланды Насиба Абдуллајеваның Ленин азыны сарада консерти көдирди. Раһим да тәлебеләрә билет көтүрүб кетмисди. Ева саат 11-да гајытды. Хабар алдым ки, маман гурбан, нија бела кеч гајытды? Деди ки, ай мама, консерте көләни ева етүрмек лазымыр, яжох?

Накам арзууларына жаралы маман гурбан.

Раһима Ватэн ағлар,
Даш ағлар, торпаг ағлар.
Һамы ашар аялас,
Бир мөзүл пүндан ағлар.

Раһим мәним үмидим, арау-мурадым иди. Жене да онун өлүмүна инана билүрдим. Мәним гоһумлар арасында эн чох рагбет баслајиб, улу варлыг хими инандытым адам балдызымын эри Селим эмоглудуру. О мәнә сез верди ки, Раһими сәкинилә коруштурмани дафны етмәјәчәк.

27/1—1990-чы ил. Рајона хабар вермишик ки, балам учун Ватэн торпагы вә күләп көтирилләр. Гардашларым вә бачысы калиблар. Аман Раһими жаралы билдици мүнәсеби түрбәт [мәккә торпагы] вә мәктуб көндәри. Саат 12-дир. Баламын көрүшүнә көдирим. Оны һәјәттә чадырда гојублар. Кор олсун мән аныасы. Өлдүм, санки бир марад ила жатымышы. Башыны галдырымаг истәдим. Дали олмаг дәрәчәсине көлиб чатдым. Баламын башынын арха таффи јох иди. Аман аллаһ, сән бу зүлмү неча көтүрдүн. Ахы ман баламы охумага көндәрмисдим. Ганына галтанд олмага јох.

Балам дурдугу јерда,
Бојнун бурдугу јерде.
Намард, голун гүрүсүн,
Баламы вүрдүгүн јerde.

Раһимин групп јолдашы Баһәтдинин сөйләдиине көрө онлар
Салжан казармасында олмуштар. Онун дедиине көре икисінден
бірінин хилас олмаг имкани вар иди. Раһим онун
хасардан кечмајына көмек едіп, езу исә налақ олуб. Киши
гүдәтияни маңасы гүрбан. Өлемде хеирхан олуб. Сүдүм нала
лын олсун, бала! Гәбрин нурла долсун! Гадирилән халғымыз
неч вахт не сөни, не до башта шеңидләримизи унұт-
мајаңа! Сиз сағсыныз! Чисмән өлсәнiz дә рүһән даим жаңы-
мыздасыныз.

Әзизим, билә-билә,
Дарыны билә-билә.
Јолуку қозларынам,
Өлүмүн билә-билә.

...Бу гара кагыздан, бу гара жазыдан бир ағы неч жадымдан
чыхырып. Баһарда елү билдијимиз ана торпаг вә онун гој-
нунда олан не варса чана мәлір, дирилир, бәс нијә дирил-
мирсан, Раим?

Кәелин, намылыгла үзүмүзү тутаг торпага, жаза, диз чекүб
жалварыб-жакхарат.. Велкә бир жаз дирилди бу шәнилдер!

Арзыу баҳ...

* * *

ӨЛҮХАНАДА

— Кими ахтарылар?
— Насенов Әли ХУДАВЕРДИ

Көтире билирсизә, көтирин көзүнүзүн габагына беле бир
манзәре: Үраји наизик олайлар көләренин жумсун. Үраји хасте
олаңлар дилинин алтына дерманыны гојсун.

Өлүхана.. Евлердән, кезалердән, талеләрден узат... Намынын
көзү о кичичик гапыза дикилиб. Бу дүніажа о дүнія арасында
тиклизи, гојулан, мыхланан гапыя. Бери тәрефинде күнеш,
ағачлар.. гүшлар.. Инсанлар ھәре бачардығы кими жашыр,
доланыр, елүр.

Гапынын о тәрефинде елү һајат [нәлә өлмәмишем, дејә,
о һајаты тәсвир елејә билмирәм. Гапынын о үзүнү кера бил-
мировәм].

Намынын үз-көзү өлүхананын гапысына дикилиб.. Қараси-
нин де үрәјиндән бир сез, бир көзүшлүшлі истек кечир.

— Каш бурда олмајады...

— Каш сағ олайды...

— Каш өлмәјады...

— Каш елә бурдан тапылауды...

— Өлүсү тапылауды, ja рабб...

— Неч олмаса јарысы тапылауды...

...Билмирәм, о анда Маһира ханым нә дүшүнүб.. Өлү-
хананын гапысы ағзында дајананда, гајнатасы ичоридә елүлә-
ре баханда үрәјиндән наләр кечиб? Аяг үстө нечә дајаныб.

Ушаглары нарда олуб керан. Чемиле баласыны көзләри нарда олуб...

Калин бајырда [Горхусундан о да аяг үстө елүб] најат јолдашынын елүсүнү, да дирисини көзләир. Ата тахта-шалбан кими ымылыштың мөйттәларин итигдә баласыны ахтарыр... Эз көзүнү, ез голуну, ез парасыны ахтарыр.

Өлүләр һамсызысти, һамсызы гаңльдырыр. Бир-бирина сыйынбыгызынлыр. Ганларынын гарыштырыбы, говушдурубы, га-тыштырыбы ган гардашлары олублар. Бу ган гардашларынын һамсызы бир-бирина охшайыр... Ата огулуну неча танысын бурда... Ата, өзүнү неча танысын бурда?.. Үмид, огулуну өзүнэ галад. Атасыны керак кими танысалыны, галхмалы, бојкуну гучатлајыр балалыгы истемәлидир. Экәр бурдадырса... Экәр бурдадырса галхыб ѡлдадашыны, ишкүйгиз баласыны атасына ташырмалыдир.

Челда көлиниң дилэлери гырылды... Дилэлери ағрыдыгча, гајнатаса өлүханадан кеч чыхдыгча Манира севинириди. «Жа-гии жоху бурда. Олсазда киши о дегиге таныларды.»

Кал чыхыт, ая ата... Кал... кал... Жегин Эли инди ева көлиб чыхыбы... Дүнэн кечәдән кедәндә. Билмир ки, бајом евда көзлә-жир ону. Билмир ки, ушагларыны кезү лоддадыр. Кал чых, ај ата. Кол чых кедәп ево. Элинин бу өлүханада на иши вар. О нејлајиб ки, ону алдүрсүнлөр... Сүрүчү баబады... Машыны да гараждады. Жегин нардаса ѡлдадашы, достуккүлдәди. Калиб чыхымындар инди. Кәл, кал, ај ата, үзәм өзүнү өлүханада. Кал кедәк ева.

Эли кечә сөвди чыкында өзү леди ки, бахым көрүм нә сас-кулду, калирим. Кәлмиш олар инди.. Аллаха шүкүр, бүтүн хастеханаларда бахымышыг, јохуда... Нараса кедиб, иши олуб је-гин... Калиб чыхар инди.

Кәл, ај ата, гурбада олум сәнә, кәл чыхыбы кедәк. Эли ешишты ки, өлүханада ахтармышы ону абрымы бүкаратәтәима.

Бу киши на кеч чыхыды. Бирдән бир шеј олар кишишىң на...

Худаверди дајиса бир өлүүнүн үстүндән кечиб о бирисине бахыр... Кечә-кечә һамсысындан уэр истайир. «Багышлајын, кечин күнаңымдан дејир... Устүнүздөн аддым атыбы кечирэм». Аллаң сизин һамыныза раңыз ет еласин. Эли баласы арнызыда-дышса, дејин атасы калиб ону ахтарыр. Арадады да бајырдады. Ушаглар да евда көзләйир. Ичинизде јохудаса бир хәбер чат-дырын, бир гуран муштулуг охуттурмун сизин учун...

— Эли, ај Эли... бураларда дојулсан ки, огул.. Балко горхуб кизләэнисин. Дејен-сөјен дејиләм, бала... Бурдасанса дур чыхыбы кедәк ева.

«...Бу киши на кеч чыхыды... Үрәјим олсајды кечиб бахар-дымы... Кипи мөйттәларидир. Эли ешишдер, Элије нә чаваб беререм соңра?».

— Ај гардаш, бир бахын зәһмәт олмаса гајнатам нијэ чыхымы?

— Ахтарыр, бачы...

...Бир елүјү адам неча дәфә бахар. Елә бил буну ана-ата дөмҗајыл. Танкын гарындан чыхыбы нади бу, танка охша-йыр. Устүнди танк јөрлөр. Ај огул, сән нијэ құллаланымисан беле. Јашындан соч қулла жараса пар беданинде. Башынын түкүндөн соч қулла вар устүнди.

Ај огул, сән лап дирисин ки... Налым јохуда бала, бир аз чекил көнәре кечим о тарафа. Көрүм Эли ордадыр? Ај огул, сәнин көзләрін ачыгылдыр... Эли балалы көрмәмисин олмассан. Отuz бешә тәзә кечиб. Ела сәнин кими бир кишиди. Гара көзләрі, гара сачлары да вар... Көрмәмисин... Көзләрін көрмүр даңа... Гој көзләрини јумум, бала... Гурумусан ки, јумулмур... көзләрин... Аман неча калиб бахасат сана. О бөржү үстө узанан кимди орда? Бирчә дәнә о галыб.. Она да бахыбы чыхырам чөлә... Элжидан узаг, елә бил Элија охшайыр. Бир бәри чөн, ај огул...

— Элиниин...

...О на сәсди көлдө ордан. Елә бил кишинин сасини ешит-дим. Елә бил Элини чатырды... Киши өлүләрдин горхуб нәди... Гој кечим бахым. Утамагдан, горхмагдан кечиб дана.

...Тәсаввур един, көзүнүзүн габагына көтирин бу мәнзәрәни. Көтири билирсизсән үрән наңык оллар көзләрини јумсун-лар. Үреји хаста оллар дилинин алтына дарманныни гојсуз.

...Өлүхана... Калин чөлдә, гајыната ичәрида.. Калин арин-ден бир хәбер, бир сораг көзләйир. Гајнатада ичәрида өлүләрдән баласыны сорур. Ву вахт өлүхананын галасы ачылыр. Худавәри дајы голлары үстә Эли баласынын мөйттини чөлә чыхарыб Манира көлиниң көстәрир...

— Мән таныса билмирәм... Мән ишана билмирәм... Будуму Эли?

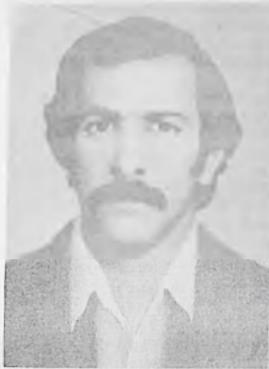
— Элини!!!

— Сәни бу кекә ким салыб, огул?

...Сифәтиниң ортасындан дајен құллә бүтүн үзүнү дагыдыб. Уст-башы тан-гәјсер. Сифәтиниң ортасында бир жека гызыл қүл ачылыбы ела бил... Өмрү биттеш гызыл құлун лачекләри кими ган да гурујуб текүлүр... Овулуб текүлүр... Элиниң өмрү кими...

* * *

ЖЕТИММІК КІМӘ ГАЛДЫ? ВӘТӘНӘ!!!

КАЗЫМОВ ЭФЛАТУН НАШЫМ оғлу
[1958-чи ылда ажадан олуб]

Өз жаңым: Жанвар айында чыхан бүтүн гөзтөрдә, бүтүн жазыларда, бүтүн шекилләрдә мени бир жаңы тиңгәти, бир шекил әсдири. О шакла баханда, о жазыны охуанды ичимдә бир зөлзәле баш верди. О зөлзәленін күчүң неч Рихтер шкаласында да геїдә алғына мајы. Бүтүн баденін тик-тика олду. Үрејім пархаланды. Веңім лахлады. Голларым голуб һерасы бир жана дүшдү. Қөзләрім пыртлајыб һәдегесіндән чыкды. Сүмүктөрім чат-чат олду о шакла баханда, о жазыны охуауда.

Бир ушаг гучагында атасынын шаклини тутмушду. Архасыча матем дәстесін малири. Қөлірдіми? Жохс дизин-дизин сурууидүр? Мәе жашларындан гарә асфалт гарә пальзы олумышту. Гыр гарә салтын олуб аягларға жапышыб галмышды. Аяглар чиинчи ериндәкі табутун ағырлығындан дизә гәдер торпага батмышды. Матем дәстесе диз үстө јерийди. О шаклин алтындақы бајатнын бүтөн жаңа билдирам. Күчүм жохду жаңмага. Күчүм жохдур галамы мачбур едәм. Жалварыб-жахардың галемә. Гөләм деди жаңа билмерәм, ортадан икүйн болу нарәм. Соңынчы мисрасынын күчнән жаады. Кезү жумулу, жаңығыны езу көрмейін жа зәди: «Жетиммік кімә галды?»

Жетим атасынын шаклини дашыбырды. Қөзләрі бир күләк жашы иди. Донуб көллесіндә галмышды. Ағзы бұзушұ,

тотуг жаңаглары гурумушшду. Бир һимә бәнд иди һыңғырыг чакиб ағласын.

Тохумайын ушага... Қејде учан гүшлар, будаглар, жарнагалар, осен күләк, сәтиягатты олун, деңеңін бу балаја. Ағласа инан ки, јер-кеj тиңрәєр. Сәси кедиб аллаһа чатар. Аллән бу дарды кетүрмәз, биллаң кетүрмәз. Қејден бир жеке гара даш салар жера. Һамымыз галарын бу дашиң алтында. Тохумайын ушага...

Ушагын адзы Сурачды. Җәми беш жашы вар. Құчү аңчаг атасынын гара шәклини дашишмага чатыр. Атасынын адзы Әфлатундур. Он дөлгүзу кечаси вурулуб. Қарда, ичә вурулуб демирик, жазмырыг. Балалары охууб ағлајар, сылалар. Соңра кедиб о жері газыбы атасынын ганыны ахтарар. Жетимлик еле бил докулаңдан Әфлатуну алинина жазылыш. Корпәлик-дан атадан, анадан да жетим галибы. Фузууда атапы-анапы дөгулуб. Ләнкәранда чыныз жетим бејіүүб. Нече бејіүүб? Кимин черәйини јеіб, кимин сууңун ичин, кимин наласынын үдүб? Аэрбайчанын. Дөгулдугу торпагыны. Оны көра бу торпагын жолуна һар ан елұма кетмәје назыр олуб. Һазыр олуб де...

Ләнкәранда орта мектеби битириб. Ләнкәранда техники пеше мектебіндеги охууб. Тракторчук сәнәдінин алыб. Аңчаг ишләтмәто трактор тапшыбы.

Әскәр кедиб. Бығысъа кедиб. Бығылды, сач-сагғалы жеке киши калиб. Қалис Бакыда гардашы Әббәрин сүфрасына сыйынб. Онуң бир тиже наалат чөрәйини јеіб. Соң инфасына кими гардашын жөди чөрәйини она наалат елеіб. Иди да өз ичинде көнжайри ки, кәрәк жөдиими да она једирдейдім...

Соңра... На соңа? Евланы, дөгуга ил насралын чакиди, севиб-сечди жызы — Сәмаејени алыб. Қеззәл, шад-хүррам бир айла гүруб. Ҳошибхат бир айла. Қешләдә кирай ет тутуб жашаңыблар. Дәрд өвәлдә најәт көтирибләр. Вұсаля икінчи сиңиғда охуур. О күн олсун көлин кечүрәк. Сурач беш жашын дадыры. Иди гучагында атасынын шаклини тутуб. О күн олсун гучагында хончасы тутусын. Қемалда үч жашын дадыры.

Беју бала, беју гызы, о күн олсун жүз үч жашында бир иене оласан. Вұсаля жаңырылғыдыр. Қерпә бала, гүндәгдан чыхмысан, сүддән кәсилмисен жәгін... О күн олсун дәдән кими жеке бир оғлан оласан. Дәдән кедиб башаш чатдыра билмәдіни жолу сен башаш чатдырасан. Үмидимиз сәнәди, Вұсал...

— Ушаглар бејіүәчек. Ең-епник жиеси олачаг. Вај оленин налына.

Жох... жох... өләнин нальына вај жох, рәһмат охумаг лазымдыры...

Әфлатун ше'р жазырды. Илк күндән езүнә талеинин сон күнүнүн тәхаллусын кетүрүб. Әфлатун Қадәр. Һардан биліб бу шаир ки, өмрү қадарлы олачаг.

Ушаглардан сорушурлар:

— Кимин оглусан, кимин гызысан?

Деңирләр:

— Эфлатун Кәдерин.

Эфлатун Кәдер исе өмрүнүн сон күнләrinde чеми бир чум-
ла јазыб: «Гарабагылмам, жәрәп дүнжадан гарабаглы кими
кедам».

Гарабаглы иди, гарабахтлы олду.

Айлесини кираға галдырып евден икичә ај иди ки, айлени
јатагханаја кечүрмушшү. Елеу бу јатагханадан да жече сәс-
кује чыхады. Кетди. Бир да ики күндөн соңра жәбери келди.
Күрәринде ун күллә иле калди.

Сон күнләр метода ишләйрди. Јер алтындан торпагы
газыныб чөлө, ишина чыхарырды. Торпагы ишига, айдын-
лыга чыхарды. Өзү исе торпагын яерина узакыб галды.

Бир овуч торпаг олду. Ьыз-бела торпагмы. Ёх... Чох исте-
дији, чох сөздели бир овуч ана торпага гарышыб галды. Эн
белук сөздөт будур.

Оз жаным: «Бир ушаг гучагында атасынын тара шәклини
апарырды. Архасынча бүтүн шәһер көлирди. Гара мәжиниб
көлирди. Бу жолун гүлса, өмргүз узун олсун, бала. О күн олсун
гучагында хончан олсун, бала. Бу хончанын ардынча да бүтүн
ел-оба алтырмызы бојаныб көлсин, Вусал!»

* * *

ҮЧ ГАРДАШДАН БИРИ

БАБАЈЕВ ФУЛАНД ЖАВӘР оглу
[1967-чи ил]

Мусабеков жасабеси.. Доггузмартебели бинанин сәккизи нчи
мертебәси. Сол тарәфден биринчи гапы.

Гапыны астача дејурмам.

1989-чу илин октабрына кими бу гапынын архасындан
анчаг сезинич, фәрән сасләри көлиб. Үч огул, ата-ана дәрдин-
кәдерин нә олдуруну билмајиб. Огуллар бейіүүб: Чаббар, Фуад,
Мүшфиг. Жавәр кишилә Нәгигет ана бу огулларны тој-дүйүн
арасуында, көлин-нәэе ешигиле жашајыб ишләйиблэр.

1989-чу илин октабрында исе бу евиң гапынын гәфили-
дән өлүм дејүүб.

Адам аягына галханда тәнкәнәфес олур. Өлүм немә галхыб
бу мәртебәсө. Жавәр кишинин үреји бирдән-бире дајаныбы. 54
жапында. Үрәк дејиб даһа бәсdir жашадыг.

Эринин гебри усте айланда Нәгигет анатын бейине ган
сызыб. Огуллар анатын гобиристанлыгдан бирбаша хәстәхана-
ja апарыб. Жеме-күндүз чарпајысынын жанында кешик чекиб.
Ана да огулларына ба-баха тасалли тапшып. Жаваш-јаваш
үзү бори көлиб. Көзүнү ачыб Чаббары, Фуады, Мүшфиги
коруб. Мүшфиг атасына һамыдан чох охшашып. Анатынын
бүтүн азиятини чакиб. Чаббар евде бејук олуб.. газаңыб
көтириб. Фуад исе ағлы-дәррекеси, тәмкиниңла ени ѡюл зериб.
Күндузләр ишләйиб, ахшамлар окуууб. Ишләдии би немәрли

тикинди идаресинде дә, охудугу Ишпавт-Мұнандислари Институтунда да бу чамаңын айылсағаты отурушана-дүрушуна, калмалықтарекетарина ھејран галыблар. Эн соҳа да бу айллы баласына ана севиниб. Қағани дә чырыбы атыбы, балаларының дәрдинин үстүнә дәрд көтімсесин. Аңчаг һајыф ки, ана бу қағани соҳа ата билмајиб.

Жанварын 16-да ана хастағанадан чыхыб. Оғланлары еве қатырмак истейиб. Аңчаг лифт ишилмајиб. Анасы да хеста-хеста сәккизмәртебәнін гәлә мағлабында. Қаласында алаңылар. Иккүнчүн лифттің көзделімдері. Лифт ишиләйен көчеси бу гапының башындағы бир гара хәбер дәйуб. Сән демә ачал инди Фуадын даңыча калиб.

О күнү Фуад саат учада-дердә кими шәһерде олуб. Нахчынан мейманханасының жаңында. Жолын ортасында чамаңты көрүп доступна дејиб ки, бу адамлардың жоллардан көтүрмак лазынды. Ган текуло биләр. Бу фикирләрдә бүтүн күчеләрден пижада кечиб еве калиб. Чөрөнине жеңиб, узаның жатыбы. Кеш атышына сасына қеңінен кедиб. О кедан олуб. Он биринчи орду мейданында үстләрни танкларын көлдүнни көрүп кизланыма, даңдалынмага жер ахтарыбы. Қаһ коллара кириб, қан евине дальына кечиб. Бара кечибес, горхулудур дејиб чыхыб. Дәмир көшкүн архессыны таңлуксасына сајыбы ора сығыныб. Дәмир кешкінде оның горупа билмајиб. Елә жеринде чылбыр. Құлланин бирі дизинде дајиб дабанында чыхыб. Башта бир күлле иса онурага сүмүйінүү чилик-чилик елејиб.

Нарғылларда үч огуулған күчү-гүвәсіи жер-кеj титрәдіб. Үч огуулған габагында неч яедибашлы әждаһалар да дајана билмајиб. О кеша иса аллаһының үч огуулу чечалда бармағын жарысы бојда қулланин габагында дајана билмајиб. Дајысы жәлиб, амиси чыхыб. Бүтүн гоңум-тардаш, гонум-гоншу. Догтузмәртеба аял үстө олуб. Фуад иса үзү үстө. Неч ким ону аяга галдыра билмајиб.

Биринчи дәрежалы идманчы иди. Бу да көмәк елемајиб. Нағанды ишиләде билиб, нә де јыхымагдан гача билиб.

Дејирлар институтта а'ла охујурду. Биринчи курсдан сонрака ону тәнсилини даваға етдиримаје Полшаја жолламаг истейиблар, кетмајиб. Жетсәді бәлкін бу фачия олмазды. Ким билир, белкін дә олмазды.

— О кеше бајыра чыхмасајды...
— Полшаја кетсајди...
— Жаңында адам олсајды...
— О тарәфа кетмасајди...
— Жуҳудан айылмасајды... Ве саир вә илахыр... Олмалыжыш!! Чыхыд, кетди вә ھалак олду.

Хәстәлікден, өлүм жатагындан женича галхмыш, ھәлә евине калиб чыха билмајен Нәгигат ананы оғлунун өлүм хабаринә неча назырлашдырыблар, неча сәнәнәләпдирибләр, бүтүн айла-

нече рола кириб, ону тәкчә «тамашачылары» билир. Дејиб-лар итиб.. калиб чыхмајыб ھәлә.

Инді көләр, бир аздан көләр. Ана анады. Ана баласының нағыдан жаңынан таныңыр. Ана артыг бу шәһәриңиң нағасындан үнес елејиб ки, оғлу бу нағадан нефас алмый. Бу шәһәрин ижидан дууб ки, оғлунун ижі жохду артыг...

Көзин оғулларын адымын сөслөрinden биліб ки, бу адымыларын арасында оғлунун аяг сөсләре жохду. Қалыс-халсыз гајыбы:

— Неч олмаса мејитини тапылды!

Бир-иккүн сонра қуя анаја соҳа «шад» бир хәбәр вериб-ләрміш.

— Ушагын мејити тапылды!

Буна да соҳа шүкүр дејибләр. Ананы қуя севиндириб-ләр. Ана да жүз севиниб. «Нә бәхтәвәр анамыш».

Мусабайов гөсәбәсі Догтузмәртебәли биналардан бири, Рәин-ки таптара, бомбоз.. сәккизинчи мәртебәдәјем. Сол тәрафдән биринчи гапыны бағлајыб чыхырам.

— Шадлыглара көләк...

Нәди бу шадлыглар? Эн биринчи: үч көлин кәлмәлиди бу ево. Инцион беле икиси калачәк. Аллаһ о икисинин чаныны сағ еласин.

— Шадлыглара көләк
Бүтүн евлара..

* * *

АЗАД ГАЛХ АЈАФА

МИРЗЕЈЕВ АЗАД ЭЛИНӘДӘР оглу
[1961-чи иш]

Бұ утандың 29 жашы вар иди. Ата-анасының жаңыда сигарет чекириди. Еңмішә чыхыб сигаретті ежанды чекириди. Ежандарлы «Олимп» мағазасының үстүнде, учынчы мөртебеде иди. О кече дә чыхыб ежанды сигарет чекириди. Енді аны, халасы... Ву вахт бачасының ері зәңк едіб деңіб ки, кеңін ичари, гапы-пәнчарензи да бағлајын [Күнде күлле гапы-пәнчәрәдән кече билмәз]. Аны Солмаз хала да бир әлинде телефонкун дәстәї оғлуну саслаяй:

— Азад, сән аллаһ, көл кеч ичари.. алем гарышыбы.

Азад сигареттің соңынча гуллабыны вуруб, алнанда тәсбенін соңынчы мұнчугунша шағылдаудың ичәри кеңіб. Ежанды гапсыны бағлајаңда, чафтасини көчирианды құлла сәслері ешидилиб. Езді ана, хала на Азад тез жерде жатыл. Жер сојут, башшарының үстінде, гайнар. Ву одун-аловун алтында на гәдер жатыблар, на гәдер діз чекүлбар, билинмаир. Үреклеріндә жүзә гедарми, миң гедарми саябылар, билинмаир. Башшарының үстүндөн құлла сәслері сошушанды аны галхыбы, хала галхыбы, аңчаг Азад галхмајыб. Ана Азады сәслеяй:

— Азад, галх, дерд-бала сошушуда.

Азад галхмајыб.

Халасы дилләниб:

— Жаҳшы галх, горхачаг олма.

Азад жена тағлымайыб.

Анасы жаҳынлашып.

— Жаҳшы, бәсди, даңа... галх көрүм.

Азад жена галхмајыб. Анасы күлә-күлә:

— Жаҳшы да, бәсди даңа зарапат елдин, галх...

Азад исә узандың ярдан голжын билмәйб. Анасы оғлунын күраина ал атыбы. Ұзауста чевирәңде на көрүбсө, на дууб, на кечирибса, на шиен головыбы, на ай-нале чакибса, буну биз биля билмәрик. Буну анчаг огул итиран аманлар била билар.

Бу оғлугу дүнија кәтириб мин бир азијетте бејудуб, бојаша чатдырын вири анын ичинде гаптара тум кығы чырттадыны атылан аналар биле биләр...

Азад 1961-илен յаңвары 22-да Ләнкәранда дөгүлуб, 1990-чы илин յаңвары 20-де көзүнүң жұмбап 22-да Бакыда торпага тапшырылыбы. Илин, күнүн, айын енни күнүндө андан олуб вири күнүндө дүнжадан көшесөн. Даңа дөгрүсү күннән, сүкүйнен көчүрсүләр сәнни бу дүнжадан.

— Ушадан бир сез соруша билмәдим.

Ананы жаңыдан да бу иди. Сөн сезүнү, сөн кәлмәсисини, баласынын соң нағасисини на көрдү, на ешитди. Елә-бәлә, зарапат сала-сала баласыны итириди.

Зарапат идики? Ви бояда да зарапат олар?

Евда уч ушаг идилләр. Азад, Илham ая Леканә... Бејүү Азад иди. Мектеби битириб. Эскәр кедиб. Соңра калиб Халг Тасаррүфаты Институтын габыл олунуб. Ахшамлар оқыууб күндузлар ишшәйіб. Өзу дә фәнде ишшәйіб. Нарда, неча, нә мә'насы вар... Фәнде ишшәйіб, вәссалам! Бејүү бир вәзиғе сәнби олсауды онда... Фәнләнди. Азад үчүн ал бејүү вәзиғе, пеше, наалад чөрек газанмаг жою олуб. Институту битириб жени фәнде жериндан, фәнде пешесинден ал чәкә билмәйб. Евланмәкке, айла гүргамдаға драсы олмајыб. Ела биз өмрүн гысалығыны, соңындағы бағыттадан дуубым шүт. Өзүндөн ки-чилик гардашы Илham евләнендө ондан әдәб-арканла ичәэ истөжіләр.

— Сан бејүү гардашсан, сән евләнмәлисэн. Илham евләнмәк истөжир, неча баҳырсан?

— На олар кичик гардаш оланды. Үрәни истөжир гој евләнсін.

Чох ағыллы, дөрракели ве мүдрик бир чаваб верио. Соңра да гардашының тоюнда гол айнал ојналыбы...

Ичән дејиддә. Гардашының жени гурдуғу айләсінин сағлығына бадә галдырыбы ичіб. Нуш олсун! Азад! Гонум-гардаша гајнаңыб гарышан дејиддә. Чох сакит оғлан иди. Өмрү бу жи, я да үч досту олуб. Анчаг бу онүн сезүн аел мә'насында достлары олуб. [Имкән ве вахт таптың онларла көрүш билемдим. Чох жаңы]. Анчаг даызы огул Раһиб сөзле,

көзүлә, алларинин тиңрешишлө әз бүсбүтүн өзүлә Азадын ири көзөл бир портретини көзүмүнүңүнде чанладырыды.

— Нече күнүн өздөн сна дәйіб чыхан күлләни ахтардыг. Ахырда жатаг отағындан тапдыг. Бахмаг истејірсөн, ал бах. Көзүмө гаралылғың чекдү. Баха билмадим. О күлләне бахмага чүр'ети, часарети, уреји олан варса калсан. Калсан кијабандакы Азадын көзлөрине бахсын. Аж баха билдиниз на...

— Азад, бәсди зарафат еләдин, галх аяга!

Солмаз хала һәр күн, һәр саат, кечә-күндүз бу сөзләри үрөйинде тәкрап едир:

— Азад, бәсди зарафат еләдин, галх аяга!

Балкә бир күн дөгрүдан да Азад анасынын бу сөзләрики ешишиб аяға галжы...

* * *

ШӘЛИРД ИДИ, ШӘЙД ОЛДУ

1990. Баку 20 Января

— Ким?

— МӘММОДОВ ИБРАКИМ ВЕЙ-БҮД оғлы [1961-чи ил].

Анадан оландан үч аж соңра атасы Бейнүд киши вәфат едип. Үч айлық көрпә атакын сиғетини, көз-гашыны, бој-бухуну јадвинада сахлаја билерми? Ыем јох, нәм да...

Нече дәфә анысындан сорушуб:

— Ана, атам неча киши олуб?

— Нә билим, аж огул, мән дә ону эмәлли-башлы кера билмадым... Фәлз гојмады.

Бабасы Иса кишиден сорушуб:

— Баба, атамын көзләри на рәңкәда иди?

— Сөнин көзләринин рәңкинде.

— Саччлары нечә олуб, нечә дарајыб?

— Сөнин кими, огул.

— Бәз бую нечә олуб, баба?

— Манимчун ела сән бојда, сән бухунда.

Ибраһим бала да тез-тез күзүнүн габагында дајаныб өзүнә бахымб, атасыны хатырладыб, көзүнүн габагына атасыны катариб. Өз-өзүлә фәхр едип ки, атама охшајрам. Соңра да

чыхын Гафан рајонуну Һәгети кәндидә атасының кәзіб-долатшығы, ишилдік жерләрі көли. Меше идаresинде атасының шашерін көди. Қорындар дә тәэсчүблө дејіб ки:

— Өбендей калып. Лап езудур ки, вар. Қалән иса Бенбұдан оғыу Нұрдағым олуб. Атасы кимде ағыр-атыр, тәмкинла отурубы дурду. Данишығы да лап атасының кими. Атасының кәзіб-долашдығы жерләрден, дотулдуғу торпайдын дојмамыш бабасы или гоншу Аттың кәндидә көчбүт. Қагарын шәһәр орта мектебінде көди. Мактаби битирдікден соңра бабасы чибинада пул тоғуры Баяқыя охумага ѡоллаябы. Сәнәдләринин университеттеги тарих факультетине веріб. Габул олумынайб. Пеше мектебінде көдіп киномеханиктерлик охуяуб. Соңра Гафана гајтмаг исстәйин, бабасы: гојмајыб. Қоруңку кишинин үрәжина наса дамыбыны.

Бабасындан хәберсиз, бабасындан изинсиз евланыб. Бабасын ачығы да тутуб ки, хеир-дуасыз евләнмек олар? Белка елеу же хеир-дуынын олмамасының нәтижесінде ки, айлаңаңызы да үза китириажып. Ушагы олмајыб. Ана да бабасы демишикен чаңын иди, гарысыбын тортумаңаңды ки, вар кетди. Өзүна башша бир айлаңа түрдү.

Ибраһим иса нана да бабасын јеканаевлады, козларинин ишеги, умидидаңы, сојканчаји олду. Аңчаг ахыра кими бу точалырдан мұғалт ола билмәди.

— Биз дедик еләрік Ибиш бизи жердән көтүрәр. Аңчаг тарсанға олду.

Бағын, Басым кечүб калдилдер. Бурда да тәле онлар үчүн Салдан казармаларының жаңылығында бир ев аյырды. Тале еви. Нұрдағым үчүн сон мәнзил, сон да жанаңаң жері. Азнефт да сон иш жері олду. Эн болук вәзінфеси иса нефт операторынун шолиди. Шайарлардан чыхымага имкан тапмады. Дөрд ай ишолди. Шайирд иди, шәһид олду.

Бабасынан али есір, изансинан кирпикләри.

— О боя маң чатдырмашынан ону, огул. Ики жашынан бөйтүмшәм. Әлиниң оланы пајлајан иди. Өмрүнүң дә пајлады.

— Деди баба, казарманың жаңынан дајиб калирәм. Һәлә да калир.

Нәржисин баба, неjlәснин нана. Газын үстүндә хөрек бишілди. Дејасон күфте болаша иди. Қисс еләдим ки, о газанды Ибраһиминин да пајы вар.

Ики айды қолмир... Бир аз да кеч көләсә күфтә дагылаңаң, картоф аријөзек. Һәлә газаны демиәрәм.

— Жашын ки, о кечә жејіб кетди. Неч олмаса сон гисмәтиши кеттурду. Гарны тох, көзү ач, үрәзи никаран иди.

— Кече өзү көзладык, калиб чыхымады. Мен же кириб чыхырдым. Арада бир да көрдүм ки, Ингилаб тарафдан бир гаралты суруна-сүруна келир. Ела билдиз Ибашди. Ілтышым голундан. Көрдүм јох, сүтүлчә бир ушагды. Нече горхуб-чыл-чылғы есір, башы жеринде дурмурду. Қәтириб ичари үлшамдағы Ибашин жеринде.

— Һә... дуруб кетмәк истәжири. Дедим ай огул, бу кечавахты нара кедирсән, жат, сәһәр дуруб кедәрсән. Лап ушагиди.

— Манимсә кезүм ела Ибашин ѡолунда иди. Сәһәре жаҳын дәзмәјиб евидан чыхым. Давада олмушым. Билир, күлла жағандың кетмәк ладымды. Ву диварларын дибілән сүрүнә Салжансиә сары кетдім. Еле тәспени галханда топаптона эскәрләр, забитләр көрдүм. Бу бирин жана баҳанда да сәкидә жеддә мејиттар көрдүм. Ибаши өдөгиге таныымды. Қурај үстә узанмышды. Еле бил ону көрән кими пијан олдум. Нә гедэр елодым мејиттарин жаңына бурахмадылар мәні. Гајымдаб тез ево хәбера калдым. Кима хәбәр верәдим, на дејәдим... Кимимиз вар ки, шәһәрда. Аллаң чарәми кәсіб, гочаја дедим беле-бела...

— Йа, — деди, Ибаши елдүрүбләр. Дедим, ола билмаз. Қезүнә белә көрүнүб. Дуруб икимиз дә көтдик.

— Женә диварларын дибілә... жена сүрүнә-сүрүнә. Калиб көрдүк Ибаш ела жеринда үзүнини, көзләри да ачыг. Женә жаҳынна гојмадылар бизи. Дедим, ай инсағсызлар, нәнәси, гој кечиб ушагын қозынүү багылсын. Кимә дејирсән...

— Сәһәре Семашкодан вердилар бизә.

— Соңра бүтүн гәзетләрда дә чыхды шәкли.

— ...

— Дур газана баҳ, ай арвад!!!

Газанда иса Ибраһимин күфте пајы дағылмыш, картофу артыг азилмиши. Өз талеji, ез өмрү кими...

* * *

САЙИЛ!!!

— Кимди бу САЙИЛ?
— БАЙРАМОВ ИСАБАЛЫНЫН
оглунун адымда. Ве ھем да дард-гамин
сөн саһиилдир!

1988-чи ил, 7 декабр. Ермекистан ССР Гугарк рајонын Қалласар қанди. Беш көзүү бир евде Эли кишинин доңтуу ушагы, ھәјат јолдашы, бир де Исабальдын қалини Назира айлашиб дөрдлөшлөр, оланнан дран-кечиндердөн данышыр. Нейлајак? Нече елајак? Ишлэр көтүүчүлөр чатынлашири. Башымызы нара котуруб гачаг, нечэ гачаг? Бир нафар дөйүлүк, иккى нафар дөйүлүк, машаллаң, күлфеттик. ھәјат-бача чыхмак олмур. Нәфас алмаг олмур. Көй жаңырысан, дөйирлөр бу көр сөнин дејил. Бу торпагын үстүндө докгулмусан, дөйирлөр торпаг сөнин дејил. Сағадан, солдан, јерден, көйден, ھөр јерден кинајали низарлар... Данлаглар, ھадарлар, горхулар. Чыкыб кетмәјөр үстүндө бир јол јохдур. Јер алтындан јол чакакми инди? Илаһи, нејләж, ھара кедак?

Бирдэн бире күнүн күнортса чагы јер-көй титрэди. Торпаг чалхаланды. Нәйди бу? Зөлзәлә... Зөлзәлә... Зөлзәлә...

Бир дә ону көрдүлар ки, енин диварлары јериндөн ојнајыб күраи үчтө ашды. Торпаг күкрејді даңду. Жахши ки, енин дамы учулмады. Жокса ھамы торпаг алтада галларды. Бирчэ анын ичинде диварсыз, гапы-пәнчәрәсиз галдылар. Жахши ки, башшарынын үстүндө аллаң ве аллаңын дамы зар иди. Күл-фетликкөн ешиң атылылар. Бу торпагда умидләр бирма бу ев-ешик иди. О да утулду. Ону да бу аилая же чөк көрдүлөр. Галдылар чөлүн дүзүндө. Исабалы с ваҳт эскәри хидмәтдө иди. Комида.

Гардашлары чаккилиб көнәрдән учулмуш ева, ھәјат-бачаја баҳшылар. Дәһа бурда, бу торпагда галмаг олмас иди. Тез тоз-торпаг алтындан элларине кеченүү чыхарбыр бир көнәр топаладылар. Уст-башиларын чырмадан машины далајча гачылар. Бу ваҳт онларга көмөјөр төләсен күрчү гардашларыны көрүб үрәкләндиләр. Дијлә дејилесе дејилди, элле көстөрдиләр. Аваданлыгыларынан бир машина, бир коруз аյкынчыл болулукту бу торпагдан узаглашилар. Айрыланда торпагты онынк истөдиләр. Торпаг тала билимдиләр. Нар жан тоозаңаг иди. Исабалы иса ھәлә эскәри хидмәтдө, ھәлә ھөр шејдан хәбәрсиз иди.

Айләжи, ата-анасы, бачы-гардашы ве ھәјат јолдашы иса артыг Азәрбайжан торпагында иди. Ҳазәр саһииллериңе Набрандакы «Хәзәр» истирәхәт өнүнде иди. Ҳазәр о күнлөр дала-гамы, туғанлы, талатумлу иди. Мәйкөм үүләк эсирди. Айчаг бу күлжин санты бамбашга төрөфән иди.

Ҳазәр саһиилдө Исабалынын бир оғлу дүнија көлди. Саһиилдө докгулмушду, адыйны да ишени, бабасы еле Саһиил жоюд. Айчаг ишени ве кимин саһиилди иди? Әмин-аманылтыны, сактилини, горхусуз-хүркүсуз ھәјатын саһиилдими бу бала? Жох... Бу ھәлә мөлчөк айыр ве фачиэли бир өмүрүн бащланычы ве саһиилди иди.

Исабалы эскәрлигинин ярыймчыгы гојуб ата-анасынын, дорма аиласинин ардымын гачыб көлди ки, онларга көмөк алини узтасын. Айлесини нечэ танды, ону бир аллаң билир. Тапана гадер иш-езијетлөр чеккү, ону бир озү билир, бир да Ҳазәрин шир сулары. Сонра айлесине Бакыда ев алды. Нечэ мина, нечэ мии зәз-езијеттә, ону бир озү билир, бир дә төкөрлөр үстүндө жатыб-дуран Саһиил баласы...

О бојда өз-өзүнкөндө, бағ-бағчадан тахча бојда бир ھәјетә լыгымдышлар. Өзүлдилер, бузулдуулар, бир тахчада дузулдуулар. О тахчанын үчгарышын гашсынын бир күн мен дә ачыб ичире кирдим. Һәр тарафдән үстүмү гара көймилүү гардашлары гапы-пәнчәрәләр кимин тајбатзат ачылды. Хутор! Бу ады Бакынын бу көзөл јерине ким вериб, није вериб? Нө олан шејди Хутор? Мене еле қөлмөр ки, бүсүттүп дәрдән, кедардан, ағрыдан, евилигидөн јөргүрлүүнүн бир аддыйр Хутор!

Көлмөр чүр'эт етмирдим. Ичери кирмәјә үрек еләмидирдим. Бу гөдер дәрдли, кедарли, нәмли көзләрә бирдөн-бира баҳмаг-

ЧЫХАРТ ПАЛТОМУ, ОГУЛ!

ЭЛИЕВ ЗАЙДИН АТАСЫ
БАЈРАМ КИШИ ОГЛУУ Сабуичу хас-
таханасында олөнлөрүн арасында ах-
таралда оз палтосундан таңыјб. Ах-
шам ЗАЙДИД едөн чыханды атасы-
нын палтосуу кеини.

мы оларды? Бирден о Саһил бала чыхајды габагыма нә едәр-
дим? Габагында дурамы билардым? Күчүм чатардымы? Пән-
ләвән да о баланы көзлөрине таб көтира билмээди.

Гонкуну деди:

— Кет, огул... тохтајыблар... Дәрд оларын күнделек дуз-
чераине нопуб. Адиләшип.

Нәјетэ кирэнде көрдүм ки, дөгрүдан да бу айлә үчүн
гәм-кәдер айрыш шөлгүнлөрдөн көдүб. Нар сөнөр дукандан чөрек
аланда бир узумлут дәрд де алмаг олармын. Дува гатышын,
чөрөжеттүшүг дәрд-гәм. Гандарларни атыб агымга чај ичдим. О
да ачы иди. Бәс Исағалы? О да јаддан чыхыбыны?

— Жох... жох... жох... јодланы һамиледи, ушаг көзлөири.
Бизи јыгыб бура веү кетди. Иша дүзелене кими Маштаға
багдарлында фөнлөллик слади. Соңра бир тәсэрүүфат несаблы
емалатханаана иша кирди. Фөнлө иди. Кабел чөкирди. Чеми
үч-дәрд ай ишләди.

О мечә исә күллә сәсисе ешия чыхады. Дедик, кетмә. Деди
не олачаг? Го! Чыхын көрүм ахы бу күлләләр не олан
шеиди. Нарбий жејимдә иди. О да онам көмек елемәди.

Сөнөр эмилери ахтарып тапды. Еле бил көзүнү яумуб
јатмышыдь. Ачын бу јуху о јухулардан дейилди.

Бу сөләрү, бу калмалари ким деди, мак неча јаздым,
билимрем. Јаңшы ки, нала жаза билмишам. Јаңшы ки, икинчи
дафф евти учулмуш о дамын алтындан чыха билмишем.

Бу дафә евлары баатыр бир залзәледән учулмушуду. Бу дафә
бу залзәледә орнап анчаг Исағалыны итиримшиләр. Итир-
мешшиләрми? Жох... Мен нәјетэ чыханды габагыма Исағалынын
Саһил баласы чыхады. Умид едердик ки, бу айланын дәрд-
гам саһили олачаг.

* * *

Чыхар палтому, огул! Чыхар... Ону бу күнчүн ал-
мамышилым мен. Чыхар дајирам сано... Сүртме јеро палтону.
Сөнөр ишке кеиниб кедаچады. Чамаат арасын чыхачагам.
Дур аягара, дур. Киши палтода јатмаз. Киши түру јерда јатмаз.
Ананын көзүндөн узаг, огул. Үзүүстү бетон дәшмәдә јат-
мысан. Галх... анат калар... чавабыны вера билмәссын, огул.
Галх! Анат калар чавабыны вера билмәрэм... Бу не күнчү,
огул. Бары палтону алына сөрдүн, бала. Јаҳасын дүймәләје-
дия, огул. Бу не чүр палто көйнүмакди? Галх, палтону салигэ-
ли кеини... Галх... аханы веүм дүймәләјөчөй, бала... Аз дүй-
мәләмәмиишем ки? Соңгудан, күләкдөн горумушам. Човгуудан,
шахтадан көзлөмшишем. Ағызыдан чыхарыб ложмамы сана је-
диртмашым. Эңимдан чыхарыб палтому сана кејиндиришитам.
Әмнәти беләмни горуптар! Мазута, гана батып палто. Гара
асфальта сүртүнүб палто... Еуби јох... Утамна дадандан, горхма,
нүрким бу бадбәхт дадандан, галх кедек ева... Евд балан көз-
ләрди сени, бала... Беш айлыгды... Евд калын көзлөйкүр сени...
Сандан до мајыб бала. Галх, галх кедек палтону силиб
тәміләсси. Мен көлөнө кими апарыб асарсан јериндан. Неч
киме неч не демәрэм. Көрмәмиишем, билимрем, ешитмәмиишем.
Валлах, жаландай не десән дејәрэм... Тәки сән галхыб аягана

еве кедесэн бала. Өз аяғынла кедасэн. Іолда ич... чек... сархоп кет ева... Теки кет, огул! Ешиимирсәмни, мәни. Ву не күндү, огул, сезүү гулат асырсан? Евда балана не дејим, дизина дејим андана не дејим... Шаклини гучаглајыб отуран бачына не дејим. Кишиисин, бу дөрдүн габагына тәмтүп бурахма мәни. Гоча кишијам, сач-сатталым агарбы. Дур аяга, огул. Дур... дур, жашы неч олмаса кет көлинен баш чек, сора гајыдарсан. Иларымын көлиниди... Жарымча ил да гал жанында сора көләрсән. Жено палтому вәрәэм сана. Дур бала, дур... Мәним белими бүкмә... Онусуз да белим бүкүлду. Мајар азмы сенинде дәрд-сар чокмишик. Евимизи-ашимизиң атыб Сураханыя көлмәмис. Гулагыны ярса драмисан, бала, Ведида на хабер вар? Дәдә баба көндик Шидли нечәди? Ким галыбы орда? Гулагын јердиди, хабар ал. Евимис дурубму? Ёхса жандырыблар, бала? Дур бала, дур аяга... Ордан бура елмәјеңи көлмисән? Бела елмекми олар, огул? Дур аяга, јорулдуң, бир аз дәден узансын. Дәдән олсун, бала, дур аяга, дәден узаныбы елмалиди... сән гал жаға... Ишде көзәйирләр сәни... Дур кет, жаз келиб, мејів-тарәвәз сохчалыры, бала. Дур кет дүкана, муштәриләр нәбәдади, сани көзәләйир. Шикајет елиәрләр, жашы дејил, дур кет иша. Нә тәрс ушагсан. Сән ки, белә дејилдин? Айыб олсун, сана. Дәдән бир саатты ичери кири, сән шелләнбүг узаннымисан. Абыр-һәја галмајыб. Балқа сән балам дејилсән?

— Зәнид!.. Зәнид!.. Зәнид!..

Дох... ағзына су алыш дурмусанса мәним сүкит, тамкинли, хеирхә баламсан. Неч киме чаваб гајтармајан баламсан. 26 жаш нәди, огул... Лап ушат жашыда. Сән кимсән саташмаздын. Сан жол кесан дејайлдин. Нечә олду о кече жол касмәјә кетдин, огул? Бу үрек сәнде нарданда, а бала? О бојда гошунун габагыны чыхмышдын. Танклары сахламаг истәмисин. Сахлаја билдинми, огул? Йоох... Ева да калмадин. Бүтүн кечени биз да чабаламышыг, бала... Сан башыны кетүрүб кетдин. Бизи да салдың танкын алтына, огул...

Ай иснафсы огул... ай иснафсы бала... Нә вахтын жатмады... Бу гедәр жатмагмы олар? Палтолу-палтолу үстүнә ағ мәләфа дә чекмисен. Ву из төвүр жашамагды? Галы палтону чыхар. Сојун, киши кими жат, айыбыдь, көлиб-кедән вар. Дәдәнин сезүүне неч гымылданмырасан да. Дүңжә беләдии... инди озун дәләсөн... Мән изине кәрејәм даһа, огул? Галы палтону чыхар... евда балан дәрдән ушүйүр, апарым о кейинсис. Чыхар палтону огул, апарым аниң ийин алсын... күллә жерине бахсын. Бачыбы чанкаласин, гучаглајыб аглассын. Чыхар палтону, огул, апарыбы көлин ортаја сериб ағы десин. Чыхар огул, чыхар. Ганлы палтыны апармасам елумуну ишәнмәјачаглар.

Нә иснафсы огулсан. Дәдән бу гедәр дил текүр, јаљварыр, сән жеринде дәбәрмисен. Ушатмысан көтүрүм сәни жене гучагыма. Һоппалари апарым. Гоча кишијәм, гучагыма сыйыш-

массан, бала. Галх, неч олмаса палтону чыхар, бәлкә гучагы-ма сыйдын...

Ај киди дүңџа... Чыхарма, огул, палтону, чыхарма... О мана кәрәк дејил... О палто ки, сани үүлладаң, елумдән горуја билмәди, о неч кимә кәрак дејил. Һалал хошун олсун, кейин кет, о дүңџа сојуг олар бирдән. Бу дүңҗанын ижини, дәдәнин изәфәсисин, баланын сәсини, ананын о дүймәләри тикән элләрини, көлинин јолда галан көзләрни, бичынын жолунаң сачла-рыны, Сураханынын нефтини, мазутуну о палтода көрүб, ду-луб, нисс елајиб эзиэләрсөн, бала... чан балы... Һалал хошун олсун палто!

* * *

БИР КЕДЭНИН ЈЕРИНӘ ИКИСИ КӨЛЛІР

— Ким кедиб? —
— АБДУЈЕВ ТАРИЈЕЛ ОРУЧ-
оглу [1949]
— Ікінші ким көллір?
— Икі оғлу: БОЙРУЗ, ФИ-
РУЗ.

Өзөвөл жараланыб. Жаралыларын сијаінсында соңу көрүн-
мәйен дәфтеринде фамилиясы сәнін кедиб. Абидов. Аңчаг
фамилиясы Абдујевди. Атасынын ады жазылмағыб. Билмәйиб-
ләр, я да жазмага имкан олмағыб. Атасынын ады Оруччур.
Оруч киши оғындан бир неча ил өзөвл... Жох... бу барода
бир гедэр соңра...

Ке... бүтүн геидијат дәфтерләринде докулдуругу ил дә сағын
жазылыб. 1941. Эслинде иса Таријел 1949-чу илде әнадан
олуб. Аңчаг ір жерде бутын хастахана дәфтерләринде жара-
сынын үнваны, жарасынын ады, атасынын ады, жарасынын
тарихи, бүтүн дәгитімді иле жазылыб. Архадан [неочон] дәфэ-
ди би наңдар көлмәни ишләдірем] дәлен күзіле гарышыны
парчалајыб чыхыб. Икі дәфа чөрраңије амалијатына мә'руз
галы. Икиси дө умидсиз, чаресін олуб. Чаре тексе көйдеки
аллаһа галыб. Аллаһ да бу ачылған, бу заразылын гарышы-
сында ачыз олуб. Жанварын 27-дө өмрүнү балаларына, Ватенине
бағылшајыб.

Абдујев Таријел Оруч оғлу Шамхорун Дааләр-Чайиркәнд-
де әнадан олуб. Жеди гардаш, үч бачы олублар. Анысы Фат-

ма иккінчи айла һәјатыны гуранда Таријеллиң он жаш олуб.
Он җашыл Таријеллә анысы Бакыја көңүб кәлиб. Йер бир айланын
өз дахили сирләрі, өз сәс-сөйтлөрі олур. Аңчаг Тари-
јел бу икі айлада мәрд хасијети ила, чесарети иле сөти-
либ. Гардашлар, бачылар арасында екеу-сөкислик олмағыбы.
Һамы бир-биринә бачы-гардаш дејі мұрағиэт елејиб. Ган бир,
торпаг жаңа, чөрә бир.. Нә олсун ки, сүфәрләр айры-ајры
евләрде ачылыб. Бир торпагын ки, үстүнде ачылыб. Мәжәр
бу азымдыр?

Сөзинч бачасын бу икі айланын ән кичијидир. Қең жашла-
рынын ки, кичији-бәјүй жохадур. Бачы-гардаш сөвқисини ки,
бәјүй-кичи жохадур.

Бакылдақы 54 иемдәли орта мектеби битирәндән соңра Тари-
јел бир мүддәт Сибириә ишләмәје кедиб. Түмен-Хрестандар
вә илахыры... вә сири. Нәр жерде әллинин заңнатылға, габа-
рыла бир тика наалада чөрөнин газаның жејиб. Нә бојук гар-
дашлара, на атаја, нә де аяна бојуннан олмајыб. Өз суғрасы-
са, ез дүз-чөрәгі олуб. Һалал қошу олсун. Өсу газаныбы, өзу
жејиб. Тебиеттан қасте олуб. Еле бу хәсиялиниң көре дә ескери
хидметте алар мајыблар оны. Аңчаг мә'нен чох саянам бир огул
олуб. Нече техники пеша мәктебине битиріб. Эн сада бир
пешә жијәләніб. Рәнкәз. Ағы ағ, гараны гары ренкли жејиб.
Вә неч ағылның көлмәздә ки, күнләрнің бир күнү аға гары,
гараяға дејеңләрлә үабаға каламжы. Белә бир күнүнү фикир-
лапшады, көзүнүн габагына катирсајди, беләкә дә Түмендән
калиб Шамхора кетмәзди. Кедиб орда айле һәјаты гүрмәвди.
Экөр һәјатын бела үзүнү габагчадан көрмүш олсајды, беләкә де
башга чүр һөрәктә едерди. Нә билејди... Ҳомбәхтег бир алиеси
вар иди. Ңајат жолдашы Мәләнәт ханым Қенчөлөн иди. Тибб
бачасы иди. Аңчаг Таријеллиң жараларыны бағламага, сагалт-
мача күчү чатмады.

Икі оғлу бүйірдү өздө — Бәйрүз, Фирұз. Биря беш жашыны-
да, бири үч жашында. Бири атасының жохлуғуна инди-ици
инианы, бири исе өзөл деір ки:

— Атам иштәди... бир аздан гајыдачаг.

Каш гајыдаиды. Огулларының тәрбиејеси илә аңчаг өзү
мешүрүл олурду. Таријел өзин-аиляспен нәр шејден чох исте-
јирди. Ишдән еве — өздин иша қоләрги. Үшаглар бир күн
онсуз гала билмәздилер. [Бу нечә аյы, или нечә галылар әз
нечә талда чарған, оны алда билдір.] Хутторда бир кичине мәнзүлк
кирај тутуб галырды. Марик һөккөлинин архасында [Адамын
имканы ола, о кираж галдығы еве онун адьыны вера, орда
бір ләрін аса... Орда киражанынин музейине јарада. Бу да
бир тале, бу да бир ңајаттыр].

О жөчө балаларының гучагајыбы жатыбыны. Нәмрәсіз ма-
шынлар кече Хуттору кәзіб комәје адам өзінің ачырыбыны:

— Чыхын комәје, чыхын комәје!

Тариел сасә јериндән дик атылыб. Јолдашы гојмајыб. Бала-
лары јүхулу башыны галдырым.

— Іох, мән евде гила билмәрәм, — дејиб күчәја чыхыб.
О чыхан бир да ева гајытмајыб. Иди да јолуну көзләјир-
ләр. О еве нә бајат юлдашы кедир, на да ушаглары. Тари-
јелсиз о гапыны ачып ичари кече билмір.

Тариелсе бамбашы бир гапыны ачып әбедијетә головушуб.
Таријелни јериндо исо бу торпагын үстүндә ики оғлу галыб —
Бенруз, Фируза.

Балалар, тез бојуүн. Бу дүңјадан кедан бир атанин јерини
иккиниз тутун.
КАШ ЕЛӘ НӘР КЕДӘН ОГУЛУН ЈЕРИНӘ ВУ ДҮНЈАЈА
ИКИСИ КӨЛӘДИ... Нече ки, көлир!!!

* * *

ОГУЛ АНАЈА ОХШАЈАНДА ХОШБӘХТ ОЛУР

— Џансы огулду анасы-
на охшајан?
— САЛАНОВ ШӘРАФӘДДИН
МҰЗӘФӘР оглы.
— Хошбәхт олубму?
— ...

Өлүмүндөн тырх беш күн кечиб... Евләриндәјем.

— Сандән узаг, ај огул! Ыамиша сән аjlәшшән јердә аjlә-
шерди. Бир көзү да нәмиша пәнчәредә оларды.

Мән пәнчәредән бахыбы Іасамалы көрүрдүм... Эјри-үүрү
дамлары, түстүлү, түстүсүз бачалары, гыр сузуулан на瓦лча-
лары, јәндәмис пәнчәрәләри көрүрдүм. Сән да көрүрдүн бу
пәнчәредән, Шерафәддин?

Мән пәнчәредән күнәјә-һәјәтә бахыб атан Мұзәффәр киши-
нин јолун көзләјирдим ки, калсны! Шәнид атасыны үзүн
бахым.

Бас сән, мәним шәнид гардашым, бу пәнчәредән бахыб
кимин јолун көзләјирдик?

— Кими көзләјәккөди... Өлүмүнү көзләјирди, ела бил.
Бүтүн күнү көзләрі јол чакириди. Ела јол да чакиб аларды
ону.

Өлүмүндөн тырх беш күн кечиб. Евлариндәјем. Анасы
бу гыр бел күнде бир тика чөрөн жемәйб. Аңнаг су ичир.
Саһәрдан акшама кими бачылары, ушаглары шәнид анасыны
дила тутурлар ки, белкә бир лохма яја, жемир.

— Бу күн да јемәйб? — јанымда бачысындан сорушулар.

— Іоох... күч-балқан бир стакан чая ичин. Ана да өзүңү белэ шаһин едир. Фикерлешдим ки, јегин Балабачы аныны үзүнү көрмәйб үедеңдәр. Евдакиларла о кеме нағтында, Шарафаддинин алумү нағтында сөнбат едирдим. Сорушдум ки, неча олду билдиз, кимден ешилди? Намыс көкөлеј-көкөлеј да дашышырды. Неч ким бир калма сою деңгей билмири. Бир да ону көрдүм ки, о бирги отагын пардаси чакилди гыја ила. Сапсары саралмыш бир ана ганаңын чарчысындан јапышыб дурду.

— Күллә сәсисиң бутүн дасамал чыхымышы. Бир евда беш инәр дә варды, чыхымышы, он инәр дә варды, чыхымышы. Мәни салды евә гаракун. Деди сон жат, мән калирам. Кетмәниңнан калмәй бир олду. Исти көлиб чыхды. Ела билдим чаны устүндейдир...

Бассалам... ана даңа даңыша билмәди. Гырхбеш күн дилинә чөрек дајмојен ана бу соллари нәр бир бир пуд ағырылыгында олан алышың-жандыран сөзлери неча деди, мат галдым. Гапынын пардаси да сары иди. Мендан юрди. Балабачы аныны о пардадан аյырмаг, сечмак мүмкүн дејиди. Бирзә оны нисс етдиг ки, Шарафаддинин анасына чох охшајыр, лап чох охшајыр. Дејирлар огул анаја охшајанда хошбәхт олур. Бу идими хошбәхтилүк?! Нәр налда бутүн жоллары о хошбәхтилүк дөргө кедидир. Бу жолун өзөвлө 1963-чү илдан башланып. Сентябрьын 11-дән, Шарафаддинин дөгүлдүгү күндан. Бакыда андан олуб. 13 немердә мәктәби битириб. Сүрүчүлүк охујуб. Эскер кедиб. Эскерликтен гајылдыб мұхталиф илләрде нашријатда, трикотаж комбинатында механик ишләшиб. Чаван, сада фәнде баба. Евда сәккиз ушаг олублар. О бу ушагларын арасындан ита да биләрди. Аңчаг намысындан чох сечилгі. Намысындан чох севилиб. Садәліјі ила, ишкузарлығы ила, дүзнегүлүгү ила сечилирди, севилирди. Жена сечилди, жена севилилди. Бу сәфәр шәнид бала олмагылжа сечилиб-севилди...

— Иири алты јашы вар иди, нија евландирмәмишди?

— Евләнмири бәдбәхш оглу!

Бачысы дәэмәйб о дәғиге дилләнді:

— Маја сез вермишди евләнмәје. Маја кими кезләје билмәди.

Сапсары, күлләр солан парданин архасындан бир ағы галхады.

— Анасы јетимди. Бир да јетим гојду ону балам, ваајј...

Евнин габагында кичик најатлари вар. Дәэмәйб һәјәтә чыхдым. Гоңум-тардаш, нәра бир тарәфдан сигарет чека-чека Шарафаддиндин даңышырды. Бир гүллаб сигарет... түстү... Бир ики калма да јанан Шарафаддин...

— О кече евәди. Телевизор сонду. Кетүрдү ки, радиону дүзәлдигү гулаг ассын.

— Соңра чагырдылар ки, чыхын чала... Намымыз чыхдый... Чыхды, ела тәз дә гајыттыг. Ичари киронда дедилэр. Элди јохдур... Элди Шарафаддинин кичик гардашыды. Чыхдиг ону вхтармага. Ишшаштылар метросунун јанындан кечандә көрдүк ки, беш донъ танк кедир. Шарафаддинин танклары көрән кими тәз кечиб коллуга узайды... Танклар кечиб кетмишиди. Бирдан соңуңы танк гајылдыб коллуға сары калди. Коллуға күллә ачыб јенә гајылдыб жолујан кегди. Шарафаддинин дајысы о јандын көрүб, тәз жәлиб кетүрүб ону. Бирчә күллә дајиб башында.

Сапсары пәрдәниң архасындан аглашма кет-кеда күмләнди.

— Балам вајј... балам вајј...

Соңра дејирлар бу ана чөрәк јесин. Валлаң, һәла боязындан су кечирсе бәјүк шеиди.

Дејирлар огул аяна охшајанда хошбахт олур. Шарафаддин де хошбахтадыр? Онун хошбахтлии Вәтән жолуңда шәһид кетмәниңдәдир. Эн бәјүк хошбахтлик ела будур.

* * *

ӨЗҮНҮЗДӘН МУҒАЈАТ ОЛУН!

ЖАГУБОВ НҰСРӘТ ИСМАЙЛЫ оғыу
[1958-чи ил]

Эире... Бурда дәнис көмкөй олдуғундан лаға тез гаралыр. Нава да тез гараланда адамын үрәйне гөрибे бир горху, үркү чекүр. Дүнија гаралды... Бирдән бу дүнија чашыбы ела гаптаралың галар. Белкес ела бу гаралыбыны, бу горхунун ванимасидир ки, ахшам наға гаралан кими һамы ев-ешинен телесир. Өз дөғмасынын, өзизинин жаңына гачыр. Евинин лампасының жандары. Белкес ела бу гаралыбынын горхусудур ки, ахшамлар һамы ев-ешинин, гапы-пәнчарасини бәрк-бәрк бағалајыр. Зұлмати ичери бурахымыр...

О кече Нұсратин дә үрәйнде гөрибे бир горху, ванимә вар иди. Қајат жолдашы Дилшад ону нале белә сексекәли кезен көрмәмишиді. Тез-тез ушаглары епүрдү, қан пәнчәрәден, қан гапыдан бахырыды.

— Өзүнүзден мұғајат олун, ишлар шулуутуду.

Ерини һамиши мәрд, горхмаз, үчссөл көрән Дилшад бир анын, бир күнүн ичинде дејипшилен Нұсратин бирдән-біре танысады.

— На олуб саны?

— Неч нә... Қавадан ған иji көлир. Жедим машина бензин долдурум, сабаң лазыым олачаг.

Бачылары, ата-анасы да санки нәсө дујубмуш кими Нұсратин сезүнү ағзында кәсиләр.

— Һара кедирсан бу кече пакты? Көрмүрсән гатмагарышыгылды.

— Мәним оларла нә ишим вар. Кедиб заправкамы елејиб гаяждыб көлирәм.

— Ай огул, запровка о жаңындады. Бирдән бир иш олар... Гајты оттур жеринде.

— Неч на олмаз.

— Кетма, ай огул...

Нұсрат сезө гулал асмајыб һөжәт чыхды. Аягтабыларыны жеинәнде астача Дилшадың ғағырды.

— Дилшад... Дилшад... бир бери ба.

Дилшад ерини нале белә пычылтырундан дынайшан көрмәмишиди. На олуб буна, сәси дә тутушырырам.

— Нәди? Нә деирисан?

— Бура баҳ Дилшад, сәнә дәрд дәнә ушаг тапшырырам. Ешидирсән, ушаглардан мұғајат о!

Дилшадың горхудан ал-ајагы асди.

— Бәс өзүн, сәндпін ким мұғајат олачаг?

— Горхма, мана неч на олмаз. Кетдим, сағ о!

Ағыны ачыб дана неч бир кәләм дејә биљмәді Дилшад. Һәмишо кедиб-калан Нұсрат иди. Нә олачагдай ки... Нұсрат со кечий евин арха тәрефінден бир дә дал пәнчәрәни дејдү.

— Дилшад, ештидин на дедим?

Дилшад дәли олуб галмышды. Бу өмрүнде дал пәнчәрәни дејмәзи. Өмрүнде дал пәнчәрәден сез демәзи. Бу на иш иди?

— Жетмәлиш...

...Нұсрат дә еңден белә кедиб. Бензин долдуруб коләнде танқарлар да үзүәз көлиб.

— Инанысыма, машиныңда саламат жер јох иди. Дешик-дешик иди. Визе хәбер көлиб чатды ки, бәс Нұсратин машиның жолдан чыкыб гумлугадыр, дүшгүб галыб. Өзақ дә жағалыдыр. Атасыны иики чұмал деје билид. Атасы инди дә деири ки, о сезәләр көрән нардан ағлына жалди онун.

— «А» ата, билірәм өлүрмән. Дәрд балам жетим галыр, анчаг миllatiniin жолунда кедирем!.

Нұсратин дәрд ушагы галыб: Мәлејкә, Вален, Нұбар, Феган. Бейзүй алты жашында, кицихи жаш жаýмылдыгы. Зирәдә деғиң еләjидар. Һөр күн Зире чамааты Нұсратин өзбірін зияратә кедири. Бүтүн Зире гәрәнфилләри санки Нұсратин гөбірүстә битиг.

Ата нефтчи, өзү нефтчи, гардашы нефтчи... Нече илләрди Недт дашларында ишләйдірділәр. Ахыры нә олду?

Ушаглары сәннилде донук галыб. Ата жолу көзләрін. Нә гәдәр десиниләр ки, дәде иидаға гаýыдачаг... Жолдашы-чаван калин түптуру гурууб гаралыб. О жаңаи нә гәдер хатырласын? Нә гәдер өзүн тәсәлли версин? Ушаглар үчүн өзүн

на ғедәр горусун? Горумаг олурмۇ? Үрәклە бачармаг олурмۇ?
О күндөн һәр дафә Зирајә гаранлыг чекендә, дәнисин
ванимали сәси устларин аланда о кечә жада дүшүр. Нұс-
ратин медиши жада дүшүр. Гапы-пәнчарени бағлајыб кечени
біртәбәр дірикелду ачырлар. Һәр сәхәр ачыланда өвлеринде
бір үмід дотури ки, болқа бүтүн бу олаллар бир јухуимуш.
Болқа еле јуху кими дә кечіб кетди. Ве бир де көрдүн
ки, Нұсрат гајыдың кәлди.

Кечеләр кечир... Сәнәрләр ачылыры. Нұсрат исса қалмак бил-
мир ки, билмир. Жене жаҳши ки, о һөјетдә, о дәнисин саһилин-
да Нұсратин шашаңелор бейігүр. Торнаг өзү онлары көврек
бір пәнре кими бејудочек. О күн олсун ки, нәненік бир
агач кими гол-ғанад ачыб бүтүн Зирәни бүрүсүн. Бир будагы
исти, гајнар құнларда Нұсратин үстүнен көлжә салсын.

* * *

СЕРЖАНТ БАҒЫРОВ, БИР АДДЫМ ИРОЛИ!

— Олду! БАҒЫРОВ ТЕЛМАН
МЕДИК отын сипи динеләнір!

«...Жанварын 19-дан 20-на кечен кечә «Олимп» мага-
засының жаңында, Инишатчылар проспектінде кәсқин атышма-
лар кедиб. О кечә о јер шоһарымизда ан гајнар негелдер-
ден бири олуб. О кечә орада неча-нече құнаңсыз огууларын
ғана ахыб. Күтәніл ортасында, «ЗИЛ» машинын ичинде,
таксида, телефон аппаратының жаңында, жералты кечиди кечар-
кан, еле-бела сакижон мәдәркән не ғедәр адам жарапланыб
вә өлдүрүлүб. Ва һәмми кечә о етрафда жерлешкен хастахана-
да жарапылар, өзен икідләрін мейілдәрін дашынаркен, о хас-
тәханамыннан доктор евиндә аналар құлләбараң алтында дүңяда
неча-нече өзілд жетириб. Гәрібедир ки, о кечә доктулар ушаг-
ларын аксерійіттө оллан олуб. Он бир ушагдан иккисі гызы,
доггуузу олган. Нәне неч бир доктор евиндә бир кечедә бу
ғедәр оғул доктуламыб. Бир тәрефдән икідләр кедиб, бир
тәрефдән исә онларын жерине аглаша-аглаша тәттезе икідләр
калиб. Бир тәрефдән башалан дүңя бир тәрефдән долуб.
О кечә өзен икідләре де, о кечә доктулар ушагларда Шәһид
ады верибләр.

О кечә һајатдан кечен шәһидләрден бири де 26-лар раionу-
нун мұһафиза дәстесинин кичик сержанты Багыров Телман

Малик оғлу олуб. «Телман о кече везифе борчуну јерина жетирәркән һалак олуб». Бу чүмла ону шәхси ишинде язылып.

1960-чы илде Порт-Иличе аяндан олуб. Дерд бачы бир гардашылар. Даңа дөргүсү идилер. Инди көзүјапты дерд бачысы галыб. Анысы Москүр хала дизине дејмәкдән, көзүнү дејмәкдән, узунга дејмәкдән јоруулуп. Јоллара баҳа-баҳа галыб. Нарда бир милис калмаси ешицир, еле билир Телманды. Нарда бир гырмызы ранк корур, еле билир Телманнын ранкиди... урәйини ранкиди, ганымы, чыхыб уза. Бу ранкиден да горхур даңа. Гырмызы керәндә үзүнү тутур. Мәлик киши, но сөнин үзүнү көрмүшшам, не да Телманын. Аңчаг иеданса мәндағары бир инам вар ки, сән Телмана, Телман да сәнә охшајыр. Инди охшамасын.

Гәрибадир, бир да мәнә еле қолып ки, о кече шаһид кедән-лария һамысы бир-бирина охшајыр. Һамысының атасы бир, анысы бир. Догма торпаг... Һамысының мәзәрү бир. Догма торпаг... Һамысының күлләсі дә бир [Күлләсілерди да бир-бирина охшајып]. Чох гаридәр ки, шәһидлорин экспаріжети де техники пешо мәктәблөрдин битириб. (Ве жаһусу да киномеханикли. Аллаһының ишина бир баһ). Телман да оның кими 12 нәмрәли шәфәр техники пешо мәктәблөрдөн бишираб, киномеханики санатына жиәләниб. Даңа соңра милис системине иша кириб. Кичик сержант. Эчал бу рүтбәдөн үзүнү, бу пилләден үзүнү галымға боймајыб ону. Нә бәйнү рүтбесини, эн бәйүк пилләсени исө она Вәтән вериб: ШӘЛДІ!

Телман яңиңа айле гүрмулады. Телман да җадәшши Төрәнә үшаг көзләйтири. Бутын айләдерде салыгу кими Телман да оғул көзләйтири. Оғул аразулайтын. Арасын мәсүнде, урәйинде галдады. Көрәсекинин ко сессиин салытады, из үзүнү көрдү. Ильг нағаси нағасина дајып билмәди.

Өлүмүндүң иштеп иш күни соңра Телманың гызы олду. Февральын 11-да. Көбөйнөн көлөлөн сағ олсында бу гызыны адыйы не гојарды? Геренфиң, Миркына, Ляля, Гөлжаны...

Билмирам... Телманың о гызы баласының из ад верибләр, не ад тојублар, билмирам. Үрәк еләйио кедиб єјранә дә билмәдим. Нәрпәнин сөсисидән, ыңчырылғандан, атасың бешинидән, ев-ешициндөн горхдум. Еирдән ҳырдача ын-ларини мана зилдәлиб дуардады. Ман о баҳышларда тәо жетирмәздим. Гырхы Новруз баярамында чыхан о гызының үмрүнча үмрүргарындаған горхдум. Әлинида ойнатыны шах-шахдан, ојунчадан чакиниди. Онлара баҳамат үчүн, баҳа-баҳа аяг честе дура билмәк үчүн көрек шир уреји јеја биласен.

Телманың гызы баласы бизи бағышлајар. Адымы билмирам. Аңчаг ман ез галомимла она Шәнида ады вериrom. Ола билдер һәјатда ады бащгадыр. Нә олсун. Гој орда адыла, атасынын бу алын язысында исө Шәнидә адыла бојусун.

Бир шеј терибәдир ки, Телманының мәнә гызы олдуғуна керә мән севиндим. Севиндим она көрә ки, нәр жаң, нәр бајрам, нәр ил, нәр күн әлинди бир дәстә құл тутуб Телманың гәбринин үстүнә кедән олачаг. Эли құл-чичаклы гыз оғлумуз олачаг. Ахы ағы демек, охшамаг ана-бачыса, құл туtmag, гәбир үстүнә құл дұzmak иса гыз әлләрінә жарашыр.

* * *

ГАЧ БУ КӨРҮШДӨН...

— Ким гачсын?
— МИРАЗЕВ ЕЛЧИН ҚУСЕНИ-
ГУЛУ оглу [1961-чи ил]

Мән Елчин һагтыйнда бу гара јазыны язмаса башлајанды онун анасы Фирәнкис хала кастөхнада ағыр жатырды. Ағыр о сөз дејил, чоң айыр жатырды. Бейине ган сыймышды. Хала сөвимни баласынын жохуундан хеберсизди. Елчинин шәнид адындан хәбери жох иди. Үшүш езүнде, көзү, ишигы, ураји езүнде дејилди. Жохса жаңына қалиб-көдөнүларин арасында Елчин көрмөж борушады:

— Бас Елчин бани? Елчин нија көлмир?

Алтмыш ики јашын Фирәнкис халанын бу дүнінде анчаг گуручи нафәси галым.

Билимірам, билміром, бу јазыны языбы битиринчәје кими о шәнид анасынын неч олмаса нафәси үстүндө галачаг, ja жох. Нафәси бу јазын нағсиянча чатачаг, ja жох... Тәккө оны билирәм жи, Елчинин артыг бу һәјатда, бу јазда, јазыда нафәси жохдар, сеси жохдар. Өзү жохдар. Тәккә түрүча рәгемләри, сез-сөйбәтләри вар.

Елчин 1961-чи илде Бакыда андан олуб. Нә кезәл сез-дүр «анадан олуб». Галам да бу сезү жағ кими јазыр.

Атасы Үсөйнгүлүү киши элли дерд жаптында 1978-чи илда раһмате мөдид. Аллах раһмет еласин. Ики гардаш, бир бачы атасыз бөјүүблөр. Бир-бирилөрине ата олуб, һәјан олублар.

Арада ананын езүнә ата-ана олублар. Анчаг бир-бирилөрингән ахыра кими көз ола билмәйблөр.

Фуадын отуз дерд жашы вар. Үүгүгүшүнаасдыр. Елчин тибб институтуну битирib. Қызай дини һәким олуб. Хумар бачылары мусиги мүаллимасыдир. Гәрәбадир... Бир айләдә һәјатын һәр чаларындан бир ренк олуб. Ана көз һәкими олуб. Инди тогауда, нәм дә елүү аягында.

Мусиги, һәким, үүгүгүшүнаас. Бир һәјат букути, бир һәјат чоланки... Бир кошбахт аила... Ва сонунда арда-арычча солан күлләр. Сују касылан, сују көзүндән ахан жозлар... Мусигини көдәрли, дәрдли. Үүгүгү нормалары, гајда-ганунлары да зәйиф... Нә етмак оларды?

Елчин ики ил институту битирдиңдөн соңра Ағдашда ишлеңді. Соңра шәнәра көліб айа һәјаты гүруб. 1987-чи илде Қарима ханым һәјат жолдаши олуб. Дүңә да қөзделлешиб, даңа да ишыглашыб. Гыз балалары Нәрмина дүніжа көзәндө дүніянан мисли, гүмәти олмајыб. Бәс нә олду бу көзәл дүніја, бирдөн-бирән нија бу дүніянан үзү дөнүй? Није бу дүніянан күндиндүз гыса, кечеси бирден-бира узун олду? Саатымыз дәйшилди, вахтыйны гысалттылар?

Елчинилеги гончуктарында Шәнәра ханым җашајырды. Айланын жаҳын сирдалы, башысынын жаҳын рағиттеси иди. Нәр дафә дејәрди:

— Ай Елчин, жаңда көлөрсиз биэз.

Елчинесе ела бил дүнінде дејишилдијини, дағылдығыны габагчадан көрүп, дүйнө, түссеси етмиши. Шәнәри бүрүән гаты думасы көрмүшүдү.

— Нәлә бир гојсалар, бурда жашамаға, каләрки.

Көлә да билмәди. О жајы жашамаға ачыл да мәнлат вермәди.

— Елчин неч нағын кетди.

Догрудан да Елчин неч нағын кедиб.

Жаҳын бир досту вар иди. Башысы Хумарда үзбәуз һәјетда җашајырды. Іан. Қамы, Елчин езү де ону Йашик чатырырды. Ушагын досту иидилор [Мејерон Йак Максович. Бу да шәнидидир. Онун һагтыйнда бундан соңра охуячагсыныз]. Бу да Йаникилин һәјетинде жетиш алты јашын бир гоча арвад җашајырды. Бу гоча арвадын ери ермени Саркисов олуб. Чохдан һәјатдан көчкүп. Анчаг арвад аринин фамилиясының «көз бебәйи кими горууб» салхалыбы. О ағыр күнлөрдө арвад жаңышыбы бу шүшләрдин ки, билмірәм, неч не билмірәм, мәни сиз бу шәһәрдөн көччүрмалысыз. Икиси де дејіб:

— Ай арвад, сөнә деји-долаашан жохдар. Сән миilliijät-ча җаһудисен. Даиши фамилияны, гал жаша. Кимин сәнинлә иши вар.

Арвад да дедијинин үстүндө дурууб.

— Жох... жох... Сиз мони бу шәһәрдән чыхартмаса, мән сизи ләзәтләрчәјәм...

— Ай сәнин...

Жаник дејиб:

— Елчин, кемәк ела кедиб билет алыб буны жола салаг. Жосса баш-гулагымы амараңаг. Кедиб арвад үчүн Днепропетровски ё билет алыштар. Нансы күнә... 19-дан 20-нә кечен кече. О кече саат 2-де арвад учмалымын...

Елчинде Жаник жаңар-жахаран о кече жолдашларынын бириндей машины көтүрүп кече саат 12-я иирими дегиге галмыш. Бакыдан чыхыблар. Ыара? Дүз аэропорта... Бир баша көркін негоза...

— Дедик апаратың һеч олмаса аерокассаја тојун. Арвад разы олмады. Арвадын башына көйдән жеке бир дап дүшәйди. Ики иккide кирич елеңиб тојумушду о кече. Онлар да кишилиже сығыпшырмайыб.

Елчин сөзөн чыханды ушаг аягыны гучаглајыбы:

— Паппа... папта...

Не дејиб, не дујуб, не көрүб бу баланын гәнд бойда шипшири, ағаппаг үрәзи... Ким билир? Елчин да фикир вермејиб. Келиң бачысында. Бачысынын оғулкүч истиәирмиши. Өспүб гучаглајыбы, дұз кими жалајыб чыхыб күчәзе.

Машыны Жаник сүрүб. Архада о гоча арвад, габагда Елчин ажлашиб. Сүрүблар дүз аэропорта. Жолда таңкларда уа-узә чыхыблар. Архадан бир танкын лұласи кириб машынын арха шүшлесіндән, чыхыбы габаг шүшлесіндән. Қүллелер дә жарыш кими. Жарышдан узаг. Жарыш көйдән жарыш. Бу күлде жарышты исе жаңалардан, бейірден жарыш. Машын гал хыб танкын лұласындан салланыбы. Елчин о дәғиге әлі голтугунда кечиниб. Жаник бир гадәр сағ галыбы. Оны жолдан кеченлар танысыбы. Бир гадәр жеткүрүп машындан узағлаштырыбы хәстеканаја чаттыргам искејибләр. Жары жолда да чаныны тапшырыбы. Габаг бағылы, арха бағылы. Жаник да котириб гоублар женинде Елчинин меитиник жанына. Аңчаг о гоча кепәк иса сағ галыбы. Інч бурну да ганамајыбы. Вассалам. Бу да бир сафтер. Бу да бир өлүмүн өлүмү...

Елчини апарып атасынын жанында, көнән гәбиристанлығда дағын еләјибләр. Дејиrlер куја о гоча арвад онларын жасына келип. На жеңи. Ики огулу о дүнија жола салыб өзү кезири. Саркисов фамилиясы да устүнде.

Фирәнниза халаса һәле да жатагда мәзү жумулу. Елчиндән хәберді жохтур.

— Дејә билмирик она... Нијә дејек? Үрәзи губарлы кедәр о дүнија.

Бөс бирдән аллаh елемәмиш о дүнија кедәндә оғул ону орда жер алтында гарышылајанда нече олар бу көрүш?

Нече олар о арвад?

Дүнијанын ең бәдбәхт мөрүшү. Аллаh һеч көса белә бир көрүш тисмет елемәсин. Елчин, гач о көрүшден. Жерин алтында танклар, күлләләр жохтур. Гач, Елчин, гач бу көрүшден. Экәр гача билсөн...

УЧ КҮНЛҮК ДҮЛКӨР

— Кимди бу дүлкөр?

— ӘЛИЈЕВ ХӘЛГАН ЙҰСИФ оғылу!

— Бу үч күнде иә дүзәндә билди?

— Тың өзүңе бирчә табут!

Іекүмә ана эзијјетлә, мин бир мусибаттә ики огул бөјүдүб... Хәлган, Тәрлан...

Кечесини күндиңизне гатыб, күндиңизнүү, күнүнүн ишпүүнүн, сезинчини онлара вериб. Кәдәрини, дәрдини ичине үйгүб. Тәки балалар бејіуб киши олсун. Бу торпагын кишиси, ийесе олсун.

Аталарап рәһметэ кедәни Іекүмә ана енин һәм кишиси, һәм анасы олуб... Ейин дајагы, дәреји олуб. Қозынүн ишпүнүн чекалиб, еңәк таҳыр. Ейекке кәзир, алгында лампа, үрәйнди бала дәрди. Бу дәрди чекмәмишиди. Бу дәрди де чекир инди. Не ағыр, не чөтин дәрди имши биле дәрди...

Тарланы евлендири, Халганы евлендиримәй имкан таппады. Ана торпаг чекди Хәлтаны агушунна. Ону өзүм евлендирачыјәм, торпагын алтында өзүм бејіудүб, өзүм евли-ешкиси елијаражыјәм, деди ону. Гәрәнфил адлы бир гучаг ал-гырмызын

кулла Хәлган кетди о дүніја. Ким билір, белкі о дүніјада нишанысы ела Гарәнфіл алды бир гыз олачаг. Соңра Хәлганың герәнфіл өвләлдәре дүніја каләмәк...

Бәләриңде дә күләндә бир деңгә гарә ләчекли гарәнфіл башыны дикиб жер ағлайырды...

Ана мәтбәхе кечди. Тәрлан гарәнфілләре баха-баха, мәзләри гарәнфіл кими гызыра-гызыра, гырыг-гырыг даңышмага башталды.

— Кичин гарданым иди. Аңғач адыјала, ишијала, эмалијала, елумуја бејүб кетди...

Хәлтан еле бил дүкән юч, сригакүн анадан олмупиди. Эл узатсан додгулдуғу ила, ая ол чатарды... 1969-чу ил... Отаслық кәсап, динмәсән, данишмасан һәлә көрпә Хәлтаның ағламаг сәссиң ешилдерсан. Қоңға чамаданлары ешаласен һәлә көрпә Хәлтаның пал-пальтывын тапарсан. Ежвандан ашагы баҳсан һәлә күчәдә Хәлтаның анадан одлуғу или көрсән. Одеј 1969-чу ил кедири күчәнән.

Сада бир пеша сечмиши деңгә: дүлкәр. Гапы, панчара, тахта дәшәмә, чакич, мых, балта, рәңдә за наһәјэт «табут». Үч күн дүлкәр ишлади, на гапы-панчара бағлады, на тахта јонду, на еваларни дәшәмә салды, из эмалли-башлы азине балта-чакич кетүрдү. Кетүрән кими да бу нашы, бу хам дүлкәра табут гаярткырдылар. Өз ениңда, өз бојунда бир табут.

— Неч бир аная адалән кәстәрмасин.

— Каш о табутун ичине мән гардашы кирәйдим.

Үч күн иди иша дүзәлмиши. Үч күнүнүн чүчүн дә та'тилде иди. На күн көрмүрдү. Ики айды әскәрлиқдән калмыши. Һәлә гарә чекмәларин дејәнәй топтуғундан кетмамиши. Һәлә белинде камәр, тогта жер варды. Һәлә алтында улдуз јанырды. Чиинләрендә пагон вар иди. Һәлә әскәрлиқда олдуғу кими амрә мұнтази, күлла сәсина, танк нәфисина аяла сыйрағай галхан иди.

О жеке да гырх једди санијәз артыг кејимли-кечимли гапынын ағзында иди. Гардашы Тәрлан да бејүндә. Ана үреји иңә дүйбумш.

— Кетма, — деди.

Калин исметија, абрыла габагларын кәсди. Кесе билмадилар ахыб-чошан даг чајынын габагыны.

Тәрлан деди:

— Ана, танкы габагына кедирәм. Оғлум олса адымы жарсын. Гызын олса веңүнүз биләрсиз.

Хәлтан деди:

— Ана, мән дә танкын габагына кедирәм. Кедиб Ңәзи Асланов кими ад газынб қаләмәжәм.

О хүчү, инд олсун ки, бу икى чүмлени веңүмдән уйдурмамышам. Оғуллар белә дејіб евден чыхыбы...

Тәрлан гаяждыб калиб, Хәлган калмајиб.

— Мәним де гаяждыб калмајим тәсадүф олду. Эввәлча икимиз де бир жерде идик. Устум үза газ балону атдылар, көз көзу көрмүрдү. Һамы түстүдән уфулдајы, есқүрүр, кемәк истөйирди. Бу арада Хәлтаның сәссиң ешилдим: — «Көзүнүз өвмажын, мәләнүз өвмажын, даңа барк ағрышынгы!». Эсқәрликтә химик слобу. Билири бела шөләләри. Вессалам. Бу онун сөзлери олду. Соңра бир биримиздән аралы душшук. Онының устуна күләләр яғды. Бизимса устумуз дубникала калдилор. Биркүрајим дајди... Аллан-аллан... ела бил зарбәден мых кими кирдим жер. Ева сары көтүрүлдүм. Көрдүм далымым көліләр. Мен он алдын астанда, онлар бир алдын атырды. Кирдим блока... евимиз икимин мәртбәзәдэйдір. Элミニ зәңкә чаттыра билмәдим. Көрдүм ардымча галхырлар. Теләм-талаасик галхадым дәрдүнч мәртбәзә. Орда ушаглар чох иди... Хәлтаны иса соңра ушаглар деди ки, јарайыбын апарыблар хастәханаја... Столун үстүндө фамилиясыны дејиб, — Элијев, аңчаг адымы дүз демәјәз елум аман вермәйб. Хәлтан азәзине Салхан дејиб.

Ана еңајын алтынан көз яшларыны сила-силе:

— Бу ад-фамилияны дефтәрда охујан кими дедим нә деирсиз дејиб, бу мәним баламды... бу мәним баламды!!!

Бу да бир өмүрүн жер үаңда ахыры. Ахыб-чошан о даг чајының дәмир-бетон бәнді. Йығылыб-йығылыб су. Вә чекүб, нонуб тырттыллардан чадар-чадар олмуш торлагын алтына. Ана торпаг, гору, мугајат ол бу бүллүр кими тәмиз, сағ булаг сууңдан. Белкә на вахтса, һәрданса ҹаглајыб, гајиајыб чыхағат...

* * *

МӘН БАШЫМЫ ГАЛДЫРАЧАҒАМ!!!

— Кимди о башымы галдырын?
— ҚУСЕЙНОВ НӘРИМАН ВӘЛИ
оглу [1975]
— Башымы галдырып нејләди?
— Тагг... тагг... тагг...

Мәңтәшем Салжан казармаларында икى јол о жана даңа көзәл, даңа меңтәшем «Н» нәмрәли бир һәрби түсис яерлешири. Һасары ярлы-јарашигылар... Дәмир гапылары берли-бәзекли... Іллардың күзү кими пар-пар парылдашыр... Ағачлары жамашыл... шүмал-шүмал... Гапыла дуран аскерлери о жана галсын... елларнда ел көзәл туғенқилер зар ки, тамашасына адамдан алғас бир чут көз да истијир... Чанымыз гурбан бу парылдаш туғенқилера. Бу ярлы-јарашигылар насарлара... Бу берли-бәзекли дарвазаларда... Чанымыз гурбан бу гапыда дајанан аскерлера.

Бу гапыдан көлиб кечен чиңни улдузуларын елә гапынын жаңындача гөлбичи бир нечэ есләри вар. Башшарыны галдырып бахандың ез лаплагары да душшур... Еїваллары, гап-пәнчәрәләри дәмир тордан. Ичәриде ипәк түл жөллөнүр, тәлдә дәмир түл. Ханым-хатын евләр. Еїваллардың чыкыбы ашыңында баханда аягатыларынын сидили жерде, гапшыларынын кандарында, лап туғенқилерин лүләсиле үзбәүз «кешагонду» лар вар. Тојут һинни бојда. Некер сөвләр, гуллугчу евләр. Бир байру үстә әйлән комалар. Варал комалар, хәрәнәк төвлалар. Кече соңра гадәр дашлы-бетонлу дөгтүзмәтбәләрә бахыбың һәсәд апарыр. Бирчә кечәлијә дә олса бу комалар о мәртәбәләрә галхыб

јатмаг, ујумаг истәр, ордан шәһәре баҳмат истар. Олмаз... ханынын хан жери вар, нәкәрин нәкәр жери... Оңмәртәенин өз жери вар... сәнин кими алчаг команын вә жери. О жан-бүтән жан елијәрән, иж верир, үфүнат тохујур, деңиз күрүүб аттарлар сәни. Кирижіб оттур. Башымы да јухары галхызын баҳмат...

— Мән башымы галхызын баҳчагам. Қарәрсән! Ким иди буну дејен? Бу сәс-нардан калди? Илаһи... Мән бедбәхтиң ады Вәли. Өзу дә Вәли кими о гапыца-бу гапыда. Вәс мәним оғлумда бу чесарлар һарданы? Багышла мәни, Вәли. Өзүмдән дәндишырам. Гырх жашым вар. Нә гәдер адамлар көрмүшәм, языглар, фагырлар көрмүшәм. Ишанын ки, Вәли кими фагырыны ичиндан, чөлүндөн да фагырын бирин көрмәмеппәм. Бу адам елә бил аяг үстә дурмагына, дүнија хырдача көзләриле баҳмагына кора, али-голу олдугунна жөр, бир созлә, гуруучы нағас алдырына көре санси кимсәс өзүнү борччу саяыр. Јолдан етәне до буна көре тәшкүр өләмәк истәјир. Тәшкүр өләмәк истәјир ки, Вәли бу дүнијада һөлә көзиз, дөланыры. Тассыру өлејин, бела бир фагыр адамынын евини: ...Елә бир евин пәрделәри онун чијинидәдир. Чекилес учулчак. Јол евиндән һұндырдур. Һәјат ѡлдашы рүни жәсте. Үч ушаг: ики гыза, бир ғыза...

— Гадан алем, биңдә хөрек бишкүр. Өләмәк дүшәнни тәкүрәм бу столун үстүнә. Жејәнниң жири, галаныны да талдајыр ушаглар...

Бела бир ағрылы, ачылы комаја [аллаһа гурбан олум өзү билан масләнётти] олмазын мүсебит, чөклиси мүмкүн олмајан бир дәрд де көлдә. Огул баласыны итириди Вәли...

— Чох дил-агыз елејири бу ескерлерде. Ахырда вурдулар ону.

Ады Нәriman иди. Жанварын он иикиси он беш жашы тамам олмушту. Иңди-иңди фагыр атасы архасында дајег һинс өләмәјән башпамышы. Олмаз дејиб Нәrimanы да чәкдилер архасындан.

— Зилләтән бөјүүб о ушаг... Ана һәвзәши, ана суду көрмәиб. Бир хөш күн көрмәиб. Жер нечэ елдү. Көрпәкен елсайды һеч мени бу гәдер жаңадырмазды.

Нәriman мәктебе мәдәнде, мәктебден көләнде атасы уағдан дајаныбы оғлунун бой-бухунна таташша елијәрди. Сыныг-салхаг чәпәрләри бояннан өлчәрди: Бөјүүбүм Нәriman, яколибми Нәriman. Истәрди ки, бир күн Нәrimanын дамағында бир сигарет корсун... Көрбү сезинисин... Киншилиш мәнни балам... Додагы түстүүлүр десин. О күн көрмәди Вәли. Вәли ону көрдү ки, киши баласынын гарынын түстүүнән дoldурублар.

— Касынан фагырын даши көйдә наырьлар, дүшидү башымыза. Мен нија сағ талым билмirm. О кече о гыргынын ичиндан сәнәртән ушагы ахтармышам. Бурнум да ганамајыб. Ёткын көрүблар ки, мән елә аяг үстә елүйем.

42 нәмрәли мәктебдә охууду Нәriman. Сәккизинчи синиф-дә. Иккى дафә кетдим мәктебина. Мәктебде ескерләр вар иди,

ичари кирмедин. Аңчаг гајыданда елә бил кимса архадан сәләди мани. Чәнуб баханда панчареда узүн көрмәдий Нәrimаның сифтитин көрдүм. Құлумсөйл ал елејирди мана. Нәес дейрид, аңчаг ешитмадым.

— Ман да һәр кечә үхуда көрүрәм ону. Өзүмү багышлаја билмірам ки, нең олмаса шашынын гурчы нағасынә дә олса чата билмидим. Бир да истиеридим дә догма кандында Төвүзүн Хатының кандында басдырым ону. Олмады... Она ебі жох, тобри һүндүрдәли, ордан көрүнәр Төвүз.

Төвудан Шүкүф нәнеси көлмешди. Қазаларни сыха-сыха дил-атыз елејіп деди ки, огул, маним бир ханишим вар, ону да яз... яз ки, а Нәriman, бәс сан дејирдін бејүйб диш нәкими олачагсан, инәнә діш гаражасын. Нә олду, инәни дипшиш сојуб кетдін?

Баçылары Камала, Вафа бузушуб отурублар. Нейләсилдер, гардалар итиран баçылар баçының нараның күлүн тексүн...

Бир стакан чай сүзүмшүдәр. Богазымдан кечмәди. Баçышла, Шүкүф нана, баçышла Вөли гардаш, баçышла жыны баçылар. О чајы ичмејә мән һәлә гајыдачагам.

Тахта да рвазаны ачыл бола чыханда тігәрә-тітрејә Вали да чыны ешиши. Гулгүру алларни уздыбыз алими туруду.

— Баламнан язан әлини түрбән, — деди.

Ишыгыда Валиде дигиттан бахадым. Алгамадан бузушуб жумат да демүшүшү. Оччуна албы сыхсајмын, инан ки, бир киля сују чыхмазды. Аңчаг жөзлеринде ишың вәрдү. Мираври бойда ишың. Икимен да узајола чыханда ала гапыда дурган али тұфандыл эскәр наденеса горхуб түфенкарьшың кечиб о жана кетди.

— АЛЛАР СӘНД СӘВР ВЕРСИН, ВӘЛИ...

Бир күн ортаболу бир гыз мәнән утана-утана бир мактуб вәрди. Деди Нәriman нағындасты. Хошунуз көлес истифада елејреоз... Хошум көләди.

«Беч жадымдан чыхмаз. Ф. Көңчарлы адына ушаг китабханасы наездинде «Канч мұхбиirlәr» ва «Фидан» әдеби бирилі жарадылышында. Бизиз мектәбдә ора б әзфер көдирдик. Мән, Мәммәдовна Елнара, Аллаһвердиев Видади, Өлијева Есмира, Нәriman вә баçысы Кәмала.

Бир күн хәбер калди ки, чұмә күнү «Коммунист» нашриятында кедәчәиж. Қамымын сөвіндик вә тоғын олунмуш вахтда китабханын габагына топқылыштыг вә «Коммунист» нашриятына кетдік. «Азәрбайжан пионери» газетинин амакдашлары илә көрүшчәкдік. Газетин редактору бизимлә бир аз сенбет едәндән соңра бизә деди ки, мәдени, о бриг оттега адъының, фамилияның жаисындар. Биз дә сезиндик. Адымыз газета душашаққын ахы! Һамымыз ичари кирип бир-бир адъының жаздырмата башладыг. Невес Нәrimana чатанда адъының жаздырмады. Деди ки, «чох бејүк иш көрмушшам мәкәр?». Дүзү, һамымыз она тәаçчүб еладик. Биз ондан белә сез көләмез-

дик. 1—2 күн соңра һамымызын ады газетда чыкыды. Бирча Нәrimandan башга.

Ман илк дафә Нәrimanын елүм хәбәрини газетден охудум. Лакин дагит билмәдим ки, наңсы оғландыр. Чүнки маң онук адымы билмидим. Соңра мактебимизде охујан Елизавета көрәнде сорушдум ки, «бәс һансы оғландыр елән?». О, маң дагитили иле дејәнде өввәлчә икәнмәдим. Лакин һәммәң мүни онуна бир синифда охујан гыздан дәгит өзөннәнда дүниә көзүмдә гаралады. Чүнки бир неча күн бағыт мән нашрияжатда олар нағисаны хатырылыштым. Үрак елә бил һәр шеji билирди.

Нәriman җанварын 19-дан 20-а кечән кечә аташ сәсларини ешидиб күчәје чыхмашы ки, көрсүн кечәнин бир аламинда Советлар өлкәсіндө күмдир атш ачай? Гој бәзи үзүннәргә кишилар 15 жашыны бу шағадан бир аз да олса гејрат көтүрсүнләр. Чүнки һәмиш мұдһиши кечәдә мән нәзәрдә туттагум кишилар өзләре горхудан ичари кирип, арвадларның хәбәр көтиримек үчүн күчә жаңа көндеринде Нәriman езү мәрд-мәрддан күчәје чыхмаш вә чыхан кими дә намард дүшмәнин құлласынин гүбәрдән олмушы.

Ман инди баçша мактәбда охујадар. Лакин һәмиша 42 немәрәли мәктабин ушагларыны көрәнде Нәriman нағтында сорушурам. Сорушурам ки, мактәбда мартын 2-де гырх мәрасими көчкөндилизми? Нәrimanын хатырасын абедиляшдирмәк учун хатыра музеји дүзәлдирсисизми? Чаваб верирләр ки, «Мудирийәт неһ жоғамда ки, 40-ы чыхын, шәккүн көтүрдү. О ки галды хатыра музејина, кәрәк она да мудирийәт көмәк етсисин. Биз еламак истиарип, дејирләр ки, олмаз, синиф жохдур». Нә билим на...

Бела сеззәрди ешиданда эсабилашмайб нејләјасен? Чүнки Лариса Мәммәдовның бир вахтлар охудугу мактабин җанындан кечәнде бир нең пакыллым түтүр. Она кера ки, Лариса-нын хатырасын абедиляшдирмәк учун 134 немәрәли мактәбда 40 мәрасиминде еңсан вердилер, молла чагыртдырып јасин охудтурулдар, мәктәбин габагыны құл сапдилер. Нәrimandan етру исе... Дејирләр, балка бунук учун дә даýылдыр етмак лазымыдыр, дејүшкән олмаг лазымыдыр? Не иса...

Мән Нәriman Вали оғыу һүсәнөн нағындақы кичик хатыра изәнде калған мисраларла, յарапалардан ахан ган иле баша вурмаг истиарип.

26-ли мактабин X «а» синиф шаки рәдi ГАСЫМОВА ИЛНАЛӘ.

БИР ГАРА ПАРТА БОШ ГАЛЫБ

— Кимин партасы?
— ИБРАИМОВ ИЛГАР Р.
ШИД оғлунуң.

Бакыдағы 167 нұмрали мектебин једдінчі синфінде бир гара партага биш галыб. Бир гара партага шакирдікін, чан-тасыны, дефтер-китапты итири. Бир гара партаның мезу гашыдадыры. Наны бу шакири? Вәлке дарсінің чаваб бермөжет тақтағында чыхыб? Вәлке мисалы, маселесі чөтінің, нағыл елеңде билдір? Наны бу шаша, наны бу шакири? Бу на геренфілдердің дүзүлдүр гаптара партаның үстүнде. Вәлке ғарышызы галстукудур?

Дөх, гара партага, бу ал геренфіллар ахтардығын, көзледін шакиридин ганаидыр. Ләчәк-ләчәк сузуулуб үстүнде. Индінче мүзгілім көзінек журналы «Жаһаңаң». Бас бу шаша наны?

— Ибраһимов Илгар Рашид оғлу.

Синіфдан сас чыхымы. Мүзгілім бир де тәкірар едір:

— Ибраһимов Илгар Рашид оғлу.

Арха партада бир гызығызат титре-титре, көврөлә-көврөлә аяға галхыбы тырығырын көлмегелерле чаваб верір:

— Ибраһимов Илгар Рашид оғлу. 20 жанвар 1990-чы илде фачаэлді суратда нағлак олуб.

Синіф сүсүр. Намы аяғ үсте, намы Илгарыны хатирасини жад едір. Тәкір гара партаның белі сыныбы деје аяға галла билдір. О гара партага да гара жанварын гурбаны олуб пар-

чаланып, дағылыб үзүста синін деңгемасине серілір.

Илгар да о кече гара асфалтын үстүнде беләчә үзүста сәрілмишди. Бапбалача үрәйнә бапбалача бир күллә дејишиди.

Еәдә исә Илгарының бачылары — Алла жә Себінә онун албом-ларының вәрәгеләйр, йылдыры марқалары жестрир.

Илгар отағының бүтүн диварларына көсіп машины шекилері жаңыштырыб, рәнжөреним машиналар: «Волга», «Победа», «Мерседес», «Жигули», «Запорожец».

Гоншида бир әмнин «Запорожец» машинын вар иди. О кече гонппаша машина Салжан казармасының габағында толлашашалар үчүн одун жығыб апарырды. Илгар да бир гучаг одун көтүрүб машина аjlәшши.

— Әми, мән де кедирам...

Көнді... Анасы алинда жуң көнәні күчәје чыхды ки, Илгары көниндерине, сојуг олар. Илгар артыг жох иди, кетмишди. Жуң көнінк ананың алинде галды.

«Запорожец» танкыларын ардынча кедири. Илгар үчүн марагалы бир мәндерде иди. Танк көрмәсендеш шаш үчүн, танк бејүк бир нағыл иди. Өзү да билмирди ки, бу соң горхулу бир нағылдырып. Ве бирдей бу горхуду нағылдан күлле сөслөри ешишилди. Нәрәбір тәрәғөгачы. Илгар гача билмәди. Машины зәңділ. Илгар исә бејерү үтсә жыныбын чалалады...

Анасы Катя хала ешидән кими евден башынчыгүү күчәје чумду. Рашид дајы да даңынча чыхды. Лолда аскерлер табагандағы көсіді. Катя хала русча нәсә деди, аскерләр бир гадәр сактапшылар. Аңчаг Рашид даынның жахалыбын саҳладылар. Катя хала деди ки, тохунаңын, о мәнним аримдир. Ушағымы вүрзусын охтарып.

Ескерлердән бири гаяйтты ки:

— Биз ушағы вүрмүруг.

— Нече вүрмүрсуз? Вүрмүсуз ақы.

Ескерлер газабланылар.

— Эллэр жұхары Өзү де гаяждын дала... жохса...

Жохса нә?.. Жохса нә?..

Катя хала Рашид кишиүнән кор-пешиман кечеңнән гаяйттылар дала.

Еәдә Илгарсыз отурамы биләрдилар. Дерд диварын арасынан сәнбәра кими чапаладылар. Сәнбәра кими вүрнүхдулар, аңчаг да сәнбәра кими чапаладылар. Сәнбәра көзү ачығында дарвазаларынан о жаңа кеде билдірдилер. Сәнбәрнің көзү ачығында кими чыхынчылар. Хастажайна кими гыса болар дараламаңа күчкаларда кечиб, насарлар ашып, бачалар долашып калиб «Семашко» жаңылар.

Жаралыларда, өлүләрде баҳмага наебба иди. Рашид киши бу жаңында, чо наеббәрде дајамнышды. Аңчаг белә бир наебба көрмәшиди. Наеббә жаңа дурду. Баласының үзүнү көрмәде. Дәрд көрмәшиди. Наеббә она чатанды көрдүүнү көрдү. Өсү де аяг устуңдегүү!

ЧИЧЭККІЕР МӘНИМ КИМИ СОЛМАСЫН

— Инди-инди көзүмү ачыб езүмә калирәм, огул. Инди-инди инанырам ки, Илгар жохду. Бу вахта кими еле билирдим дөрөздөдүр, бир аздан жөлий чыкчаг.

Бу дәрс гара олду. Узуң олду. Соңсун олду. Бу дәрс о дүнија айани бир сојаңет олду Илгар учун.

Бүтүн гоһум-гошту, гоһум-траба Илгардан данышыр. Қамы дејир ки, мәжтәс галмалы ушаг иди. Бирийнен дүнгесіндеги далашибазды, Велосипеди вар иди. Ким нара ѡолла-јарды о дәгиткө кедарди. Чох ранат ушаг иди. Пиргуулуг иди.

Евлариңда оланды Пироглан адлы ушаг она ше'р жазыб кеттиришиди. Анасы ағлаја-ағлаја ше'рлері вериб деди ки, ону Илгарының жазысына өзөв еле, хәниш едирам.

Илгар Шәйиңдер хиабанында талеба Үлви илэ жаңбајан дағы олуунуб. Ше'р да икисине жазылышиди. Даңа дөргөсү Үлвије мұрачиәттә жазылышыды:

Илгар да кичик гардашың,
Сен онум да гејдюна тал.
Ойнучтагыны сыйында,
Она тәзә ойнучат ал.

Кечалар сојуг оланды,
Багрына бас, гоңупча ал.
Ана, дејіп оғланаңда,
Сар голуну бојунча ал.

Сағ ол, Пироглан! Катја хала ше'рини Илгарын албомларынын арасында гојду. Албому да дивардан асылмыши шекилләре сөйкәди.

Жүзे гәдәр машины шәкли вар иди. Чүрбачур техника. Аның бу шекилдерин ичинде танк шәкли јох иди. «Запорожец» вар иди. Эзик-үзүк. Ган рәнкинда иди. Бир күн калар «Запорожец»ин голуна мүч көлөр, танкынын устүнә јеријиб азыб кечар ону, Илгар. Сәнин гисасыны о гара тәнкдан алар.

Илгар... Қалалыксә 167 немрәлү мәктәбин 7-чи синфинде бир гара партаның көзү жолда галымб. Ыер саңар чантай, дәфтер-китабын азызине үстүнә гырымызы гәрәнфилләр сәптилір.

— Қалалық өзүнчүлүк?

— МАММЕДОВА ЛАРИСА ФОРМАНГЫЗОВА
МАН ГЫЗЫ. Омурзак 7-чи синифта
жады бир шакире.

Лариса һағында чох жазылыбы, чох дејилиб, чох ешитмисиз, шеклинин, тәбринин, көрмүсүз. Оның һағында жазмага башлауда мен де чох фикирләздім. Нече едим? Нардан шашының жанына кетсөн көзлөрін жаңар.

Ларисанын докулууб бөјүдүү, көзбі долаштыры, сыйыг жедији, шылтагылыг еләдүн, сонра да «яландан» узаныб еләдүү ева, оталларда баҳмага һөр көзүн иши дејил. Мен оз көзүмү жаҳшы танысырам.

Хәстеханаја, ағылар ичинде говорулан Фарман кишинин, болу бир бойда көзделән атанына жетмек жарадалары гопарыбы, сонра да оттуруб ахан гана тамаша елзәмек үчүн көрөк гинеси оласан. Мән Ларисанын охудугу мәктәбән зәңк еләдим. Сорушдум 7 «Б» синфинде «Азэрбайжан дили» дәрсүзү вахтдым. Дедилар һафтиния бешинчи күнүн саат бешдө. «Азэрбайжан дили»ндөк дәрс дејөн Елдар мүэллимдән сорушдум:

— Қалмак олармы сизин дәрсә?

Деди:

— Бүйүрүн, көләјирик.

Нәфтөнин бешинчи күнүн апрелин 13-нэ дүшүрүү. Ведалик-ла, дәфтерчамә гөjd еләдим:

• Апрелин 13-ү 1990-чы ил.
Төфиг Үүсейнов адына 134 нөмрөли рус мектебинин, 7 «в»
сinfиинең «Азэрбайжан дили» дарсніңда олмалыым.

Ниже тарих, әзірлеу жөнүлдүрүлгөнде
Бу сұалы мән өзүмдөзүм көрүп берилді. Бурда нәр жаңын өз
чавабы вар. Мән өзүм өзүм аз ғана жаңын өзүм көрүп берүшінен көрүп
ицимді гијаттама да жаңын өзүм.

13 апрел, Мектебе кетмәмиштән габаг Шәһидләр хијабаны-
на қолдым. Ларисаның тәбирилә, шеклилә үз-үзә дуруб сөн-
бет еладым.

— Салам, Лариса...

— Салам...

— Нече жатысан гызыым, сојуг олмајыб сәнә?

— Жох, торпағымның истидири...

— Үрәйин нечадир???

— Жакшылы, дејүнмүр даһа...

— Дүнен үрәйинде дајен күлләни көрмушам...

— Нейнадин она?

— Түпүрдүм үзүна...

— !!!

— Ағла ма...

— Нардан билирсан аглајырам?

— Гәбрин титрејир. Гәрәнфилләр асир.

— Гәрәнфилин бири дүшүб көлиб лап жаңыма, синемин
үстүндәди.

— О күллә жериндән битиб, гызыым!!!

— Ола билер... Бајырда жаңды?

— Нәз...

— Арачлар чичәк ачыбы?

— Жох...

— Нија?

— Сәнә жас саҳлајыб бу жаз.

— Женә ағлајыран?

— Жох... аман жадымда дүшдү. Нәр ил бу вахты мәнә күллү
сағағы тикидириди.

— Жена тикиб катириб гызыым...

— Догрудан?

— Нә... сарып гарәнфилләрин үстүнә. Мән жедандын сонра
көтүрүп кејиндерсөн.

— Атамдан хабарин жохду? Оны жуихуда көрмүшәм бу кечо.

— О да сени бу кече жуихуда көрүп.

— Догрудан? Бас гардашты нема?

— Нәр күн шәклиниң ептур...

— Мән да ону ептурам...

— Лариса, билирсан инди нара жедирәм?

— Нәра?

— Сөнин мектебине.

— На жаңышы...

— Билирсан бу күн һансы дәрслерин вар?

— Нә... Тарих... Риазизият... Рәсм... бир да Азэрбайжан
дили. Мән дә жедандын сәнинде. Анчаг дәрслериме назыр
дејилем.

— Чантан ки, бурдады, нијә охумамысан?

— Билирим на кечимиши...

— Истоңорсан чанчаны апарым мектебә...

— Жох... гој жаңымда галсыни...

— Ушагларда на дејим сондай?

— Салам де...

— Бас мүаллимләринге?

— Денен мәнә гајыбы жаңмасынлар.

— Ичәзә жерирсан кедим?

— Кет, кечикарсан... Сонра мүаллим сөни синфе бурах-
мас.

— Саг ол!

— Сән да саг ол... Парта маңа салам де...

Хијабандан чыханда көзүмдә бүтүн гәбирләр титрејири. Бүтүн гәринилләр асирди. Бүтүн гәбирләр ағлајырыдь. Ајағы-
мын алтында жер гачырды.

134 нөмрөли мактаб:

Дәңгизде ушаглар гачыр... Пияләкәнләрле ушаглар галхыб-
енир... Диггетле баҳырлар. Онларын арасында Лариса жохдур. Ушагларын сәс-күй, күлүш, дәнешшығы мактеби көтүрүб
башыны. Диггетле гулаг ассырам, сиңарын ичинде Ларисаның
сәси жохду...

Дәңгизде дивардан Ларисаны шекли асыльбы. Ушагларда
баҳыр, мүэллимләрле баҳыр, мәнә баҳыр... Гәриба баҳылары
вар.

Зәңк чалыныр. Һамы синфа жирир. Ларисадан бағша.

— Ай ушаг, көлиң кечин синиф, дәрс чөдән бағшылым...

Лариса жаңында жохду. Шәклиниң баҳыбы өзүм үрәјим-
де дејиром:

— Лариса, кал жедек сәнинде синифа...

Мән кечирәм, динчар Лариса галыр дәңгизде. Синиф гапы-
сыны ачан кими баҳыб көрүрмән Ларисаның бу шекли мәндән
габаг кечиб аялашиб партасында. Устуңга гара ертүк салыб.
Ичи гарәнфил долу күлдан да габагында. Ушаглар салам
верирем. Ушаглар хорла саламымы алыр. Көзүмсә Ларисаның
партасында, Ларисаның шеклиниңдидir.

Һамының габагында дафтер-китабы. Ларисаның партасы-
нын үстүндеги исес 696 нөмрөли шәхси иши...

Табашири көтүрүп жазып таҳтасына дөрд чүмлә жазырам:

1. Лариса нечә гызыым иди?

2. Лариса маним жадымда нечә галым?

3. Ларисаның ачы сезү.

4. Ларисаның ширин сезү.

Ушаглардан хәниш едірәм ки, нәрә бир ағ вәрагә бу суаллара чаваб жаңы мәнә версии. Әйүм кечиб Ларисаның шәхси ишини вәрекләзірам. Ушагларса суаллара чаваб жаңмага башлајыр.

Ларисаның шәхси ишинде сәтирләр:

1984-чы илин сентябрьдан биринде биринчи синфа кәлиб...
Гүмгәтлері: тасвири инчәсәнәтден «5»—«4».

Гардашы вә көлінчижи үчүн палтар тохумасын жаңымда дүшүү.

1987-чи илдә пионерга гәбул олуунуб [Шакилларинда галстук көрмәмішем]. Бурахымыш дәрслерин мигдары: Ери биш галыбы. Бунда соңра илләрдә де биш галачағ.

Азәрбайжан дилиндеги алдыңын гүмгәтлер: уч... дерд...

Ларисаның шәхси ишини бағлајып үстүнна күл гоуурам. Ушаглардан вәретларының, сағоллашып дудаева көлирәм. Отурууб тәк-тәк о ағ дама-дама вәрекләрдә жаңымлыши чүмләлери охуурам, охуурам ва олдугу кими де сизин үчүн жазырам:

Сандул Тана

7 «в» синиф.

Лариса неча гызы? Лариса мәним жаңында неча жаңы?

Лариса была моя близкая подруга. Тихая, отзывчивая и добрая девочка, была Лариса. Она сидела со мной, по парте. Ей было 12 лет. Лариса была хорошей подругой, ни с кем ни сорилась, а наоборот со всеми дружила. Такой была Мамедова Лариса, и осталась в моей жизни.

Ни разу Лариса ни сказала плохого слова, со всеми она говорила мягко, спокойно. Ласковые слова всегда были в Ларисиной речи. Она очень любила маленьких детей, и дома помогала своей маме. Лариса погибла смертью, которая пронесло сердце Азербайджанского народа.

7 «в» Киселёв Алёша.

1. Лариса какая девочка.

2. Какой она осталась в моей памяти.

Лариса была тихой стеснительной девочкой. Она стеснялась разговаривать с мальчиками. Она была обидчивая девочка, иногда стеснялась отвечать у доски. Никогда ни говорила грубых слов. Она осталась в моей памяти скромной, тихой девочкой, даже немножко доброй. Она всегда в моей памяти.

Гулиев Заур:

1. Лариса какая была девочка?

2. Какой она осталась в моей памяти?

1. Лариса была тихая девочка, хорошо училась. Она была очень отзывчивая, добрая.

2. Мне кажется не когда я не забуду Ларису. И когда я со своими товарищами и классным руководителем, нам трудно было смотреть на ее могилу. Читая газеты я много узнаю про нее. Я не могу много написать про нее, так как я Г. З. новый ученик. Она останется в моем сердце на всегда!!!

Рудакова Ирина:

13. 04. 90 г.

Лариса неча гызы? Лариса мәним жаңымда неча галыбы?

Лариса училась со мной 6 лет в школе, и была моей близкой подругой. Она была тихой, скромной, застенчивой девочкой. Как товарища она была очень отзывчивой: часто я обращалась к ней за помощь и она никогда не отказывала мне.

Ещё в детстве я с ней дружили в садике. В классе она была тихой, всегда в стороне. Училась она плохо, но не смотря на это у нее была очень добре сердце, хороший характер. Она никогда ни с кем не ругалась. Горьких слов я почти от нее не слышала, единственное слово было «отстань, не кричи на меня».

Она часто говорила, что у нее теперь есть сестра. Что она будет со своей маленькой сестрой всегда играть, что очень любит её. Но случилось горе, которое потрясло сердце каждого человека. Нам всем очень больно и горько видеть на могиле и игрушки, ранец, фартук.

Лариса всегда останется жить в моем сердце.

Садыхова Нарминә:

1. Лариса неча гыз иди?

2. Лариса мәним жаңымда неча галыбы.

Лариса сакит вә жаңы гызы олмушду. О, неч киме пис алемамишди. О мәним үчүнчү синифда жаңын дост олмушду. Биз мектуб бир-бирине жаңырды. О мәне вә шәклинин вәриб. Соңра би аյылдыгы, аңчаг онун шакили мәндә галыбы.

Лариса мәним жаңымда очу жаңы гызы галыбы. Ахы о, нејиңбىл!

Ларисаның эн ачыг сез иди. Деирди ки, «Мәнә кылымыра!».

Ларисаның ан ширин сез иди: чох сағ ол, дејмаз. Она хамсы деирди ки, сан уруссас. Ола сох ачыг иди. О, деирди: «Мәним атам азәрбайжанлыды, мән дә азәрбайжанлыјам!!!» Лариса һәмиша мәним үрәмдә жашыячаг.

Эфандијева Афет:

1. Лариса нечә гызыјды?

2. Лариса мәним јадымда нечә галыб?

Чава б:

Лариса жакшы гызыјды вә сакит иди. О, сох кери галырды дерслеринен, анчаг истејирди ки, нечә касден дәрдөн кери галмасын. Мәммәдов Лариса чоң жакшы пинанинода ојнајырды, жакшы охумагы билирди, чәкмөзи билирди. Вир адам она бир сез дејәнде, о ўенү кери гојмаја, о адама еж сезүнү дејирди. Мәммәдов Лариса дејәндо ки, мәнә шакил чок, о төз сезүз чекирди. О, сох жакшы шекил чакирди. Дүзүү, о, азарбајчан дилинчох жакшы билмиди, амма мән она көмөк еидирдим. О, адамларни сезлашириди.

Баху бу гөдер мән Ларисадан билирәм.

Фейзуллаев Джамиль:

1. Лариса неча гыз иди?

2. Лариса мәним јадымда нечә галды?

Лариса жакшы вә сакит гыз иди. Лариса һамы достлуг еидирди. Лариса сох меңрибан гыз иди. О бизим группада охуурду. Она сох чатин иди Азарбајчан дилиндә еркәймәк. О мәним јадымда галды. Мәнә сох чатин онун шаклине бахмага.

Маммедов Рамиз:

Лариса нечә гыз иди?

Лариса меңрибан гыз иди. Меңрибанлыгыны һамсы билирди.

Лариса мәним јадымда нечә галыб?

Лариса мәним јадымда сох үреzi ачыг вә меңрибан гыз иди. Мән бир дафә русс диличүн тәмәз дәфтери јадымдан чыхардыштым. Неч хәм дә јох иди. Амма о мәнне жакынлашыб дәфтери узадыб деди ала иштәд. Мән дедимки, сабаң көтирам. О деди ки, лазык дејил. Мән сох сағол дејиб кедиб јаздым.

Ларисаның эн ачы сезү?

Ларисаның эн ачы сезү дурак иди.

Ларисаның эн жакшы сезү?

Ларисаның эн жакшы сезү спасибо, пожалуста, извени, прости.

Шихалијева Фидан:

Суал

1. М. Лариса нечә гыз иди?

2. М. Лариса мәним јадымда нечә галыб

3. Ачы сезү.

Чава б

1. Лариса сох сакит вә жакшы гыз иди, дүзүү о сох ваҳтавар десларинден кери галырды, анчаг муна баҳмајараг истејирди неч кимдан кериде галмасын, истејирди һамы кими о да жакшы охусын.

2. Бир сакит гыз ичи.

3. Мән ондан пис язмаг истәмирам, анчаг о сезү қулаш-дирмәзи сөвирди.

* * *

...Ушагларын, синиф јолдашларынын бу чүмлаларини көдіп Лариса үчүн да охудум...

Күллөр құлур, габир құлурдү... Ларисаның гәбәсіниндиңден чичәк ачмысы. Сөвирнири ки, синиф јолдашларынын јадында жакшы гыз, жакшы дост кими галыб. Оны һәмиша хатырлајағаглар.

Гәбринин үстүнде битэн гәрәнфилләрден дәста бағлајыб синиф јолдашларына көндәрди.

— Бајырда јазды?

— Ың, Лариса...

— Ағачлар чичак ачыбы?

— Іох Лариса, бу јаң сәнә јас сахлајыр.

— Денән гој ағачлар чичак ачсын. Чичәклөр јазыгдыр.

— Өзүн денән Лариса, мән десөм инанмазлар.

— Ағачлар, чичак ачын... Чичәк ачын... Чичак ачын...

Чичәклөр јазыгдыр... Гој чичәклөр мәним кими генчәдә солмасын...

* * *

АЛИЗАНДР ФАИҚ тол пакттар бу
мәнисінде тулагасынан жорулғасы.

Мартын б-сы иди Файқ учүн гырх веририлдилер. Ел адәти-
дир. Таныш-бапшишлер, гөнум-гардашлар жыгымышды. Намы
Файғдан дејіб-данышыры, намы Файғи жада салырыды. Чөлүндән,
иңиден жаңналар вар иди. Од тутуб алышанлар вар иди.
Көзләрі, дизләрі гызыранлар вар иди. Аға демәкіден дилдері
габар атаптар вар иди. Додаглары чат-чат оланлар вар иди.
Бир күнчіда да үч союн бүкүл баласы дүрмушду. Сабуны, Рафаел, Айнур... Жаваш-жаваш түстүүнірилдер. Бу балаларын
ачы түстүсү көз жашардыры, баҳвалары, көзарлары, көлиб
кечнелрі болупруду. Бу жаңын балаларын түстүсүндөн нәфес
алмас олмурду. Файғин нәнеси Губа арвад ичинден губар
атмышды. Габар атмышды. Көз жашлары алхыб ичине, ураине
долмушуду. Нә алләрни галжызып динине чырып билирди, на
дә ағармыш сачаларыны жола билирди. Бирдан-біре... Бирдан-
бира Губа нәне бир ағыр ағыя, бир гары ағыя деңе маиб
мәңдін кетди. Кетди? Жох, ураин! Файғ изөвсүсүнин гырын-
да деңе маиб партлады. Нәне шәһид олду. Губа наин бироллуг
кезүнүн думады. Габар дәрдинен таб катири билмәди. Балаларынын
jetиги үзүнүн гырын күндөн артыг баха билмәди. Файғи гыр-
хындан о жана кечә билмәди. Жас жаса гарышыды. Ағы ағыя
гарышыды. Магар мағара чаланды. Нәкимләр, табибләр, логман-

лар текүлүшүб калди. Нәненин изесини гајтара билмәди.
Дедилар Файғ дирилиб калса, Губа нәна да дуар айата.

На Файғ кәлди, на да изеси галхады.

Файғи изеси бейідүб, боја-баша чатдырышты. Файғи
нәнеси салхамышы. Ахыра гөдор салхама билмәди. Сууну,
чөрөнін аллап жетириб, изеси исе жетириләндөн изесинен же-
дирдіб, ичиртмиши. Көзал күнлар, хош күнлар үчүн. Аңчаг
бу күн учун жох Губа нәна азулајырды ки, Файғи чүйинин-
да ахирет дүниясына кечсүн. Аңчаг Файғи соңдан габаг
жола салды. О дүнжада ее жерине, ее тормагыны Файға батыш-
ламады. Хеир, күнчел, зорлан алып вердилер она.

Аллаң сене рағмет еләсис, Губа нәна. Нәвәссинин, баласынын
тыркында деңе маиб олан изесинин жери бөнгөнликтірді. Жаҳын
ки, бу жазылланлары ее көзүмле көрмәмінәм. Жохса
көзүм жумулар, алым тутуларды. Буну мене Файғин жаҳын
досту Вусал данышты. О данышты, мән алдым... Мәнен алдым.
Сонра Файғин көзел, мәнталы һәјаты үз-көзүн сепилсан бир
овуч сөрин су олду. Бу судан айылды Файғин һәјатыны
ғолмады.

Еслан Ағчабадидандыр. Атасы сүрүчүдүр. Өзү исе өмрү
бою дуккана гөссәб жаңында ишләиб. Эт дөграјыб. 7-чи микро-
районда кебиди от дуккана баҳмаг истедім. Онуу дөграғыны
кетүү баҳмаг истедім. Көздим, қаздим... Ба неч на көрь бил-
мадым. Жөрмөя дахили имкәнмөл олмады. Кор-пешимен гајы-
дабб көлдім. Вұсалын дедикларини жадма салып Файғин жә-
дана бойда шәклини баҳа-баҳа хырдача сөтирләрі көғизе
көчүрттүм.

Үч ушагы вар. Ән жох Айнур баласыны сөвирди. Беш жашы
вар Айнур. Балка да инде Айнур бала атасынын кәдерин-
дән ғочалыб. Соң дефә евдән чыханда Айнурга өлпүб, дејіб:
— Балко да гајыттамады.

Былдаң үраини дамылб, иңде буны дејіб? Киз билир. Балқа
анасы Мәнира хала билир? Чотин билсін. Бу елә кизли
бир сирдир ки, буны на ата, на ана, на дә бала биле билир.
Буну аңчаг Файғин жатырды торпаг билар. Тортаг да лал-
динмәдір. Тортаг да адамла, аңчаг көяртди отла, күлла,
чичекле данышты. Оллары да дилини аңчаг лөгмәнлар билир.

Файғ Бакызы орта мектеби битириб, әскәр кедиб. Эскәр кө-
либ на торпагының, халтыйның өмрү бою әскәри оларега да
галыбы.

Камалә ила ёланенде, айла һәјаты гуранда дүнжада көзәл-
кечак балалары көләнде Файғин сөвичиңи жера-кеје сымгајыб.
Ииди исе Файғин дәрді, гөмі, кедары һәмииң жера, жеје да
сыймыр. Бу жер-кеје на балалачымыш, на дармыш, аллан. На се-
вич сыйғыр она, на дәрд. Һәмипаевден чыханда зарапатла
евин-епицина, арвадынын үшагына «Эльвид!» дејәрди. Бу бојда
да зарапат олар? Бела да зарапат олар? Зарапаттан да өмрү
баша түрмаг олар? О күнү чеми бир тика чөрек жејиб езүй-

нән о дүңжая бир тикे черек апарыб, галаныны балаларына сажајыб. Һардан билиб ки, өмүрүнүн сон даја начагы Дәрнакүл көркүсүнүн жаңыдыр. Чыхып ора көлиб. Ве өмүрүнүн сон даја начагында дүшүб галыб. Автомат күлләләри габагыны касиб. Нәфесини, наставыни кәсиб. Бу јер үзүндән Фаиг адлы бир оғанының үстүндөн хәтт чакиб. Чөк билими??? Ә төбә јох... О күлләләр Фаиг адлы бир оғаныны бу торнарын башын үстүнә галдырыб. О күлләләр Фаиг адныны бу торнаға биржоллут һәккә елејиб... Бу адлы бу торнағдан нә боран, нә туфан поза билмәз, сила билмаз, Фаиг.

Сөн күнләр Зуруфчунун «Айрыллыг» маңыныны кечә-күн-дүз дингләјәрди. Бу маңындан доимазды. Өзу да бу маңыны охујарды. Ву маңында да кечдү һәјатдан Айрылды, айрылдыгыларындан. Бундан соңра о балалар бу маңынча неча гулаг асык?

Айрыллыг. Неч ким Фаигдән айрылмады. Фаиг дә һеч кимдан айрылмады. Нәнеси Губа арвад да јенә жаңынадыр инди. Нәммымыз Фаиг учун архайын ола биләрик. Ахы нәнеси жаңынадыр.

* * *

ЈАРЫМЧЫГ ШЕРЛӘР ВӘ ЖАРЫМЧЫГ ӨМҮР

Ана-ата ады ЧАВАДДЫР —
ЧАВАД ИСМАЙЛОВ.
Шайр күми ады ЧАВАД ГӘМЛИ.
Халгының оңа вердири ад исә ШӘННИД-
ДИР.

Өкөр мән шайр олсаjdым Чавад нағында бу жазыны ше'рле жазардым. Гафиә ахтармага да чәтиглилек чакмәздим. Гафиәләри Чавадын өз талеи дүзүб-гошарды.

«Мән да өз дөврүмүн бир мүшфигім»

Бали, Чавад, сөн де өз дөврүнүн бир мүшфигисан. Сөн де бир Мүшфиг емрү жашамысан. Сөн де бир Мүшфиг әчәлијәләр елмусан.

— Ела деијил, Мүшфиги өлдүрөнлөр Чавады өлдүрүнлөрдән гат-гат киши олуб.

Кил деди бу чүмләни? Дүзүму деди дејән бу чүмләни? Билмиром, чазабыны ја Мүшфиг, ја да Чавад өзү веро билор.

Нијә мен бајагдан Мүшфигле Чавадын адларыны жаңбајан чекирәм? Нијә онлар гоша адымлајырлар бу гашара сезәрән ичинди? Мүшфигле Чавад ғоңумдулар, дондоғама эмиоглуудулар. Даңа догрусу, Чавадын атасы Йунис киши Мүшфигле эмиоглуудур.

— Сүбүтумуз да вар... Ше'рлөрнән... Чавадын атасы да шайр олуб. Евде, ишдә, һәјэт бачада шайр күми ад чыхарыб.

Инди о да һәјатда жохдур. Аңчаг галаг-галаг ше'ләри вар... дафтарларда, дост-тансышының үрәкләринде, дилләринде.

Ваһаб да шаирdir [Дүнүс кишинин бөјүк оглу. Үмумијәттө икى гарштар, дөрд бачылдар]. О да ше'ләрини охуду биз. Индиоцен һеч киме охумамышам, аңчаг сеза охујурам, деди.

Рәһметлик Чавад исә әскәрлекдән бутын мактубаларны шерле жазып көндәри. Бүтүн шәкілләрин архасында мисралар дүзүлүб.

Атамын да икى огулун ше'ләрини охудум... һамсыны да олмаса јармыны охудум. Дејім сизә ки, бу ше'ләрин һамсында Мүшфиг ғаны вар, инанын маны.. Мүшфиг һавасы, Мүшфиг нефаси вар ше'ләрин мајасынды.

Еёда балача бир Мүшфиг дә бејіүр. Гапыны аралаяб «за» ше'ләркин гулаг асырды. Ваһабын оглудур. Мүшфигин «атасы» да бу еңде изүйнән бир јерда бејіүр. Вусаги... алты жашын вар, «оглун»дан... Мүшфигдән бир јаш кичикдир.

Ше'р бир жана, Мүшфиг бала бир жана, тоһумлуглары бир жана, дејім сизә ки, Чавад да, Ваһаб да слә бил сифотдан Мүшфигдилер. Мен Мүшфиги шәкілләрде көрмүшем. О күн ажан көрдүм. Аңчаг Ваһабын үзүнде Чавады кера билмадим. Чавад артын о дүниада—Мүшфигин жаңында иди. Мүшфиг ше'ләренин охујуру. Бу дүңжынын, бу құнун ше'ләренин: көресен Мүшфиг «апикарлығы», «гласност», «перестройка» сезерин Чаваддан ешишиб, ше'рдә дингләйб нә дејиб?

Мүшфигдән бу сұалын чавабыны алмаж учын валлаң, адам бир күнлүк о дүниада кедиб-келмәк истәйр.

Чавадын сон ше'рини, сон мисраларыны охујурам. Өзү ше'ра ад да вериб.

«Ярымчыг ше'р».

•Мен шаир үрәкли бир жени канчам,
Шүр габибијатим, дајалитим вар.
Ким деје билар, бир инсанға гарши,
Мәнким вис аманым, жаңынан вар.
Ең омур сох ғыса одуғу үчүн,
Өзүндән-ғына шынайтим нар...•

Весаалам. Шаир Чавад бу мисралардан сонра јарымчыг ше'ри кими емрүнде јарымчыг гојуб кедиб. Ики ушагы галыбы. Эзиза, Фируза. Эзизанин үч јашы вар, инанынин адыны гојублар. Фируза жаш-ярымлыйдыр. Гардашы Чавадын ше'р дафтарларини жаңара гојуб көзләринин сыйхы.

—Жазарды... Һеч кима охумазды. Һеч ким дә билмәрди ки, ше'р жаýир. Атам кими чох утандыч иди. Суал верәндә жа «ha» дејерди, жа «jox». Өзүнүн жетмиш беш жашлы киппиләр кими апарырды. Ағыр, тамкинли. Гарышта кими испләирди. Мен онкун үзүнү инанысам, айда ики, жа үч даға көрүрдүм.

Һамиша ишде олурду. Үчүнчү нөвө бишләјири. Шүни заводунда. Үфүрүчү. 19-үнда дүрүп ахшам кедиб ишә. Дејәсән, үчүнчү нөвө кече онбидро башлајыр. Калип көрүп ки, иш жохдур. Аде, залым оғлу, нари кедири? Сән жермүрсән ки, нече айда милләт испләйди. Каш иш олайды о кече...

Не ис... чыхын гаызыбы да. Һамиша метронан калип Он биринчы гызыл орудуда дүшәрди. Ордан дүз еңе... Елә метродан чыхында вүрүблар. Елә башыны чыхаран кими.. Нә биләйди... Нәлә дејір язаралы-язаралы бир арзада да кемәк елејіб. Ики күн галды. Бир күн лап кефи көкәлмиши. Дејиб-құлуб зарапталашыры. Аңчаг дејириде ағрым вар. Ийрим икиси кечиниди.

Тибб институтунын гызлары ган вериб она. Қарек тапыб онларга тәспеккүр едәм. Дејәм багышлајын, гардашым ганынызы да апәрди о дүнија.

...Мен де ез дөврүмүн бир мүшфигијәм!

...Артыг жорулмушпам жохдур тағетим!

Гисмет олмады сана шаирлек!

Бу мисралар Чавадын ше'ләриндән жадында галанларды. Соозынан езу, ше'риен талеzi неча бир-бирина охшайты. Шаир Чавад, санын тәсәллүни гој о дүниада шаир Мүшфиг версия... Бизим күчүмүз чатмаз.

* * *

ЖУХУСУНА ӘЗРАЙЫЛ КӨЛДИ, АПАРДЫ...

Кимини жухусуна көлди?
МОВЛУДОВ ФУАД ФӘРЪАД оғын-
шып Шүвәләндә ӘТАҒАННЫҢ [мәд-
дине тұрабы оғы] жаңында басдырыл-
ған

Даңда әкілдің зейтуп ағачы көрмүсүз? Көрмүсүз на бойда,
на инчаликдә олур? Судан чыхарылан болғы кими олур.
Чапалайыр, тез сүя бурахмаг лазыныд. Зейтун ағачы да еләди.
Тез торпага басдырмаг лазыныд. Жохса әлиндәоча кечинер,
гүруйар. Чох зориф олур зейтун ағачы.

Фуад да еләди. Зейтун ағачы бойда. Зейтун ағачы кими
көрек, инча, зориф. Белкі зейтун бағлары тәрефде, зейтун
навасында [1968-чи ил сентябрьбы 25-дә Мәрдәкандада] лияндан
олмушуду, ондан иди. Зейтун кими беслюпінбіг, горунуб, гуллуг
олынуб, пәнінбінен бөјүдүлүб. Бар верен нақтында кекүндән
голарылыб, атылыб... Өзү де белла жох, сүнкүле дартыб чых-
рыблар.

Зейтун ағачыны охшатмалы сәни, Фуад. Өзү да тәсадүғен.
Инан ки, тасадүғен охшатмайды. Уәржымден беле кечди. Ве
неч білмәздім ки, екүнүң сөңгіларының изладықиң көлиб
Мәрдәкан-Гала жолукандас Зейтун бағларының чыхачагам. Атан
сөзүңен-сөйтіңен аттамадан бүзүшүб зейтун тұму бойда
олмуш көзләріндән, ела о тум бойда ахан көз жашларынан
чапалајан әлиңін, аяғынан көтириб чыхартыды мәни о бағ-
лара.

— Зейтунлугда вурулуб мәним балам.

О баға көлиб чыхынчынә бойда жол көмешдин сан. На бойда
әмрүн варды ки, на бойда жолын да олајды. Он аддымылғ
емрүн жоли вар иди. Лап Мәрдәкандан зейтун бағларының гәдәр.
Чеми-чүмләтән 21 жашын вар иди. 156 нөмрөлә Шүвәлән
орта мектебини битирип. Киев али һәрби мәктәбінде дахил
олмусан. Дәрд-беш ай Калининградда әскәрлік да өзимисен. Нәнә-
жат, 39 нөмрәлә Іантындан Мұнағиза Идарасында дејүшчү.
Бир күн ишләйрдін, бир күн еада... Вәссалам! Бу жаңда күчүн
чатаңы елаја билдицииң үчүн чох сағ ол, елиңе билмәдикләрин
үчүн сан күнәшкәр дејилсан.

— Зейтунлугда вурулду балам.

Зейтунун меңәсі жетіненде гаралмыш гән рәнкинде олур.
Фуад да о ахшам о рәнкәнде олуб. О күн ишлемиди. Евде
иди. Чөрөйинде яйып, кеңінбіл чыхын. Анасы аңд-аман елади,
јаңварды. Ешигмишди ушаглар Гала жолуна танкларын габа-
ғының көмәје һазырашаыш. Фуады гојмурду. Дилярә ана неј-
ласин. Баласыды. О кечә бүтүн аналар бела елајиб. Бүтүн
бағлар исе төрслекиен, еңи сезү дејиб.

— Жахшы дејүл, намы ордады. Мана на дејаллар. Дејәллар
киши дејүл, горхачагыл!!!

— Кипи боянузын гүрбап! Қетдиіләр... қетдиіләр... қетди-
ләр... Бу кишиләр на үзат қетдиіләр. Бу кишиләр ес ая-
ларынан о дүңялай қетдиіләр. Өз аллериілә о дүңяларын гапы-
сыны ачыб бирбаша чаннеге ғодәм ғојдулар.

Менә беле көлди ки, о кечә 19-дан 20-нә кечен кечә илк
шешіндеги Фуад олуб. Илк вәниши әскәри Фуад көрүп. Илк со-
йүш Фуадын синасина дејиб дүшүүб јөре. Илк зәрбә Фуада
дејиб. Илк сүнкү Фуадың белінде сыйнагдан чыхын.

О зейтүн бағларының бағышылаја билмірм. Нија? Әскәрләр сүруна-сүруна,
огрун-огрун калип ағачлардың дәлілзәнін. Зейтунлар наң-куј
салыб ушаглары хабердәр елиңе билмәздім? Биләрді. Әскәрләрса
сакнитек ағачларының арасында жолын ортасында ојлашиб
дејіб-күлән, чај ичен, кабаб биширең — ачаб бағаларды...
тәнк бағыларының көсөн кабаб биширап? Ойнунуз олсун, ушаг-
лары пусуб дүза он бириң жарысында фишпек атылды. Ве бирден
«уррајма!» зейтунлугдағы әскәрләр чыхынбай жолын ичиндәкі
ушагларының үстүнке чүмдү. О зейтун ағачларының неч бағыш-
ылаја билмірм. Сүнкүдән, фишнекдән, уррајдан горхан ушаг-
лар паран-паран дүппед. Еңи нахтада да Артож олунда таңклар
керүруд.

— Ағлама ата, ағлама... Фуадын сон сезләрини деңен жа-
зым.

— Нече ағламајым... нече ағламајым. Бәйәм мән ағлайырам,
көзләрим ез-әзүнә ағлајыр. Ағламага вәрдіш олублар... Ики
күн морфла жатыб. Наркоҗозуз операсия олуб. 23-да сәнәр саят

9-да көзләрни ачып данишды ки, «кеча есқарлар көләнди гачагач дүшдү. Мен де гачым. Көрдүм ки, дастан ики есқар даалымда көлир. Озү дә ерзәнича сөј-сөје.. Гачанды биринин-башындағы каскасы дүшдү.. сач-сагалы көрүндү Мене чатыб ерхадан сүңкүнән белимден вурдулар.. Йыхыл дым.. Йыхыл и кими дә күләндин вурдулар. Сонра башладылар маки тапкыламжә. Бири деди ки, бейти, ето нашия враги.. Иша баҳ, яралы ушагы тапкылашибләр дә... Вичданлары вар буларын?»

— 25-и... хастахана... нер тарафдан він-нале, алғы сәси көлир. Навадан ган иди көлир. Намы ган-гада көрүр. Бу ваҳт Фуад көзләрни ачып башы устүндө дајысы арвадыны көрүр:

— Досту, атам бурдалы?

— Жох оғлум, на лазымды?

— Сигарет чакмек истејімді, досту...

Арвад йән-јөрсисине бағыбын сигарет ахтарды. Бир анын ичинде жүз ал сигарет үзатды Фуада. Фуад ачы түстүнү јаралы чијерлерине чек-чек:

— Досту, бирдей атам бурда олар.. Билсә өлдүрар мени...

Атасы иса анысы ила чолда киаланмышиди ки, оғлу сигаретини чакиб гүртасын. Гәрібедір, чок горибадир бу дүнгүнин ишлери. Көрмүшүк ки, огул ата-ананды киалынбىн сигарет чакар. Бурда ата-ана огулдан киаленин ки, баласы сигаретини чак-сии. Шүкүр сөнә, илаһи!

Фуад сигарети бүтөв чеке билмәди. Нәфеси чатмады. Атана никараян галлыб тез ичары кечди. Фуад анысынын ицина көзләрни ачып бақда. Сонра атасынын сүздү. Гурууб галмышы Фәрған кипи. Құлунж боюди иди. Көзләрілә данынпышлаға, ағлаштылар. Фуад үзүнү анысына тутуб:

— Ана!

— Чан ана!

— Бу кече јуху көрмүшөм, ана.

— Но көрмүсөн, јухунда гүрбән, бала...

— Көрдүм ки, бир гары, арвад, колди кроватымын јанына, деди он манат вер, мен сәни бу күн сагалдыб көндерәчәйем евине. Тапын о арвады, ана... Ата... он манат верарсән о арвада... Сонра мон сәни гајтарарам.

Намы ал-ажаға дүшүб о арвады ахтармaga башлады. Ве неч кес билмәди ки, бу көлан заражыл олуб. Молака шаклинда көлб. Балка да билдирилар, һиссеге этишидилар, анчаг бу фикри езәләрне ве јаралы баласынын чарпајысына жаҳын бурахмырылар. Фуад иса еле нәй — тапын о арвады... тапын о арвады деја-деја зарыларды. Ахырда алачсыз галлыб даһлиядән хадимәни жалварыбыжакарыб көтирилдилар.

— Фуад... Фуад... арвад көлди, оғлум...

О датигә көзләрни ачды:

— Іаны?

— Буду... Буду оғлум...

Атасы да бајагдан өлиндө назыр тутудуғы өзик-үзүк тәрли онында тез Фуадын оғында басды. Фуадын голунда нәй жох иди. Атасы Фуадын биләйиндөн јапытып арвада сары узатты. Билеи бүмбүз иди. Фуадын пул тутан ели жавап-јаваш, еле-еле арвада сары узанды. Бармаглары ачылды. Неч бир калма сөз деје билмәди. Арвад пулу көтүрдү. Фуад азчи көзләрни ачып арвадын пул жетүрдүйнүн көрүб көзләрнинін үмдү. Көзләрни бирдәфөллөк үмдү... Көзләрни өбеби үмдү.

— Фуууаддад!!

Жохду Фуад.. Жохду.. Жох.. Еле бил неч бу најата калмабын. Догулмајыб, јашамајыб. 21 ил өмүр сурмајиб. Вассалам, жохду Фуад. Ата-ана, бачы, Мәрдәкан, зөйтүн бағлары, Гала жолу, калин чәкін бу дәрди, көрүм чака билачәксинизми? Четин!

* * *

ТОЈЛАР ІАРЫМЧЫГ ГАЛДЫ

Бүкәйт ШОЙЫДОРДЕН БИРИ, МӘМӘДОВ СОХАВЕТ НЕЙДӘР ОГЛУНЫ ТАЛЕИНДАНДИРИР.

Нәле бир нечә ай әнвәл габагдан ики истираһат күнү калында көрүрдүн ки, һамы «шикајтланып».

— А балам, на ғадәр тој олар?
— Бу күн үч тоја кетмалийәм.
— Кедиб пулун салыб чыхачагам, јокса тојлара чаттырмарам.

— Кетмәсем инчијәрләр, тојумуза калиблэр ахы.
Бир менәнләде беш алты мағар гуруларды. Бор шадлыг ениң тој учун јүзләрлә адам нәебәje јазыларды. Кечедан сөнәрә кими ятмајыбы нәебәje дуурдалылар.

— А балам, на ғадәр тој олар?
Ела бил гурбан олдугум бу шикајтлөрин, бу шадлыгларыны, бу шадлыгына шитли алијәнлөрни башына көйден бир јека гара даш салды. Бүтүн тојлар, шадлыглар галды бу јека гара дашиш алтында. Нечә дајишиді нава? Нечә дајишиди сөз-сөнбәт? Нечә дајишиди «шикајтлер?». Нечә дајишиди мағарлар? Нечә дајишиди алтар? Јанвар... феарлар... март... наңсы гапыны дајурдұнса ешиші чыхакал ушагын үзүнү түкүл көрүрдүн.

— Оғлум, бура ларда яс яри нардадыр?
— Бу гапыдыр, әми...
Чашыб бир башга гапыны дајурдүн.

— А нам, яс яри нардадыр?
— Бурдадыр оғлум.

Бир аддым сага атырдын:

— Атам, яс яри нардадыр?
— Бурдадыр, ба ла...

Бир аддым сола атырдын:

— Ай ушаг, яс ярина қолмисипик.
— Кечин ичәри, дајы...

Көй бахырдың көйдә яс, јера бахырдың јердә яс.

Күче бою мағарлар бир-бирина дираныб. Түстүсү тәзесин-дэн чыкырды мағарларыны. Бүтүн Абшерон бир бејук яс мағары иди, яс мағары.

Нечә дајишишди сөнбәтләр:

— На ғәдер яс олар?

— Бу күн беш яс ярина кетмалийәм.

— Аллах рәһимет еласын, ясадан көз аив билмирсан.

Ясадан көз ачмак үчүн көз галмамышыды. Гапы дајима же ал галмамышыды. Гапынан гапына кечиме аягда неј галмамышыды.

Көз гырымбы аяг алтына душун үрэй демиром.

Илани, не ғәдер башсағлыгы вермак лазым иди? Сәкиләрде, діргакләрде, аячларда, еўнанларда, шүшәләрде, күчеләрде, бағларда, торлагын һәр гарышында, Хәзәрин һәр ләпесине башсағлыгы вермак лазым иди.

Нәле гәрәнфилләрни демирим...

Нәле Диқаңдақы гәрәнфил бойда Күнел баланы демирим. Бејүз башсағлыгы вермоян вар ки...

— «Саламмәлејүм... Элејкумсалам. Аллах рәһимет еласын, ахыр көминин олсун... Вәссәләм?». Сән көз үч јапшы ушага башсағлыгы вер... Сән көз онун көзлөрни бах... Сән көз онун ата тумарындан маңрүм олан сачларына бах. Күчүн чатса айыл гаягымы көтүр... Ай кетүре билдин... Нәле көзүнде бир таны вар боланын. Элинде де олунчаг өзүзине атасына дајен күлләләр...

Нәле чүмә күнү ишден соира Сахавет шәһәрдөн айләсиси көтүрб Дикәңдақы ата езина калар, истираһат күндерини бурда гардашларыла бир јердә кечирордя. Атасы Нейдер кини раһмете көдәндән езин бејук кишиши о иди дең, һар дең оңларда калиб дајмәи езүнә борч сајарды.

О чүмә күнү сөнәрә кими көзләдилар Сахавет калиб чыхмады...

Шәһәрдаки құллабаран сәсіндан исә кондә нәле неч кимин хәбәри жох иди... Аңчаг ешишмишдилар ки, кечә шәһәре танк-лар кириб-вәссәлал...

— Танкы, кириб, кириб да. Кима нејијиәк? Кечен ил да вар иди. Нә олду? Неч и...

О кече Диқаңда соху белә фикирләпшири. Аңчаг Сахаветтин езүндән кичик гардашы Иттиғамса белә фикирләшшири. Анасы Роза хала исә о баредә неч дүшүнмүрдү да... Ахы о бил-

мирди ки. Сахавәт зил машынында жолу көсіб. Интигамса билдири. Ела буна көра да бүтүн кечине көзүнү никаран-никаран Бакы жолуна дикиб дурмушаду. Вакы жолуидан исе меј-наликклерки арасында кече сөһөре гадар тусты, барыңгохусу су-рунуб калиди.

О кече сөһөр кими шәһерде неч ким жатмады... Жатан-лар да жаңандан жатды. Аңчаг Дикаһда [шәһер фачисин-дән хаберсизләр] жаталар да ширин жатмајылар. Йеринде горуула-горуула, чапала-чапала да жатылар... Гәрибәдир ки, жатаңларын да наымсыз ени јуху көрүп. Гармагарышыг, илан-турбада јухулар.

Соңар обушданнан Интигам машина аjlæшиб нејетдән чы-ханда анасы габагыны көсіб:

- Іара кедирсөн, а бала?
- Шәһарә кедирм...
- Кетма.
- Нија?
- Пис јуху көрмүшам...

— Јухуя пис демәзлэр, ана. Сахавәткіле дајиб гајыдырам.

Дикаһдаң ишшәрә кеден бу жолу јүз дафә, мин дафә, милжон дафә кедиб-камлиши Интигам. Аңчаг о күнү кими белә ағыр кетмәмиши. Сурдуу машины да ела бил јүнкүд «Жигули» дејелди, таш иди, таш... Ішшәрә кучалар, сокиляр... Ела бил баш-дан-баша шумланымышы. Шәһарә жақыншыдышга үрөн да-на барк дејүнмәјә вә сыхылмага башлады. Шәһәри белә гамли, көзләрі белә нәмәл көрмәмиши. Адамдан чох дәмр-думур варды шаһәрдә. Эсқарларин да али дәмир, синеси дәмир, көз-ләри да дәмир кими сопсојугдур. На олмушуда шәһәрә? Өзөңк-дәстәя салы ким замишиш шәһәр?

Күзчелар кече-кече саға-сола гардашынын машины учун бахырды. Светофорлар жох иди. Эввэзинде көз кими гызыармыш көзләр вар иди. Ву көзләрин гырымыз ишырындан кечиб кет-мек олмурду. Машиналарын башына ела бил көйән даш жа-мышыды. Эзик-үзүк, тандаг-тандаг.

Интигам бир алғыг бу машины галагынын жынындан кечендә фикралашди ки, гардашынын машиныны «ЗИЛ»ди. Балка сна неч из олмаја. Соңра габагында ири бир јүк машиныны ас-фалта лешәндүйин көрүп үүркүд. Машины еңләжип дүшмек истеди. Душа билмәди. Аяллары јапылышын яро. Ушаглыг-дан гана баха билмирди. Бурда исе ган машиня јағына гарышы-мышыды. Бу не мәнлүлдүр белә. Көрсөн кимжачылар белә бир реаксија аларымыз? Инсан ганинжла машинын гарышы-ғындан не алыныр? Гәзәб, нифрат, кин!!!

Автомат луласы Интигамы Нариманов проспектине кечимә жоғомады. Сахавәтиллини еви орда Чәфәр Чаббарлы кинотеатрынын архасында иди.

Кечиб јухары күчәлә кетди... Бу күчә бир аз күчәнде охша-жырды. Аңчаг еле бил наел јухудауды, адамсыз, машинызы

иди. Ела бил наредене башыны жетүрүп гачмышды күча. Қеңүү горхумушду. Бу машинын алтындан да чыхыбы гачырды. Балкада Интигам сүрәтдән күчени көрмүрдү, она көрәди...

Іншөт гапысынын агадында машинында гуш кими сыйрајыб гапыны да гөсден чырпуды ки, бәлкә сөсө гардашы чыха... Балаңда ھәйдер чыхады. Елә билди атасыды. Гапынын саси лап «ЗИЛ»ин сәсенин охшады, ахы. Интигам гарда шы олгуну көрүп дурухду.

— Салам, эми.

Интигам ушатын саламыны алмадан атасыны сорушду.

— Дәдан һаны?

— Ишдән калмәјиб, эми.

Интигамнын үрәй гырылышы ичине дүшшүдү. Үрәксис ағыр-агыр һәҗәтә кечди. Бәд хәберин горхусундан белини бүкүб гапындан бојланды... Шәһла Интигамдан, Интигам Шөһләндин горхуду.

— Сахавәт һаны?

Елә бил икиси да бир-бириндан сорушду.

— Кечадан кедәндий. Һәмә гајытмајыб.

— На вахт кедиб?

— Кече саат он ики оларды... Машынла жәлиб чөрак жеиб кетди.

Сонралар мин дафә, милжон дафә Шәһла өзүнү данлајачаг, кашы бурахмаяждым, дејәчак. Аңчаг ону да чоң көзән билирди ки, о кече Сахавәти танкын да тутуб сакхамаг олмазды.

О күнү Интигам машинаңнан бүтүн шәһәри доланды. Сахавәтиң ишләдиги гаража баш чөзки, таныш-билишдән сорушду. Хәстеканаларда даји, көрдүм дејән олмады. Елә бил јер јарылышы бу бојда машины о бојда икидә кирмишиди ярин алтына. Ярин алтына кетмәјә дә һәзәр иди Интигам, таңи гардашыны тапайды. Көркин дејүш јерларина [өләздик бу ифадәни да ишлатдик] дефөләрле машинылы, машиның кирип баҳды... Нә машинын варды, нә де гардашы. Нәһәјәт, ахтармагдан ал-ајаг-дан дүшмүш Интигам хәстеканаларын биринде градашынын јаралынын досту Нагыя раст көлди. Қозларинде јаш текүләтекула Сахавәти сорушду.

Күраји үстә лал-динмаз, нарекетсиз узакан Нагынын ағап-паг додаглары арасындан чырпышынб чыхан сөзләрин дә ганы ахырды. Ела бил сезлэр Нагынын ичиндеки күлләләрден јирайлыныб, параланыб чыхырды...

— Билмирам саат нечәлди... Нариманов проспекти тарафдән «Олимп» сары машинаста дүшүрдүм. Көрдүм габагдан аскәрләр көлир. Күлләләрни сајы несабы жох иди. Тез машиның дәндәрлән кәлдім жолла даля гајытдым. Мәктебин габагында жохушу галкендә көрдүм машины чокмир. Аягымына бассырдым газа... машины ламырды. Башымын чыкырып көрдүм ки, машинынын токөрлөрни күлләдэн дешик-дешик олуб жатып жерде.

Гапыны ачып өзүмүн атдым чөлә. Биртәнәр мәктә-

бин даңындан кечен күчө жылдым. Бирдан аягларымдан еле бил бичидил мени. Іжадым... Башымы галдырып гачмаг истеңдиң «Хәзәр» кинотеатры тәрефден жалан олмасын үстен ашага саатда жұнан мәдән Сахаватин «ЗИЛ»ини көрдүм. Көмәз чагырмада истедим, бачармадым, көзләриме гарнолыг чекдү. Вессалам.

Нарғы ағрыдан жөзлөрни бұзуб жуманды Интигам гуш кими аяга галды.

Ай аллан, саңардан шәһәри қараба доламнышам. Нече олуб ки, «Хәзәр»ден «Олимп»-е енин о беш жұз метрлик жола бахмамышам. Нече кара о жолуна башына доламнышам. Хестекханадан жола күләм кими чұмуды Интигам... Күлләден да тез жетди. Күчө жылды «Олимп»-е енин жолу тәм ортасында дајамныш «ЗИЛ» и көрәндә қозларина изианмады. Сахаватин машины иди. Бас жола ортасында нище дуруб? Машыны, сапсаламадты. Балжы Сахаватин машины деңиз?.. Машынын немраси қозларидә илдірим кими чаҳды: «40—79 АГС»... Онны машыныздыр. Кабинесине гапысы ачыг. Гырмызы шарғы салланып аяг жеринде, Сахаватин бир тај аягтабысы.

— Сахават...

Илк деңе гылдырыды Интигам! Гылдырымы, батырдымы, һенкүрдүмдү... Өзу дә билмәден еаңын машынын үстүнә атды. Нәр тараф ган иди. Догма ган неча өзеки ону, илаһи...

— Сахават, Сахават, Сахават, — деңе алини машынын кабинесине сұрттәнде гапыла қүллә јери, јерда иса гардашынын дипларине көрдү.

...О күнү нақым Сахаватин мейитини өрмәди гардашына.

— Горхулууду, оғул. Саки да вура биләрлер.

Бүтүн күнү дали кими хастохананың һајтиздә көздө Интигам. Ичинде нала да бир үмид жашақырды ки, хастоханада дирилді билер Сахават. Ахы оләсі оғул дејілди...

Тәзә Пирда елүүжү:

— Ордан памбығ өвер... бу күн жетмиш алтынчы өлүүдү жуурек, — дејінде Интигам илк деңе гардашынын өлүмүнен инанады. Месчидиз һајтизән чыханда елүүжүнин архадан сәси-ни ештиди:

— Белә қүлле жарасы олар? Памбығы на тыхајырам долмур ки, долмур... Буну аллада көрмүр баям.. Бу бојда чајыллашы ичиндан еле бил жол чакып қүлле.

— О қүлле жараса! О қүлле күлле жараса!

Күлле Сахаватин бејіруден кечиб, көбәжкин парчалајыб чыхыбы... Архадан намәрдәсисина вурулдан о қүлле жарасынан чыхыбы киши кими үзүн чендәрбі баҳыбы. Ағрыдал жох, гөзәндән, нифрәтден ағамыны ачып қүлләні ағысадолусу сөйлендә ичинчи қүлле ағзына дајиб...

Дикандақсы һәјәттерінде Сахаватин бу қүлле, өлүм сәнбеттаринин ичинден һәр деңе гаренфил бојда гызы Қүнел калиб, кечиб мәдір... Қүнел калиб көчендә һамы сезаңу удур, жаландын қүлүмсөнүб Қүнелде бахылар.. Қүнел дә мәэттал галыр!

Бу үзү түктул әмиләр она нија бела бахылар? Бурда жә'ни ондан бапта бахмага адам жохду. Гардашы Ңејдерге бахсындар... Ңејдер ондан да бејікдүр, ахы. — Ңејдер, Ңејдер, дәл бура. Ңејдер боланы да үзү құлуп, ичини иса саç-сагат болсыб. Ңејет болу гачыб ојнајыр. Бу һајат он-он беш тоқана жеридир. Һајат бу бојда ңејет-баша да азилиб-сыйхылыб, бузушуб, бир жас магарының ығысыбы. Бу һајеттин оту, кулу, торлагы неча тапданың, аллан. Ву һајетин құлұп, оту на вахт чүчәрәж, аллайды?

Роза хала дизлерина чырпа-чырпа ңејет болу евин башына доланың. Һакимлар күнде икі дафә кәлиб ини вурулар ки, сакитләссиң. Сачлар думаг ана сакитләсеми биләр?

— Бу евни бутүн дашларыны о машинала дашыјыб. «Москвич»да ишшілди. Бу дашлара көр «Москвич» атыбы о машина кечди... Каш кечмәјәди... каш кечмәјәди... Бура даш дашыдигча чаванча омрунан бинасіндең дашлары текүлүрмүш бламын.

Бу саса, бу ана, бу налаја ңејетде һәр дашын алтындан бир гаренфил бојланырды. Бу ңејетде бу ил икі тој олмалысыды. Сахаватин Интиглаб гардашы еалланмали, Һермет бачысы кечмалиди. Сахават дәјен о икі қүлле бөдениндин кечиб бу икі тој да дәжді... Текже бу икі тојамы?

— Бу ғадер тој олар?

— Бу мүн неча тоја кетмәлийдим. Ела бил түрбән олдукум додордан шаддығымыза шитлик еладијимизи көрүб даш салды башымыз. Лека гара бир даш.

Көрсөн, бу дашын алтындан ылха биләчәјикми?

* * *

ЧҮМЭ АХШАМЫНДА...

АТАКИШИЕВ БӘРҮЗ (1961—
1990) Тоғыг оғолуунун чұма ахшамында.

Аллаң, кеч кунаңымдан!!! Чұмә ахшамындан, жас јеринде репортаж жазырам.

Мағарда раңметлини атасы Тоғыг киши, гардашлары Рассим, Фируз, Фаиг, халасы оғлу Низами за танымадығын башпа адамлар варды. Қамысы үзү түкелү, дәрд жүкелү... ичи аловлу, додағы түстүлүү.

— Көрәк ушаглары күчәрі бурахмајадын...

— Нија бурахмајым? О бойда бегеरәтдик олар? Күчәде гыштырылар, көмек еле, алдурурлар, киши да кириб јорған алтада киаләсін? Мен олардан габаг дурдудум. Паралич олмаса саидым, өзүм дүшөрдім күчею. Дедим гачагачдыса неч олмаса айнимизда шашлар олсун.

Ушаглар дүнику ашагы...

— Айка Султанованның нејқелінин габагындан кетдик о жана, көрүүгө сары.

— Жох, әзбел бир-ики дефа кедиб гаяйтдылар. Мен евандан бахырдын. Сонра кетдилер даһа гаяйтмадылар.

— Ири жүк машины көрдүк, «Крас». Миндиң сана, сурдурдүн. Вторчерметтин көрпүсүна сары. Көрдүк танклар көлир.

— Сиз де әлибаш?

— Ңа, најимиз вар иди ки?..

— Адам да танкын габагына әлибаш кедэр?

— Бәйрүз бізден габаг кедирди. Биз бир аз көрпүнүн гырағынан кедирдик.

— Бир де көрдік атырлар. Ела билдік бөш күлләләрді. Бири халоғлұн аяғыны сиіздір...

— Мен аяғымын наалында, бир де ешитдім ки, кимисе вурдулар. Башымы галдырыб көрдүм ки, габагда кеден Бәйрүз жыхылыб. Ушаглардан кимсә гыныңды үи, Фируз, Фируз, гарағашыны вурдулар.

— Мен гачыб Бәйрүзу жерден галдырыб көнара чақдым. Ңаңа неч індей баш ачмырдым. Көрдүм заң-башым гана батыб. Бәйрүзүн аяғындан гана ахырдан. Құчнан бир мазын салхадыб беш номралы хастеканая апарды.

— Мен дә кириштім еве. Ушаглар да көлиб чыхмырды. Бир де ешитдім ки, кимсә ашагыдан мени чагырыр. Тоғыт ами, Тоғыт ами... Чыхдым... Дедим на вар, на олуб? Деди ки, Бәйрүзүн аяғындан вурбулар... хастеканадады. Сәнәр көләчек. Дедим инди... аяғды да, сарыjalлар гүртартыбы кедәр... Сәнәр тәзән арваднан кетдик хостеканя. Мәни ичери бурахмадылар. Анасы кирди ичери. Көрүб бүтүн сарылдыды, еле бир балача башын желләзи. Соңра анасында су истејіб. Анасы да суу чакиб көнара ки, олмаз. Дејіб аяна, олар е, мәни су олар... нектімдер вериб ичміштән. Сән деме ңекімләр көрүб ки, даңа үмидсүзду, верибири со уичи. Бәссалам, күндүз саат дәрд оларды көчиңди.

— Бу мағар тој үчүн гурулмалылды, ясасына гуруулду.

— Ңаңа инди-инди дірчәлірди. Өскөрлікден көлиб гараждада иша кирди. Сүрүчүлүк вәсілесі алды. Бу күн-сағат таксија инше килемеліди.

— Нейніеәк, аллаң билән маслаһетди. Шүкүр көраметтіна.

— Әббеттә... Җаңы сојуду.

— Адамын боязындан чај кечәр? Жадымда дүшәнде жанырам, валлаң түстүм тәлемден чыхыр... Сән де деірсөн кәрек бурахмајадым...

— Олачагамыш...

— Су истемесіне баҳ ее... Ңеч суу көрән көзү жох иди...

— Өлзән адам су истејір дә...

— Аллаң раһмет еләсін...

— Аллаң әләнләрнин раһмет еләсін...

— Соң гаминин олсун. О бири балаларын чаны сағ олсун. Шадлыглара көләк...

— ...Фатеңәэл...

...Мағардан чыхырам... Элим көждә... Кеч кунаңымдан, ал-лан, чұмә ахшамында, жас магарындан репортаж жазырам... Бизмірим, күнәнди, күнән дејіл?..

ИКИ ВУР ИКИ НЕЧЭ ЕЛЛЭР, БАБА МҮЭЛЛИМ?

— Дүнгөн кими дөрд иди: Инди
билимэр.

ХАНМЭДОВ БАБА МӘННӘММӘД
оглу [1939-чу ил].

— Ики вур ики, нечэ еллэр, Баба мүэллим?

— Дөрд...

— Ики вур ики, нечэ еллэр, Шәргије мүэллими?

— Дөрд.

— Ики вур ики, нечэ еллэр, Мәһрибан мүэллими?

— Дөрд...

— Ики вур ики, нечэ еллэр, Елшән?

— Дөрд...

...Дөрд... дөрд... дөрд... дөрд!!!

О кечэ евда да дөрд нафәр идииз... Ата, ана, огул, гыз... Ата физика-риазијат мүэллими. Ана физика-риазијат мүэллими. Гыз физика-риазијат мүэллимиеси. Елшән да физика-риазијат мүаллими олмага назырлапши.

Кечэ Биләчери тәрефден танклар шәһәре кирандә күлләләр ишыг сача-сача атешшәшәнлыг охшайтада һамы явшыллара чыхды. Панчәрәләрдан баҳды. Неч кимин алгына көлмәзи ки, бу күлләләр елум күлләләридир. Неч ким иннамзасы ки, «дөгма» танклар, «дөгма» эскәрләр онларя ятант ача биләр. Ики вур иккин дөрд еледи кими ве бу дөрдүн һамыя күн кими айдын олдуғу кими, танкларын да, эскәрләрин да

атәш ачмамагы һамыя бу дөрд кими айдын иди. Іазычының бу мисалы гәлиз корусын, бағышылымын, мүэллимин. Ба-чарас, Баба мүэллимин дә әөзәниң бағышылымы. О кече ики вур ики дөрд еледи, Баба мүэллим. Чыхдылар, белдүләр, яңа дөрд еледи, Баба мүэллим!

— Сан буну билирсан, не вакт һисс еледи? Пәнчәрәниң алтына сүрүнә-сүрүн бир яралы оғлан көлиб көмәј өчүрүнде:

— Ай чамаат, көмәт еләјин, елүрәм!

Сән һамыдан габаг чыхдын чела, Баба мүэллим. Бахыб көрдүн ки, ики вур икими бу оғлан да вурулуб... Ганы ахыр... Тә'чили жардымы зөнк еледи. Гоншуларла көмәләшиб ярасын бағладыз. Оғланыса ганы еле ахырды...

Дөмүр јол хастаханасы лаш жаһының үйләширип. Дедин چаванлар жетүрүп алы усту апарасын яралының хастаханасы. Иккиси габагдан, иккиси де аркадан орлары аллары усту галдышырып апарды. Сонсы жана үрәзинде бу иккиси о иккә үвүрүрдүн. Кердүн ки, дөрд әөзәниң беш еләйир... Бешитчинин да ганы ахырды. Бу да тәйлил, бу да мисал, бу да вурма, бу да чымы иди, Баба мүэллим. Зүлмөт кече бир гаралевиң. Бу چаванлар да лөвнөдөр бир-бир, иккиси көз алтына дүшүб үстүндөн хәтт чекилип чыхырды. Нијо? Нијә көро... Мат гадым. Гара лөвнөдөн сила да билмедин, Баба мүэллим, бу мисалы, бу тәйлил. Җаванлар да тапа билмедин. Вердин һәр шеи һекимлорин ихтијөрьина, езүн гајыттын дала. Ебин тикиниң да дајаныб җаны жола баҳыб одланады. Йол җәкиб көзләрни апарырды. Ваймәләндимины, горхудынна, билмирәм, көзүнүн ѡлдан җәкиб чамаата дедиң:

— Колин... көлип көдөн еве... Колин... көлин көдәк, атарлар!.. Бир даңа күлләләр атсалар көлип мөнө дәјәр.

Гоншулар сәнни сезүнө гулап асыб дагылышын. Ебин тинни буруланда бир да мөрдүләр ки, Баба мүэллим јыхылды. Ела билдиләр үрәи көдәп [Бир кешәде из гөдәр адамын үрәи көдәр. Нече адамын үрәи көдәр. Каш еле үрәи көдәп]. Башыны галдышыр узуне су сөндиләр. Јелләниләр. Баба мүэллим аյламды. Шәргије мүэллиминен саследиләр. Она да дедилдер үрәи хараб олуб. Шәргије мүэллими җалип җасасын ачында бозгасынын алтында гап кердү.

Баяж о яралы оғлан уучу чагырдырыгы тә'чили жардымының җалип җардымында өзүнә гилемет олду.

Дөрд нафәр идәләр евде, учу галда. Соңра гоншулар көлди. Нече олду? Сәнчәри яссына бутын шәһәр јырылды. Ву нечә олду? Гаји насын, бағдызы, гајыны көлди. Аглазыларын сајын-несеби җох иди. Баба мүэллимин голунда исе 325 язылышыбы. Тапын инди бу мисалы ҹанабыны көрүм, нечә тапа чагызы. Эләзә ма'лумат да верирәм сизә.

*Ханмәдов Баба Мәннәммәд оғлу 1939-чу илдә Пушкинде

аңадан олуб. Ики ушагы var. Мәһрибан әң Елшән. АПИ-нин физика-ризасынан факультетине битириб. Тәләбә ѡрданды Шәргија ханымда евләниб. Рәзиндәки 84 нөмрәли техники пеше мектәбіндегі дәрс дејириди.

Баңдыр? Дөхсә иен алаңа едим. Оңда балдызы Алијә ханымды динләж:

«Заңғұләр, мәһрибан, хејра-шара жарайан адам иди. Айла-да, гоһумлугда бир хејр иш оланда о дагиге қынун габата вериб дејәрди, баҳ, мен бы иши бачарырам, бу мәним бој-нума. Мен балдызам, атама, анама, гардашыма демәдидим бир дәрдә һомише она дејордим. Инди киме деја жеәзім?».

Зох ағыр масаләді! Бү мәсалени һайл елемәк, чанабын талмаг һәр кишинин иши дејіл. Ву масаладен аңчаг Баба мұаллым езу баш ачарды. Гајынанасы дејир ки, һәр дағә ойларда көзенде башымдан ептерди. Башым ағрысы, од турууб жаңыр, һәрдасан, Баба?

Жаңы аллини етмүш, әмрүнүң жаңысыны ләнің гарышында, ријази тәнликтарин арасында кечірмиш тәрүубели бир мұаллым ики вур ики жыхады. Жатып јұхусуда да кирмәзди ки, бир көчә ики вур ики дерд елемәјәчәк. Вес ики вур ики, неча елијәр???

Ендә дәрд нафәр идилар. Инди үч галы.

— Ики вур ики, неча елади, Шәргијә мұаллымә?

— Үч.. үч.. елади!!!

— Ики вур ики неча елијәр, Мәһрибан мұаллым?

— Қердүз ки, үч елади.

— Елшән, бас сенча ики вур ики неча елијәр?

— Ейбі жох.. бу кечә үч елади. Аңчаг сабаһ дәрд елијәчәк. Мұтләг дәрд елијәчәк...

* * *

БИР ҚӘЛИНИН ГАЙЛЫ МӘКТУБУ

— Қалды Нийзән, иелден
жазыр?
— Охујуб көрәчәксыз.

Биләчәри... 1990. Февралын 28-и.

Ийірія дәрд ил бир қалин гајынанасы иле бир јерда жаңајыб. Чан дејіб, чан ешилділар. Бир мәтбөхдә гајнајыб-гарышыблар. Черайин бир тикеси қалинни олуб, бир тикеси гајынанасын. Сујун бир гүртумуну қалин ичиб, бир гүртумуну гајынана. Бир гаппана кириб, бир гаппана чыхыблар, бир панчаредан тартемиз көја, аја, лудуза баҳыблар. Бир ҳалы уста отурууб, бир бута үстә дурублар. Гапының зәңкі чалынан-да икисі дә бир қозалукдан баҳы.

Мен қаланды исе о қозалуқдан тәкчә қалин баҳыд. Ичәри кириб аյлапенде қалин тәк бирчә суал нердим:

— Гајынана иле бир өвдә неча жола жеткисиз?

Қалин дә тек бирчә чүмле иле ҹаваб верди:

— Әкәр ҹирими дәрд ил бир јерде жашамышыса бу езу һәр шеји дејир.

Догрудан да елајди. Мәним езүмү да бу өвә ҹәкиб катыран еле қалинин жаңдығы аһ-нале долу мактубу иди.

ГЕЙД : Хәтти олдугча айын, һәјәчанлы, һарфләри бир гәдәр ири языбы ки, охуя билим. Дөрд ресм көрөгиндә гајынансының жетмил једди иликегечләри емрунун сөз негасини гәләм алыш. Бир негте дөрд үарага сыйыб. Нә аз-не чох. Бу бејілдүкдә, бу кичикликдә дә негта олармыш? Сонрадан хәниш еләди ки, мәктуба онун адыйдан озым өлаөләр едим.

— Баш уста, — дәеб калиниң мактубуна гарышыма годум. Элмира ейнән онун ғәлеминин ранкинә охшајан гәлем көтүрдүм:

— Мәним гајынанам, мәним икinci вә биринчи анатам Ба拜ева Сүрејја Ләтиф гызы 1913-чү илде Имишли районын Гарадонлу қәндидә анадан олуб. Әринин ады Мұхлис олуб. Аллән раһмет елесин! Мұхариба жедиб гајыттыңб. Өзу тек-бапшына бир гыз, бир оғлан бејідүб. Гызынын ады Мирвари-дир, мәним балдырымдым. Беш ушагы вар. Аллән салхасын. Оғлалынын ады Эрзулладыр. Мәним һәјат ѡолдаштырылар. Уч гызымында, бир оғлумуз вар. Мұхлис киши мұхариба же көзәндә Эрзулла гајынанымын бојнуда олуб. Гајынанам ерини мұхари-бәя юла саланды дејиб ки, бојнұда шаш вар. Гајнатам да дејиб ки, мүгәвж ол... Киши олса, тој җерими тутсусын. Еле да олуб. Гардаш, көр дүнданын нағарыба, на ағласын-маз ишләрі олур. Чапан калин бүтүн дазаны, дазадаң сонракы бүтүн ачылыг вә чатынлик илларини киши кими јашајыб. Өзу ач гаіль, ачтаг балаңдарны тох сажлајыбы... олара корлут вермәйиб. Атышманын, бомбардманын, күллаборанын на ол-дугуны билмәйиб. Үшагларның бејідүб араја-арсаја жетириб. Огул — һәјат ѡолдашын ата узу көрмәйиб. Атасы да гајынанам Сүрејја хала олуб, аныса да. Оду ки, оғлу тәсілиниң башта вурандан соңра шәһердә галмал фикрине дүшәндә илк-әзәвәл анысыны қәндидән жынын мәтириб. Ана-бала хопбәткүндерин ичинде жаңа-жаңа о кечен гарәп қүнделерін ѡаддан чыкырылар. Сонрадан бу аилаја мәж калин калмашын. Сүрејја мәним һәм анатам, һәм гајынанам, һәм гајнатам, һәм да мәни бејүк бир бачы олуб. Гүрбап олум онун жатан торпагына. Мән о арнадан бу күна кими зарра гәдер инчи-мамишам. Еле билирам ки, о да мәндан инчимеиб. Нисс еле-жирам ки, онук сон славты, сон дәлгигеләри берада сорушынган истојириسى. Экәр мүмкүнсис, о дәғитүләри, о күнү ичәз зерин, бир гәдер уздым. Еле-бела јох а... үрәзим долудур... тој бошалдым, гардан.

Бир гызымын олду. Үзүн аяғынызы алтында. Гајынанам она да анысынын адыны гојду — Сүрејја. Инди истемесин, мечи истејирада бу гызы. Соңра Қамала анадан олуду. Ону о бирисиндан да чох истемеја башлады. Соңра Тәранә олду. Тәранени да олардан чох истеди. Нәйәјет, оғлумуз олду — Ревшән. Өлүрдү бу ушаг үчүн. Биз галмышын бир канаңда. Бу ушаг-

ларын дәрсүйлә неча мараглалырыдь, аллаң. У шаглар гапынын занкини чалыб ичари киранда сорушарды.

— Нә олду? Дерсүйен из алдын? Зачоту вәрдин?

Нәне дејілдә о... Қымымызы аны иди. Бејүк, бејүкден да бејүк бир ана... Тәрана тибб институтина тәзә гәбүл олунуб. Билирсиз да биринчи құс һәмиша өтени олур. Ыэр дефа Тәрана гапынын кандарында жерүнәнде азуну биңдән габаг атырыда орта.

— На олду, гызым? Зачотларыны вере билдин? [Бу жерде калини до ағламаг түтдү, Қемаланы да, мәни дә... Ичәзе верин бир гәдер нағасиимизи дәрек... коз жашымызы сиңә].

— ...!!

— ...!!

Дүнен кече пәнаси јенә Тәранәнин жүхусуна калиб. Сорушуб ки, гызым, зачотуң вәрдин? Тәранә да дејиб ки:

— Нә... вәрдим, нәнә... кечдим икinci курса... Сонра сорушуб ки:

— Тәғауда дүшпүнүмү, бала?

Тәрана да дејиб ки:

— Нә... Нәнә, дүпдүм тәғауда.

Аллаңын ишкіне баҳ, дејиб ки:

— Биринчи тәғаудың албы кедарсан масчикде мәна Гур'ян охудтуарсаны, гызым!

Иданырысымы, сабирсизликле илк тәғаудуну кезлајир.

Гүрбап олум балаларыма, олар да наңаларини чох истојирил. Нәнәләринин күлләден ал-гана бојаныб җыхылмағыны да мәңден авал олар көрүб.

Ja ивары 22-да шобидләри дафи елејиб көлдик. Жаман жорулмуштуда. Билачаридан Азадлыг мејданына, ордан да Шаһидлер хәйабанынның аяғынан мәдени көлдик көлдик. Нәглијат ишләмиди. Ишләзине да адам минмәк истамири. Көлдик көрдүм ки, мәңден габаг евә мәлан оғлана хәтер чакыб вериб. Оғлу хәрекејири. Мәни да сүфра ачды. Жемәк вәрди. Көрдүк-ларимизи башладыгы она да шылмага. Биз дәннышыгча ахх... уфф... деје-деје алини дизина чырпышыры.

О күнү жаңадыгымыз бинадан Ҳанымедов Баба мүәллими да өлдүрмуштуда. Гајынанам да деди ки, мән да Баба мүәллимин чакасасын апаранды шахсеј деје-деје шоссеј гәдер етурдүм. Мәниң ағылышына кишиләр де деңејиб ағлајырыдь. Гајынанам јенә бир-ики ағыз ағыз дејиб мәтбәхә кечди.

Ман да јорғун идим. Азадлыг мејданында о гәдер ағламышыдым, Билачариде гәдер, пай-нијада көлиб жорулмуштудум. На вахт үзүнләдигымыз неч өзүм да билмәдим. У шаглар да сөзда да ишләрнәде иди. Һеч билмәрдән көзүмә жүх жетмиди ја јох, күлла сәсләри ешидит, о дәғиге җеримдән галхыб о бири отага гачдым ки, көрүм ушаглар вә арвад һардадыр? Жолдашым да душмуштуда раһмәтлик Баба мүәллим үчүн гуру-

ҮРӘJИМИ ОВХАЛА

лан магара. Оглум Ревшан дә најәтә ушагларла дајамышында. Даңызас чыканды көрдүм ки, гызыларым Кәмалә вә Тәриә сачларыны јола-јола гышигырлар ки, нәнәмизи күдде иле өлдүргүләр. Мен инана билмәдим, ахы не үчүн, кепе нардауды ки? Мен нала даңызас чыкмамышдан пәнчәрадан көрдүм ки, дөрд-беш дәнән үстү өргүлү әскәр машины кечир. Онлар кеде кеде евләре күллө атырлар. Гырымыз ох кими бизим ева кәләп бир ишыг қүйлесүү көрдүм да даңызас чыканды гышигыран гызыларыма растлашдым. Метбахе кечәндө көрдүм ки, арвад өзүнин гицичи, газ поччини габагында отурууб Өзүнә хөрек чекиб [бузлу от јемиди, һәмишә элде көслимши этден өзүн бир габ хөрек наэңгирләрдь. О күн борш асыб. Рус борш. Пәнчәрадан дә рус қүллесен көлиб]. Столун үстүнө гојуб, дузлу салат гојуб. Чөрөй дә печин үстүндө гызырдырышы. Ела билдим ки, арвад һүнишүн итириб, ган көрәндө дедим ягына голуна күллә дейіб. Истадим сарымын. Габагына кечәндө көрдүм ки, сол гулагындан кечин күллә сағ гулагындан чыкыб. Баша душдүм ки, арвад өлүб. Нәволори гаштырылдылар ки:

— Ана, гома нәнәмиз елсүн...

Ушагларынын сасина гоншишүләр да текүлушүб калдилар. Ашадында яс магарындаң жолдасым да оглум да ево яса галждылар. Бу даңытлы манзәрени көрүб ванимәләндиләр..., инанмадылар. Аңчаг пәнчәра шүшүсүндөкү күллән жерини, нәнәдән кечиб наамымын гапысына дајиб жәре дүспән гамлы күллән көрүб инандылар.. һөнкүрдүләр...

Биз да дегигү бутун шәфәр вә рајон комендатурадарына зенк еләдик. Дедилдер ки, тэрпәтмојин, кәләп чөкәчәйк! Амма бутун кече вә саңар saat 9.30-а кими көзләдик һеч ким көлмәди. Биз гајнанамы мәсчиде апарыб шеихла мәсләнәттәндик.

Деди:

— Урајиниз неча вә нарда истејир орда дағын елејин.

Биз да арвады Имишлия ез деда-баба габиристанлығына апарып тордага тапшырды. Габри нурла долсун. Биз һәр шеи она һалал елејирик, теки о да биза бутун өзаб-өзијәттени һалал еләсии. Бу даңысты көрөн ушаглар нала дә өзүнә кале биләмир. Нәјлејәк? Билдирмә.

Биләчери шоссеен, ев 19, мәнзил 29. Гајнанамын ады: «Баба-жена Сүрәјә Ляттүг гызы».

Мәним адым Елмира Рұстамова.

Биз нә деје биләрик!?

Нәвәләрлөк нәнәләрдин өмрүчә јашасы! Аңчаг нәнәләрни кими најәтдан фасиали көчмәсии. Вә бу мүсибәти аллах һеч бир пәвәје, һеч бир нәнәе көстәрмәсси!!!

О кече ИСАЕВ МУШФИГ АҒАЗЛИ оғанын үрәнин пәндор овхаладыларса, хейр олмады.

Мүшфиг, күзән үзән дүниа чөмнөн, иккى дағы Аурора чөмнөн, дағаларда ССРИ чөмнөнү ХЭЭЗР ИСАЕВИН кичик гардашыбыр...

Бакы. 1990-чы ил. Нахчыван күчәси. Бешинчи блок, дердүнчү мәртеба. Биш отаг. Халал аустунда икимизик. Дүниа чөмнөнү Хазар Исаев вә мән... Иккимиз үчүн дә соң атыр болан бир күләшә башлајырыг. Сез күләшине!!

Боксуларын дилилә десек 1 Раунд.

Бәниша пинлик кими чевик олан Хазар бу күн чох ағыры вә һүзилүдүр. Адәтән көзүнән рагибини јејен-диән Хазар бу күн көләләрни халчадан галдырымыр. Үзүн түк басыб.

— Һакимләр күләш вакты жеңима фикир верири. Сач-сагтала неча?

— Әслиндө сагталын да дәхли јохду. Харичда үмумијатта фикир верміләр. Бизда соң вакхә гојмурлар. Бир да бу текче гардаптыма дејил, бутун шәһидләрә сакладыгым ясады.

— Мүшфигин неча жашы варды?

— Бутун шәһидләр кими ийримини тәзә кечмиши. 1968-чи илдәндирир.

— Һарда анадан олуб?

— Ағдашда.

— Нәй чох севирид?

— Рәйметлик атамын идман мүэллими иди. Биз дә дерд гардан, даңа дөгрүсу әзвал беш олмушуг, бири ушаг вакты өлүб, инди дә Мүшфиг кедиб. Үч гардан галмышыг. Нә исә

намысты ушаглыгдан идманла машгул олмушут.. Эсасын күлешле.

— Ким жаҳшы құләмпиди?

— Кічік гардаш белгілі жыздады.

— Мұмкунса бир ад Мұшфигдегі даңыш...

— Не даңыштым... на жашадылар, не көрдүлдер, не өмүрлари варды... 22 жыл нағы ахы? Нен на... Әскерликтен қаленде беүк гардаштымын жаңына Владимира кеттеги истеди. Гојма-дым, дедим на вар орда? О да бу күн-сабан төссилини баша вуруб қалғачек. Бакыда «Сағымалығ» кооперативи ачылышты.. Ора дүзәлткіс оны. Күлтүризмде машгул олорду. Әннелләр каратада, құләшле де машгул олуб. Жаҳшы гачмагы да вар иди. Ленин адыны республика стадионында машгул олорду. Бир жерде даңана дејілди. Гајнаңырды.. Горху-зад да билмирди [пауза]. Билирсан на огулду.. најыф.. горуда билмедин!

— Сонра?..

— На сонра.. гүртартды да...

— Нече одду ахы?

— [Дәмір ғапы дејүлдү]

П р а у н д

Халча атрафында жолдашлар бардаш гурууб отурду. Адама бир стакан лимонлу чај ичдик. Хәзәр алнынын тарини силди.

— Өзүмүз вердік олұмса оны...

— Ахы неча?

— Нече күн иди анам шаһерда иди. Ішкішыб раона жедәнде Мұшфиг кеттеди. Деди Хәзәрин тә'миринин үстүндө бир адам олмалыбыр, яжох.

— Еш наәзәрда тутурду?

— Еа, бу еви тәзі алмышам.. наәл тә'мир елемәмишем. Ушагы да вердік күдаза. Биз көткіп анынан Ағдаша, оғалды Бакыда.. О күнү ела белді үраина дамыбыш. Бүтүн күнү Бакыны қазиб, танышларына баш чәкиб. Ахшам гоншуда ушагларнан оттурub чәр-чәрайн жеіб қаланды ушаглар бурах-мајын оны.. Дејіб кедиб узанын жатырам. Калиб.. Атышма саси ешиандан дурууб аяга мәннім идман формамы кејиниб чыхыб күчәја.

— Так?

— Жох, күнада дост-танышы сох раст жөлиб.. О сох достчанлы ушаг иди. Гуру жерден азуга дост таларды. Арада жолдашларым дејәнди ки, одеjo Хәзәрин гардашы Мұшфигди.. Жаман һырланғарди. Дејірди ки, мен истиамир мәнін сәнә кера танышылар. Өзүм ез адымнан таныншындағы истәјірем. Кипкі кімні дејауди елади да. Өз адынан танынды. Инди мәнни көрән-көрән дејір ки, одеj. Мұшфигин гардашы оғланды. [пауза]. Нарда галдым?

— Мұшфиг идман форманы кејиниб күчәје чыхады...

— Қа... ған ичинде о форма инди... Бурдан бирбаша көдәрлэр стадионды сары. Бунку динни-иманы стадион иди. Кеңіб ушагларнан стадиондан чыхыш жолларының касибіләр. Ордуны стадиондан бурахмајылар. Атышма башлајанда намы гачыб. Бирдей на олуб? Дејіб ело бил аяглармын тутулуб гача бил-мирам. Елхан ону чијинин алыб аягларында сары кечиб.. Елхана дејіб аяглармын овхала. Сән деме күлде дејіб чыхыб, исти-исти олубмуш, үйсс елемәожиб. Елхан аягларынын овхала-жыб. Соңра дејіб үрәзими өвхала. Үрәзими де овхалајыб.. Соңра дејіб гарның жаңыны, су олсаңды текәрдім үстүм. Елхан чијинин алыб ону чыхыб жола. Қәмишіә кросс таңдағы жерләрі чијинде кедиб. Бир машын олуб жараплары дашијан, Елхан ону да гојуб машина.. Машында үч даға «ана» дејіб. Вәссалам.. Семапкода кечиниб...

— Аллаh рәхмет еләсін!

— ..[кез жашлары]

III р а у н д

Халчаның этрафында аյлашын достлары жер-жердән Хазара үрак-дирак, тәсәлли веририлдилер. Олан олуб, кечен кеңіб, езүнү алса ал дејірдилар.

— Биз Ағдашда дүңядан хәбәрсиз идик.

— Бәс неча хәбәр тутуда?

— Елхан почта бизим телефону вериб, гылзала дејіб занк еләніб хәбәр верин. Онлар да үч дәғә зәнк елејиб демеја үрак елемәјиблар. Ахмұда бири деди ки, Бакыда фалакет вар. Анынын үраји жетди. Мәнен дедилар сағды, хәстеканадады. Мән һәр шеши баша дүшдүм.. Мәннін да үрајым жетди. Мечәнең чыхыб Бакыя жақдик. Сулу тапәдән аскерлар дала гайтарды бижи. Бакыя олмаз, дедиләр. Гајыздыб Шамахыя жәлдик. Ордан Бакыя дост-танышы зәнк еладым. Бир тәңәр кизлин, доламбач жолларла ушагын мейитини көтүрүб Ағдаша жотирдиләр. Чох сағ олсуулар.

Бирда Хәзәрин ела бил ичинде наеса гырылды. Бир аялыг мә'нән азилмис, ичинден сыйныш, дејүлмүш гардашы, архасы учулмуш бу мәншүр пәннелавынын вахт баша чатмамыш күрајини халча үстүк жердүм. Ким жылышында бу пәннелавын... Мәен?.. Хејр.. хејр.. күрајини жера мән вурмамыштым. Ордакы күлашты жолдашларды да буна шаһид иди. Мән күрек жер вуранам? Вәс ким?.. Ким ахы? Ким деје билар, бу танынмын пәннелавынын күрајини жера ким вурмушту? Ңә... Ким?

Галж Хазэр, бу кө дејүл!!

АХЫР ВАХТЛАР ҚЕЛЧӘКЛӘШМИШДИ

— Ким кеңәзләшмишди?
— Элиев Намиг Камил оғлу.

Көр сәнәр Намиг евден чыханда анасынын о үзүндән-
бы үзүндән епәрди:

— Саг ол, айна... — дејіп гапыдан чыхарды.
Анасы да нар сәнәр ардымчы хеир-дуға верарди:
— Саламет кет-гајыт, бала.
Бес о сәнәре нә олду? Диلى-додағымы тутулду? Шеңтәнмы
аңдырылы? Өчәмли чаңдырыды?

Ійніри міндер дәрд жаши варды. Бу жаща азмага, чашмага нә вар-
ды ки. Анасы көзәл-кејек бир гыз көрүб сечмишди. Намиг учун. Һәрисини дә алмыштылар. Февралын 23-дә нишан
апарасындылар.

— Није февралын 23-да, ай хала, гурбан олум сана, није?
— Билисін, нә жаҳшы әскәр олуб ай оғул о... өнүк шекил-
ларина бағ. Командирләри о гәдер ева мектуб языбы. Ізязы-
лар ки, бу ушатын на жаҳшы тәрбијә елемисиз, ағыллы-камаллы... Ичмәйенан, чакмаң билинми.

— Бес нә олду? Белә жаҳшы әскәрни нишан алып вуарлар?
— Дұз үрајындан вурублар. Дұз үрајындан. Үрајынде исә
арзуулар, амаллар, истекілдер. Сәнәр евден чыханда анасы гоңшу-
я жетмишди. Намигин нишанлысы үчүн палтар алмаға. Шар-

тија хала әліндә зерли палтар ичари кириб Намиги соруш-
ду:

— Нана бу ушаг?
Башысы төз палттары көтүрүб баҳа-баҳа:
— Кетди иш, — деди.
— Ааа... мән палтар көтірмішдім сиң кестермеја.
— Она нејнејірсөн көстәриб... Гыза мәстерәрик да.
— А балам, ушатым да бир бахмалыңдыр да... Жөрүрсөн
кепекоглуны, үзүмдән өпмәйб кетди.. — Ана деңәмәйб тә
еҗвана чыкыб күчәз бахды:

— Намиг... Намиг!
Күчәде дә жох иди.. Құлла кими учмушуда:
— Жаҳшы, кепекоглу, ахшам көләрсан еве...
О ахшам Намиг «анасынын горхусундан» еве калмәди.
Бирча ева анасынын үзүндән өтмәмешди дең бир да Намиг бу
ева, бу дүнің калмәди... А чынбаптысыны бамбаша бир дүнің-
да кетди. Нә варда дүнда, ишылымыды, гарандылымы-
ды, азадлықмыды, хонбағтиликиди. Горхусы, һүркүсү, топ-
суса, тұфынкиса, әскәрсизмі? Билмирәм. Аяғынын алтындан
тормага, башынын үстүндөн һаваны алан вармымы да дүнда?
Билмирәм. Бу дүнә кими дәрөбликими? Билмирәм, билми-
рем, билмирәм. Қемәмешіш, олмамышам, кечмәмешіш.

Намиг гајыда, Намигден сорушарыг!
Намигса гајтымаг билмирәм.
Кече saat 12.00. Қәлмир... Аңчаг бу вахты ишдән чыхыб
ева калмәлиди. «Зумурұд» ресторанында ашлаз ишләйді.
— Каффирине, газанын гурбан олум, аж бала.

Кече saat 1.00.. Қәлмир...
Карда олса, нара кетса зәңк елајиб хәбер верәр. Ана, ата, ..
мен филат жөрдәм. Бир аздан көләчејем.
Кече saat 2.00.. Қәлмир...

Күчәде күлләләр атыллы. Ежана чыхмаг олмаз, пәнчәредән
бахшада олмаз. Күчәже чыхсан гајтды јохду...

Кече saat 3.00.. Намиг јохду..
— Һара зәңк едәк? Кимә зәңк едәк? Телефондан да күллә
сеси калып. Сәнәр ачылды. Намиг јохду. Сәнәр езу ачылдымы?
Aj-haj. Сәнәри кезү жолда олан аналар, атадар, бачылар жа-
хасыны чырыб ачды. Өзбашына галсајды аж ачыларды на саңар...

Камил киши бир тәреф, Шарғијә ана бир тәреф... Бала-
сынын ахтармага чыхдылар. Бири милисләре, бири хәстехана-
ларда јолланды.

— Aj, гардаш, оғлуму тутмамысыз?
— Jox, аж бачы!
— Aj нәким, бура бу жаща, бу бојда, бу бухунда бир
огул көтірмәйбләр?
— Көтірлөнген һамысы о жаща, о бој-бухундадыр...
Намысы дә жу-дүр.

...Аңчаг ичләрләндә Элиев Намиг Камил оғлу јохду... неч

ГАРА НАФЫЛ

НАШЫМОВ ИСРАФИЛ АГАБА-
БА ОГЛУНУН кызы баласына: Кү-
наја, Ајелә шәйді аталарынанымда
бир чиңкі-бейжүл паты.

јерде јохду. Гуш олуб учду бу ушаг? Нә олду ахы буна???

— Балқа сиз .....ja баҳасыз?

— Іоох... юоох... юоох... Дилин-агзыны гурусун... Ніјә елүр о???. Дилем-агым гурусун... Онун елән вахтыды???. Оласи мәнәм... мәнәм...

— Каш биз елејдик. Онлар биржоллук башын кетүрүб кедиб.

Биз күндэ јуз дефә олуб диралирик.

Башын кетүрүб кеда биліларми? Вәс тыртылларын алтында азиллан на олуб...

— Шеклини верин баҳаг.., бәлкә...

Атасы аллари титроје-литраја, горха-горха Намигин паспортуна кестарир. Ордакы шәклина, бығ жері таәзә тәрләмиш сифотина баҳа-баҳа...

— Ёоох.. ордакы сач-саггальлы, бығлы кишилдерин мејитиди. Бу лап ушады.

— Аллаһ сизге сеиндирилсін.

Ики күн белача — јерда, кејдә ахтардылар Намиги. Нә јерде хабер верен вар иди, нә де кејдә. Шәргијә хала кедиб оттурды Шәйндер хәйбалысы...

— Олұбыса, бу ушагы бура көтиреңдеклэр, галыбыса, ева кедәр. Слүбсә ағлајырам, яссым тутурам... Галыбыса тоудын гуарам. Шәйндер хәйбалынын көтирилән бүтүн елүлдер учын өз өлсүс кимис ағлады Шәргијә хала. Өзөлсүс кимис ағады, гы-ја чакди, сатын ѡлдуду.

Намигин анасы ғәйір үстә, атасы Мејданда, даысы исе Кеј месчиддә иди.

Атасы иккіләрин, огулларын сырасынын баҳыр. Анасы гә-бирилерин сырасынын баҳыр. Даысы исе кимсөсиз өзәндерин, јууланларын үзүнне баҳыр...

— Дајанын.. Эл сақлајын.. Кафәни ачыны.. О ушагын үзу таныш көлир... Ола билмәс, ола билмәс, ола билмәс...

Аммак аллән.. Намиг бала.. Сәнни бала еве неча апартым мән? Галж, јеринде саұм елүм.. Галж, кишинен мән апар еве...

Дүңгеленін чох-чох горибе ишләри var. Нече илларда һәр дефә Намиг пиләлекнәләри гүрбәев каланды Шәргијә ава-

нын үраји санчарды.

О күн ғәйір үстә ахшамысты бирдан анатын үреји јена санчады. Онда пиләлекнәләри Намигин табуту талхырды.

Шәргијә ана гүш кими јериандан галхыб еве учду. Елә гүш кими де пәнчәрәдән көчиб баласынын үстүнә ғонду.

— Ачыны.. текүн чамаданлары. Сәпник жера нішанлын пал-тарлары ғана, ғана о зерлі палтар...

Дүңгеленін о зерлі палтар кими көзәләрнінде бергү вурду. Бир дә гүрх күндөн соңра ојанды. Ојаныбы көрдү ки, Намигин шәкли гара нағашынин ичинден она баҳыбы күлүмсәсір.

— Ай бала, ахыр вахталар көр нечо көйчакләшмисидин. Паспортуна да баҳыбы мејитин танымайыл һеким. Бунун быг-ларынына анасы гүрбәев. Көйчөкласкан балама гурбан! Нагар көйчәләпмисан.. Xеирлилә олмајыбы.

Күнај, Ајсел, Балалар, бир аз кириин, бир аз тохтајын, бир аз жаҳын айлашын, сизе бир нағылдан дынышашам. Бу нағылдын ранки гарады, узғарады. Аңын ичи ағаппагды, ишыгылды. Иккисиңин бир јерде икى јашы вар. Бу күн ағаламаса, бу күн бу нағылдан дүшмәсән дә ебі жохду. Сахлајын, бејүйәндә бир алма кими ортадан белуб жөрсиз. Жарысыны Күнај, жарысыны да Ајсел бала. Бу алма нә ширин олачаг, нә да түрш. Бу алма ачы олачаг, балалар. Аңын бу ачы алмадан ағын бүзүшмәсән, көзлөрнин жашарачаг балалар, көзлөрнин жашарачаг. Көзүнүзден алма-алма көз жашлары күләленечәк. Қалалык, бу алма болда көз жашлары нағылдын кезүндән дүрләнәр... Һаммызыны. Һалалыкса кириин, тохтајын балалар, нағылдының башлајыры.

Бири варды, бир жохду, јер үзүнде Ҳызы адды бир көнд варды. Қүндерин бир күнүнде Ҳызыдан чыкын Агабаба да-ылда Қүләфүз халалынын Бакыда дүнија бир оғлу калди. Адыйы леп нағыллардан кими Исафил жоғулар. Адыйы ата-анасы ғодыу, жашыны аллада верди. [Аңын чох ас верди]. Дөрд гардашын, бир бачынын гардашы иди Исафил. Адыйан бејүйүрдү Исафил. Қүнден-куна, саңтдан-саңта бејүйүрдү Иса-рафил. Нија беңа тез бејүйүрдү Исафил? Аллалык ишиди, өзү билди. Иккід бејүйүрдү, мәрд бејүйүрдү, балаларыңын бејүйүрдү Исафил.

Намыс кими элинде чанта мектебе кетди. «Ата», «ана», «Ватэн» сеззелинин гара лөвхәје жаалы Исрафил. На балауди ки, бир күн ез ады да гара лөвхәје жазылачаг Исрафилини. Охуды, намыс кими синифдән синфә кечди, жашдан-жаха ноппанды, атылдан-агымы атадады. Болу-бухунду, агымлы бир огул бөйжуду Исрафил. Бөйжуду, бөйжуду... Ата-анының көзүндө исе ела гүндөгендә боюда талды. Исрафил 67 немерли техники пеше мактабине кириб сенот жиаси олду. Машынларыни, ири тәсарри техниканын чикин-бикине баләд олду [ин балауди ки, ела бу ири тәкәрли машынларыни ону жолун отрасында сөрөткөн].

Кипши кими эскәр кетди. Йаңыф ки, балалар, сиз эскәрлини, сиз атанизын эскәр жолулу кече билмәжачкинис. Анчаг тасаавүр өләдикчи мии жол аскәр кедиб гыйдачагсыны. Ва мии жол бөйжулара суал верачкинис. Эскәр није кедиirlәр? Ватэнни горумага. Бас ата Исрафил Ватэнни горумурдуму? Ватэнни горуулурdu. Эш мугаддас, аяккыз Ватэнни. Бе на олду?

Неч на олмајыбы, балалар, неч на олмајыбы. Атанин бејүк Ватэнниң мұдағынисіндән даңа бејүк Ватэнни, даңа бејүк торпапы кешишни көлип. Сиз јухуда оланда, сиз гызыл күлләрин ичинде оланда атанина Исрафил гызыл күлләрин ичинде олуд. Гызыл Ордунун габагында олуд. Дүнен ичинде олдуруға ордунун бу күн габагында олуд. Ондан габаг кичик гардашы Чәбрајыл кедиб. Исрафил ата [нала езү бала соңда олуб] ева көлип сиз гызларда, додаты сүд гохулу балалара дәйіб, үзүнүздән епүб, мезүпзуа баҳых, гардашы Видадини кетүруг белгемли кечинин жоғуну атыльб. Сиз балалар агыла-агыла, баләдә түрчалана-түрчалана атанизын ардыча бојлаймысыза. Эл-го-лунку бағыл олуб, жохса жапышын бурахмасыда. Ана сүдүнә алданыб атанин евиден бурахмасыз. О да кедиб ки, кичик гардашыны ева гајтарсын. Бејүк гардаш олан жерда кичик галет елејир десин. Чәбрајыл тапсыбы, дедиини дејиб. Озы Чәбрајылның іерин тутуб. Видади гардашы да она арха, дајаң олуб. Анчаг ахыры кими дарында дурға билмәйб. Бир дә көрүб гардашы Исрафил жыхылым. Бу жыхылмага Видади жыхылмаг сајмајыб. Ахы Исрафил жыхылдан огул дејилди. О бүкандын эзвел нешә деңғә әзиліб жыхыланларын галдырымб. Видади эми де ела билиб ки, гардашы жена жыхыланын галдырымга әзиліб. Анчаг гардашы Исрафил жыхыланын үстүнүң өзү де жыхыланда Видади чашыб. Гардашынын үстүнүң әзиліб. Ушаглышдан Исрафилини ураң кечмаси олуб. Видади ела билиб жена бу деңгешти келишләрден, атышмалардан, жыхылмалардан гардашынын ураң кедиб. Әзиліб гардашынын галдырымб. Башта жыхыланлардан фәргили Исрафилини үст-башы тәр-тамиз, гансыз, лекесиз олуб. На биләді Видади... Құлла жери жох... Гардашынын аһ-наласи жох.. үраң кедиб...

Калип сөве анысына де ела-беләчә дејиб. Сиз балалар да о вахт јегин шипширип бир јухуда олмусу. Анчаг бу сөн-

бетин ешитмемәйнине инанымырам. Јухуда да олса јегин сизе аյан олуб. Јухунуз гачыб, баләкәдә саксамисиз. Өлајаң тојублар сизе. На хәри. Вејүндән ки буну ешидib горхачағсыз. Құлла атаниыз Исрафила дејиб. Киши кими құлланин удуб ичинде, чөл аурахамајыб. Бу да онун бир гөһрәмәнлігінің. АナンЫЗ Құллница бачы намысының бачымын олсун, сачын ѡлуб.

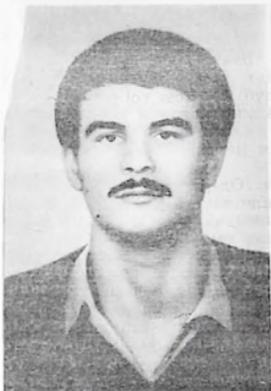
Сачыны ѡлма, бачымы, балалара караң олар. Құнаја, Ајселе көрәк олар. Аг сачлы Ватэнни қаралы олар!

Құнаја, Ајселе, сиз мени багышлајыны, бу нағыл бапбалача бир бејүк нағыл олду. Қала үрдүмзүни нағылларды арасында бу бойда бејүк нағыл олмајыб. Бу бойда гара нағыл олмајыб.

Нагылларын сонунда көйдән үч алма дүшәр, балалар. Бу гара нағылларын сонунда үч құлла дүшәр. Үчү дә Исрафилин дүшмәнләренке гисмет олсун!

* * *

ШӘКЛИ АДАМЛА ДАНЫШЫР

— Кимин шакли?
— МӘММӘДОВ ЕЛДАР ЗЕЙНАЛ
ОГЛУНУН.

Ясамал. Бурдан кечмо, ордан кеч. Бура суду. Бура пал-цыт. Бураны газыблар. Бас наради кечим, а гардаш? Кеч кет, о юндан айлан кәл! Баш уста! Верталютнак кәл! Пара-шүтнән дүш. Танкынан кирим! Жох... Жох, гардаш. Кал саны чиңизмәдә алпарат, алғач таны сезүнү дилина көтірмә! Баш уста! Шәһидин евниң сүрүнә-сүрүнә кедәрәм! Башта имканым жохду, гардаш.

— Бунун учун чох саг ол, гардаш!
— Сиз де саг олун. Одеј... оду оларын гапысы!!!
Бүтүн гапылар бир-бирина охшајыр.
Бүтүн пәнчаралар бир-бирина охшајыр.
Бүтүн күчалар бир-бирина охшајыр.
Бүтүн адамлар бир-бирина охшајыр.
Бүтүн аналар бир-бирина охшајыр.
Бәмсыз дәрдәи, кәдерли. Ҙамсыз гора өрләкли. Бу гапылары кәлен адамларын да һәмисы бир-бирина охшајыр:
— Салам, бачы!
— Салам, ана!
— Салам, гардаш!
— Хош кәлмисиз!
— Кечин ичари!

— Шадлыгларға қалесиз!
— Шад күнүңү олсун!
— Аялғабыларнызы чыхармајын, кечин ичари.
— Еле шеј олар?
— Олар... олар... олар...
— Олмаз... Олмаз... Бачым... олмаз, анам... Шәһидин баш гојдугу јеро, шәһидин аяг гојдугу јеро биз али уста кирмалийк. Ләтирини виуб, кез уста гојмалыыг.
— Чох саг олук, бала.. Аллаһ хәтрине истәсин. Аллаһ сизи бизе чох көрмәсин.
— Анам, бу шәһиддән ким на дејәр, ким нә данишар?
Сен аллаһ, бағышлајмыз бизи!
— Аллаһ бағышласласы, огул... Одеј, дивардақы, стол үстүндөкі шәкүллорина бахыз, шәкли езу дә адамла данышыры!!!
Кезүмүн дәр-дивардан, ана бачыдан чыкып шәкүлләрни баҳым. Дөгрүден да шекил адамла данышырды:
— Адын нәдир, огул?
— Шәнидәм, шәнид.
— О ады Ватэн сөнө вериб, бас ез адын нәди, огул?
— Адым Елдарды.. Фамилия Мәммәдов, атамын ады Зейнал, анынын алы да Баичханын.
— Үзүн күлүр?
— Үзүн һәмишиң күләчәк! Әэлиб-кәдәнләрин да һәмишиң үзүнүн күләвәжәм! Бәлкә хошунуз көлмир?
— Э төвбә! Акы анатын үзү күлмүр?
— Нечә күлсүн ахы онун үзү... Жетим бөјүдүб бизи...
Дүз дејібләр, адам атадан жох, анатандан жетим галыр! О бизи жетим бөјүмәје гојмады. Бизә һәм ата олду, һәм дә ана.
— Ады нәди о кишинин, анатын, ерин, әренин?
— Өзүндән сорушун!
— Бачыхынымды, огул адым... Ханымлыгдан бир шеј гал-мајыбы инди.
— Бәс... Бәс...
— Сорту-суалда анаты йөрмәйн. Гој көзүнүн јашыны сил-син. Өзүм, езүм сизе چаваб берәчајем.
— Бағышла, Елдар.
— Аллаһ бағышласылын. Беш ушаг олмушуг: үч гыза, ики оглана. Ҙамымыз бир олмушту..., бир мәксадимиз олуб. Бағышла, ана, бәлкә буну сәнә билдиремишиш.
— Билмешим, ай огул, билмешим...
— Ҙамымыз фәйлә олмушуг... Ватэнин фәйләсис... Кечәкүндүз ишлемишк. Гоншулуугда бир адам дејә билмәзи ки, Бачыхынын ушаглары дәлададзу, мұфтәхорду. Еле де-жил, айна?
— Еләди, огул... еләди... Чох саг ол!
— Бағышла, ана, сана чан ағрысы, кез ағрысы вердик. Қалал ела, ана.

ҮЧ АЛИМИМИЗ АЗАЛДЫ

ПРОФЕССОР ИБРАЙЛЫМ ИВРАЙИМОВ
ПРОФЕССОР СВЕТЛАНА МЭММЭДОВА
ПРОФЕССОР ИСМАЙЛ МУРСАГУЛОВ

— Ніңде? Ніңсанын билмірік.

— Һалал қошун олсун, бала... Һалал қошун олсун.
— Елдар, бас бізде дејаисі сон сезүн нағыз?
— Неч на... Сон созы Ватан дескін...
— Женә дә олса, сон сезүнүң диллемәк истардик, гардаш...
— Ай огул, гој мән дејім. Баламын шеклиниң өзінен жалмағының. Қозғал бала иди. Неч каскин тојугұна кипш демеди. Фаһіла балаиды. Шифер заводунда ишпәләрді. Ийірмі дөрд жашы варды.
— Ай ана, сана гурбап олум, гој мән дамышым. Сана ағырды... сан азијет чакырсан.
— Іох, ай огул, на азијетди, онсуз да ھәр кече шеклиниң дамышырам... О кече қозғал балам ишден жөлиб даллөж кедиб, на мамыр кедиб, ела бил бөй дурачагымыш. Урајинә дамыбышым. Чыхыб кетди... бир дә гаіттеди. Чан бала!!!
— Ана, үзүмдөн, шеклимдөн ал еп. Торпагы ет сөн.. торталғы...
— Елдар, биз дә торпагы өтпүрүк. Торпаг гәдәр өмрүн олсун!
— Ай огул, баламын шеклијіле дамышыда. Шеклини сизе бағытлаудырам.
— Чох саг ол, ай ана, шекли бизим, өмрү сизин олсун!
— Өмрүңүң сиза, Ватанға бағытлауды кетди!

* * *

О күн онлар жүхудан saat нечәдә дурубларса, мән дә о вакхты галхыб жүйнуб, жазы масасының архасына кечірім. Он күн онларды онларың талелерінде марагланырды. Евләрина баш чекіті, иш жеринин ھәтініңде айлыш сігарат чека-чека бу беш алимлар хаялдан институтта калип кетмишады. Онларың вурулдуғу жерде даңыншыл торпага баҳышшам. Дашила, чыңылда дамышышам... Сыңың бир дан парчасының устуңда ған ләзәси дә көрүп көтүрүшшем. Аңчаг кимин ганыңды, билинмириди. Балқа бир сарчанин, гаратајугун, көжәрчинин гана текүлүб? Билимдір. Такча оны билирам ки, коммунизмә кеден бу совет жолунун қонарьында машинының ичинде беш совет алиминиң совет аскари гарышта кими тапдалајыб кедиб.

Туталым лап Жазовун деди: кими бу јол нағлайлат һадис-сидир. Елә ела иса нија газа терәден аскар дүшүб яралыла-ра комек елемәйіб? Туталым о горхуб, сагалллы ушаг олуб... Ийірмі танкын ичинде бир киши олмајып бајам, кермаји-лар? Бас командирлеріне же? О соңынча танка, газа терәден «сагалллы» ушаг ахы она «доложит!» еләйі.

— «Ja совершил наезд, что делает?

Габагда кедән командир чох айдын چаваб вериб:

— Следуйте за мною!»

...Вассалам. Йаралылар, мејитләр галыб јолун ортасында, жағышын алтында, танклар иса чыхыб кедиб өз јолула. Ела бил дотрудан да гарышта басыб кедибләр. Догрудан юх, ела һәтигетен да гарышта басыб кедибләр. Догрудан да, ела һәтигетен да гарышта басыб кедибләр. Құндың о күнләр Аэробайчан халғы онлар үчүн ела гарышта кими бир шеј иди. Аңчаг бирчә шеј іздәден чыхарыблар ки, гарыштаның да филиңшынтың күн олур на... Һалалыкса көлин шәйнәд алымләримизин Сумгајыста гедәр кечиб кеде билмадылар о дүппедүз јолу биз та әвөлиндән гарыш-гарыш адымлајағ.

Онларың иш жерде адлалыры: Аэробайчан ССР, Елмлар Академијасының Хлор-Үзви Синтез Институту. Институт Сумгајытта јерләшириди. Буш алим дә ھәр сәнәп Сумгајытта кедиб ахшам Бакытта гајыдырыды.

...Ела бил бу қозғал, истедадлы алимләр үчүн бу бојда

Бакыда иш жери тапталмыры. Пахыллыгдан нара кедирдилер, буруулајырдылар».

ПРОФЕССОР ИДРИС ЭҢМӘДОВ.

О күнлөр бүтүн Азәрбајҹанын иш аңанык позулдугу кими онлардын да иш режими, иш аңанык позулмушуду. Каһ кедирдилер Сумгајытта, каһ да јох. Каһ јолтардан кече билирдилер, каһ да јох. Аңчаг бир-биралириялар һәр күн алага саклајып, телефонда даңышып сөнбөт еләйрдилар.

Јанварын 23-да ахшамусту да һамыр бир-бираизә заны еледи ки, бас сабаб ишдә олмалымыз. Нәм партия ичласыдыр, нәм дә мааш верачаклар [Јагин ки, о мааш сөһбәти олмасаңды неч ким о партия ичласына келмәзди].

24 январь 1990-чи ил.

Дејим ки, сәһәр ачылды, јох... О күнлөр торпагымызын, шәһаримизин саһәри јох иди. О күнлөр аңчаг кечәларимиз зар иди. Бир-бириндә фәргләнмәйән ранки, дәрди, һавасы бир-бириндән сечилмәйәк кечәләр. Дәрдимиз, ганымызын гарасына охшайын кечәләр... Бела кечәларин бири јамшып кирдијини талдырып шәһәр баханда, сәһәра чыханда гара январын 24-ү иди. Һава туттун, һава чиккини, яғышлы, мезуашлы иди. Беле һавада Гәфә шәһәрдән Ибраһим мүаллим көнә «Жигули»скини најәтден ычкарып Сумгајытта сары ѡлланды. Бир жөнә машын шүтүүрдү асфалтта. Бағры јарылымыш, тыргылларла шумланыш көксүжө чалыны-чарпас да глар чекилмис асфалтта 05—10 АГУ... Сүккән архасында Ибраһим мүаллим айлышты.

* * *

ПРОФЕССОР ИБРАИХИМ ИБРАИХИМ
ИСМАЙЛ ОГЛУ

[1928-чи ил]

Ибраһим мүаллим 1928-чи илдә Канчәдә анатан олуб. Эсли ермәнистанлыдыр. 1905-чи илде бабасы-нәжиәт Канчәја көчүб калиб. Бу шаһарда ата-ананы илк ушагы Ибраһим олуб. Соңра Канчәдән Нахчывана кечүблөр. Ибраһим орга мектеби а'ла охујуб. Виричкү синифдән бирбаша үчүнчү синиф кечирилдер олу. Азәрбајҹан Девәт Университетине көндеринблэр. Ордены мүваффәгияттө битириб тајнатыны Свердловск һәрби заводуна алыб. Бир-иккى ил ишләдикдән соңра Нахчывана келиб. Нахчыванда елганин. Соңра Бакыца көчүб. Бурда аспирантураја дахил олуб. Мұдәния елајиб. Белача алимлilik јолунда адымтарыны атый вә... Ва наһајэт, кимдә елмләри доктору... Соң иши инсан дамарларында тромбларын дармалыа әрийдилмеси [Мән балкы да бу елми ишләри о гәдәр дә елми дидлә да жаңыб сизэ чаттыра билмірам... Аңчаг азум неча баша дүшүрмәсиз сизэ да еләчә чаттырырам].

Ибраһим мүаллимин эн бейјүк елми иши, эн бейјүк диссертациясы онуң айласы, балалары, дуа-чәрекәли сүфраси иди. Бу сүфре устүнди неча асирид Ибраһим мүаллим. Бу балалары неча чох истайтириди.

Күнләрин бир күнү докторлугуну мұдафиә едәндөн соңра сөвимли најет јолдашыны итириди. Бир тарафдән газанды, бир

терәфдән итириди. Итисиң даһа бөјүк, даһа сарсыдычы иди. Нөр дефә һејат юлдашына дејорди:

— Аны, гој мән ишлејим, сән ишләмә. Сонин дипломларын бу бааларды.

Күнләр етүб, итқилер итиб, Ибраһим мүәллимин гызы Фикријә ханымда үзбәүз аյлошишмаш. Гурумуш козләрени, алларни, үрајни на сыйхыр, бир килем яш чыххмір.

— Бир күн дедим, ата, сөзлемек фикрин варса евлән... Еле тәрс-тәрс баҳжы менән... Өзүм горхдум. Гејттуды ки, гызым, еле сезү бир да данишмам. Нөр шејә өзәнмишом. Бир стәкен су текүб ич болмазди. Һајат һәр шејә өйрәтди она. Мен мұдағия елајәнде ганаады олсајын учарды. Еле севинириди, ела севинириди... Дејирди ки, мән гоча вахтында вуруша-вуруша бу дипломлары алышынам. Гызым исе чаван профессор олуб... Мәни дејирди ки, сән арада кәл бизе, неч иш еләмә, сля кал сәни көрән басмысады. Мән еләм, дејирди, раһат әләчәјем. Сән бу ушаглары жолуна ғојачылғассан.

Анчаг Ибраһим мүәллим чох да раһат олмади. Машыны Сумгајыттың сары сүрүндүкке көйдән жера санки елу яғышылар жағырды. Көз жашы кими буланылыг күнделер машынын шүшәләринге дүшүнүкчө Ибраһим мүәллимин үреји көйнәйир, көзләрі дүмланылып, аяглары тутулупруды. Былчәрәи корпустың дүшонда сираланыбы Сумгајыттың сары көдән танкылары неча кечди, неч еш үз ды билмәди. Горха-горха, нұрка-нұрко сұканы әлинде неча сахлады, аллары билә биляр. Ураји билә биляр. Табагда көдән танкы кечандың «шүкүр, жаңыш гүрттардың бүнларының сасындан», дејіб газы басды. Анчаг чох узага жеда билмәди. Кезу машинында бензинни көстөрөн әгреба саташды. Этраб өчкөн сыйрадын чыхмышды. Она көрөн бензинин олуб-олмадығыны дөгиг билмирди. Машыны Хырдалан жолунун сағ тәрефинде женинчи истифадәе верилүштің бензиндолтурма мәнитәгесине дәндерди. Мәнтәгәнин ишчиси онлары көрүб деди:

— Дајы, бензин жохду, нағаң көлмисиз. Үеч көзләмәеин да, олмајағач.

Ибраһим мүәллим әләчәсыз галып мешенең женин Сумгајыт жолуна дәндерди. Ибраһим мүәллимин жаңында габагда профессор Исмајыл Мурсагулов айлапшиши.

— Ибраһим мүәллим, сүр е... нарда дајанды, дајанды...

ПРОФЕССОР МУРСАГУЛОВ ИСМАЈЫЛ ҚАСЭН ОҒЛУ

[1939-чу кү]

Исмајыл мүәллим 1939-чу илде Марнеули раionunun Гызыл-Начылы көндөндө анадан олуб. Орта мектеби да гызыл медалла орда битириб. Соңра АДУ-нан кимәл факультасини гырымызы дипломла битириб. Соңра Москва. Аспирантура... Ве наһајат, 26 жаңында кимәл еләмләрі намизәди. 1985-чи илде исе докторлуг мұдағия елајиб.

— Мән кимәлә тәсадүфен көлмишем. Мен кәрак тарихчи, ja да һүргүшүнәс олайдым.

Бајат жолдаши Күлүш ханым Исмајыл мүәллимин бу сезләрни дена-дена тәсадүfen текрар етмириди. Исмајыл мүәллим Азәрбайҹан тарихине кимәдән да күчлү билирди.

— 19-у кечеси күчәдән үч ушагы тутуб сөз салды. Онлары елүмдан, күлләдән, танкдан горуду. Ушаглар аяг үстө асир, рәңкеләр ағармышды. Исмајыл онлары једирди, ичиртди. За саңара кими онлар Азәрбайҹаның тарихидән дәнүштүмдө. Дедим, ай Исмајыл, ушаглар нә најда, сән нә најда... Гајыттың ки, јох, онлар билмәлиди бу күн нә үстө елүмә кедир ве нијә.. Сәнәр ара сакитләшешендә апарыб ушаглары евине ѡюла салды.

БИР ҚАШИӘ: Күнләрин бир күнү телефонум зәңк чалды. Шәкіден бир гоча арвад иди.

— Огул, сөн Исмаыл мүаллим һагтында јазмысан?

— Дедим:

— Һала јох...

— Онда јаң ора, јадында сакла, Исмаыл мүаллим о кече маним баламы елұмдан гүрттарыб, енинде сақлајыб. Јазанда буны јаддаң чыхарма. Ешилдин, оғул?

— Ешилдим, хала.

...Бу телефон зәнкіңінде Құлыш ханымса сеіләненде көзләрі жашварды...

— Биз да зәнк еламишди о ушаглар... Сорушудулар Исмаыл мүаллим нечадир? Дедим белә-белә... Билирсиз, ела күм-рах, ела саглат, ела дејіб-кулан иди. Дејердим сан јуд ил жашақасан. Нәні бачарымды Исмаыл, наңи? Жејиб-ичмәй? Мәчлисіде өзүн апармасы? Јох, һәр шең бачарырды? Ашыг Өләсекарин бүтүн маңыларынын охујруду... «Судак калән сурмалиғыз» маңысынын еле кәзел охујруду, дејердим бу мұған-нидир. Түркиядан ғонаглары көлмәпци. Онлары халча музенина апармышды. Бүтүн халыларының тарихи һагда елә мә'лumat вермишил оқлара, ғонагларының ағзы ачылы галмышды ки, бу кимжылды, җохса мүжәй боладчиси...

Билирсиз, Борчалыдан калынде еле данишырды ки, дејердим би да дүниән кәліб көндән. Москвадан кәләнниң да дилин-да ела салис, рәзән данишшарды, дејердим орда јашајылар-даның. 25 ил кирәдә галыбы. Инди-инди ев алыб күн көрүрудү. Һәр деңгә дејердик ки мәнним ишім нијә дашдан чыхым? Габагының бир мөгсәд гоjsайды киши кими ону башы чатдырырды. Іланы көрән кезү јох иди. Э'ла јаддашы вар иди. Отuz илин сөнбатини ела дәигилкілә хатырладарды ки адама, ела бил бу дәғигінә олуб. Чох шұх иди. Дәрд ил университетин рөгс аңсамблында чыхыш едіб. Айры чұр инсан иди. Ағлајан киши дејілди. 28 ил иди тәннишкірдым. Бу 28 илда ону ағлајан көрмәмішім. Аңчаг жанварын 20-си бүтүн күнү ағлады. Ела бил наес һисс еләмиңди. Мән дә евда галмырдым. Бизим ев көрдүйнүз кимис Салжан қазармасы ила үзбәүздүрдү. Горхурдум. Кедиб үшагларла анамкілда галырдым. Көрдүм евимизде әзрајыл калиб. Сәһери ешилдим ки, евимиз, гапы-пәнчәремис күлләдән дешик-дешик олуб. Һәлә Исмаыл евде оланды бу күлләларин бири пәнчәредән кириб галыларды чыхмышды. О дивандан жатмышды. Џахшы ки, она дајмәјіб. Сәһери анамкілда кеденде бейік отагдан чиңшырагы чыхарыб кизматдим ки, бирден күләле дајәр, чилик-чилик елајәр. Сөн демә Исмаылы киалатмәдідим. На ғадер јалвардың-јаҳардың ки, иша кетмә. Гулғас асмады. Усталик мәтүрүб Идриса зәнк ела-ди ки, назыр ол, сабақ ишә кедаочайк...

...Бали, Ибраһим мүаллимин көнінде ағ «Жигули»си Сумгајыта тәраф сүрунмәйненде иди. Исмаыл мүаллим дә габагда

әјлошиб туттун жағышлы шүшәдән атрафа бахыб үреји дарым-хырды. Чүнки о күнләр бу торнагын һеч бир гарыптында бир гарыш да олса көз охшајан мәнзәро јох иди. Машынса сон иефасында ела бил алаңа күч-гүзә топламышды.

...Ибраһим мүаллим, аста сур машины. Әзәл јерине таләэмә. Гој архада елашсан шәнидларин дә талејине машинын туттун шүшәсіндөн бир наәр салат.

Машынын арха отурачагында сағ тәрефда профессор Идрис Әмбодок палагыны башынын гојуб сојұғдан бузұшуб оттурмуш-ду. Сол тәрефде кимдің елмләри намизәди Парлаг Мұстафаев, ортада иса кимдің елмләри доктору Светлана Мәммәдова әј-лемшипиди.

* * *

ПРОФЕССОР МЭММЭДОВА СВЕТЛАНА

[1939-чү из]

Светлана ханым 1939-чу илдә Нахчывандың аяндан олуб. Каләчәк нәјат юлдашы Нариманла бир мәктәбдә окуујуб. Сокра Бакы нәјаты... Нефт-Кимја Институту, Москва, мудафия... Ве көзәл айла нәјаты. Жекән гызыны бутун елми ишләрийден чох севириди. Уч јашында оланда атасы чабнәде нәләк олуб. Бу чүмләни Светлана ханым бутун омырлук јазыларында хүсуса гөйд едир ве бу чүмләжэ бутун нәјаты бою ирилихырдалы јазыларында ан бејүк јер аյырырды. Эн кезәклүмли јерләре јазырды.

— Светлана ханым наји чох севириди?

Шәһидләр хијабында нәјат юлдашы Нариманла көрүшнән она вердијим илк сувал бу олду.

— Нәр шай!.. Йакшы ләзиз хөрәкәтири... евини, аиласини, навеларини. Ма'зүнијати чох севириди. Казмайи, истирахәти.

— Эн чох наңсын хөрәзи биширриди ендә?

— Ядымга салма, чечитнир чаваб бермәк.

— Соң дафо истирахәте нара кедиб?

— Новханыдакы бағыныза.

— На тәрафдадир бағ?

— Сумгајыта жаҳындыр.

— Сумгајыта ишә неча кедиб-кәлирди?

— Институтун автобусу вар иди. Бензин оланда калиб көньяк Академијанын габагында дајаңырды. Бензин олмајаңда XI Гызынын Орду мөяданында көзләндири. Ора кими дә арада такси иле, арада да Ибраһим мүаллимин машины иле кедириди. Ибраһим мүаллим гоншумуз иди.

— Бас о күн?

— О күнләр ишә кетмириләр. Јоллар бағлы иди. Бир күн табаг чөрәк дүкәнинда Ибраһим мүаллимла раслашыдым. Деди Светланая дејарсан инчиликлин вахты дејил, һазыр олсун, сабан калиб ону ишә апарачагам. Партия ичласыны олачаг. Билирсиз, алты ай оларды аралыры дәјимишди. Ишdir да. Ишде чох сез-соңбат олур... Светланада алты ай оларды ону машинына миннәрди. Ибраһим мүаллим мәнә деди, мән да калиб Светланая дедим ки, һазырлаш, сабан Ибраһим мүаллим ардынча каләчек. Светлана да метүрүп Парлар ханымна зәнк елди ки, о да һазыр олсун. Вәссалам, 24-ү сәхәр төзән миннег кетдиеләр ишә...

— Индиче Хијабданда кәлирәм. Светлана ханымын гәбәри чүтө бир гадын аялајырды.

— Ёгын бачысыны...

— Бас сиз?

— Биз агламагдан јорулмушуг. Инди дә һәрби прокурор-лугдаи калирәм.

— Не дејирләр?

— Не дејәвәкләр неч на.

— Мәһкәмәне вактый?

— Дејирләр ишүнүн 24-ү. Нә олачаг е бу мәһкәмәдә... Бир асмәри яландаң сыхма-богмаја салып бурахачаглар... Күјә јәкәр јүхүл олуб. Иккى күндүр јатмып, чыхыб танкка машинын устуна. Ела гурашырлыр дүзүрләр адамын езүнү борчлу чыхарырлар. Таксыркар бәјәм бүнләрдүр? Әлбәттә, јох. Онлары бура көндердән көрк чакасын мәһкәмәја. Бәлкә одан адамын урайи бир аз сојуза.

...Ибраһим мүаллимин машины иса һәлә бу мәһкәмәдән, бу сез-соңбатдан, бу эввалиатдан хәберсиз Сумгајыта тәреф тәләсир. Чөйранбатан юлонудағы шәһәр Автомобил Мүфтишилијинин нәзәрәт мәктегесинин кечиб кениш енли ѡола чыхыр... Јол кениш, јол енли, јол һамар, јол дүлгелдүз. Дүшмән инијәти иса дар. Дүшмән инијәти иса дәрәли-тапалы, сону учурумлу...

— Ну иди, на олду бу машина — деје Ибраһим мүаллим бирдан бирда сорушуду.

— Нәди ки? — Идрис мүаллимла Исмајыл мүаллим икиси дә сорушуду. Парлар ханымла Светлана ханым буна с گадер дә әһәмийjetтәр вермәдиләр.

— Мотор сөндү.

— Балкә бензин гуртартыб, баҳ да.

— Ыара бахым, көстерики ишлемир.
— Дүшөк бака бахаг, Ибраһим мүэллим?
— Дүшөк бахаг да, — дејиб Идрис мүэллимле Ибраһим мүэллим машиныдан дүшдүлөр.

Жағаш беркимиши. Жағашдан чох сулу гар жағырды. Қавыны сојуғлугу да вар иди.

— Сојуғду на наева...

— Һа... машиныда ھисс елемемишпик.

— Ноңен юхлаја, ай Ибраһим мүэллим бу бензини?

— Бир чубуг тат саллајат бака...

Идрис мүэллим чубуг үчүн жерө бахды.

— Жер палчыгы, Ибраһим мүэллим.

— Ә, одей, о ағасдан бир чубуг гыр томисала.

Идрис мүэллим тео диктире галхыб ағасын будагыны гырыб чептерини томизлады.

— Чубуг назызы, Ибраһим мүэллим.

Ибраһим мүэллим Идрис мүэллимина сары кечиб бака жаҳындашы. Гапагыны ачанда Идрис мүэллимин әлиндөк чубуг бахды.

— Чубуг жамащды ки, ай Идрис оннан нечә билөчөзик?

— Машиныда ески вар, гурдум чубугу? — Идрис мүэллим сорушуда ша чынбай көлмәдөн машиныны гапысыны ачып ески учун ора-бура бахды.

Светлана ханым сорушуда:

— Нә ахтарысан, ай Идрис?

— Нәч, бир парча ески ахтарырам чубугу гурутмаг үчүн..

— Вер мән дәсмалымла гурдум, — деја Светлана ханым Идрис мүэллимин әлиндөн чубугу алыб дәсмалыла түртмага башлады.

Идрис мүэллим чубугу бака салыб чыхарада көзләри күлдү:

— Кезүн айдын, Ибраһим мүэллим бакда бензин вар.

— Догрүден? — Ибраһим мүэллим чубугу алыб вазу бахды.

— Ә, бу бензинде ھәлә иккя дафә Сумгајыта мәдіб көлмек олар...

Ибраһим мүэллим емрүндө сонунчук дафә сезүндө.

— Онда көрүнүр сөмчелары жат олуб...

— Һа... жағынчылар наадыр да.

Идрис мүэллимин сезүнчү узагдан көлән танкларын сәси деди... Иккиси да чөнүл танклар тараф бахдылар. Баат Биләчары кордукусунун үстүндө кечдиклери танклар иди, малиб чатырды онлара.

— Ай Идрис, көл машины чакак бир аз да канара, кираж отураг ичишдө. Һәм булар көлиб кечер, ھәм да сөмчелар гурруяр. Соңра чыхыб асууде итөләйб хода саларыг машины...

Машины лап жолун көнәркүнә италајиб соңра иккиси да чәлд машына кириб отурду.

Идрис мүэллими сојуг барк тутмушду деја бүзүшүб лап отурачага чөкдү. [Бу ашагы чөкмәти да ону өлүмдөн хилас едачык]. Машынын ичи төрли иди дејөн шүчүнөрдөн ھар шеј үзүндөк кимдү думанлы көрүнүрдү. Агачлар әрим-үрүм... Жолун сону көрүнүр. Танклар да ээзил-ээзил көлб машинын жонында кечиб көдирди. Такчө айдан ешилилән тыртышларын сәси иди. Жаш асфальт дағыда-дағыда көдирдилэр. Машынын ичинде неч ким танкларда мәнәл жоғурду... Фикир вермиди да. О қүнлөр шәһәримизин күчкаларини ганына голттан елајаң бу танкларын неч ады чөккүлмиди. Исмајыл мүэллимин архая чоңуб Светлана ханымда сөббет едчиди. [Нәкимлар сонрадан мүйөзжан сләди ки, экер о ан Исмајыл мүэллимин архая жаңын сөббет елемесөди сат гала билдерди]. Ибраһим мүэллимин көзү ело бензинин етргиңди иди. Идрис мүэллим бүзүшүб кирмешди пылтонун ичина. Парлаг ханым да Исмајыл мүэллимин Светлана ханымын сөббетине гулаг асырды. Эзвал-ча наса Исмајыл мүэллим Светлана ханымга сатылды [Исмајыл мүэллимин ھәддиндән артыг жуморду, бәмәзә данишпан иди]. Сонра Светлана ханым гајытды ки:

— Ай Исмајыл, сенин да бу бурун ھәддиндән артыг жеке-дир ھа...

— Ңа, дуз дејирсэн, бурун ھәр јерда биәбәр еләйр мани... — Исмајыл мүэллимин тобассумү үзүндө гурдум... Светлана ханым емрүнүн соң күлүшүнүн күлдү... Бу дахшатлы бир есеп ешилди. Ела бил наһәнк бир дәмір парчасыны мөнкәнәјә салып сыйырлар. Сән деме архадан көләт танкларын бири машинын үстүнә чыкыбышы.

Ган долу домирдүмүрүн ичинде көзүнү биринчи жајатта — емрүн-кунун ачан профессор Идрис Әһмәдов олуб:

...Башым кедиб кирмешди бағаба Ибраһим мүэллимин отурачагынын алтынья. ھисс еладым ки, үстүмә несә исти бир шеј дамыр. Бу исти дамыллар санкы мәни дүниядан чакиб көтирид. Кезаумү ачым. Ву Ибраһим мүэллимин башындан ахан ган иди. Ела билдим мән дә өлмүшам. Мен ھардаса охумушам ки, адамын башы бәдәннендер айылланда баш ھәлә бир нечә ан бәдәннендер айры жашајыр... Көзләр ھәлә көрүр. Мән дә ела билдим башым көслилб дүшүб. Ела билдим бу дахшатли мәнизәрәни бу касиб башша көрүрм. ھисс еладым наса чох жашајырам, касиб башша чох көрүрм ахы. Артыг көзләрим жумулмалысы. Жумулмады көзләрим, даһа да көниш ачылмата башлады. Ахтарып алым тоپтады. Бармагларымы таңтэк тәрзедим... Һамысы жеринде иди. Соңра алымы есташтағалдырып аягларыма, бәдәннәмә, башымга чекдим... Һамысы олдуруғ кими иди. О бирле алымы тәрзедим. О да үстүмдә иди. Азча чоңуб аявлча Ибраһим мүэллимин көрдү. Пейсариндан дәмір кириб дағытышыда. Ганы да үстүмә текүлүрдү. Соңрадан билдим ки, мән анчаг Ибраһим мүэллимин ганына

бојанымшам. Мәним нәч жерим ғана мајыб. Әлими галдырыб Ибраһим мұаллимин чиңнә тохундурум. Истедим ғағырам «Ай Ибраһим» на ғадәр иңгү еладым сөсім чыхмады. Әлими Ибраһим мұаллим тохундуран кимі Ибраһим мұаллим азача ашды. Башы чиңнә дүшдү. Соңра Исмаїл мұаллим сары чендум. Әлими она тохундуранда бирден-біре сөсім санки бозасының жоуданды тұкымы вуруп чөл чыххартады.

— Ай Исмаїл... — Исмаїл қазаб өрмәди. Парлаг ханымда Светлана ханым дәмір-дұмурғын қинде әзілдік-бұзуда гарышын галмышыд. Анача онда ғисс еладым иш, фачна баш вериб. Тәс машинын ичиндан чыхыб кемең адам ғағырдым. Іола сары кедәнде икі дәфа жылдым. Инанырыса, неча машины кечі бирде да саҳламады. Ахырда мәчбүт олуб езумы аттым бир самосвалын габагына. Сүрүчүс машинын күчті саҳлајым дүшдү ашагы ки, дали олмуса, нәди. Дедим з, көрмүрсан машины вуруп әзіблэр, яралылар вар... Сүрүчүнүн адьы Елдар иди. Деди самосвалла яралы дашымаг олмаз. Дедим сүр Чөржанбағана, та'чили жаңым үчүн. Деди Чөржанбағана жоху та'чили жаңым, отур кедек Сүмтаята. Отурдум машины. Бу оғлан адамын аллайын вар, дағылдырын машины ки, Сүмтаята тез чатаг. Бир де көрдүм габагымыза бизнен үзбүз та'чили жаңым көлір. Саҳлаттырыгы... һәккимдер деди, билирик, ратсаңан хабар вериблар, ела ора кедирик. Вәссалам. Ибраһим мұаллимда Светлана ханым елә јеринде галмышыд. Исмаїл мұаллимда Парлаг ханымын һәле нағаси вар иди. Онылар та'чили көтүрүп апардылар Сүмтаята. Ибраһим мұаллимда Светлана ханымын мейити һәле бир-ини саат машинын ичинде галды. Калиб шәклинде чәкдиләр, алчұлар, бичдилар.

...Бу сәнбети Идрис мұаллимда дүз 60 күн соңра елемишәм. Артыг о ваҳт Ибраһим мұаллим, Исмаїл мұаллим да Светлана ханым Шәнидилдер хијабында узу даниза баҳырды.

Идрис мұаллимни ранқи үстүндеге деңгелди. Идрис мұаллим жаңында етан велосипеддан да горхұруду. Оны дингәләй, онун ранқини алый Парлаг ханымқила жолландым. Габагчадан зоникашын Парлаг ханымын гызы Никарла бүтүн сәнбетимизин мәғзини айдаңылдырмымыздым.

— Аманала данышмаг мүмкүн деңил.

— Билирам.

— О ھен нә билмир, нәч нә жаңында галмајыб.

— Билирам... Ман сизинде данышашағам.

— Жаҳшы... Қәлени...

...Гапынын занкини дә ентијатла басдым ки, бирден Парлаг ханым өзү жөлдер саса.

Гапыны ачын Никар олду.

— Салам... Ман...

— Таныдым... Кечин ичәри...

Ичәри кечиб ентијатла аяғғабылармы чыхардым. Сағ тәрәфдәсік отағын ғапысы ачыг иди.

— Бүйүрн бура...

— Кедиңде отаға... Дағтәрчәмәи дизимин үстүнә ғојуб жазмаға башладым.

— Ичәз вериғ ғапыны бағлајым...

— Бүйүрн.

Гапы бағланан-кими Никарла ұз-ұзға галдым.

— Никар, анызын вәзіжітін иди нечедір?

— Сиз дејон о ғадәр жақшы деңил. Бүтүн кечени жатмыр.

— Жатмыр, бөс нејләжир?

— Нәч нә... бутын кечени отағлары кәзир, вар-кәл едир. -

— О нағисадан жаңында на галыбы?

— Нәч нә... неч на билмир... Арада сорушур, мәнә на олуб? Бардан жылымышам?

— Бас танқлар нағылдыра бир шең билир?

— Жох, гетијін неч на билмир. Ела бил алифбаны тәзәдән еўрәнди. Арада бир деңә Ибраһим мұаллим жаңында салып жаңында, вәссалам.

— О бирилари нағтында неч на билмир?

— Жох... Бирчә даға деди ки, Светаја зәңк елемекден горхұрудан. Горхұрудан деңәләр елүб...

— Бас Мурсагулову сорушумур?

— Жох... Онун ела бил өзүнде өлүмүнү ғисс едіб... Хәс-тәханда бир жерде жаңында... Мәни тез-тез қондараерди ки, кет хабер бил... Мән да чыхыб дәһлизе гајылдырдым ки, жаҳшыдыр... Аничаг...

— Машындықа сөһбәтләр неча, жаңын дүшүр?

— Жох... онлары өзүнде сөнә салыр. Бир-ини күн габаг кетидиңде о күнкүн илағатьб ғарыштырыр.

— Бас неч жатмыр?

— Жатыр... Аничаг ھар даға жаңанды жухудан һевнәк оја-ныр. Башыны көзәнләрі жухуда көрүр. Бир даға неча олдуса сорушуда ки, Ибраһим о дәғиге елүб, жохса... Мән да дедим ки, о дәғиге елүб... Гајытды ки, жаҳшы ки, о дәғиге елүб... өзүнде жаңында чакмәйб. Кече сәнәра кими отағлары кәзіб ағлајыр... Нәч бир дармам да көмек елемім...

...Никарла өзү сөһбәт елемекден мән да горхұдум. Горхұдум ки, бирден Парлаг ханым отағы ғапысын ачып ичәри кирэр. Ичәри кирип мәндан бирже чұмла сорушар ки:

— Огул, сән бизи нијә сорғу-суала тұтмусан? Биз нејлә-мипки ки? О ваҳт оңа ғана ғабаг берердім? — Горхұдумдан оңа неча оғрун-отрун кирмешімсіз, алаңа да чыхымдын чөлә. Парлаг ханымын не үзүншү көрдүм, не да сасини ешитдім. Аничаг гулагында башта сәслер вар иди.

Исмаїл мұаллимин һоят жолдаши Құлшұх ханымын саси:

— «О күндән нәр деңә танқларда баҳыралар. Онларын ғабагы

жакшы ки, беле бир аз жұхарыды... Жохса тамам әзіб кечердилар машины, неч мейиттері өле жөлмәзді».

Ибраһим мұғалимнан күрекен:

«Бір он күн о өзілміш машинын орда галды. Бұтун бу он күнү онук ишкідегі шытын жаңырды. Сонра апарыб ГАИ-нин жаңына жеңулеу. Ішкі дефо жедиб бахандада жөрүрдүм бир шеңінің чыхарағыбы мүнде...»

Идрис мұғалим:

«Соңғы күндерде с танкы үстүмдүзе сұран есқері бізе көстермәйсөлдер». Болда неч мәстәрмәе чеккөр дө... Чох құман ки, ону дәйшип жерине бир башгасыны, фагырыны тоғубладар.

Сәлемдескенде нең жолдаши Нериман мұғалим:

«Кейінде міншымда с есқер. Мене ону бура жоллаңылар лазымындар!»

Оз соғын:

«Онларын өзілміш, хәшили чыхмыш машинына, шәклиниң бағырам... Ішкідегі мұғалимнан башын жетім кимде Сурулуб боюнша душуб... Ганым ели, торпагы, шәнадәт барматы жері көстерір. Санки һамыя бағ, бу торпаг уғрунда өлмушук. Бу торпагын жолында шаңид өлмушук дейір. Гој бу торпаг да онларға пәргу јорған-дешек олесү!»

* * *

МЕЙІТӘ ВУРУЛАН ТӘПІК

— Кімнін мейіттің та-
пик вурұлу б?

— Шәйід Рустемов Рев-
шэн мәммәд ғұлнұн
— Кім вуруб???

Сәхәр өвдөн «Форма—2» учун чыхды. Һамы билір ки, бу «Форма—2» ен алмаг үчүн лазын олар бир мин кагыз-кугузун лап бириңісіндер. Аңаң бу бириңік кагыздан да, о бир мин кагыздан да өзінің кагыздан да, о бир мин кагыз-кугуз hec лазын олмур. О кагызын да жаңы һамының билирсініз ки, ады пулдур. О да Ревшэнде, Ревшеннен фәнде атасында, еңдәр тоға анысында, бачы-ғарданшарлыңда жох иди. Олсаңды верәрдилар. Верәрдилер ки, он деңдә баш адам үч отаңда зилләт ичинде жашамасын. Сөккиз ил иди неғбәдә бириңік иди. Ву сәккиз илде Ревшенин иш жеринин, һәрфә-ринин адьны ача білмәдім БВТИ-нин 204 номралы ИМІ-сіндә бир стаг талылмады ки, бу оғлана версиялар. Ахырда неғбәдә бириңік иди дең оға гебір еви верділар...

Азалдымы о евни дарди, кадари? Бунуна ен мәсөлесі дүэлдімін, Мәммәд даы, Әминә хала? Ахы бир нағәр азалды сиада...»

— Кече саат он бир оларды, Әзизбаев мөтросунун жаңындан зенк елады. Соруштут нардасан, деди ушагларнанам. Дедик чых кел ен, ушагларын, айлан тәқдир, дарықтар. Деди жаҳпы бир аздан көлирәм. Сәхәре кими қеаладик көлмәди.

Жолдашлары данышыр ки, о кечә бир јерда идик, Сабунчұа кедән жолын үстүндө. Ела кечәја жаһын машина отуруб ева қалмакистайдыр, бир да көрдүк үстүмүзә күлләләр жағды. Машыны биртешер жолын көнәрниң чекдик. Көрдүк Ревшән берк жарада ныб. Тез машиның дөндөриб ону Сабунчұа хастаханасына апардыг. Гучагымызың көтүрүб пилләләр галдырыды.

— Сәхәр саат 6-ы оларды. Бир нефәр бизэ зәнк елади ки, бең Ревшән аяғынан жараданы. Сабунчұа хастаханасынадыр. Биз да тес мән, бачым вә атам көңисиң күчәја чыхдыг, бир машын туутуб миңдик. Машынымызға Өзинбәев ометросунун жаңында аскерләр сахалады ки, о тәрефа олмаз. Машыны гајтарды, бизде деди кедирсиз, кедин аягтана. Хастаханада көлдик, бизи ичари бурахмыйлар. Дедилор бурда бирикчи мөртәбада узымблар. Аяғымыны алтынға јешик гојуб галхыбынчарден баҳым. Ағыр нафәс алышты. Үстүндөки ағ мәләфә бүсбүтүн ган ичинде иди.

Ревшән орда аяғының узымбы, евде балалары, анысы, һәјат жолдаши исе аяг үста көзін, вүрнүхүр, Ревшәндең хәбер көзәйдирдилер. Ревшәндең исе хәбер жох иди. Бир анда һәјат жолдаши, — бибиси гызы налэр фикирләшмәди, үрәзиндең налар көмчади. Онлар ушаглыгдан бир-бирләрниң истайиб сөвіблөр. Он дөлтүз жаңында Ревшән исе аяғыны бир башмага диражиб ки, елзандырын мәни. Елзандырылар оны. Үч ушаглары олуб: Құнең, Елнур, Лейла... Бир ваҳт атасының охууб битидири мәктебде иди гызы Құнең кедир. Елнур лап Ревшәнна охажыр. Жена Ревшән дүшүп Зияреттин жаңына. Үраји наес соҳа нараат иди. Ела бил узагдан кален гәм йүкүүнү күлоюи, мениң артыг үзүн, көсүн, үрәзине дејмишди, есмишди.

Ревшән исе елең һеј ағыр-ағыр мәзүмдүлүк нафәс алышты:

— Ичәрдик һәкимләр ағлайында үраймас насе дамды. Мән тез дүшдүм јешини үстүндән. Соңра атам галхыбы баҳды. Атамдан соңра бачым баҳды. Һәрәмиз бир дафә — соңынчы даға баҳдыг. Ман баҳанда һәкимин бири јүүрүб синасизиң јохлады. Јохлады... Јохлады... бир да јохлады... Жаңындақы тибб бачасы пенчареда сифитими көрүб алија костерди ки, гурттарды... Отuz иши күллә дајиб деш гоғасина, ондан адам сағ галар? Билирсиз, мән сиза бир әнвалат данышмаг истајирам. Бизиз һәммизиң — ездә атамы да, анатамы да, баччалармы да, мәни да о һадиса инди дә жаңдырыр. Гардашым олуб, аллаң әрәмәт еләсик. Торпағын жолунда шәнид олуб. Аңчаг әнвалат неч жаңымдан чыхмыр.

Кечә иди. Гардашымың мәжити евин ортасында, арвадлар ағлајы, сачыны жолур. Бачыларым өзүн саҳлаја билмир. Мән Ревшәнин үч бағызыны гучаглајыб бир күнчеде оттурмушам, мејитин үстүнә бурахмыйрам онлары.. Бир да көрдүк гапшымызың түфәнкін гүндагынан дејмаја башладылар. Бачым жедиб ач-

ды. Ичәри беш асқар саламсыз-каласыз сохулду. Мејитин үстүндөн аддымлајыб о тәраф-бу тәрәфә көчдилер, мејити ал-әләштириләр. Бачыларымың бири деэмәиб гајытды ки:

— Ның бела еләйирсиз, ону сиз елдумруңуса...

Әсжарин бири автоматы бачымның синесине түшпәләйб деди:

— Эңбаб елемишлик... Еңда кипиң авраса чыхсың бајыра.

Еңда ики кипи — мән, за атам иди. Ман о бири отагда ушаглары гучагламыштым. Иди ушаглар жапшыбы ал-голумдан бурахмыйрылар. Атамы да габагыны анат касмишди. Әсжарлар дүшләрини гычыда-гычыда чыхыбы көтдиләр. Бизим шамынымыз индиә кими жаңдыран баҳ о һадиседир. Галымышын жаңа-жаңа...

Аллаба рәймет еләсик Фәрман Каримзадаја. О да шәһиддер. Бу јерде романында бир чүмла жадыма дүшүдү.

— «Абастуу аға, мәна дајиң төник сәнә дејсајди...»

На дејсан, на жазасан бу јердә? Ыңч на. Өлүнү ки, горуја билмирсөн тулла гәләми чыхыбы жетсин.

* * *

ДҮР АРХАМЧА ГАПЫНЫ БАҒЛА!

НӘСЕНОВ САЙИВ НӘСИБ оглу
[1949]

— Олун даңынча гапыны бирјол-
луг бағладылар.

Нәле не Саиби танысырдым, не дә адыны ешитмидим. Илпімдә бир оғлан жақынлашды мен:

— Балыкшамын, бу Эзизбеков жекалинин жаңында бир гәзет киоску var, онун сатычысы да о кече елдүрүлүб. Танысырынсан оны?

Дедім:

— Жох... танымырам...

— Билірсиз, о мәним жадымда соң тәмиз бир адам кими галыб. Мен ھәр деңгө оғдан гәзет вә журналлар алардым. Бир күн, дана дөгрүсү дүйнен ешитдім ки, о юхду, жеринде баштасы өлжептімді. Ондай еңәндім... Ишдір, ондан жақас мәни де жаддан чыхармајын...

Эзизбеков жекалинин жаңы... Автобус даңынчагында бир гәзет киоску var... Гапысыны дейіуб ичәри кечірім.

— Олар...

Ичаридәкі сатычы жиши:

— Бууд, гардаш! — деді.

— Чохдан ишләйсес бурда? — дейіб о дәгигә сорушурам.

— Жох... ела бир неча нафта олар.

— Беc сандан габаг ким ишләдір бурда?

— Саиб адды отлан ишләдір.

— Беc инди інаны о?

— Шешінд олуб, гардаш...

— Беc сәнниң адым нағи?

— Мәним адым Файл.

— Файл, сен жерінде ишләдін бу оғланы танысырдын?

— Ы, неча танымырдым... Чох жаҳшы танысырдым.

— Нече олуб, елуб?

— Валлах, оны билірәм... һамы нача алуласа о да елә.

— Беc сән бу кискы неча ачыб ичәри кирмисөт?

— Валлах, сезүн дұзу, мән әзвеллер дә бурда ишләмішем.

Сонра бу әнвалат оңандан соңра бу жері менән мәнне тектіліп елдеділер. Сезүн дұзу мене әзвел-әзвел чох ағыр қалды. Онын тоғын-өргебасынан көлдик бура... Гапынын ачары да жох иди, иткізді. Шүшениң чыхарбы гапыны ачылғы. Ахшар бир адам ишлөмәләнді бурда жа жох?

— Она сез жох...

— Билирсиз, тыры күн жаңы мүштәріләрі жетирип бура-ларда күл дүзүрдү. Гөзеті, хүрніләр алан да жох иди... Инди-инди ишләр жолуна дүшшүр.

— Бурда оптү неч бир шеши галмамышы?

— Жох, ез ҹаным учун жох, неч најін галмајыб. Аңчаг гардаш, нағәсі, нағасы, үрәні галыб. Менин үчүн дә бу нағада ишләмек ишан ки, чох чөткіндір. Аңчаг чалышырам онун ру ну-иғиз сақлајым. Өлдімдән көлем буду.

Саиб Көдәбој рајонунан Исалы кондиді анадан олуб. Дерд гардаш, дерд бағасы олублар. Аталары узун мұддәт биоло-жиға мұзалим ишләдір... Аналары сәләр гадылдыр. Саибин бир ажысі олуб. Бу әмнин де көзүнің ағы-гарасы бир гызы олуб. Оны да Саибің ера вериблэр. Сөвки, мәнеббәт, истек... Әми, бүнлар ез өриңиде... Аңчаг ондарлың неч нағад асылын ол-мајан чох көзәл айлелери, өвләри-ешиклери олуб. Еңләрі Көнгелде сыйын-салхаголос да айлелеринин бүненраси мәнкем, берк олуб.

Рұненкіз ханым наға де гара көрнір. Қала де гараға буруннур. Мене еле мәлір ки, бу гараны о әнниндең әмрү болу чыхыра бта билмајақ. Бу гары Саибин гарасындар, Саибин жарасындар. Үч ушаглары var: Ики гыз, бир оғлан. Руслан, Терапе, Пәлә...

Адан һа истәжір аталарыны бу балаларының жадына салма-сыны, жараларыны ғотармасыны. Олмур ки, олмур. Адан һа истәжір Рұненкіз ханымда көз жаңы тектемәдән, кирпилдерини сұх-мадан дынысын олмур ки, олмур. Сәнбетимозин сонунда Рұненкіз ханым көз жаңыларының ағырылығына дәзмейдір дуруб ешіле жыхыр. О көзенә кими мән өз көзларимин горасыны сұхыл, ез җазылым гарасының язырам.

Адати үзәрә Саиб сәнбер тездән дуруб иша кедәрді. О сәнбер дә ела. Һеч нағад хәбәрсиз дуруб мәйнінр. Ишә мәдір. Жолу «Олимп» магазасының жаңындан кечір. Адати үзәрә-

ЗӘРИФӘНИН КӨЗҮ ІАШЛЫ МОНОЛОГУ

Анчаг адати үзәрә олмајараг неч о јера көлиб чыхмыр. Өз машиныңда күлпәләнир. Бир нечә күн сонра өзүнү мәйтхана-да, машиныңса шәһәрин күчләреңидан таптырла. Гардашлары вәд-аман вәләйр ки, а киши, бу өзү бизе дејирди ки, өзүнүң горуун, елә ишләре баш гојмайын... Елә јөлләр кетмәйин. Өзү көлиб күлле алыны кириб.

Рүнәнкис ханым галаммимин сезүнүн устуна көлиб чыхыр.

— Сәһәр мөнә деди ки, дур да лыымча гапыны бағла. Мән дә дүрүб ону јола салыб гапыны бағладым. Сән дөмә гапыны ардыңа биржоллук бағлышамашын.

Сәниб көндөнде ушаглары хәбәр тутмајыб. Ңәмишәки кими... Анчаг... Анчаг нә биләлди Сәниб ки, биржоллук кедир... Жокса кечиб ушагларын үзүндөн көвүндөн епәрди, елини балаларының башына чакарди. Елә биліб ңәмишәки кими сәһәр кедиб ахшын гајыдачаг.

Мен сизэ бир «Жигули» машинынын немрасини дејирэм: 78—50, наға ренжинди. Ишdir, о машина габыгынандан кечсе бирк айлыг аяг сахлајын. Элиниздә күл олса, геренфил олса о машинын устуна сөпик.

Бу сенин, мәннин, юлдан кеченин шәһид Сәнибин руынан нерметтимиз, иззеттимиз олар.

* * *

— Кинди күр Зәрифә?

— АҒАВЕРДИЕВ АСЛАН ӘЛ-ИКРАМ оттууның һәјат јөлдөшү.

«... Һәјат сәһнәдир... Биз да актюоруг. Аглајырыг, күлүүкү!..». Бу сеззерлар иногрулууна с ахшад шәһид ханымы Зәрифән ағлажа-аглажа сөйләдүү монологуму дингиздө бир даңа инандым. Тамашачысы мән ве бир да үч гызы иди. Элинди, башында гара дәсмал. Башынын устунду шәһид ариниң бејүдүлмүү шәкли. Аста-аста кез жашларынын ичинден чыхыб да нышыр:

— Сиз калмамыштан о гедөр үразымдэ сез вар иди ки, дејәси. Сизи кердүм, һәр шеј жадымдан чыхды... Дүнэн гызыым мана дејир ки аза, адам атасына охшайында хошбахт олур ахы... Бас сак нире хошбахт дејилсөн... Сән ки, атана охшайырсан. Дејирэм, гызыым, ким дејир мән хошбахт дејилем. Мән хошбахт. Асланна յашадыгым о он алты ил мене бәсdir.

Биз онкай долгууз, ону бир јерде охумушуг, 13 немрәли мектәбдә. Орта мектәбдә неч еле фикримиз јох иди. Аслан утнанчаг иди. Олсаңды да демәзди. Эскер көндөнда да элини вериб саголлашмады. Анчаг аскер көндөндан сонра мөнә жазды ки, көзлә... Мән да көзләдим... Мөккеб юлдашларымыз да сезинирди ки, бир-биримизга гисмет олмушт. Индиңчан көлиб-кедирлар. Намымыз онда бир тоја жыгышмышдыг. Инди да бир яса жыгышырыг.

Аслан аввал 31 немрәли мектәбда окууб. Инди һамин

мактабда мән дөрс деңирәм. Ушагларымыз да с мектеба кедирләр. Афагын он дөрд яши вар. Мәсмәниң он иши, Шәбнәмин једиң яши тәзә тамам олуб. Бу он алты илде бир дәре бу евде сәси чыхмалык Асланың. Ушагларының устүнен да гышырымазлы. Дејәрдим ай Аслан, бир ачыглан. Дејәрди даңа сан ачыгланысын бәсәрдәридир. Шаш-шөһрәт, вар-дөвләт һәриси дејилди. Бүтүн мәннелә окунүүчүн яс саҳламышы. Намыс саг-гадла казириди.

Эскәрликден лабет оңнчаг фабрикىндә ишләйди. Соңра кердү ки, мән охујурам институтта, о да кедиб санаје техникикумана кирди. Шәрабчылыг факультесине. Дегустатор иди. «Азербайҹан» кинотеатрынын архасында бир вахт шәрәп магазини вар иди на... кетүкләrin устүнде отурб җирилдәр. Бах, орда ишләйди. Соңра ораны бағладылар. Инди јена ачылар. Асланы да көтүрүшшүлөр иша. Ела севиниди ки... Дүкан ачылып, анчаг Аслан јохду. Оранын мүдүри гоһумуда биза. Дејир Асланың јери көрүнчүр.

Бу наисләр чыхына Асланың үзү күлмүрдү. Үрәни агра-јырды. Дејисләр биләм айлама бахан олачаг дуруб кедәрәм Гарабагы. Аңчаг туғанкин јох, автоматаң. Өзү өлүмә кедәнда неч алиләр түфек јох иди. Кечә атмага башлајында намыныз атдыг өзүмүз чөл. Енимиз көрүрсөз да Автогазалың йанимдағы көрпүнүн лап жынынадыр. Чөлдө Аслан анасындан со-рушуда ки, киши наны? О да деди ки, халасыни кедиб. Халасынын еви лап көрпүнүн үзбәүзүрдү. О ендан соңра кучамиз гүртәрләр. Танклар, эскәрләр дә көрпүнүн устүндөн кечиб кедирдиләр. Аслан гыйдаты ки, бирдән киши атира ёшун ора. Нава сојут иди. Кечиб палтосуну катирдим ки, сал чицинина. Ела бил палтоја банд иди. Кетди халасынын евине сары. Нәр яра оңуналы бир јердә кедәрдим. Нәмиша, нәмиша бир јерда кедәрдик. Бизә гонаг капанды Аслан чыхыбы машинынан гонағы јола салында да кечиб стурардым жынында. Дејәрдим сүр. Ичмисин, көләне кими никәрән галарым. О кечә неча олду оны то бурахдым, неч өзүм да билмирәм. Көзүмүн габа-ғындача чыхыб кетди. Биләмдим халасынын кирди-кirmәdi. Бир да көрдүк киши калди ки, мәнкәм атырлар. Соруш-дum бәс Аслан наны? Деди ахы санин да-лымна кетди... Кипши тәзәдән гаяйтды дала. О кечә кедиб-кәлди, кедиб кәлди. Аслан јох иди. Ишылгар сөндү, жыны... намыныз чөлдә дајанып сојугдан тигрөјидик. Аслан јохду ки, јохду. Саат чүчүн ярмыс оларды, габагымыздан бир гыз аглажа-аглажа гачы ки, гардашымын елдүрдүлүр, гардашымын елдүрдүлүр... Бирди гыштырыр горхма-ын, көј атырлар... Бирди гыштырыр та'чили јарылар... Даёлук олуб галмышыг күчәдә. Бир да көрдүм ки, узагдан папаглы, палтолу бир нәфәр калир. Аслана охшајырды. Чүмдүм устүнә ки, ай Аслан, кал чых да... елдүк санин көзләмәккенди ки... Көрдүм јох... Аслан дејил. Кечиб ичәри телефону чөкдим габагыма.

зәнк еләдим Семашкоја, дедим јолдашым калиб чыхмајыб. Бизә ора кәтирибләр. Гыз ачыгланып устүнә ки, санни ѡлдашыны нардан тапаг иди. Олу дашишырыг сәһәрдан, сөн нә данишырсан...

Сәһәр яхының телефонумуз зәнк чалды... дәстоји кетүрән кимки бир гыз деди ки, хәстәханадан зәнк еләйирәм, бәс бачы, Аслан јүнкүл јаралыныб. Севиндијимдән бир да сорушдум, дилина гүрбән олум, дејирсан јүнкүл јаралыды? Гајыты ки, ha, бачы, юнкүл јаралыды... Каш нәмиша еле јаралы олайды... елмаја-ди... Гајнанам башлады агламага. Гыштырдым устүнә ки, Асланчун бел аглама, аглама дејирмән саны. Аслан јүнкүл јаралыды. Кејиниб тез калдик Семашкоја. Јер олмадырындан тадын палатасынын салмышылар оны. Аг халатты бир гыз гајытты ки, көмисиз? Көлиң чыхын да... Телефон көмөрнизи күчнән сорушмушы. Бир рагомы дејир нағаси кедир, бир рагомы дејир нағаси кедир. Ыңда дејир ки, уч гызым вар, уч гызым вар.

Горхма-ын, күлла кириб чыхыб.

Жаҳынлашын Аслана. Дедим Аслан, Аслан, нечәсөн? Ке-зүнү ачып яхышыјам, — деди. Лампа ишыгында операсија еләйбләр оны. Гыз дејир ки, столун устүндөн бир дафә кетди. Аслан. Күчнән гайтармышыг. Анасы додагларыны су излә-ильдерди. Деди ћа ана, сөн су ишина баҳ... Дедим ай Аслан, из олду, нечә олду аяни сони вурдулар? Деди неч на, ела халам-килин гапысына чатым... Бирдән нирсләнди: — Пай атоннан, евимин габагында вурдулар мәни. Зәрифа, стариклири иди. Кечиб кедирди. Дедим ej, ребята, не стрејјајте в наших... Бахыб күлдүләр мәнә... Севиндиндик, күллүрләр. Бирдән бири алиниң адты автомата вә бер да көрдүм гарнымын ичи жыныр. Ики нәфәр минидирин мәни «Жигули»ја, кетиди Семашкоја.

Аслан азү за шәниди олуб. Бачыларым да күя Асландан архаяндылар, бири Семашкоңу дашынанын јуур, бири төн-зиф чырып. Ушаглар да еле элләри устә јаралыды да кати-риләр. Халасы огланлары, бачысы ушаглары да намысы кириб ган вериди. Сапсыр чыхырдылар. Чибимдә нә ширни вар иди веридим олара.

20-сүн ахшамы намыса деди кедин. Ман галдым жынында... Бүтүн күнү дејирди ки, гарнымын жыныр. Кечә салт үчәп соруш-ду саат нечадир? Соңра лап тез-тез салты сорушду. Арада на дедимес она ичиди. Гајытты ки, сан мәни лап јордун, дуруб кедиб инди машында жатачагам. О кечә о гедэр хөш сезләр демишина. Дөрдүн јарысы бирдән гајытты мәна ки, Зәрифа, баҳ ора, эскәрдөр панчәрәден баҳы... Үчкүчү мартабада дедим на ёскор? Мәнә иннәмдәм. Халасы оглундан соруш-ду. Соңра су истеди. Су вермэдим. Мәним чаным жынын, бил-сәјдим өләчәкди су верердим. Халасы оглундан бир гуллаб сигарет истәди... чәкди... Ики гүртүм да су вердим. О да бурнуунук дешиндиндән кәлди.

39 НӨМРӨЛИ АВТОБУСУН СҮРҮЧЧУСУ

Бир де көрдүм мәни голумдан тутуб чыхарылар чөлө...
Тең, тез ол, чых... чых... дейирдилер. Дедим, билдим, билдим,
гој өзүм корушум... Көлиб торини силдим, узундән-көзүндөн
гој чындым чөлө, бир гыштырыт чыхды мәнден. Өлдү Аслан! Өлдү Аслан!
Көнбайын Өлдү Аслан! Весслам. Бу да меним он алты илинк хош-
бахт наюатымын сону. Инди баҳ, мән бунуларла жашајып, бунулар-
да иефә алырам — дејиб бир гучаг гары некрологту газет-
журналдары табагыма атды...

— Бас бялалар?

— Онлар меним Асланларымды.

* * *

МӘММӘДОВ МӘММӘД ЖАРМӘМ-
МӘД оғлу [1959-чү иш]

Гашыны ачыб ичари киран кими ананын дедиши бирчә
чұмла ағыр зарба кими үрајмын башына дејди. Нәфәсім
кәсілди. Көзләрим гарады.

— Балам жетимди, касыбыды она көрә ондан белә кеч көлиб
жазырсыз.

Дивардан тутуб аягтабыларымы чыхарттым. Отага кечан
ананын ардыча көлә-кедо:

— Өлзиндерин һамысы жетимди, һамысы касыбыды, ай аяна, —
дедим.

— Дај бизимки кимиси олмаз.

Мәммәд 39 немерәли автобусда сүрүчү ишләјирди. Бу автобус
Бакы Совети мөрсөсүнүн архасынан чыхыбын атасамала
кедири, ордан да кери гајыддыр. Мән бу автобуса неч вахт мин-
мешипшам. Мәммәд нағындағы жаңарын кедири миңдим.

Әввалиләр бу автобуса миңмәмешидим. Она көре ки, бу ав-
тобусун на енимин յаңында, но да ишиким габагында дајана-
чагы жохдур. Еним Салын казармасында үзбөз, иш жерим исе
телестудијадыры. Бу автобус да телестудијанын յаңындан һәми-
ша дуза кечиб кедири. Чох гариядый, инди 39 о дајаначаг-
да, истар-истемәз дајаныб гапыларыны ачыр...

Биринчи дајаначаг.

Салжан казармасыла үзбөүз: Дәмир дајаначаг. Отурачагы да вар... Көннелер дашдан тикилип. О кече бу дајаначаг да шәйнид олуб. Оңтүстүк азиз, вуруп-дагызды, голбине, «А»сына күлләрдә дәйиб, үстүнә дәмир дираклар жылылып. О кече бу дајаначагын да ганы ахыл. О кече бу дајаначаг сон дәфә Мәммәд көрүп. Автобусула, сарнишинләриди, ишмегларыла. О кече 39 маршрутут дәшишиб, «азыз». Енде најат ѡлдашы Ағапын ад күнү иди. О күн онун отуз жашы тамам олурду. Намыс көлмешди. Сүфре ачылышында. Сагылгылар дејилярди. Мәммәд аяга дуранда наим ела билди ки, сағылгы дејир. Анчага...

— Сия аյлашин, мән кедиб беш дагига Салжан казармасынын габагында машины гејд елаттирип калим. Механикимиз ордады.

Кымыз деди кетмә, гулаг асмады. Ағап габагыны кәсди:

— Мәммәд, сән аллаң кетмә... кетмә, на олар?

— Эсәвиләшлірдиз мәни... Эсәвиләшлірдөрсөн кедәрән неч калмакшын, на...

Ағап сәснин кәсди. Мәммәдин габагына балачы гызы гачды. Голларымын ачып дурду, сонра да атасының аягларыны гучаглајама ағлады. Мәммәд гызынын чох истериди. Экөр бир јере кеденде ушаг ардычы ағласаиды кечиб отуарды, кетмәди. О киче ушагын ағламагына да баҳмады. Ушагы гучагына кетүрүп о үзүндөн бу үзүндөн епүб.

— Ағлама гызын, көлиб уч күн жаңында галачагам, — дејиб сөндөн чыхыдай.

Бир неча саатдан соңра Мәммәдин мејитини көтирилдөр. Гызына сез вердии кими дүз уч күн жаңында галды. Анчага олусу.

— Огул, мәни жаңдыран оду ки, бу ушагын адыны бу вахта гөдер нең жердә чакмикләр... Ларисадан жазылар, атасындан жазылар... Ахы бу ушаг оларнын автобусуну сүрүп көлиб казармасынын жаңына. Ларисадын атасы Фәрман оларын начальник калонкуду, бир де механикләри Жашар дејиб ки, бизи бир дәгите апар Көнчилди соңра кедәрсөн еве. Ушагы ѡлда башындан вурулбар. Сајыблар, баденинде алли ики күлла жери вар иди. Жетим ушаг, касыб ушаг башыны доландырырды. Бир ил габаг чаван бачысында зриjnән, балаларынан жаңым күл олуб. Иди дә бу. Гызына, жаңан бачысынын адьыны езу гојмушуду Валидә. Өләс бачысынын адьыны гојуб езу да елдү.

Даја начагда дајаңыбы Салжан казармасынын дәмир гапыларына баҳырам. Диварларда күлле жерина баҳырам. Күлләден чилик-чилик олмуш пәнчөрә шүшәләринге баҳырам. Бели сыймыш електрик дүрәкәләринге баҳырам. Асфалтың жарасынын ертүрләр. Үстүнә асфалт чөкирләр. Ыш шеј галыр алтда. Галырмы?

...Габагымда 39 немәрли автобус дајаңыр. Гапылары ачылыр. Ичәри кирирәм. Сүрүчү Мәммәд охшамыр. Анчаг сүкән һәмин сүкәнди, ишылгар, шүшәләр һәм инкиси. Йарым саатдан соңра автобус Шәһидләр хијабанынын жаңында жаса батышы, «А»сына гара лент баглаймыш дајаначагда дајаңыр. Жена гапылары ачылыр. Мән дә үзү Хијабана дүшүрәм автобусдан.

Иккинчи дајаначаг.

Мәммәдин неч вакт автобус сакламадыры дајаначаг иди онун эбеби, за соң дајаначагы олуб. Отуз жашы женича тамам олуб. Гызы инди-инди дил ачыб ата, ана сөзү дејир. 8 немәрли техники пеше мектебләрендә дүлкөрлик сөнти ейәнәни.

— Кашила дүлкөр олайды... Нардан кедиб тапды бу сөнти? Кечески јөх, күңдүзү јөх, ахыры да бела. Дүнән ушагыны да апармышыг гәбринин үтүн. Көр неча ушагдар... о гадәр шәкилләрин ицидән о дагига таныды атасыны. Напады... папады... — дејиб элинин узатты...

...Хијабана баҳырам... Қезүмүн габагында кичик Валида жөли дајаңыбы атасынын гәбринин үстүнде. Элинин узадыб көстөрир:

— Напады... папады...

Чекин ушагын оленин, чекин... Гәбиристанлыгы алнен кестермәзләр... Гој дишләсін бармагыны... Атасынын башына кәлән мүсибэт баласындан узаг олсун. Бүтүн балалардан узаг олсун.

Жаралы күчеләре тәзә асфалт чөкирләр. Жаралар галыр асфалтың алтында... Ыш шеј жаддан чыхыр. Чыхырмы?

* * *

БЕЛЭ ДЭ УЧУЗ ОЛУМ ОЛАР?

— Ким учус олуб?
— МЭММЭДОВ ИЛНЭМ ИСЛАМ
оглу. [1951-чи ил].

XI Гызыл Орду мэддэянын јанындахы биналарын биринчий гапы зөнжини чалырам. Гапы ачылтыр. Гарышма заңирек шух, шэн көрүнен бир ана чыхыр... амма бир гөдөр сонра бу анынын кэдэрлий, дэрдэн габагында өзүнү бела кипи кими сахламагына нэжран олурал.

— Салам, Нэчиче хала...

— Салам, оглум...

— Мэн сизэ зөнж эләмишдим. Илнэмдан язмага кэлмиси шем.

Илнэм сөзүнү ешидэн ана нечэ көврөлир, дэмир гапыннын өнүүндэ неча јумшалыр, көзлэри неча долур, өзүнү нечэ сахла-жыр, аяг устэ нечэ дурур... бу дурушда, бу бахышда шэһэрийн бүтүн даш нэжкаллари она нэсэд анара билэр.

— Бүүр, оглум, хош кэлмисис, кеч ичэри...

Бир алтыг үргэлжидэн кечэнлэри сизимде белүүшүрэм: дүшмэн көзү чыхаран анадыр. Тэмкини, сэбрүйэ, ағырлыгын-ла, дэрийла дүшмэнин тандайга кечэн анадыр. Гаранын ичин-дэн шах галжыб, гаранын үзүүн азаппаг бахсан анадыр. Гаранын көзүн аг салсан анадыр.

— Илнэм чох башы белалы ушаг олуб, бала.

1952-чи илдир... Илнэмийн чами бир яшы варды. Ата иш-лэйир, ана ишлэйирди. Илнэм бала учун даја тутмушиудулар. Ан-

я хала Илнэмийн өз баласы кими бахырды. Йа, Аниха хала Илнэмийн өз баласы кими истэйирди. Гучагында көздирди, нафесийлэс иксидирди. Алты аж յарымында Аниха хала Илнэмийн гучагында котуруб Низами бағына мөзмөй чыхмышды. Төмийн наазын чыхмышдыр [индиши банаалардан узаг]. Көзий доландылар. Низамии нэжжалини сеир етийлэр. Аниха хала Илнэмийн балаја Низамидэн даныша билдими, ону билмирик, һэр һалда Низамии нийн наасаны дојунчы алдылар. Көзинчи баша чыхыб, күччини бу төрөфиндөн эн төрөфи кечмийн истэйнде бирдэн троллејбус Аниха халаши вүрүб јера сэрги. Гоча даја сон күчүнү топлајыб ушагы көннэ туллады.

— Ушагы хилас един, յијсэн өлдүрөр мәни, — дејиб уу-гулуу төкөрлөрин алтынин сораланди:

Аниха хала о төкөрлөрин алтындан саг чыхмады. Илнэм баланын да башы сөкүжэй дайж омруу бою шиккест галды. Бир төрафи гурууд, саг элэ да эмрүнин сонуну кими ачылмады.

Бу Илнэм баланын фачисинин башланынчылчыл иди. Алты ажлыгдан башланан бу фачис итуу иллүүк бир јол кечий көлдү.

— Илнэм о вакт өлмөлидүү. Ёкким гојмадыг, аяпрадыгы-мыз шэһэр гојмадыг. Биртэнэр гуруу нафасини сахладыг. Атасы элэ онун дөрднээн губарланын болду. Илнэмдэн савзын бир оглан, бир гызымыз да вар иди. Аңчаг огул, валидејн шикаст баласалыны ыамыдан өчхөн истэйр.

Илнэмийн да айлодё һамын одлуучага чох истэйирди. Бөйнин задэлгээнийндан орта мянгийд дэд дүз-өмнөли охуулж гуртара билдэлдэй. Ёккимлар деди ки, охумаг, зөнхи эмэг она чох пис тэ'сир көстөрир. Бешинчи синийфөн чыхарыбыг евде оттургудулар. Дөрслөрнин сөнүү көчдүү. Күнлөр көчдүү, алтар, иллэр отду. Илнэмийн бөүдүүчө дарды да бөйгүүд. Бир бачысы ара метдэй, гардашы айлэ гурду. Илнэмийн голу-гычы исэ гуруя-гурвуя галдады. Аңчаг уреји мөнхийн иди.

— Бутун һаяжтымын, огул, она наср өлемишам. Чаванлыгынын үстүнүн гојмушам. Һэр ил Москваја музаличээ апармышам ону, сагалымырды, сагалымырды.

...Бир ил габаг, 1989-чу илде аныны Нэчиче хала Илнэмийн өвлийнди. Загаталадан Рахмэй адлы бир лөзки көлинини ики ушагында көтириб Илнэмийн һаяжт юлдашы элдэй. Илнэм неча севинирди. Таленин бу согватына неча миннэтдэр иди. Анајла калал бу ики балая өз баласы кими бахырды. Өз баласы кими бу ушагларды дурсу кими яланырды. Өл-голу таза-тэээ аччылышды. Бир төрафиний дону, шахтасы инди-инди аримажа башлајырды. Аила, сэ-ешик, арвад-ушаг Илнэм учун женин бир мөлнэн иди. Вэ бирдэн-бираб...

— Онун учун Сөмөр. Бургун күчсиндээ дэдэ-баба евни гојмушдуг. Һэр күн көлийг бизэ дэйж көдирди. О күнү дэвэлжил чөрөк јејиб кетдүү. Кетдүү ки, арвад-ушагыны котуруб көлсөн. Көлжидэ јох олду.

— Нечэ јох олду?

— Нечэсэ јохду ки, огул. О евден чыхыб бу сэв көлий

КӨЗҮ ВӘТӘНИН ҮСТҮНДӘДИР!

чыхмайыб. Бүтүн кечени алтардыг. Зәник елемдидимиз јер, хөс-
текхана, түрмө, олукхана галмады. Ахырда бој-бухунуу, ши-
кестлини бир нәким гыз чүчүн ағлажа-ағлажа төсүп өлдөм,
Деди хала, еш бер откап вар бурда, вазијорту ағырды. Нама-
лум кими гөйдө алымыб. Урояммын сашы ағрыды. Анасы саг,
гардашы саг, озы намо'лум олсун... Кечеңжан күлләзорин ал-
тында езүмүзү она жетирдик.

...Жетирмөйинден на жерин... Илham артыг о вакты сон
дефә дөгмә Бакын һавасыны удурду. Насаси күччини қодиб-
көлдүри. Сөн демек бу иефесин да күччин анасы учун са-
лаыйбыши. Анасыны көркөн кими нәфеси да касилди.

— Мен бир шері баша дүшмүрэм, бу шиңкөст ушаг о танка,
әскәре, онларын нектуметине нејинде билдерди ахы... Онуң күчү
нээ жаттарды? Бир дәнә де күллә жарсы олмајыб онда.
Анчаг дәүләблөр. Өзү да башына-башына өүрүллөр. Бир дефә
ушагында бейин сүмүүгө сакије дәйиб, елмәйиб. Инди иса... о
сүмүүг чилик-чилик елејиблөр. Бәдбәхт балам. Апартыб ата-
сынын жаңында дефә елеңдик. Мени жандыран оду ки, о гәдар
өлгүмләрдан сағ-садалат чыкмарышкан ону. Инди калиб бир
дубинкадан олуб. Белә де үчүз алым олар?

...Дәмір гапы архамча ертүлмәк истәмір.

— Нәчібә хала, сис кедин, мән езүм лифттө дүшәрәм.

— Жох, оғул, гој көзүмнән көрүм.

Лифт көлир. Гапылар ачылып. Езүму бу дардин әлинден
лифттін ичине атырам. Гапыларды о дегиге бағланып. Ночибе
халалының дәрди, кадары галыр о жаңда, манса бу жаңда... Галы-
раммы дардин бу тајында? Бас голтугумдакы о гапның жаңы-
лары, башымдакы о сезәлери нејлејим?

* * *

ӘБДОДОВ ИЛГАР ҚУМБЕТ өлгү
Күллә қозғалды дәйиб.

Илгарын талеји о гәдар таныш, о гәдар дөгмадыр мана,
елә билирәм на вахтаса онун жаңысының язамышам.

Илгарының ады о гәдар таныш, о гәдар дөгмә сасләнир
гулалыымда, елә билирәм онун адьыны артыг нарадаса чакми-
шәм! Онун өмрү о гәдар гыса, о гәдар беүк көрүнүр мана,
елә билирәм бу өмрү бир дефә иә вахтаса яшамышам. Онун
өлүмү о гәдар гәріба, о гәдар фачиолидир, елә билирәм бу
өлүмү бир дефә иә вахтаса агламышам.

Илгарының мәјити учун Фаҳралыдан қалән атасы Үмбәт
кишигини Бакыда дедији сезәләр адамы ела боғур, елә боғур,
елә билирәм бу сезәләр на вахтаса бир дефа боғуб мани...
На вахтаса бир дефә бу сезәләрин әлинден сағ чыха билмишем:

— Илгары нияз Хијабанда басдырымырсыз?

— Мен оны бурда басдырысам көркөн мәдіб онда анасыны да
кетириб бурда басдырам...

...Әкәр Илгарының жаңысының бир язамышамса, на фәрги, бир де
язамырам... Әкәр сиз дә бу китабда Илгарының жаңысының бир
дефа раст көлиб охумусузса, бир де охудуу. Әкәр адымын бир
чекмешимесе, бир де чакирам. Әкәр алумұнча бир ағламышам-
са, бир де ағларырам. Әкәр онун өмрүнүн бир яшамышамса,
бир де яшајырам. Әкәр атасы Үмбәт кишигинин дедији сезә-
ләрин әлинден бир дефа сағ чыха билмишемесе, бир де чыхарам,
бир де чыхарам.

— Илгары нија Ҳијабанда басдырымысыз?
— Мән ону бурда басдырысам көдің онда анасыны да көтириб басдырам бурда. Она да ки, ичаза вермәзлэр. Үрәйімдә дедім:

— Ичаза вермәлэр, Ңұмбет даңы, ичаза верәрлэр. Бурда басдырыланыларың һамсызының үрәйінде ата-анасы, бачы-гарашы, баласы да жатыр.

Илгар емрудың или анкети 1982-чи илде дoldдурубы. Қонғаң Тәссаруфты Институтуна гөбүл имтаңанлары вәрәндө, Мұсабагізде дүштүб... «Тәсадуған» бир жаылы имтаңандан «беш» жеріне «икі» жаызылар она. Физика-ризасијатын чох күчлү билирди. Комиссия жоклајыб, деңгэ мүаллім сәнә сидиб. О мүаллім Илгардан неч үзде дистемејиб. Нәлзек деңгэ... Көдің Шәһіндегінде үзәнде жаңылар болтурағын, аңәзейші автобусы чыкыбын көлип Фахралыра. Жолда көлә-көлә дoldдуруғу анкети дена-дено охуууб: «Ады, фамилиясы, тасымының аты: Әбімөдөв Илгар Ңұмбет оғлу.

Догудукку йер, ил, ай: 1965-чи ил, 25 мај, Құрчустан ССР. Болниси районунун Фахралы қанди.

Миліттілік: АЗӘРБАЙЖАНЛЫ.

Сосиал маншәсі: ФӘНДӘ.

Айланын тәркиби: тасымының аты: Әбімөдөв Ңұмбет — сүрүчү

анаңы: Әбімөдовна НИКАР — фәнде.

Гардашы: Әбімөдов Чәмилжет Ңұмбет оғлу. Политехник Институтын биттериб. Бакыда машынгаýрыма заводунда технология боронуына ишшалир.

Бачасы: Әбімөдов Тәрәнә Ңұмбет гызы. Бакыда Н. Нериманов атында тибб институтунун 2-чи курс таләбесидір.

Илгар бу анкети әзівлөчө чырып тулламаг истеңиб. Һырсындан неч Фахралыца апармаг истемејиб. Соңра сәнәдләринин ичиңде сахлајыб ки, кәрең олар. Кәрең олду да...

Соңра Бакыда Политехник Институтуну Автомобил Нәглијаты факультесине дахил олду. Гөбүл олонуб икінші есәр кетди.

1986-чи илде әскерликден көлип атылды Бакы најатына... Бир-икінші ил рәвіт охуды. Соңра митинглар, нумайышлар. Һар жерде биринчи иди. Арада һамы кери чакиланды о чакилмады. О кечесінде кери чакилмады. Төлебе жолдаши Фарман о күнү ону жаран соңунчы адамдардан биридір.

Ахшам saat 10-а ишләмешди. Уст-башы кири-нисли иди. Дедим кет еза, динчал. Деди нара кедим? Қармұрсан вазијеті... Дерд күнде, деди чөлдәйәм, еза кетмірәм. Бачымда дамыншым, деди чыкарт палттарларыны іуум. Дедим палттар іуан вахтдыр инди... Қерак ахырымыз, на олачаг. Ву вахт җанымызда бир автобус даңанды. Дедилор минин, Салжан кәзармасының жанына кедирик. Икимиз да миндик. Кече атыпп-

ма башлананда бир дә көрдүм жохду. Сәнәр Политехника қаланды ешитдим ки, бела-белә... О кече өләнде груп жолдаши Айдын лап жанында слуб.

— Кече үчүн жарысына кими бир да жаңыштыдь. Гачмырыдыгы... Арада көз жашардычы атылар. Богулмага башлады. Қезүмүз да кичишириди. Илгарының бойнунда гырымызы јун шарф вар иди. Шарфы чыкырып бир көримизә гысыльбап башымызы бурудук... Голу боюнда жаңылардың мәндин. Сифәттін дә Илгарының сифәтина дәйірді. Бир дә көрдүм сифәтиңден на иса илғы исти бир шең ахыр. Илгарының голу да боюндан башшады... Жыхыландаң төз түтүндө оны. Шарфы конара тулајып баҳдым. Күллә дүз көзүндәң дәймишиди. Бир көзү чыкымышды.

Әкәр о күнлөр газетлардаки шәһид мейитларина диггәттәлә бажымызыса бир көзү чыкын жарашыгылы бир шәһидин сифәтиңдеги дүштүрсе, баҳ о Илгарыны шаклиди.

Ңұмбет даңы бир көзүн шәһид Илгарының Фахралыза апарды. Бир көзүнүң көзүн тапсынан жоллајын деди.

Ағлама, Ңұмбет даңы, Илгарының көзү бурда Ватанин үстүндәді.

* * *

...БИР КАҒЫЗ ВЕРИН МӘНӘ

Жаралы қатызы алым сез таңмады
жазматы көлөри гапанды.

— Ким иди о?

БАЛАЙСЕЙТ МИРГАЗӘВ олуу. 1929-
чу илде азадан олуб. Ішни Сураханы-
да дәфи олуукуб.

Шәһиндерлөр бир мүнде, бир кечеде бир қулладан вуру-
луб. Аңчаг онун ағрылары, азблары бир гәдәр узун чекиб.
Кечеләрди узаныб.. Күндүзлөр гысалып. Кезү кера-кере бир
гучаг сүмүк олуб душуб галмышды юрган-дашда.

— Беш-алты кило оларды.. Аңчаг неч демирди иш, ела-
чөйм.

Мен евлөрнө апредле кетмиспидим. Ыајетларинде ағачлар
чычак ачмышты. Чычак ачымныш ағачларын алтында матар
турулмушту. Абшерон күлдөрдө ағачларын атаппаг лаңчәлөрини
матарын үстүнүн сапалецирди.. Ела бил Балајсейт даңынын
өз әлилдө әкдиши ағачлар да онун ясасына колмишди. Лачо-
жини жолурду.. чычакини текүрдү ағачлар. Үејат ѡолдан Сона
нана да бу лачак ягышында, бу чычак [ажыптында галмыш-
ды. Көзлөринин ишигы кетмишди.

— Бутун кечени габ-гачаг јумушуг, айогул. О гедэр көлиб-
кедемимиз олуб. Раһметлик кишинин хатринин һамы истејир-
ди. Ушагларыны, оғланларыны о гедэр таныян јохду. Евдан
бајыра чыхан дејип ушаглар. Аңчаг раһметлиги бир айрын
иди. Лоддан кечени да чатырыб дејәрди ки, көл бир салхым
тезе узум верим сәне.

...Меңнеләре бахырам.. Дил чыхарыб аглајыр. Көврек жар-
паглары яс күләжинде титрәшир, аглашырды.

— Бу ил меңнелер Балајсейсиздин чатин узум кетира. Жас-
лыды мейнелар дә.. Ким дәрік јејәчек бу ил о узуму?

Бу евииң најәтина дәрін бир нүзүн чекүб. 60 ил иши ту-
ропагы овуч-овуч дашыым берди. Устундеги асиги тура-
гыны. Евииң тикиби.. Сүфрасине ачыб.. Гыз көчүрүп, отул евлән-
дириб.. Ағач акиб, су чекиб. Ианды сујун чычак ачыб ах-
дыгы, мейнеларин көлдөн салланып баҳдыгы бир күндө өз
евине балалирнын янына ишдөн көләнде күлләләссиңилер
саны.

— Нансы алкәде мерунүб, нансы некуметдө бела шеј еши-
диллиб.. Шоффер бабады, сәхәр тездөн кедиб бу этраф кандларда
мал дашыым, ахшам да апарыб машиныны гоур гаража
калир ешина... Беле адамы тутуб јолда қуллани долдуруулар
гарыны. Гараждан Јени Сураханы кругуна гедэр көмб та-
синаш, сонраки такси дејиб ки, о тарафа даңа кече билмәрдем.
Киши да пулуну вериб душуб ашагы. Аягнан калиб. Дејир еле
бил қуллани көзүмнен көрдүм, јердөн чыхыбы дәди мона.
Бири ела гычына кириб галмышды. О бирге бутун ичалатыны
кешиб дөргөрдүб. Күнде ярый печчиник јејириди.. Ахырда неч
ону да жемеди. Бирча гүртум су, вессалам. Бир дөгнөн галмыш
олумуне бир о жана баҳды, бир бу жана чөврилди. «...Бир
катызы верин мәнә», деди. Кетириб қатызы-гөлөм вердик. Ела қа-
ғызы элинин алани кими көзлөрди гапанды.. Билмәдик нә демек
истеди... Нә дејәчөк, бу дәрдә адамын дејиласи сезү вар бәјәм..
Огул, мен бојда арвад бу зулма сез талпырам демәја... Экәр
сезүн варса, баалам, азүн яз.

Јохду. Сона хала.. Мәним да бу дәрдә, бу ағрыя деји-
ләси, языласы сезүм јохду.

* * *

ИНДИ БАХЫБ КӨЛӘЧӘЈӘМ, ЖАХУД НӘЗИР ІАЗЫ

ДЖАЛИЕВ ЗЕБУЛЛА ХЕРУЛЛА ОГЛУ [1946-чи иш]

Бу шәнидин язысыны бир гызын адымла бағламаг истәйрем. Бу гыз шәнидин из гоюмудур, из гоншусу, из де танышы. Садәче олараг дил-ағыз едіб деди ки, гој онун енина мән кедим. Онун балаларының үзүнү мән көрүм. Арвадына гоштулуб гој мән атлајым. Фикирлашып ки, балкес шәнидин евиңде көз жашларыны ахытмағы нәзири дејіп, саваб биліп. Дедим кет... Өзүмсә көнәр адамлар кими чұма ахшамларында шәнидин евиңин башына доланды. Жолуму Ясамал базарының жаңындас салдымы. Чөрөимік ордақта дүккандан алдым. Аңағ сезләрі азвезима о дедијім гыз топлады. Адыны язымырам. Бектини язырам. Қозунда көрдүйүмү язырам.

— Биринчи кора ачылғандаштар мене. Биз не најда, сән из најда. О бојда иккід итиришик. Һала бир шеклини де көрек...

— Кетмә даňа... Кедиб яраларыны гопарма, — дедим.

— Жох, бир де кедәчәјәм... Келән чұма ахшамы бир де кедәчәјәм.

— Кетди... Кәлиб Зәбулланың ал бојда бир кагызыны вәзил гар бир шәклини верди мәнә. Шәклини көрүрсүз. Язысыны да охујун: «Әділев Зәбулла Хеरулла оғлу. 1946-чи иш

мартын 6-да Сабирабад раionунун Күркәнд кәндидә анадан олуб. 1968-чи илден Вакыда жашајыр. Мусабәјов гәсәбеси, 5-чи Ясамал, 149 -а». Беш ушаг атасызды. 1 намәрәли тикиш фабрикинде ишлејірди. 1990-чи иш жашарын 19-да жарапты даңызылы заман күләп [башында] ярасындан һәләк олмуш дур. О, ахырычы дәғә еведен чыканды бу сезалар дејиб: «Инди бахыб көләчәјәм».

...Вассалам, о гызын язысыны олдуғу кими сизе чатдырым. Бу онун савабы, нәзири иди. Сизе олдуғу кими чатдырымаг да мәнним савабым, мәнним нәзиримдир...

...Өмөрүн узун олсун, хәсто бачым. Аллах нәзирини гебул елесин. Аллах сизе чансағылтыверин. Сән ки, бир шәнидин гапсыны ачып кирисин, балаларының үзүнү баҳымысан, арвадыла ағламысан, бу из бейүк савабдыр, бачым... Бағышла, сәнниң адыны да язымырам. Сән иш езүң да буңу истемездин. Мән ки, сәнни чүр севинчик көрдүм, шәнидин язысыны әлиниде әзиз бер не мәт кими көрдүм, хәстәлиги, шиккестлииң чыхыда ядылмады. Сән мәнним көзүмүн габагызында о шәнидин язысындан чынч ачып гарәпифил кими галжыдын. Дүнијаның ең көзөз гызы олдун.

— Чатдырымагы мәнден, язмағы сәндән. Нече истөјирсан, еләчә де жәз.

— Баш устә!

— Қоз сағ ол!

— Сән да сағ ол!

— Әкәр бир де кедиб бирини ташып ағламаг, язмаг истәсем язысында аларсан?

— Жох!

— Ниже???

— Мән арауламырам бир де шәнид олаплар олсун. Ва арзуламар ки, бир де сен де шәнидләрни евлерини мәнним кими ахтарбыр тапасын. Ағлажасан... Жазасан... Мән арауламырам ки, сен дүниен жаса кетдиин о шәнид Зәбулланың балаларының тојуна кедәсон. Онларын тојуңдан языбыз кәтириб мәнне вересән.

— На көзәл арзудур...

— Сағ ол бачым... Аллах үрејінчә версиин.

— Сән де сағ ол...

...Зәбулла, шәнид гардашым, сән де бағышила, сәнни гојуб сәнниң яссында ағлајан бир бачында сеңбет едирәм. Бу да сәнниң талејиңдер. Бу да сәнниң әзиз хатирандыр.

Дарваза азча араланып. Һәјәтден Зәбулланың евиңи көрүрәм. Нәчінәрләрни көрүрәм. Шүшәләр гарә көрүнүр мәнә. Евни гапсы ачылышы. Ҳәјалымда Зәбулла чанланып. Палтосуну көйине-кејине евдакилара дејир:

— Инди бахыб көләчәјәм.

— Әбел!.. Ва чыхыбыз бир де кәлмири...

ЖАХШЫ КИ, ЧИБИНДЭ АЧАРЫ ОЛУБ

— Ким иштэ?
— АБДУЛАЕВ ЭЛЖУБ МАЛХУМДОВ
МУД ОТГЛУНУН
[1967-чи]

Онун чибиндан бир дәста ачар чыхымшы. Өзүнү, үзүнү танымаг олмурду. Новруз даңбысы беш дефа баҳымышы, танымышы. Умид такчэ ачарларға галырды. Экәр ачарлар евиңин гыфылына дүшсө, демек одур.

Ачарларын кетүргөвө көлдилар. Гыфыла салдылар. Ачылды. Багланды... Бир да жохладылар... Бир да ачылды, багланды... Иннамадылар, бир да жохладылар. Одур, Әлжубур... Элжуб ачарларының. Бас габри һаны? Шәнилдер хијабаныңда 28-чи гебир онуңкудур.

Ачарларын габагында диз чекүб сачда етмак, ачарлара тәшеккур еламак лазымды. Бир адым ахтарырлар... Икى адым ахтарырлар. Бир балача ачар гебиринин жолуну ачып. Буна да шукур, илан!

— Мәним көзүм чоң сулудур. Көзүмдөн су көлмөд. Мән һәмисә тәрләйәрм, су ичинде оларым. Бәдәнім гүлгүру гурумушуду.

Новруз дајы көзүмүн габагында сезүнен, сөнбетиңән, гайғысмынан, Элжуб дәрдіңән бејүүрдү...

— Бептапта он кастахана кәзмисшөп, огул. Тапа билмәдим. Беч жерде тапа билмадым. Газетләрде мөйттәрә бахан бир кишинин шекли чыхыб. Мән да онун жаңында олмушпам. Мән да

онунла Элжубуму ахтармышам. Беш нафәр баҳымышы, тәк јох. Нечо слуб елусуну көрмөмешам, танымамышам.

Март айынын 15-дө бу ачарлар тапылды. Гурбан олаг бу ачарларла. Бағын жоллары ачыды бизим учун.

Элжубкили айласи есрин фачисијил та есрин әвәзиңдән албала олуб. Он икى ушаг — алты бачы, алты гардаш. Аракат рајонунун Ширили көндінде докугулуб, боға-баша четырьблар. Орта мектеби битирлилар. Аталары Махмұт киши бириңи дарәмели мунарибә айлил. Грозының Берлинге кими пай-пијада бејүк бир Гәләбә жолу көніп. Бу жол учун жаҳасыма Гырмызын улдуз орден тақырында.

Бае 1988-чи илин појабында Аракат рајонундан Бакыя кими пай-пијада көніп көзен жол үчүн жаҳасына һансы ордени, медалы таҳыйблар? Шәнилд Элжубун ачарларының. О да Махмұт кишиә гисмет олмашыб. Бу дәрдә дәзмәйиб. Элжубдан габага өзү көзүн жумб.

— Дајым дајыб ки, мен кетдим, бу ушагларға сән бејүк-лүк еләмәлисөн. Мән езүм дә дајымын тәбијәсінән бејүмушам. Атамы еркән итirmиша. Мән дајымын сезүндән неч вахт чыхамышмын. Дајымын ушаглары да индија кими сезүмдән чыхымыр. Бир жер көдәндө мене дајирлар, мәсленітләширләр. Тәкчә Элжубдан савајы. О да ахыры белә олду.

Бакыда Сојудучулар заводунда ишлејири. Феһле иди. Сон күнләре гәдәр айда 450, 380, 500 маната гәдәр күнәмүздү пул алышы. Айлени о доландырылды. Анасыяла беш ушаг галырлы. Инди дәрдә нафәр галыр.

Жанварын 19-да саат дәрддә ишдән көлди. Калиб оттуруб, биз дә телевизорда баҳырды. Телевизор гәфилик сөнан кими дүрүб чыхыды чөл. О чыхын бир да үзүнү көрмәдик. Мәним езимдин чыхын көдил. Элжинде палто, чибинде 27 манат 60 гапик шул, бир да веисигеси олуб. Ачарлардан хәберим олмашыб. Еле бу ачарлар онун гебирини биз гәйтәрдү.

...Сәрије хала көрсөн о гапынын гыфылыны дәјипибми? Көрсөн о ачарларла гапыны ачыбы-бағлашырмай? Чөтиң... чох чатын... О ачарлары элда, чибде кәздирмәк мүмкүнмү?

Монгистанда Хулуфлу күчесинде икимез отага о бојда дәрд нече сыйышы. Аракат рајонунда бешкөз отаглы евләр, 148 квадратметрлик отаглары олсајда, жеңе биртөндер дәзмәк оларды. Бу балача дахмаја Элжуб бојда икидин дәрдина сыйыштырмаг гејри-мүмкүндуру.

Кала... нала... бир дәрд, бир аргы да онлары кечакүн дүза жандырыбы-жахыр.

Әйжуб аскерліккөн 1987-чи илдә келиб. Көлдиңиң күндөн колхозда кече-күндүс ишлешиб. Говулуб көләндө емек нағыны истешиб. Истәйине талик вурууб гапыдан атыблар. Иш пулда дедил, иш кишиликтә, намусда, виччандадыр.

Сән кичик бир дәмір парчасының, ачарың кишилигине бақ, оны күмсесіз, адсыз гојмады.

Аяг үстә казіб сагтал, быт сақлајаң о бойда чәмдәклерин кишилиji о дәмір парчасы гәдер дә олмады.

Дүнда бир тақардир, елә дә фырланыры, белә дә. Бир күн келәр о ачарлар о гапылары да ачарлар!

* * *

СОН ТӘСӘЛЛИ, ІАХУД БИТМӘМИШ ДИПЛОМ ИШИ

Кимә өн иәди сон тәсәлли:

Нәжиб мұзәллима — Азәрни алдыры кондансонор.. өттеги ки, бу да жаңын уразының сорнандағы билени...

Анаја — Азәрни алдыры таптарудың машины.

Ба чыја — Азәрни алдыры ти-киш машины.

Кимиң диплом иши жа-рымчығ таңда?

ӘЛӘКЕРРОВ АЗӘР НАСИБ ОФ-ЛУНУН. Инчесанит Институтуны III курс тәләбеси.

Насиб мұзәллим, мәнни бағышла, сиз тәраға бир үч дәфә кәлмишам, биғанын башына бир он даға доланмышам, анчаг бир даға ичәри кирмәја чүр'ат елемәмишам.

Арада фикирләшдім ки, бләгек бир бәнәнәйнен кәләм сиза... Дәјәм ки, лап газ идаресіндең кәлмишам, йаҳуд сулары жохламага кәлмишам, ишыға баҳмага кәлмишам. Бирдән жадыма дүшду ки, ахысизин сүйүнүз касиби, очагының сөнүб, ишығының да кечиб... Мен сизин о сенмүш очагынызы алышыра биләрдимми? Сууңузу ача биләрдимми, ишығынызы жандыра биләрдимми? Өлбәтте, јох. Онда мәнним кими фөрсиз устанының не ишкі варды ки, сизде? Кәнара чакилиб панчаранназ байдым. Қезүүм жұванының дикдім. Еңзан дөрдін ағырлығындан үчулмуга назыр. Әлимы бинанызың дашларына чекдім. Дашлары яралы. Гара бајраг да гаралығындан јеллене билмир. Бинаның да яралы иди. Бинанызың да күчәнин ортасында ганы ахырды. Кешен-кешен де баҳыр, баһын булајыр, дізине жырлыр, аң чакир, ичинде јаңынға говорулурду. Бинажа жазығым көлди. Истадым үстүнен тә'чили жардым чагырам, кердүм телефону да күлләләйіблар, дәстәзи жерә душыуб чабалајыр.

Азэр сағ галсауды, јегин дүшүб бу бинанын жүлле јерленин сарыјарды. Дашилары сыйгалилаар, шашаларын ярасына мөләм гојарды... бир көнәрда дуруб бинанын яраларынан, гара бајргарынан, дар-диварлынан, гапы-паничаресијенең даныштым... Азардан даныштым. Азари сорушдум. Чок јахшы танышырдылар Азери...

Насиб мүэллим, бағышша мәни, сиздән дә јахшы танышырдылар.

Онлар Азери хасијетини чок јахшы билдириләр.. Мерд, дөнмәз... Даны дашлығынан, гапы гаптылығынан нең вакт Азери жолуна касымај. Билилар ки, хөйр жоху, даши да жарып кечакач. Аңчаг сиз бир дафә касмисиз онуң жолуну.

...1988-чи илин нојабр-декабр күнләре иди. О, институтдан җалиб бир гөдор истираһәт етди. Ахшам дурду, чөрәк једи. Исти палтарлык. Наратаң олдум:

— Нара кедирсан, Азэр? — дедим.

Астадаң:

— Нара лазымды, ора! — деди, соңра гүүрләр әла ва етди. — Азадлыг мәжданына, ата!

Гулагларым чиниләндә, әле бил дибинда мис дејдүләр, өсөләштәм, өзүмү салхала билемәй төпиндим:

— Кетма, — дедим, — мән сөнә ичәзз вермиров.

— Ниң ичәзз вермиссан, ата, дүз елемиссан, — деди. — Мән даңа ушаг дејилмәл.

Елә бил од-алов үзүмү гарасалады:

— Ну на даңыштым, Азэр, мәнимлә данышырсан?

О, кери дәнди, башкыны аяғы салыб хөjли сууду, чаваб бермәди. Севиндим ки, созуму ешилди, «сөнинин» баша дүшүнди. О, бир-икى адым атыбы ики гапы арасында дајанды, башкыны дик тушиб мө'налым-мө'налы бир мәнә, бир дә телевизора бахды:

— Ватан, Гарабагы телевизор габагында горумазлар, ата, — деди — на гадәр раһнат, на гәдәр јахын отурсал да, лап икнәлли гучагласан да Ватан горумнама.

Дүз сез на јаман касиршы, аман аллах!..

О дүз сезу Насиб мүэллим, сөнин балан кими һамынын баласы дејирди.. бөјүклү-кичикли һамы дејирди. Дашиныз, ағачныз, гүшумуз, сүйумуз, һавамыз дејирди. Өзүмүз дејиб, өзүмүз ешилдирил. Өзүмүз хөнчәрде касылар, дөгрәндирил. Азэр балынын сезу Азәрбайжан халтынын сезу иди.

Азэр инчәсәнәт институттада окуудуру. Бу күн-сабан режиссер олачагды. Гурттармагы бир курс галымдары. Гисмат олмады. Көрәш бы уодаловун ичиндән саппасаг кечсәди, Азэр өзүнүн диплом ишини һансы мөззәдәт көтүрәрди. Күтәзи режиссорлугуны һансы саңаца сынајарды. Мана ела калыр ки, онуң бир мөвзесү олачагды: Гара январ.. Ганлы январ. Тәжминән тасаввур дә едиром ки, нарадаң, нәдән башлаја чагады. Көнч режиссерүн илк кадрларыны, илк мизанса-

рыны, илк режиссер чүмләларини көрүрәм. Башлыгы да јегин бу чур жазарды: «1941—1990».

ТИТР: «1941-чи ил». Жаҳуд сәһнәде жазы: «1941-чи ил».

Ватан мұһарибәси: сәһнәдә, кадрда, түстүлү, барыт гохулу бир гоча адымламајыр. Гурбан баба. Һар тарафдән құлла сөси калир. Іан-јөрәсінде мәрмилар дүшүб парталајыр. Гурбан баба горхмадан, мәрд, ҹасараттла ирали, ирали, Ватан угрұнда дејушә кедири...

ТИТР: «1945-чи ил».

Гурбан баба беш илди Ватан угрұнда вурушур. Бу беш илда бир дафә да олса архадан вурулмајыб. Һала құлла жарасы на олдугуну билмојиб.

ТИТР: БЕРЛИН.. 1945. Фашистларин ојлагы. Фашистлерин Ватан, пајтасты.

Гурбан баба жена дејүшә, жена құлләләр ичиндәдир. Дүшмәнлөн үзбәз, мәрд-мәрдан вурушур.

Бирдан кадрлар дајишир, мизансалар дајишир. Титр, жаҳуд жазылы левиң: Бакы. 1990-чи ил. Январ.

Гурбан кишишин нәвәси Азэр.. Совет дөврүнде шәһәрини, ениги горуру. Кимдән?? Өзү да ҹашып галып. Қалып аскерләрдәнми? Ахы бир неча ил габаг өзу да бу ескәрләрин ичинде олуб. Бу кеимдән олуб. О нең касиһ шәһәрине һүчүм етмајиб. Нең ким онын калишиңдән горхуя дүшмәйиб. Нең ким ескәр Азәрдән шәһәрини горумат фикрине дүшмәйиб.

Кадрда, жаҳуд сәһнәде ҹашбаш галымы Гурбан бабанын навәси Азэр. Билмир нейләсин. Билмир нара кетсиин. Эли силаһызы, үраји силаһылы. Үрәин силаһыны нара деңдерсии. Бу кечә вакхты үрајинин силаһыјла, үрајинин құлләсүија кими вура билор?

Түкүрпәдичи мусиги:

Азэр архадан вурулар. Құлла Азера дајән кими Гурбан баба екранда сәксәниси, сөјүр.

— «Ај бегејрәт.. Ај намәрд, архадан да кишини вураптар.. Мәни фашист вурамады, сән баламы вурдун!».

ТИТР: СОН!

Бу атылан құлла көнч режиссерүн бир курс ишини, дипломын да жарымчыг жоиду. Јеңи чох құмән ки, Азэр дә о күлләден сонра о диплом ишини давам еттиргәзди.

Насиб мүэллим, бағышша Азэр үчүн мән диплом иши «јаздым». Бағышша мәни. Насиб мүэллим, сөнин сезаларини өзүнде «диплом» ишина алава еда билмади.

«Сән тајғыкеш бир аила бағычысы олачагдын. Үрајимда неча дә сезвинирдим. Китаб базасында ишләнгенде мүкафат

пулuna палттарујан машын алдын, анан бојнуну гумаглады. Бир даға дә әл тиқин машыны иле көлдин, бачымы севиндердин. Кечен жајы исә кондисионер алмаг үчүн түл жыгдыы, урајмиз дага деңлу. Иди онлар анана-бачына кез дагы, биза сон тасаллиди».

БИР АРЗУМ ВАР: «Каш институт рәһбәрлијіп бу кичичик есепарини Азәрин диплом иши кими табул еләјөдли!».

Күнларин бир күнү утандыг бир гыз мәне бир парча катағын уздаты:

— Охуун, хошунуз келсе...

Ачыб еле күчеде охумага башладым.

ИНАНМЫРАМ ЖОХЛУГУНА...

Һәммиң күн институтта кетмишдим. Ганыдан ичари кечидкө бир оғлан шакля күләрек үзүмө бахырды. Конарларына гырымыз гәрәпфиллөр дүзүлмушаду. Оғланы тапсырдым, ла-кин неч түр инсан билимдірдін ки, бу сду... Азәри. Онун шакилдәкі күлөр үзүнү көрсөн кими көзләрим онунда нәр күнүмдө олан јенилликтер жаңырым күндәліцим чанланды. Жаңолан күндәлікими нәргиземеје башладым. Онунла олан илк тапсышыгым жадыма дүшдү. Азәрин барасында күндәліцимдә аз жамамышымдым...

Жаҳшы жадымдады. Һәммиң күн гар жағырды. Институттада һамы бир-бири ила гартопу оңайырды. Мәнсөн конрада дајаныбы онларпа баҳырды. Бир да көрдүм ки, бир оғлан алнанда гартопу мәни сары көлір. Хәйнш етдим ки, мәни вурмасын. Нәдәнене о күндан соңра оғлан мәнін архамчы көлөрді. Сакит-ча архамчы көлөрди. Чох вахт ачылырдын оны. Дағәләрде архамчы, «келем да лымчы». О исес «Бачым, мән сана пис иијатле жанамырам» дејәрди. Соңралар неч өзүмүн хәбәрим олмадан көрдүм ки, артыг биз достуг.

Бирдан-бира аյқылымда Азәрин жохлугуну ишсөн етдим. Демәлі, артыг Азәр жохдур. Иди эзиз доступм, гардашым, соңин мазарын өнүндө дајанымшам. Шәһидләркин сырсында сәнин дә адым бер. Көз жашлармы саклая билмирам. Мен сакит-саких соңин аскер көмілли шәкпине бағыб ағлајырам. Мән сәнин үчүн. Бәлли... Азәр Эләкберов учун. Сиз шәһиддәр өз гынызында дүшменин бизе таныттырынын. Чох истәрдим ки, соңин кими гораг оғланна жениден дост, бачы-гардаш олум. Мен сәнин жохлугуна инаамырам.

...Башыкы галдыранда гызын көрмәдим.

МЕҮРИБАН ВӘ КҮЛНАР, БУ ЖАЗЫНЫ СИЗИН ҮЧҮН ЖАЗЫРАМ

Кимди бу гызлар?
ИСАЕВ РАУФ СУЛТАНМОЧИД ОГ.
ЛҮНҮН балалары.

Ики гыз галыбы. Мәнрибан вә Күлнар. Бири беш жашында, бири үч жашында.

Мәнрибан вә Күлнар, атаныз Рауф нағында бу жазыны мен сизиян үчүн жазырам. Жазырам ки, бейінде охууб билесиз ки, атаныз ким олуб, нија шәһид олуб. Иди сиз охумагы, жазмағы чох күман ки, билмирсиз. Арада атам наны? — дејәнда, сорушанда да чох күман ки, сизэ көзел бир жалан дејірлар. Балалар, бу жалан һәләллик сизэ чох лазыңдыр. Күмраһ бейумайнииз үчүн лазыңдыр. Тәс бейумайнииз үчүн лазыңдыр. Арада көзөл-көзчак бир жалан мин бир һәгигәтден дадлыш олур. Инандырычы олур.

Бир да төкәр едірем: бу жазыны ман не саум үчүн, не гоншулар үчүн, не азанын үчүн, не гоһум-әгреба үчүн, аңчаг вә аңчаг сизин үчүн жазырам. Бейінде охујарсам. Атаныз жадыныза душанды охујарсам. Охујарсам из онда мөним дә алуладыра мән жазып охујарсам.

Сиз ики гыз — ики бачы олмусуз. Атаныз Рауф исес айлада ики гардаш олуб — Рауф, Жашар. Рауф кедиб, Жашар жашајыр. Жашар сизин үчүн жашајыр. Жашарда Рауф атанызын

гашлары, көзлери, бою-бухуну, нафаси, гохусу, атри јашајыр. Чох касып доланыблар. Зилдатта јашајыблар. Аталары реңмәтә кедәндән сонра аналары онлара сон тиқасини једирди, сон гүртумуну ичирди.

Атана орта мактәпкә Којчајда битирип. Эсқерлик чакиб. Эсқерликтән сонра Бакыт көлиб кондисионер заводунда инә кирип. Ву заводын изездидә 79 немәрли техникин пеше мекәттәни битирип. Сәнәтикниң ады пардаглајычы-чилалаячы олуб. Дазнакларда детальларынын ичини јонуб. Пешәсинин ағырлығыны, јүнкүллүциү өзү билиб, езу дујуб. Буну из сиз, не да биз билирик.

Бир неча или јатагханада галыб. Сонра Севда аллы бир гызы — сизин анатыннанда евланиб. Ісајат гуруб. Оңын да талеи нечә неча шәһнәдләрин талеи кими Хуторла бағланыб. Орда еш тутуб кирәде галыб. Сиз дә көз ал балалар, кирада докумусуздар. Тале сизи да онларда еш бил кирай, нисея вериб. Борчунуз ахыра кими вәре билмәди ватаныз. Бунда оңын күнәни јөхдүр. Бунда кимин күнәни вар, езүнүз бејүәнде била-чакисиз.

Атанаң евден сон дәфә нечә кедиб, није кедиб, јэгни бејүәнде мин дәфә о кечки, о күнү хатырламага чалышычагыса. Артыг чох чатын хатырлаја чагсыз. Балка дә о кече сиз шырин јүхтүдә олымуса. Билмирәм. Бәлкә дә атанаңын ардычыма кучажа чыхымб алымасы, оку да билмирәм. Билдиции тәкәе одур ки, атана о кече евден ѡлдашларылда чыхымб Салjan казармасынын габагынын көлиб. Бејүәнде көлиб о казарманын гапшларынын, саклиарынын, күчләрине дигиттә бахарсыз. Бәлкә дә орда атанаңын руңула көрүшүб даниша билдиз. Балка гара асфалттада атанаңын экенини кера билдиз.

Сәнәп саат беше кими о кече атанаң сағ олуб. Гачагачда ѡлдашларынын итириб. Атанаң о кече ики јаралыны сүрү-јүсүрүә евин архасына апарыбы. Онлара ман дејиб, ганын си-либ. Үзүндән елгуб. Өлмәјин, — дејиб.

Халасы оғлу Раевшән дә орда олуб. Өзүнү дә итириб. Рауфу да. Чатан-чатаңдан Рауфу сорушуб.

— Рауфу көрмәмисиз, Рауфу көрмәмисиз?
— Йох...
— Йох...

Рауф исе о вахт евларин архасында јаралыларын башынын устүндө олуб. Соңрадан күчәдеки мејитларин устүндән адлајыб кечинде дуз Рауфун устуна чыхымблар, мејитлери дашында Рауф раст көлибләр. Так бирчә күллә дәјиб она. Өзү дә дуз алнындан. Билојнанда јазып да вар иди. О јазып да узагдан охунруду. Узагдан Рауфун һајына, комејине чатырыды.

Неч ким Рауфа көмак еда билмајиб. Рауфун көмек сладици јаралылар сатымы көрән? Билмирәк. Сагдыса, бизз јох, Мен-рибанла, Күлнара кедиб дәјсиналар. Онлара башсаглығы вер-синлар. Аталары нағызында данышсынлар. Бојлу-бухунлу, гара-

гашлы, гара көзлү Рауф нағызында. Гызларынын бахыбы таныцварлар јегин Рауфу. Ахы, гыздар адәтэн атаја чох охшајыр. Рауфу Којчајда дафи едәбләр, Эли Кәримин јанында. Сағелинин алтында.

Мәнрибан, Күлнар, јегин ки, сиз һәлә Эли Кәримин да ким олдуғуну билмирсиз. Бејүәнде билэрсиз. Бејүәнде бу јазыны охујуб атанаңын габринин үстүнә кедәндә атанаңыздан Эли Кәрими, Эли Кәримдан дә атанаңын сорушарсыз.

Көзөлкесе беш јашлы, уч јашлы гыз балалар, сизе тез бејумай аразулајырам. Бир кечәде бејумәји аразулајырам. Кечәдән кечиб, саңәрә, ылхамғы аразулајырам!

* * *

СӘН КЕТ ЖАТ, АНА!

Кимди анасыны жатмага
жоллајат
ПОЛАДИ САЛЕЙ ЭЛИГУЛУ ОГЛУ
[1968]

Салеін ішдән һәр күн ево вахтында каларды. Киши кими. Еани һәм оғлу, һәм кишиسى иди. Қезүнү ачып евде тәккө анысыны, бир де езүнү көрмүшү. Анысы да хәстә өврәдь. Алава дәрманда доланырып... Евалеринде оланда көзлөриме инанымадым. Күнчә бир галаг дәрман төкүлүб галмышылды... һә, Салеін һәр күн ишдөйт ево вахтында каларды ки, анысы никаран галмасын. Жохса жена дәрманларын устуннаң да, дәрман дыбыларды.

О күн... о күн ево тез калди. Иш жох иди. Трикотаж кооперативинде ишлејірди. Жалиб-кеден, алвер-зад да жох иди. Қымыз торпагынын, мильтэтинин најында иди. Салеін да о күн ишден күнортағанда чыкып ева калди. Анысы евде жох иди. Ишден күнортағанда чыкып ева калди. Салеін да о күн ишден күнортағанда чыкып ева калди. Анысы евде жох иди. Шәлдеки, шәләрә гардашыни кедид. Дәрманлары бир кенара шәкиб чөрөйн жеди. Соңра дафтер-тәләм көтүругүб анысына бир кагыз жазып ғойду:

— «Мама, мән шәләрдәйәм. Никаран галма, saat 12-да көзәчөйәм. Тәк дејиләм. Чөрек юмишәм. Saat 9-да кетдим. Сән жат».

Салеін бу кагызы жазып үстүнә де анысынын бир шүшә дәрманынын гојубевән чыхды. Йолдашлары ашагыдан көзәлдірділәр, јохса 11-чи Гызыл Ордунун жаңында, биллинириди.

Күлбаһар ана ева калан кими о дәгиге Салеінин китапханасында охуду во о дәгиге да ал-ајағы ас-аса кагызын устунда езүнүн болгугу дәрмандан иди. Дәрман да комак еломади. Урази бәрк дејүнмәјә башлады. Евлари 11-чи Гызыл Ордунун лап иккى аддымлығыннададыр. Ана ордан календе көзбашы гајинаян чаваллары көрмүшүдү. Жөгүн ки, Салеін да онларын ичиниңди. Күлбаһар хала о дәгиге ернәциини башына атыб һајәтә душди. Еле бир гәдәр кетмиши ки, Салеін габагына чыхды. Көрүнүр Салеінин бир көзү мәјдандаң евларына сарысымыш.

— Ана, гајыт кет, мән да калирем инди.

— Қал-қал, кеч бир јерда мәдәк.

— Дедим калирем инди. Сән кет!

Салеін анысында айрылаб юлдашларына тәреф кетди. Ана да мәнәләтә ушагларының бир јерде көрүп бир гәдәр тохдашып жуярды галхады. Чај ичди. Аңчаг жатмаг нағында һеч фикирлешмәди да.

Бир гәдәр кечди... Нај-күй башланды. Қүлләс сәсләри... тинк... гызылшы-багырты буттүп микрорайону башына көтүрдү. На мәйдан габаг Күлбаһар хала дүшдү. Бајат Салеінин юлдашларының дајандырып жердә еле бил од галамышылдар. Түтүсү чыхырды. Аңчаг алымнаг биллириди. Мез-көзү көрмүрдү. Намы гачыр, намы зарырып, гышгырырды. Бүттүбәрарын, түтүстүбаран, түкүрләпидичи сәсләрин ичиндән бир ана фәрәңцы ешишмәди:

— Салеін!!!

Танк ана на ганир, Салеін на баша дүшүрдү. «Дубинка» анымын таныңырды. «Бабам мәниң кор дејіб, жалиб кедәнә вур дејіб», вурурду. Горхусындан хырдача будаглары, атачлары да вуруб гырырды. Бирдән бүнлар да ағач донунда адам олар. Салеінләр олар.

— Салеін!!!

Дил билмәјән, ана дөгмәjan бу дәмір-дүмүр кејінләр Салеін на баша дүшүрдү. Онлар ела вуруб-жыхмага Салеінләр актарырылар.

Мема саат учә кими Күлбаһар ана о мәјданда Салеін, Салеін чатағыра-чатағыра кизиб-долашды. Урайи неча да таб көтирирди. Дәрмансыз-филансыз нечә дајаныбы аяг устес, езү да билмир. Нијәрә өлемејіп Салеінин жаңында. Озунә багышлая билмір. Инди даға кечди өлемек...

Кәрек онда баламын үстүнде слайдым. Нечә күнди дәрман-зад ичмірәм. Жашамаг истанымын даға. Киминчүн жашырмады. Бы диварлар үчүн... Буттүп канчилицим үстүнде жоғумышам. Он ил мактаба алиндән тутуб езүм апартыб, езүм көтиришишем. Гојмамышам пис ушагларга гошулсан. Инди тутуб зорла элиз-дән алдылар ону...

АТА, МӘН УЧМАГ ИСТӘЛИРӘМ

159 нөмәли мактабда охујуб Салең. Мән евләриңе кедәндо мүәллимләрди дә калмиши. Анасы Салеңин шәкилләrinи текуб ортاجа төк-төк өпүб верди мүәллимләрә. Мүәллимләр да Салеңин шәклини өпүб аглай-аглай ағыры данышырылар ки, мән яза билим.

Мөһәдиәва Рәфигә [рус дили мүәллими] — Мүәллимләр оны баласы кими истөйирди. Дөрсләрини јахшы охуурдур. Йәла бир калма оңун ағызыдан урәк буландыраң сөз епитет-мәмисици. Адам иничидан деизилди. Сечмалари сечиб апардылар. Бах, мән неч, бу Севиль мүәллиме онун синиf рәһбәри олуб, азијаткии чоң чикиб.

Севиль Элијезә [синиf рәһбәри] — Мәни һамыдан чох јандырыр. Инанын ки, анасы гадәр јандырыр. Ыар күн калиб бу ева шәкәмасам, ез евиме кедә билмисәм. Эскәрикдән калан кими биринчи мәктәбе калди. Бизшән көрүшдү. Сүтүл ушаг јола салмышыгы ону. Јека киши олуб калмиши. Бас-дыйрага исе лап пәнләвән кими иди баламыз, мағәсәни ағырлыгдан галдымрагат олмурды.

— Бөс атасындан нә языым, Құлбаһар хала?
— Неч на...

* * *

Апрелин 13-ү. Телефонум зәңк чалды.

— Алло, ешидирәм...
— Шәһидләр нағтында китаб јазыланы?
— Бәли...
— Огул, сәз Полади Салең нағтында јазымсан?
— Нә, эми, јазымшам. Евнинде олуб анасынла, мәктәб мүәллимләриле, ѡлдашларыла да корушмушәм.
— Чохдан јазымсан?
— Олар да бир-ики нафта... Нади ки, эми?
— Онун нағтында сөзүм варды дејәчәкдим сөна... јегин кечди да јох?

— На сәзууд елә?
— Билирсан огул, мәним адым Фитуни Миралидир. Би-лирсән дә биз Ирандан калмәйик. О Полади Салеңин амисини шаһ голонулары мүһасирәје алыб мәним көзүмнүн габағында вуруб өлдүрүүллар. Ушага да амисинин адымын верибләр. Өмиси-ния да өләнде 22 јашы варды. Иди Полади Салеңи да күлләжин аскерләр өлдүрүб. Онун да өләндә 22 јашы вар иди. О да күлләжин, бу да күлләже.

Ела буны дејәчәкдим, огул... Сағ ол...
— Сөз дә сағ ол, эми.
— Дууд... дууд... дууд...

— Учдуму бу огул?

— Іох, ганаңларыны сыңдырылар.

— Кимин?

— ЭСКӘРОВ НОВРУЗ ФАИГ ОФ.

Шәһидин ады, фамилиясы, атасынын ады вә...
Эскәров Новруз Фаиг огул. 1968-чи илде мартаң 29-да Бакыда анатан олуб.

Атасы Фаиг киши дүлкәрдир. Анасы Амәј хала хадимә беш гардаш ва үч бачы.

Новрузун шәһид гардаш вә бачыларыны устә кәлсәк онда неча нафәр елејир? Йүзән чох гардаш, јүзән чох бачы... Новрузун бу торпагдакы бачы вә гардашларыны да устә кәлсәк онда неча нафәр елејир? 6 милjon гардаш вә бачы. Аллан сахласы!!!

ТӘРЧҮМЕЖИ-ҚАЛЫН ИЛК СӘТРИ

Чох вахт јазылар ки, филакәс фәһлә аиласинде анатан олуб. Бәзән ел-бела «фәһлә аиласи» сезү јаҳшы кечир, урәк јумшалдыр. Анчаг Новруз нағигетан фәһлә аиласинде вә фәһлә гөсебәсендә Кешләде анатан олуб. 250 номралы мәктәбى саккизинчи синифа кими охујуб. Соңра парта архасындан фәһлә сырларына кечиб. Техники пеше мактәби, токар...

Әлләри аиласинин бутүн үзләринин эли кими габарлы.

Жумага сөз жох. Жумага су чох, амма габарын гарасыны, жарасмын Хазорин суу да силмөз.. Сиңе дә билмәйб.

Әскерлиниң да денизде чөккүп. Бу дениз да үрәинин фәнде габарынын, елсүйин фәнде габарынын үстүнә жени-жени габарлар көтириб. Фонда бала гара суларда уч илин нечө ахыб-кечмесини, кеме батмасыны өзү да нисс етмәйб.

1989-чу илин декабрында евине, фәнде айлесине гаяждыб. Әскер көймешини чыхарыб, атасынын, гардашларынын артыг көйнини, шалварынын көйнин. Өзүнө тәз шалвар көйнек газимага вахты да чатмајыб, амру да виға етмәйб. Чами отуз беш мун ишләйб. О да халгын, торнагын дәрдли күнлөрүнө дүшүб. Жардан ган аха-аха, яра сыйылдаја сыйылдаја, урек көйнек-көйнек ишлемекми олар? Бу дәрд-кәдәр ичинде адам озуну, шалварыны, көйненин дүшүнөми билер...

Бир неча күн тәз мәсчидин тикитисинде фәнделник едиб. Ленә үрәине ятап шаш бу олуб. О да ярымчыг галыб. Иди чох күман ки, о мәсчид тикилиб сурттарыб. Ве һәр чумга ахшамы чох күман ки, бу мәсчидин тикитисинде ишиларк едизарын огуларына ясасын охунуруп. Онларын ичинде чох күман ки, шәһид Новрузун да руңуна бир салават чөврилир.

Бир салават да чевирик һәјатдан накам кедән шәһид-жарысиздин руңуна!

Нече кеди Новруз? Ың неча... О кече әләешб ғоншуусунын «ГАЗ—53» уна ки, бир кеди бахаг с Эзизбайов мөтросунун янында на вар, не жох. Кедиби... ве ѡйла иирими күлләјәраст көлб. Нечеси өзүнә дайыб, нечеси машина? Билинмиш. Өзү налак олуб. Сүрүчү досту жаралыны. Машын дешик-дешик олуб. Новрузу көннө Өмәмдли гәбиристанлыгында бастырылар. Досту сагалыб, машины исә бир күнчө атылыб галыб.

Новрузун неча кездел араулары вар иди. Ушаглышдан учмаг нәвәсүнде олуб.

— Ата, мән јерә көйдән бахмаг истәйирәм. Ата, мән учмаг истәйирәм.

Бу сөздөрің һәр күн жадына салан ата нејләсін? Мейрибап, муладым, үрәйиүшшег, неч көсден пайыны эсиркемәјен баласыны жадына салыб кимден таскинлик тапсын. Көйләр бахыр... Новрузасы, бомбаш... Евлар бахыр... Новрузусы бомбаш. Текче көннө Өмәмдли гәбиристанлыгы Новрузла, Новрузун құлләрі, чыңқаләрі, араулары, дәст-танышларыла долуб.

— Бир салават да арасузы үрәинде галан шәһид балаларын руңудан чевирик.

Бу салаватлар нә гәдәр чыкылөчек? Нече иллэр, нечә есрәлдер? Аллах билир.

ЗӘҮРАБ, ВӘРӘМ ВӘ ДУБИНКА

АББАСОВ ЗӘҮРАБ ԿЕДӘРӘЛИ ОГЛУ [1970-чи ил].

Вәрәм окун дәст-догма хәстолији иди.
Дубинка иә икисини дә гатили!

Једди яшында атадан, анадан жетим галыб. Әли нәнә алинде, мәзү нәнә көзүнде олуб. Чох баха билмәйб бу кезләр. Чох тута билмәйб нәнәсүнин алиндән. Нәнәсүнин алиндә дә күч олмайб. Зәйраб да иңеңе чох әзијәт вермәйб. Дәрднән алиндән верәм хастелијине туттулуб. Өзүнүң једди яшши тамам оланда чанындакы верәмин бир јашы олуб. Билмиш, верәми интернатында гојублар, је Зәйрабы?

Пиришагы интернатында Зәйрабда вәрәм алләш-алләш, күлән-күләшә јапташылар. Нә вәрәм Зәйрабы бејүмәје гојуб, на да Зәйраб вәрәми... Икисини дә ранки сансары олуб. Үзәгдан көләнде аввәз вәрәм көрүнүб, соңра Зәйраб.

— О хәсте оғлан көлир...

— Вәрәми вар онун.

— Вәрәм хастаханасынын нәзарати алтындаадыр...

...Велчэ Зәйраб жетимчилника ичинде вәрәм салхалайб. Өзү жетим олуб, ичиндеки вәрәмининә нәм атасы, нәм анасы олуб.

Гардаш, башы һәрә озүчүн сағ олсун. Зәйрабын герданы, бачысы да ичиндеки вәрәм олуб. Бу иирими илде неч жерә оңсыз кеда билмәйб. Ың жерә оңдан габага гача билмәйб. Так бирчэ жердән башша... Тәр бирчэ кечедән башпа. 19 җанвар 1990-чы илдән. О вахт артыг Зәйрабын иирими јашы вар

иди. О вахт Зәһраб јенә гоча нәнәсинин јанында иди. Ин-тернатда галыб гочалмајаңды ки? Нафес-нафеса жаптајырды-лар. Аллаһының вәрәниңдән бир гисмет јејіб шүкүр, дејирди-лар.

Хырдаланда евлари вар иди. Гапы-пәннәрән бағлайыб наен-бала дәрдләшир, құнларини кечирирдилер. Зәһрабның ичиңдеги вәрам да бейіуб ағылланышты... Нәне Зәһрабы, Зәһраб да вәрәмиң жәдиди. Элинә көзөн вәрама алдыры. Вәрәмин жемең-ичмәјиң жәрдә тапшылышты. Зәһрабы жедіртмек, көзин-дирмән чатын иди. Машалтап, жеке киши олмушшуду. Даңа евде сакхамат олмурду.

О кече да наенсіндән хаберсиз кетүрүб вәрәминиң да көлиб шаһара — Ясамалда жашаңын бачсызы Меңрибанкила...

Нәне орда ѡолуну көзләйір... Нәнәнин кезу орда гапыда... Бурда исе Зәһраб вәрәмини кечирип жүхары баша.

— Жох, машаллаң жахшыјам даңа. Һәкимләр дејір кет-кедә өзекиңдік кедаңын.

...Тамамина дүз дејіб һәкимләр. Зәһраб да, вәрәмиң да бир ѡолнуг бу дүңіядан башыны кетүрүб кедаңын.

...Нәне Зәһрабын ѡолуну көзләйір. Даңа билмир ки, ѡоллар бағылдыры. Іоллар құллабарадан дағылдыры.

Сас-куя, атышша жәнәраб да бачысықилендән атылыш чөлә... Чөлда құллалар ишілігі сачанды бир айлығ Зәһрабын сапсары рәнни гызырыбы... Зәһраб әскәрләрә, танкларда сары кедәнда тиңда вәрәмиң касиб табагыны:

— Қара медирсан?

— Ора.

— Қермұрсан, орда атылар, өлдүрүрлар.

— Ела маң да кедірәм елумә... Бәсди алинда кириңч олдум, өзекіл!

— Жох, гојмарам... Өлмәк истәйірсән кедәк мән өзүм сани өлдүрәрәм.

— Десинләр сонра Зәһраб вәрәмден өлдү? Кедиб елә киши кими елзарым.

— Оңлар ахы киши кими өлдүрмүр.

— О онларын кишилийдір, бу да мәним кишилијим... Бурах боғазымы, гој нафес алым.

...Беләнча Зәһраб тиңда вәрәмиң иле сейнбәт едәрәк нафасини дәріб әскәрләре сары чумуб... Вәрам да кишилилек еләјіб Зә-һрабы тәз бурахмајыб... Зәһрабла бир жәрдә гачыбы.. Ела га-багларының чыхын биринчи әскәр дүбінкала, сонра да гүндаг-ла нечес вүрүсба Зәһрабын башындан, хаста ушаг еле тојуг кими жериндеңе жыхылыбы чабалајыб. Ичиндәкі вәрәм геірета калиб... Зәһрабының ичиндән чыхынғын вұраның чијаридән жалын-маг истајиб... Чыха билмәйіб. Вәрам да Зәһрабын ичинде чох чабалајыб чыхмага жол тапмајыб. Зәһрабы нафеси жох, дили жох... боғазының ѡолу да тутулуб. Қардан чыхсыны вәрәм. Бир

күн иејрочарраһија институтунда «јаландан» сағ галыблар. Зәһраб да, вәрәм де. Сәһәри икиси да кечиниб. Әзәл Зә-һраб, соңра вәрәмиң езүни бөгүб Зәһрабын ичинде.

...Нәна исе Хырдаланда Зәһрабын ѡолуну көзләйір.

— Қарда галды мәним балам? Нијә кәлмәйір? Өзу қалмир, беч олмас вәрәмиң көлсин.

Зәһрабса вәрәмије Бинагеди габиристанлығында торпагын алтында гопша жатыры...

Белә хәстәликтен ким ичинијәр. Белә вәрәмиң езү дә Зәһраб кими шәһиддир.

* * *

НЭ ГЭШЭНК ОГЛАНДЫР

Кимдир бу гэшэнк оглан?

НЭСӨНӨВ МЕЙМАН ИБРАИМ
ОГЛУ [1964. 31 дэлбар]

Шэнийдлэр хијабанында бутүн гызлар бир гара шэклин өнүн-
дэ аяг сахлајырды. Ман дэ аяг сахлајыб марагла, диггэтэлэ
о гызларын көзларина, сеазлерине, үрэклерине, көз јашларына
гулаг асырдым.

- Нэ гэшэнк огландыр...
- Көзлэринг бир бах онун...
- Саччарын бир бах онун...
- Карасат боју неча олуб...
- Уча бој олар...
- Уреин јумшаг олар...
- Сезани чох оларды...
- Аласы олсун бунун, неча дэзүр жерэн?

...Бу јердэ о гызларын уреилэ, көзларијла, сеазлијлэ ман
данышырдым.

— Аласы Сёмајэ ханымы мэн јахши таныжырам. Шыха-
ли Гурбанов аднина Мусигили Комедија Театрынын апарычы
актёрларындан бирийдир. Сайнада шэн, шүх, оңгаг болу чи-
ван калини сен деме најатда урејиндан гаря ганнлар ахырмыш.
Сэн деме Сёмајэ ханым еслинде комедијаларда јох, фачиалэр-
да баш роллары ојнајырмыши. Анчаг бутүн бу фачиизи рол-
лары эзүндэн вэ Мехмандан башта геч кас билмир, дујмур,

хисс етмирмиш. Бэс нечэ күлүрдүн о сайнаде сэн, Сёмајэ
ханым? Нечэ эл чалыб ојнајыр, охујурдун? Бунлар ки, сайнин
саинада бир аддым кенара атдығын најата, эмра, талеја
јаражмырды. Нечэ дэзүрдүн... Нечэ күлдүрүрдүн тамаша-
ларыны сан? Бу да бир истеддэдүр, Сёмајэ ханым. Бела
истеддэд, белэ ојун, рол, образ талеји јарагтмаг сөннүүзин
неч бир актёрдуна, актрасынка гисмет олмајыб. «Гисмет олма-
сны да». Бу эзү өн бөјүк сөнэткарлыгдыр.

Санин, Сёмајэ ханым, фокри адны јохдур. Анчаг талејин
бело бир образыны — Мехмандын бело бир фачиизли ана ролуну
најатда вэ сайнаде ојнаја билмэйн үчүн сэн бөјүк фажри ада
лајгисен. Сэнин өн бөјүк фажри аднын да дэвлэйт јох, халгын
өзү верди: Шэнийд анасы! Бу чох бөјүк бир фажри аддыр.
Сёмајэ ханым, јадына сал кер театр тарихимизде беле бир
фажри, уча ада һансы бир актриса «лајг» көрүлүб. Беч
көс!

Уреинэ ағыр көлмэсин. Уреини гору, бундан соңра сэн
сайнада бу адла чыхачагсан. Нечэ ојначагсан, нечэ күлчөчкөсэн,
нечэ охујачагсан? Жакши ки, Мусигили Комедија Театрынын
бинасы учулуб. Дағылымбы, секүлүб. Каш бир ас кеч тикај-
дилар. Бөлкү о ваҳта кими, Сёмајэ ханым, санин да учулан
гөлбийн, көнлүк тикилэр. Мэн шхесэн инаммырам.

...Гылмасар һөнгөн Мехмандын шекли өнүндө аяг сахлама-
дан кече билмир. Көкс етүрмэдэн, көз јашы текмэдэн кече
билмир. Нэ гөдөр энэхүү едигблэр мэнэ.

- Мехмандан јазымсан?
- Мехманды нечэ гелемэ алмысан?
- Мехмандан не јазымсан?

Мехманданда бир күн ез анасы Сёмајэ ханым јазыб ка-
тирди мэнэ. Ичери кирэнде Сёмајэ ханымы танымадым. Мех-
манд анасынын саччаларын агардыб кетмиши. Үзүндэн күлү-
пшуну, севинчини голарыб кетмиши. Комик роллар ојнајан
бир актрасыны фачиизин ичине атбы кетмиши. ♦

Сёмајэ ханымын јаздымыны, чөкдидини, големэ алдырыны
олдугу кими эз галмимле јазмаға күчүн чатмады. Анчаг
олдугу кими кечүртдүм. Шаклини чөкдим.

СЁМАЈЭ ХАНЫМ: — Гырх беш иллик өмрүмдэ бир дэфа
дэ олса уракден сөвенинб-кулмәшиш. Үрэктэн бағландыгым
сөнэтимдэ дэ угур газана билмэдим. Бу да бадбэхт талејимин
үгүрслүүгүүрдүр. Талесис адамын үзү неч вахт күлэ билмэ-
мish. Эзэн Мехмандын, тачка баламы ииризи шынадан мин
азаба гатлашарааг төкчө бејутмушэм. Күнүзлөр ишлэйд, ах-
шамлар орт мектэбдэ, соңра исе институтда охујурдүм. Балам
төк галмасмын дэж ону аваалжсан кече-күндүз сахланылан ушаг
багчасына, соңра исе 8 нөмрэли мусиги темајулдуу интер-
нат мектэбэе вердим. Мэн нар күн кедиб онуңла көрүшүр,
шөнен күнүләри көтириб, базар өртэс мактебэе апарырдым.
Үгүрсуз талејимизэ кечелэр төк галыб ачы көз јашлары

ахыдырдым, бәзән дә јүхүм әршө чекилир, једиим тикәм боғазымда галырды. 1976-чы илде институту битириэндә Мен манымы интернатдан чыгармак истөдим. Деди, — ана, даңа аз галыб, бурия мүэллилмәримә еўрәнишем, бир да јерими дөйшмөн истөсизим. На олсун, гој ела бурдача охујуб гурттарым. — Разылашыд. Баламы нәр бир бәләдан эса-еса горујрудум. Лакин сөн сајдышыны сај, кер фалек на сајыр...

Мектебдә тар чалмаг еўрәнишиди. «Азад бир гушдум» мансыны тез-тез чалырды. Бу маһннын иккимис дә хошлајырды...

Онучу синфи битириб орду сыраларына кетди. Мурманск вилајатине душду. Орда екәүерлик мұддатидан алаев 2 ил дә артыг галды. Нәрби мактаба кирмак истәйірди. Так галыб, ону айрылығына дәзә билмодиым үчүн баламы Ватене гајтардым. 1987-чи илин мајында гајытды вә о ваҳтдан Тикинти Материаллары Сәнәсие Назирилдинин Мәлumat-жесаблама Маркәзинде рабитечи ишләйірди. Техникаja чох нәвасла иди. Идарәеларинин машыныны да сүрүрдү. Радио-телевизор устасы иди. Дост-таныштынын магнитофонларыны, башға чиңазларыны пулсуз тә'мир едириди. Дејірдим, — а Менман, иече устасан неч кимдән пул алмырысан? Чавабы гыса олурду: «Үрәим ичаза вермір».

Јанварын 19-ү ахшамдан чыкымышды. Невбәтчиәм бу кече, — демиши. Иш жери Салдан казармасынын жаңынадыр. О кече кәлмелі иди. Нараңат олуб көчөнән жатмады... Сәнәр да келмеди, жанварын 21-дә гардашын Елдар өлүхандан тапды текчәми. Белими гырдылар, чырагымы сөндүрдүлдер. Өмрүмүн ахарыны даңандырдылар... Нече жашајым? Суалыма чаваб тала билмірем.

* * *

— Нә гашанк оғландыр!

— Қозларина бир баҳ...

— Сачларынын бир баҳ...

— Анасы өлсүн, иече дәзүр бу дәрдә?

...Бу дәрд халғын, Ватенин, торлағын дәрдидир, бачым Сәмәза. Сен дәзма, мән дәзмәјім, о дәзмасин... Бас ким дәзмәлидір?

Намымымыз дәзмәлийк. Ёхса бу торпаг ојана билмәз. Ёхса бу халг башыны галдыра билмәз. Намымымыз дәзмәлийк. Менман дәзә билмеди. Биз онун јерине дәзмәлийк.

БАЧЫ МӘКТУБУ

Кимдәп, иодан жазыб бачы?
Гардашы АБДУЛЛАЕВ ТАРИЕЛ
БАЧЫБАЛА ОҒЛУНДАН [1965].
Онучу сезинчилиден, кәдәрлийден, фа-
чиеннидән.

Іар даға ШӘЙИЛДӘР ХИЈАБАНЫНДАИ кечәнда Таријелин рәнкли шакли мәна бахырды. Динмез-сојләмәз. Чох га-
рибәдер ки, Таријел бу шакилдә уаде јох, ичинде күлурду. Нәр даға хијабандан чыкханда Таријелин о уағ табессуму архамма душшү көлирди. Инди исе гардашы нәмін рәнкли шакли мәнім үчүн көтиришиди. Бир дә үз сәнифасы о шаклин рәнкиндә олай дама-дама бир дафтәри. Дағторда Таријелин онучу синифда охујан Елнура бачысы сербаст мезуда бир иша жазыб.

Кәлин, үстүнә кез жашлары әләкән бу иншаны бир-
ликтә охујаг.

«Абдуллаев Таријел Һачыбала оғлу, 1965-чи ил февралын 25-дә Ләнкәранда, Киров күчеси, 180 номралы евда фәйле айласында анадан олуб. Ата-анаиси она Таријел ады гојуб. Енин дердүнчү ушагы олуб. Ондан соңра уч ушаг дүнија жаз абын. Айласи бејүк олдуруғандан сох да фиразан, бәх-
тевар һәјат кечирмейб Таријел була. Ләнкәрандағы 2 нөмрәли орта мектебдә 10 ил тәсис алыб. Мектеб һәјаты илләринде
чох сакит, мүэллилмәр тәроғиғидан севилен ушаг олуб. Һалә мектеб илләринде жај тә'тилләринде һәмипе айласына көмек

мәгади ила 7—8—9—10-чу синифде охуаркән консерв комбикатында ишлеиди. Нәмиша истеириди ки, чох зәһмат чакмеш анысыны сөвиндисир, онун узүндөн-көзүндөн еңүп деириди ки, гој мәктеби гурттарым, нер шејз гајдасына дүшәчек. Нәмымызын өлжә чөрәз чатар онда нәр шејз жаҳшы олар. Ураи нәмиша арзу ила чырпынарды, чох чылгын, сада, үрөйжанан иди.

Биз жедди ушаг олсаг да, нәмиша арамызыда меңрибанчылыг, бир-бирина гарыш һөрмат олуб. Башга ушаглар кими Тариел дә чалышарды ки, неч вакт гардаш жаңыларыны гәлбине дәмасын. Гоңум-гоншунук севимлиси иди, намы илә самимијәттөл боланарды. Она көре да тале ону бизэ чох көрдү, емру жарымчыг, ачылмамыш бир китаб кимки галды. Ңәлә бешинчи синифда нәнәм ону Гур'ян дарсина гојду. Орта мәктеби гурттарыбы, арасу али мәктеби кирмәк иди, лакин мадди чөйттән имкан олмадыры үчүн иккى байысы, бир гардаш техникумда охудугу үчүн она имкан олмады. О, рүндан дүшмәди, 169 нәнәрәл тәхники пеша мәктебинин берберлик пешесине жијәленди. Ораны битирәз или экскори хидматине ѡлланды. Эскәри хидматтан нәмиша жаҳшы сәдеси калирди, анымын учмага голу-танды олмурdu. Көр Тариел нечә огул иди ки, эсжәри хидматта заманын операсияда дүшүб буун аиласына билдирмәнипди. Эскәрлилән көләндән сонра ана оғлунуну операсияда дүшпүдүнү билди.

Тариел женинда охумаг мәгадида Горки шәһәрине кетди. Бир ил орада ишләдеги имтанаң верди. Лакин мәктеби кира билмәди. Евз көлди, Калинин адины чиңгизтәр жаңыларына ишә кирди. Азулду чох, емүр исе гызы олду. Жериши дурушу, баҳышы, гаря долу көзләри, чатма гашлары, нүндиүрбөйлу огул иди. Сәмими, меңрибан, тојларын жарашилы, яласарымызыны гуруны, каламы иди. Тојларда гарташ кими сузарди, радиода мусиги чалынса иди, балача ушаг кими ојаңдарды. Нәмиша дејириди: тагаш није евленим, гој гардашымын тоју олсун, көр мәним иш ғәдер достум, ѡлдашым вар. Дост сезен, дост ѡлдунда олтуна мәден иди. Тариел заводда чиликтер ишлеиди. Ики ми иди ки, Гарабагынадисалар ила алагадар халт чабнасына жаъылышты. Аナン ону бу ишдән чәкиндириди. Лакин о, аныма дејириди. Бир күн жаранымышыг, бир күн еләзәйик, халт ѡлдуңа олмак езү дә бир шәрафдир. Санин мәннин үстүмдө фикри галмасын. Бу дәрд елнән көлән дәрдидир, биң торпагымынын горумаг үчүн наң бир шејз назырыг.

Калинин адины завод Гарабагын «Муганлы» кондитер кимајәлерине жетүрмүштү. Заводда јыгылан пула Муганлы көндөндөн лазым олак мадди ѡйрдым албы көндөрдөрдилер. Бу иш Тариелде һавало едилмиши. Арада мәнкам сојулгадыры үчүн хастахана да дүшмәли олду. Нәмин вакт анымын голу сыйндыгына кера хастаханада гала билмәди. Евз көлди, аныма жорган-дошәкдә керүб көзләри жашарды, чох ағлады. Аナン

она јалварды ки, гајт жастеханаја, лакин о гајыттады. Бир һөфтәдән сонра заводдан Бакыя мә'зүнијәттө кетди. О, нәмиша тез-тез Вакыя ма'зүнијәттө көздөри.

Сөн деме езүнә Бакыда көзөл-көчүл бир жар сепмиштә. Ыајат о гызла бизи гөбир үстүндө корушадырду. Гөлбі жаралы анымын дәрди бир иди, олду ики.

Әзизи анат ағлар,

Зылғифориңиң жолар ағларынан иштәң.

Баҳар Бакы жолуны...

Тариелдин аның ағларын

— ил сөзөй

Тариел бу сәфәр Бакыя қоянда эмим жәлни дејиб ки, Алмаз, сәни гызыла танышы, әфөюәм. Гој гардашын евлон-син анымын елчи көндөрәчәйм. Лакин фәлак һәр азумузу көзүмүчө да жаңыларды. 8 январдан 18 января кими Бакыда заводда мә'зүнијәттө олду. Јанварь 19-да сөнәр ева көлди. Ахшамы Бакыда гызыла јанвар һадисалары биш верди. Аナン алини која галдырыбы шүкүр етди ки, сағ-саламат ево көлдин. Тариел көлән кими халт чабнасында Кончалу Гарабаг Мудафиә Комитасинда жаъылы. Ең кимин елде хөбәри јох иди. Аナン билди, чох јалварды. Атам да чох деди, лакин Тариел дедијиндең дөнәмди. Экәр биз күн Гарабагынадисаларының сөзлөрүнен, сонра онлар биңдөн чох шејз талаб едәрлэр, — деди. Сөн деме Ләнкорана көлән «Чөлләлдәр» козүмүзү жашлы, галбимизи гардаш дагы ила жандырыбы жаҳшачаглар. Төсөв үрдемләмә дәрәчәдә најаочылар күнләр иди. Вертолётлар көйәдә евләри сиңкөләјир, бетеерләр күчәләрдә кәзишир, силаһы пермәни тәләб едирдилар.

Биз билирдик ки, Тариелдә силаһ јохдур, она көре да сөвинирдик. Тариел үч күн иди ки, кечелар ево көлмир, гарабагынада галдырыбы. Қүндүзләр исе аныма баш чәкириди. Аナン она јалварырды. О исе дарыхмайын, — дејириди, — биң неч бир шејз олмас, биз макар из ордумузда вурушчагыг, наымызын ева көләчайк, биз Гарабагынадисаларының. — Сөн сайдыгыны сај, көр фәләк но сајыр. Ийирми алтысын ахшамчагы сас көлди ки, Исти су дагларында атышма кедир, ушаглары тутублар, өләнләр да вар. Ели бил белимиз сыйнды. Ики гардашым һәр јерде кәздилир, хастехананы, уму-мийәттө, құман көлән жерләр, Тариели тата билмәдилэр. Соңрада мә'лүм олду ки, Тариел тутулуб, езү до бир жаралы оғлан деди: — Мәни сүрүү-сүрүү көннәр чәкди, бу заман башга жаралы Тариели чагырыр, она көмәј жедәнда тутурлар. Биз шүкүр етди ки, тутулуб, жаралы ило бирликкә апа-рыблар.

Ләнкорандан гырх беш адам тутулмушду, бу да онларын ичериининде. Аナン, атам, гоңум-әргеба ѡоллары көзирди, тан-жаш ичиндә һәр јерде ому сораглајырдыг. Сөн деме экскор-

лар миң бир өзабла ону кандирла вертолюта галдыранда, көндөр алиндән сүрүшүб богазына дүшүб. Бизим иса heч бир шеңдөн хәбәрмис жох, чохлу ахтарышдан соңра гардашымын Шәйидләр Жибәнның мазары олдугун билмискил. Айы 27-дән 10-на кими башымын мүсіншілер чекиб, ону ахтарышын. Сән деме биз ону хестәханаларда, нәбсханаларда ахтаран заман накам гардашын йаңвары 31-да ел чиңинде мазара тапшырылыб, адаттан иккىд гардаш чиңинде ээзис адамларынын мушајмети или сон мазара тапшырылар. Уч гардашы, ики жәнәси, атасы, чохлу гоңум-гардашы олан Тариелди ез дөргө. Ләнкаранинда дағын етмак би兹 гисмет олмады. Анам демишикен, балқа да сөвклисисин биздән чох истәди. Тариел онин торпагында уујумын вәзу борч билди.

Биз айын 10-да гәбрини тапшып ел гарадасы ила яс туттуды. Соңра февральын 25-дә накам гардашымын 25 жашы тамам олдугу күн сиңүк гебрини зияратте жетдик. Сөвклисиси биздән габаг қолмисиди мазарынын жаңына. Анам жалғын көрмөмешди. Бир аная ки, гебир уста жалынни нишан верорлар, мәнчә о аның дағ олмалы иди ки, десенү. Мәнин анам бу дәрдә де дәздү. Тариел өзүндөн де көзөл, зәриф, балқа де вафалы гызы сечмисиди. Эңвәлләр гардашымын тек хәјалы көз жашырылғаса иди Фируза және Тариел хојалы бизи тәрк етгір.

Анамын дилиш:

Еж фалж, емрума бир ганым көдер.
Мана байлик халыты, тој отаты начибикен.
Фалажин калмади рәзми анамы көз жашына,
Бу сезоларин гој жаңылсын баш дашыма.

Биз она тој еләмәмешдик, адаттир байин бојинуна гырмызы халат атарлар, бәйлик шамлары жандырлар, ал-гырмызы хончалар тутарлар. Ву биз гисмет олмады. Экәр чаван дүниядан накам кедесса онун чаназаскени ал-әлван базајарлар, үстүнде ағы дајәрләр, бу да биза гисмет олмады, ахы сиңүн чаназасини жох, аңчаг сојуг мазарыны таптдыг. Сат олсун, дүниядада жашы адамлар вар имиш. Оны мазара тапшырмамышдан шеклини чекиб сојуг мазарынын үстүнне тојмушудулар. Биз һәмнин шеклини кемәни иләтаптдыг, үрайт тој насротли, тој аразуу гардашымы. Онын гырмызы халатини бојинуна жох, мазарынын үстүнә сардик. Һәм гырмызы, һәм де гаре лентлә бәзәдилүүштү тој хончаларны, бәйлик шамларыны. Талеји дөнүмүштү дејә шамлар да жаңмаг истемирди. Кимсес тә'кидле деди ки, гој галсын, биз ахшам шамлары жандырарыг. Биз разы олмадыг. Соңра сөвклисиси Фирузә ез алләри ила, көз жашлары ила һәм бәйлик шамларыны, һәм да 25 жашы олдугун учун 25 гырмызы шамы жандырды. Йарымчыг галмыш ємур кими шамлар да тез жаңыб гүрттарды. Ахы ким гыды сенин шәһла көзларин, о чатма гашларына, аразу иле чырпынаи, һәјат ешги

иля жанаң долу үрајинә. Инана билмирсөн ки, Совет өлкәсінде жашајасан саны из торпағында бела гәддарчасына өлдүрелэр. Ахы сан һардан биләдін ки, сан из халғынын, елини һаражына чатмаг истејарын, сонын бу һала салачаглар? Тариел дәрдинин бејігүлүүжиден Јусиб гардашымын бели букулуб. Аナンаса тескинилек мөвкәде ациздыр. Адаттан аның из ата ушаглардан наңсынаса чох мејл едир. Мәнә еле малирди ки, анат. Тариела да баш чох мейлни салыб. Чамаат баласынын сағ-саламат көлмәжи үчүн гурбан касир, манин бичара анат исе онук өлүсүнүн таңдығы үчүн гурбан кәсди, мәсчиде верди...

..Охудунузу Елнуре бачынын гардашындан жаzdыгы бу иншаны, сарбаст мезаңнуну. Адыйны же гојаг бу жазынын? Мон теклиф едирим «Ағы» гојаг. Бес гијмети нә олсун бу ағынын?

Адыйны мен гојдум, гијметини сиз верин.

* * *

БИР ТАЙ АЈАГГАБЫСЫ ДУШУБ ГАЛЫБ

Күмін?
РЭМЯНОВ ИСЛАМ ОГТАЙ ОФ.
ЛУНУН [1968-чи ил]

Бир күн редакцияда өзіншілдім. Қердүм гапы ачылды. Ичары башдан-ајағара көрінімші, үз-кезу дәрдің гаралышы бир арвад кирди. Елә бил бир кемур парчасысы жерінди. Жердиксөз дәрдін гарасы озулуб текүлруду. Ајақ усте дағыншага налы үох иди. Столлардан жапшаша-жапшаша қалириди. Элинин нара вұрурудуса, нара баҳырдыса гаптарға гаралырды. Бирден көзләрінің шиллеjіб мана баҳды. Тұтулдум. Гаралыым. О арваддан габаг ғазым кемүре дөндүм. Ичимдән алышыбы жаңама бащлады. Бир адымын атбы арвадын эліндек тұтудым. Креслоja оттуртудым. Елә ағзымы ачыб:

— Хос калмиссан, хала, әллаш, — демәјимлә арвадын алышыбы жаңама бир олду. Сән деме ичимдәки аловдан гығылышты дүшмушуда оңумыра. Жанды, жанды, не жанды... Ва гарасының дүшмушуда оңумыра. Жанды тахтасы дејілди тез катағыз дејілди ки, жаңыб гүрттарсын. Жешин тахтасы дејілди тез сенсүн. Черчан дејілди ки, күл олуб дөнгиге төкулсүн. Сенсүн. Бу кемур иди, кемур. Кемүрүн дә кечмә жаңамаңындан. Сенсүн. Үе жағдар, өлүнчәзә гадәр үстүндеки аяқ-үлдүзу кабаб елиңдер. Қердүм арвадын ағламагы-жаңамагы дајынды.

Дедим:

— Хала, кал сени ѡюла салым, кет еве, мән өзүм сизе көләчәjәм.

Ұзаmә баҳды, ағламагыны жаواшытды, кез жашлары ахан чајын о тајындан мене баҳды. Құлұмсади. Гојнундан бир гара шәкил чыхарыб верди мәно. Шәкила баҳан кими таңыдым. 22 жашында шәнид олан Рәйманов Ислам иди. О да анасы иди. Бир-бирилерина чох охшаýырдылар. Әләлхусуса көзләрini гарасы, бир да шәклин гарасы, бир да жарасы.

Арвадын голундан тутуб һојата дүшдүк. Лол жоу бир көлма динмәді, дине билмәді, аңчаг յөшірді, бүсбүттін жаңырды. О кетди, ман иса никаран ғалдым. Бу жаңамағыла, бу ағламагыла Раманың жаңиб чыхы биләзекші?

Сәнәр истираhет күнү иди. Жұхудан ојаныб бирбаш Раманың жаңоландым. Илк бағында на көрүрдүмде, најин, кимин жаңында кечирдімсө, һамысы о шоңидин анасы рәнкіде, анасы дәрді иди. Әжілбін галмайдан белі сынаң бургуларын қачалалары... Нече иллэр, бәлкі дә асрлар болу даши дајишилизән дашилды жоллар, торпагын анасы өлүб бурда. Оттуруб ағлајыны жохду. Торпагын өзү өлүб бурда, басдыраны жохду. Мейити галыб күнүн алтында.

Нава жохду... Бурда нефас алмаг сәнбати ола билмаз, алмат жаңағас вермәт мүмкүндүр. Бела жашамағ мүмкүнші? Һүндүркәндакы гәдім ғаланында бағында даш дүшүб учулуб мәдир. Инда билдім ки, о ана нија беле гаралыб ағлајыр. Баласындан жан шәнид Раманы учун ағлајырмыши.

Исламкүлиниевларынан бу шәнид бащарында нече тапдым, ону аллан билир. Габагыма кичик гардашы Заур чыхыдь.

— Салам, оғлум!

— Салам, ами!

Бүтүн раманыларға нисбәтән бу ушаг ишыглы, күлүмсәр иди.

— Сән Исламың најисен?

— Кичик гардашы. Нече бәjем, бир шеj лазымды?

— Һа, евда ким вар?

— Атам... Чагырым?

— Һе... Чагыр...

— Калин кечин ичари дә... Челдә нија дајанмысыз?

Ушагын ардынча најәтә кечдім. Најәт ела Раманының сон негтеси иди. Бурдан о жана дәре иди. Најәт күл-чичекли, төртәзиси, һавалы... Ким билир бағдаған мән тарсина қалирмайтын. Балқа Раманы еле бурдан бащлаjыр.

Исламын атасы истиханадан чыхыб қалді. Ардынча да кәлән жаýымда дејіл, дејәсән Исламың жа дајысы, жа да амиси иди. Нәр наңда Исламың азизи, дормасы иди.

— Кечин, кечин ичари, өләшши.

Ичәриде наңа учу корунумен жас столлары, отурачаглары жыгыштырылмамыши. Бириңде әләшдім. Мән алашан кими оңдар да аյлашы. Аңчаг Исламың анасы көзүма дајмирди.

— Анасы сизи дүниен ахшам көзләjиди. Көзләди, көзләди... Бу күн дуруб кетди ише. Сабуничуда ишләjир. Зәводда.

Машынгајрыма заводунда. Билирсән, ишдә бир аз башы гарышыр. Евде отуранда сәхәрдән-ахшама кими аглайым.

Оттаг киши «аглайым» сезүнү деңең кими ешү дә агламалы башталды. О сезделе о да о жана аддаыйб кече билмәди.

— Ушагы эз алиминалә вердик күдәзә.. Мен гоңмурдум о кече оку јола кетмәй, гоңмурдум. Анасы гајыбыз ела сөз деди ки, ал-аягым сыныб душуду жаныма. Деди ки, сан кетмиссан гој неч олмас ушаг кетсин. Элинде чубуг да жох иди, а киши.. Кондердик танкын габагыны.

Ислам чыгыпты, гаптара бир оғлан иди. Аңчаг неч идан горхан дејилди. На ишин ағырлымындан, на танкын зәйминдин, на да дүнијанын дардидан, кәдәриндан. Дүнијанын ен бејүк дагы устуна уулсузды горхамазды.

— Кече да һамы чакылбид бир жана киаләнмишди. Танкын ванинесиндей, күлләләрин горхусундан һасарын далына кириб яттышыды. Орда бир һасар вар. Истајирисиз дурун кедәк сизарим.

— Жохъ.. көрмүшем о һасары.

Аңчаг Ислам давам кәтира билмәйб. Чыхыб о һасарын архасындан көрүп ки, бириниң аскәрләр дубинкајла дејүр. Бу кемәйдә кедиб, бапбалача бою иле. А залым, алинде чубуг да жох, һара кедирсән дәнен сан? Кеданды деди ки, сөнәра гадор ордады, аркайын олун мәндән. Биз да башшымыз гојбу жатырг. Кече саат үч оларды, бир да көрдүм биз жатан евин пәнчәраси дејүлтур. Башшымы галдырып ела жатада соорушдум: кими? «Ислам евдадир». — сорушдулар. Сәси таңымады. Дедим жох, нала калмайб. Сән деме ушагы вурублармыш. На башшымы ағрыдым, гоншуунүн көнүн бир «Москич» ивар иди, бир тәшәр иша салыб дүэзләдик Сабуучура сары. Тәпәни галжанды аскәрләр дубинкајлан касди габагымызы. Башшымы нәрләнә-нәрләнә дејир мәна ки, «дазај иоже». Дејирәм эн нож, ушагы вурмусыр.. Биртеген зулуминан бүнләрни алиндан чыхыб калдик хастеханаја. Нәким деди ки, биз алимиздан калани еләмишик. Беш күллә да дәјиб. Аягынын шаң дамары да дагылышыдь. Дедилар шәнәра апарын, гој дамары тикинлар. Шәнәра жола-кала машиныда ела неј дейирдид: Бир аз жаваш сүрүн, аягым ағрыйыр. Орда да һәким баҳыб деди ки, дөрд саат кечикмисиз. 22-си бир аз езүнә кәлди, чај, лимонад ичи. Анасы соң верди. Анасынын агламагыны көрүп дејиб ки, нијә аглайымсан, аягым јеринде, ијиз, дәрманым да жанымда, сагалачагам. Сагаламады баалам. Доггүз күн сағ галды. Бу доггүз күнде көзүндиң бир күнгө жаш калмади. Эзүнү сыйндырып ушаг дејилди. Ишда да еләжди...

— Нарда ишләйди ки?

— Не ишләй билди ки, тифил. Гојдулар ки, ишлесин. Анасынын жанында Сабунчуда машынгајрыма заводунда ишләйди. Чилинкәр. Бир ил ишләйб әскәр кетди. Кедиб калди. Женә ора ишә кетди. Жедди ай ишләди. Деди, — ата чатиндир,

нејүтүн ичиндә ишләје билмирам. Апарыб 1 нөмрәли тикинти идарасынде ишә дүзләтдим. Малачәкән. Орда да једди ай ишләди. Айда 250—300 манат алырды. Севинирди. Дејирди јајда сөнәдәләрими балыгычылыг техникиумуна верәчөјәм. Ахыры да белә. Ахыр ухурда Раиндин хәстеханасын тә'мир едирдиләр. Орда нала дә тә'мир кедир. Кеда билмирам ора. Һеч жанындан кече билмирам. Ушагын иш палтарлары ордадыр, асылыб галыб. Көрәнди дали олурм. Иш аյтабылары да чүтәндин буруб Исламын. Евде исә аягтабысынын бири тәк галыб, кез дагысыр биэ.

Исламжилдан чыхыб јолуму жена онун вурулдугу је јердән салды... Аэропорт јолу, Комсомол мейданды. О даш һасара баҳдым... Чыхмасајды архасындан.. Эзүнү одун ичинә атмасајды... Гејретина сыйгыштырмайб. Сәнин гејратине гурбан олаг. О кече теза аягтабыларының кејишиб калмисан. Дејирләр аягтабының бир тајы бир неча күн дүшүб галыб орда. Һаны, көрмүрәм, Ислам. Һаны аягтабының о тајы? Јәгин танклары далајчы дүшүб кедиб. Сәнин вуранын — эли гурусын — архасынча јолланыбы. Ичи ганла долан тај аягтабынын гисасы жаман олур, гардаш. Бир күн о тај аягтабынын гисасыны алыб кәнд габиристанлыгыны, сәнин габринин устуна денүүб көләмәк... Соңра габринин устуна узаныбы дә раһатча көзүнү јумуб өләчек. Габринин устуңда узаныбы өлән о аягтабы эн кезәл гәбирусты абида олачаг.

* * *

ӨЛМӘМИШДӘН ГАБАГ ЈЕРИНӘ ОГУЛ ДОҒУЛМУШДУ

Кимин?
БӘХШӘЛИЕВ ЕЛЧИН МИРЗӘ
ОГЛУНУН [1965]

Јаңварын бири иди. 1990-чы илин жаңварын бири.. Ил илк күнүндән, илк сағтында, илк дәгигасицидән Бәхшәлиев-лар үчүн аягат сағалы олду. Сөвінчек, хошгедән олду. Мирзә киши, Нурханым ана. Елчин бала сөвіндикләрinden билмирдилер неңласынлар. Күлнарән огул олмушуду. Бир кечениниң ичинде Мирзә киши баба, Нурханым хала иона, Елчин де дајы олмушуду. Қазадынылысы, мұнштулуг, хәләт, сүфре ачмаг... Намысы гарышмышды бир-бирина, үстәлки дајени ил мәчлиси, жаңи ил сүфраси, жаңи ил сөвінчи. Күлнарә ушарының Камран гојмаг истейиб.

- Адынан бејүсүн.
- Жеке киши олсун.
- Атала-аналя бејүсүн.

Үер жердән алғышлар, дуалар хөш сезаләр дејилиб бу кичик огулун админа. Аңчаг дүз он доттуз күн соңра бу айланын, бабалыны, изәнәни сөвінчилер тара көрнәни, тоялары жаса дәнүб. Ушашын аднын Камран јох, Елчин гојублар. Шәһид олдан дајысы Елчинин шәрефина.

О күндан бир Елчинин изафеси кәсилиб, бир Елчинин суду. О күндан бир Елчин башыны торпага гојуб, бир Елчинене торпагдан пәнгә кими баш галдырыб.

Күлнарә анатын горхудан сүдү кәсилиб. Ыавајнан, ширин сезнән, гајғынан, жухујан бөймәја башлајыб Елчин бала. О көзләрини ачанда дајысы Елчинса артыбы бу нејатдан көзләрini яумуб кетмегди.

Мирзә кишинин бир оғлу, бир гызы нарды. Күлнарә ве Елчин. Инди бир гызы, бир Елчин изәвеси вар.

О кече Елчини ездә сахала билмојиблар. На атасы, нә де анаты. Кече саат 12-је галмыш чыхдычел.

— Aj огул, нара мәдирсан, ахы бир дөнәсән сән.

— Ела чөлдекиләр дә бир дәнедир.

— Aj огул, анаты ағлар гојуб кетма.

— Чалдакиләрдин дә анаты вар, бир саата кәлирәм.

— Ахы бу чөлә неjlәjäçkisini сән?

— Ізаралы чохдур, онлара көмәк еләjәрам.

Көмек еләмәк, зәнифә ал тутмаг, жыхыланы галдырмада аягта имдада жетмәк Елчинин ушаглыгдан хасијәти белә иди. Бакытакы 225 немерли орта мәктәби битириб. Мәктәб ѡлдашларының, мүзгүлләринин, ону танылышларының жадында Елчин беләчә хәйрханлыгы иле жадда галыб. О кече күчләрдән Ымғыры, юлжын ортасындан кәнара чөкдији јаралылардың да көзүндә беләчә дири галыб Елчин.

Беч вахт, неч жәр, неч ким ону мәчбури көндәрда билмәди. Үрайниндә көзән, көзүндән аханы езу динмәз-сөләмәз еләjәри, көрәри. Әскәрлија дә көнүллү кедиб. Күлә-куә, сөвін-сөвін, то-бајрамда кетди кими. «Вахтндан хәйлаг әввали бурахыблар ону. Өзүнү жаҳшы апарыб, сөз гулаг асыб.

Елә о кече дә Елчин езүнү жаҳшы апарыб. Эмрән чыхынайыб. Қүлләден гачмајыб. Вурублар, жыхылын галыб. Даши-дыгы жаңарынан устуң жыхылыб. Ганлары гарышын күчәнин ортасында. Гырмызы ганлары гардашшашыб күчәнин ортасында.

Елчинин дашидыгы о јаралылар сағдымы көрәсән? Устүн-де Елчинин ганы дурурмай көрәсән? Дурурса ўумасынлар, симмесинләр, Елчиндин јадикар сағласынлар.

Мөрасан, 56 немерли техники пеша мәктәби Елчини хатырлајырмы? Ахы Елчин орда чилинкерлик ерәнди. Көрәсон бир ара ишләди камишин жаддашында нечә галыб Елчин? Нең жада дүшүрмү? Аңчаг Елчин онлары нечә вахт жаддан чыхармајыб. Көрәсон Елчинин сон вахтлар сүрдүү автобус неча, Елчин учүн дарыхмајымы? Елчинин элларинин истиси, күчү, гүнәс, сукынның жадынан чыхыбы? [Ишләди 2 немерли автобузның жадындан истесе дә чыхы билмәз. Чүнки Елчинин атасы Мирзә киши орда ишлејир]. Беә о автобуста жаңарын 13-де, 14-де первома дашидыгы бакылын ермәнилер неча, Елчини жаддан чыхарчаглармы? Елчин онларынын голундан тутуб јүклөрини дашидыбы, онларга таселли вериб. «Жаҳшы ѡле» дејиб ѡла салыб. Нәһајэт, жаңварын 15-дән 17-кә кими

Насосындан шаңера дашының гызыл аскерләр нечә, Елчини хатырлајырмын чең? Ахы Елчин онлара јемәк алый, пул вериб. сигарет көтириб, автобусун ичинде оналары једирдил ичирди, чај сүзүб онлара. О аскерләрни јадындымы о дуз-чөрәк, о чај «Гарабаг» сигарети? Елчинин күләр үзү, ачыг эли, кениш үрән јадындымы о аскерләрин? Жох... жох... јадларында олсаңда бир күн соңра Елчин күләлләмәздиләр.

Мектебде да ону јада салачаглар. Көмидә де ону хатырлајаачаглар. Автобус паркында да јад едәчәкләр. Ізетта о кедан Бакы ерманилари да орада Елчини юхуларында көрәчек. Аничаг о гызыл аскерләр Елчин адлы бир адамы өмүрләре болу не јада салачаг, не де хатырлајаачаглар. Йәла үстәллик:

— Да ну его на...

Ейби жох, аничаг најыф о аскерләр билә билмәди ки, бизим торлаг бир айры торпагды. Бизим огуллар бир айры огулду. Бизим халг бир айры халтды. Бизим аналар бир айры аналдыр. Бизим торлаг ела бир торпагдыр, бизим халг ела бир халтдыр, бизим аналар ела бир аналдыр ки, огуллары өлмәмишдән габаг ярина огуллар дөгүб еңтият гојур.

Елчин өлмәмишдан габаг Елчин бала авәзинә дөгүлдүргү кими...

* * *

КҮЛ-ЧИЧӘЖИ СЕВӘН ГАРДАШЫМ ИДИ

Кым севирди күл-чичәжи?
ИСМАЙЛОВ ТОФИГ БАБАХАН
ОГЛУ [1956-чы ил].

Нечанчи бачы сезүдүр гөлемә алымар?
Сајымрам. Саја де билмирәм.

Нечанчи бачыдыр көзү јашлы көрүрәм?
Көрмүрам, көрә де билмирәм.

Нечанчи бачыдыр овудурам?
Жалан дейірам, овуда билмирәм.
Нечанчи бачыдыр гарә көрүрәм?

Бу да жаландыр, гаранын ичинде гараны көрмәк олмур.
Бес нејізім, саја билмирәм, овуда билмирәм, көра билмирәм.
Аничаг ешидириам. Астадан пычылтысыны, агламагыны,
нычтырымыны, наласыны ешидириам. Шор сасини ешидириам.

Валиде да белә бир бачыжды. Үзү јадында дејил, дондoluјұд. Сөзларинин дузу галыб гулагымда. Инди да јандыры, сымлады мани.

— Күл-чичәжі севән гардашым иди. Нәр бајрамда бачыларының йанына күл-чичәкка жалерди. Инди гебри күл иле долуб. Кечиб жәлди жоллар күл иле долуб.

Тарихи китаплары чох сөзәрди. Тарихи турбаны олду. Динни китаплары чох сөвәрди. Нәр күн гебринин үстүндә ясасын охунур. Үрән кениш, тамиз гардашым иди. Үрәзине көрәди ки, гол-тычы үстүндә бизэ калиб чыхды. Гол-тычы

үстүндө торпага кетди. Меңрибан гардашым иди. Кичик ураинан дүнін сыйғырды. Инди ураини бутун торпаг сыйғынб. Кезү ток гардашым иди. Кезү торпагнан долуб инди. Ева көзәндө бириниң башыны сыйгалајарды, бирина хош сез дејәрди, бирини ептерди. Экөр олсалды жаңдырымады бизи. Ики баласы галыбы. Икиси да езүнә охшаýыр. Рө'не бириничи синиф кедир. Рашидым беш жашы тәзәчө тамак олуб. Онылар да олмасады жаңдырырды бизи. Айлада он шашаг олмушуг. Ики бачы, сәккиз гардаш. Намысын бир жана, Тоғиг бир јаңады. Намысын бир олмушуг. Намысын Тоғига охшамаг истиэмисиң. Фәнда балалды гардашым. Ишди-күчдү. Џаалат амәйде чекап газанан. Сәккизинчи синифдән пеша далынча гачыбы. Дерзилик охууб. Аңчаг дарын ишпламаји. Өзүнә сыйғыштырмайб. Эсқерикидан жалан кими истилик шабакасында фәннелик елеиб. Евалыниб, аила гуруб. Айласа дағылыб инди гардашымын. Аравадына бахырын Тоғиги көрүүк. Рашидада бахырын Тоғиги көрүүк. Рашидан дафтар-китабынан ачырып Тоғиги көрүүк.

Эзаб-азијјатта бөйүмшүк, охумушуг. Инди да эзаб-азијјаттеге гардашымын итиришкүй. О кедиб, ела бил намимызын гол-гычы сыйнб. Белди сыйнб. Жашы ки, о кече ата-анам евдә олмајылар. Жокса о кечанин дәрдине дәзмаздилар. Рајонда — Жардымлыда идилдер. Соңрадан калиб чыхылдар. Икиси да айыл адамларды. Дүнија көрнән адамларды. Тоғиги унудуб бизи киритдилар. Биз да оналар кера кечиб күнч бучагда ағлагамага башладыг. Кеч жаðымдан чыхара билмірән Тоғиги. Иллан да онун сонуну бахышыны... О на тәһэр бахмаг иди чөнүл бахды. Нар мечо пур бахмагы яхума кирир.

Күчдә атышма сәсін ешидилән кими пәнчәрәнә ачып бахдыг. Элини күрејиме гојуб деди, — пәнчәрәден чекил. Чайкылда көрдүм гардашымын дөрдүн евдә јохтур. Тәкәе Тоғиг галыбы, о да палтусуна кејинир. Кичик бачым габагыны кәсди ки, неч олмаса сән бизим жаңымызда гал. — Гала билмәрәм, — деди. Чамаат нара мән да орда. Гапыдан чыханда архая чөврилип бахды. Чох гарипа бахды. О бахыш индиң кими көзүмүн габагындан чекилмир. Өмрүмүн сонуна кими да чекилмәз.

Езәча кетди. Биз да далынча најетда дүшдүк. Ңајетда гоншуулар жыгымышды. Болландым, гардашларымы көрә билмәдим. Бирдан-бира бу гәдер чамаатын арасында езүмден асылы олмажарын шашсей чөкдим. Сән деме о ан гардашым азурулуб. Намы мене сары чөнүл бахды. Голума кириб ева галдырылар мәни. Гардашларымын намысы тақ-так жалиб чыхады. Тоғиг жалиб чыхмады. На жашы ки, о кече аравад-ушагы бизде дејилди. Гасебэда, ез евларинда иди. Тоғиг да көлмишиди бизе дәјмәе. Калиб дарып гавыда билмади.

Саңар ачылан кими гардашым Рашиди кетүрүб Тоғигин далынча чыхым. О бири гардашларым кечеден ńерә бир сәмтә кедиб Тоғиги ахтарырды.

Күчедә жерде бахымырдым, чамаатын ичинә бахырдым Тоғиг учун. Оны аяг үстө көрмөк истанырдым. Кера билмәдим. Тапа дејимшди. Башыны гурбан олум, гардаш. Сөн евдән чыханда мана еле нија бахдын. Мән инди иејләјим? О көзларини, о бахышыны нечә жадда чыхырым?

Күчө чыхмамышдан габаг китаб кетүрүб охуурду. О китаб ачыла галыбы, гардаш. О китабын диванын бөрүүнде дүшүб Галыбы, гардаш. Оны ким кетүрүсүн, ону ким кетүре билар? Кимин күчү чатар о китаба? Жатан торпагына гурбан олум, гардаш!

Сөнин де гардашымдан жастан әлинә гурбан олум, а гардаш. Аллатын елемесин, Валида бачы. Онсуз да гурбанларымыз чохдур. Сизин кими бачыларын чаны сағ олса гардашлар неч вахт өлмес, дири галар.

* * *

ЈӘГИН НАРДАСА КИЗЛӘНИБ

Јашлы кишиди, башы да ағаппаг.
Гочаманов Элиусиф көрмәсиз?
— Көрмүшүн... Шәһидләр хи-
ябанныңда.

О кечәнин сајсыз-несабсыз телефон зәңгәрләндән хәстаханалары:

— Ало... ай бачы, ай гадаң алым, ай аյғынын алтында елүм, сизин хәстеханаңа Гочаманов Элиусиф адда адам катирмайблар? Билал орту... Йоо... Гызым, бир де баҳ, хала сәнә гурбан. Јашлы кишиди, башы да ағаппаг.

— Йохду, хала, юхду...

Миласләрә:

— Ало, милис шеңбәси? Оглум, сизде Гочаманов Элиусиф адда адам юхду? Дејирәм, бәлкә тутубсуз? Оглум, јашлы кишиди, башы да ағаппаг.

— Йох, ай хала, юх...

— Ай огул, бу киши нарда ола биләр бес. Бир дагигалијә дүшүб күтәр, иечә слатды юхду...

— Іегин нардаса кизләниб, көләчәк.

— Нарда кизләне биләр бу?

...Сән дема моргда кизләнибмиш.

Евләри «Хазэр» кинотеатрының дүз устундәдир. «Каспар»ын өвләридир. Ол беш јашындан Элиусиф камида ишләјиб. Ади матрос. Еле бу евләри де «Каспар»дан алый.

— Каши алмајаңыг. Атасының гөбүри де Ағсұдадыр. Атасының Если Ағсұдандыр.

Бакыда дәфи едиб. Өзу једдинчи синифдән чыхыб үз тутуб Бакыя. Талеини бу шәһерле, бу дәниэлде бағылайбыз. Өз најаты чох ағыр олуб. Бир гарны ач, бир гарны тох күнләрни јашајыб. Айла гуруб. Өзу чох зилият чакдациндан балаларынын устуңда жарып кими асив. Онлара корлуг вермәйиб.

— Элиусиф киши һәр ахшам ева алидодул күлкларла жәлди. Әүнине бар пенчак гымырыдь. Қәмиде икі күн ишләйирди, икі күн до евда олтурду. О икі күнү де өзүн динличик вермиди. «Нахчызын» мәһмәнханасының ичиндөк газет киоскунда ишләйирди. Чох темиз адам иди. Аллах јолуңда пајлајан, касыбын тарафдары. Кеченин бир аламиндо бир да көрүрдүн мәһмәнханадан гоча арвады, гоча кишини тутуб голундан катариб еш ки, бас Елмира, мәһмәнханада јөр јохду, гој галсын бициде. Вела адам иди.

Нәјат ѡлдашы Елмира ханым диварларын арасында өзүнә жер таптырып, Ыа тәрәфә чөнүр, ыа тәрәфә баҳыр Әлиусифи көрүр. Онын көзләрини, әлләрини, ағ салчарыны көрүр. Ву диварлар арасында сачларыны гоша агадыблар. Июн белә Елмира ханымын сачлары тәкбашына агарайчат. Элиусифисе.

— Бу онуң креслөсүдүр. Ишдән кәлдими, оттара бурда, баҳар телевизора. Бурда јуху тутар ону, дүз кебид кирәр јеринә. Сәһәр о башданнан да дуруб кедәр иша. Вәссалам, Әлиусифин би вәдә кресло, телевизор, чарпајы, кедәр, кечеси жолу иди. О ахшам да телевизор сөнмәсди киши нәт бурдан төрпәсси дејилди. Еле оттуруб галачагчы. Телевизор сөнән кими мәни ҹагырды ки, кеч гоншуя баҳ, бәлкә бизим телевизор қараб олуб. Кечим көтдим. Дедилер кекүндәнди. Деди јеңи јох, «Время» я гәрд ачарлар. Ачмадылар.

...Бир гәдер кечир, Әлиусиф киши телевизору сөнмүш евинде өзүнә јер таптырып. Отаглары кириб чыхыр. Өмүрүнде метбаха көчмәнин киши нәттә арада метбаха баҳ чекир. Бирдан күчәдә атышма саслери ешидир. Гызы Шәнәл горхусундан:

— Ай папа, атылар е... — дејиб она жаһынлашыр.

— Нече атылар, кима атылар? Еле шең олар, күчәдеки чаван ушаглардыр. Онлара атмат олар? — Элиусиф гапынын ағызында плашыны көтүрү блока чыхыр.

— Ай папа, нара кедирсан, бизи жетим гојурсан?

Шәнәл бу чүмлени неча деди, нијә деди. Үрәйина дамыыш, я елә-белә ағызындан чыхыды. Әлиусиф Шәһіла баҳыбашыны јелләди плашыны кейини блокдан чыхыды. Күчәдә гоншулар көрүп ону.

— Ай киши, јашлы адамсан, кеч кет еш, — дејибләр. Гаяттмајыл, кинотеатрының жана чыхак кими вурутлар. Бирчә күллә, өзү дүз урајицән. Еңдакилер исе бүтүн кеччи күчәләри ахтарырып, телефонла хастаханалары, милис шеңбәләриңе зәңк едир.

— Ало... хастаханадыр? Сизэ Гочаманов Элиусиф адды адам көтирмәјиблар?

КЕЧЭ ОНЛАР ТАПШЫРЫГА КЕДИРДИЛЭР

— Йоох..
— Ало, милис идараесидер?
— Оғлум, сизде Гочаманов Элијусиф адды адам тутулма-
жы?

— Йоох, ай ана. Адам тутан вахт дејил.

— Вең нарда ола биләр бу киши?

— Жегин күзләнисиб. Нарда олсы көләр.

Сөн демә моргда киалзанимбыш. Сәхәри Шәһна морга кириб атасының меитини көрәндә сачлары бирдөн-бире агарыб. Мор-га гара сачлы киран Шәһнә далия ва ағсачалы чыхыб. Чыхандага анасы Елмира ханым да танымайыб. О да езүнү атыб морга анысы.

— Ола билмәз... ола билмәз...

Нече ола билмәз, езүдүр, Элијусиф. Голунча нөмрә бағла-
յыллар. 301-чи.. бир дә чиңбидә беш јүз манат пул олуб. Пул-
лар гангестер. Пулларды да бағылышылдылар голунча.

— Элијусифи торпага тапшырдыг, пулларды бағылышылдылар. Элијусифин оғыл Үүсөји Москвада эскэр иди. Һами онун чүчүн нараһат иди. Һами онун үчүн горхур, һөјөчан кечирир-ди. Ңәлә ики күн габаг Элијусиф демишиди ки, езүм кедиб гачырдағам ону. Соңра арада Үүсөји зәнк елемшиди. Евден нал-әншат тутмушту. Анасы демишиди, бала, бир-ики күн сане олу телеграмма вурачагы. Жа мән, жа папа, инанма ха... Сәни көткөрмөк үчүндүр.

Дүз ики күн соңра Москва эскэр Үүсөјинин командирлары-нын бир телеграм калир Бакыдан. «Сырағы эскэр Үүсөји Го-
чама көнүн атасы Элијусиф налак олуб. Ону атасының дефиника бурахманызы хәниш едирлек. Һәким арајмыны олуму тасдиги-
лер. ТЧК. Бакы нәрбә комиссарлардыгы». Үүсөјин бу телеграммы едир. ТЧК. Бакы нәрбә комиссарлардыгы. Үүсөјин бу телеграммы алып күлүр. Сөзинир. Билир ки, жаландыр. Енэ кетмәй! үчүн бир бәзәнәдир. Енэ көләндә исе бу жаланың дүшпәдүз оддугуны бир көрүр. Көрүр, аңчаг инанымыр. Женә инанымыр. Бу күн дә инан-
мыры, неч вахт да инанмајацаг.

Элијусиф киши или наласи Фәрнәдүй наымыдан чох истәйир-ди. Фәрнәдүй ад күнү үчүн иәләр алый гојмамышды.. иәләр-
райламамышды. Нәвәенин ад күнү бабының једдисине дүшшүдү.
Элијусифи ее эли илэ алдыгы шеңләри једдисине дүзүлдүр. Бу да һәјаттан бир нахшышы, бу да дүнгөнин бир талејиди.
Белә олмалыымыши... олду да... Жахшы ки, евда Фәрнәдүй сәси.
Үүсөјин нафәси var...

— Кимлэр?

— БОГДАНОВ ВАЛЕРИ ЗАКИР
ОГЛУ [1958] милис-лейтенантты

— ИСРАИЛОВ АФАНЭСЭР АРАЗ
ОГЛУ [1960] милис-лейтенанты

Ба...

Өвалчча истадим бу ики милис шәһиди нағында айры-
аирлылыгда жазын. Соңра көрдүм јох, онлар нағында айры-
аирлылыгда неча дүшүнүбү фикирлапшырамсә жазаңда талелари калиб бир ногтедә бирлашып, ганжалары бир машинын ичине текүлүб гарышып.

Ағанәзәр һөлө евли дејилди. Һәр дәфә евленмәк нағын-
да фикирлапшанды калиб кезүнүн габагында ев дуруруду. Шама-
хыда анадан олуб. Сумгајыт шоссесинде жатаганада жашаý-
ды.

Валери Қәнчәдә анадан олуб. Қәнчәдә орта мәктеби бити-
риб. Бир ил фәнде ишиләйб. Эсқәрлекидан соңра Бакыда Ростов
Дәммир 10-чи Институтун Бакы Филиалына гијаби гәбул олу-
нуб. 1987-чи илде милис системине кечиб.

Экәр бу ики шәһиди нағында анкет долдурасы олсајдым
бундан артыг ора неч не жазыб, неч иә элава едә билмәздим.

Тәкчә миллийдәт сөзүнүн габагына һәр икиси учун «Азәрбайҹанлы ва Азәрбайҹан төрпагыны бүтүн варлыгыла севирдиләр» сөздәрини алава едердәм. Вассалы.

Онларны икиси дә чинајет ахтарышы шо'басында ишләјирди. Ишләр нөвөлли иди. Сәнәр saat 7-дан 3-е—4-е кими, яңа да күндиz saat 1-дан кече saat 12-ja кими.

— О кече күллә сәсләри ешидәндә билдим ки, еве кеч көләмек.

Валеринин арвады Марина һамилә иди, ушаг кезләјирдиләр. Сәккиз ил иди ивләмнишдиләр ушаглары олмурду. Инди исә нәһајет, онлар ушаг кезләјирдиләр.

Валери бутун ѡлдашларына демишиди ки, оглум олачаг.

Ағаназэр гайдыбы ки:

— Нә билирсан, балкы гызы олду.

— Жох, белә кеч олурса демәк аңчаг огланды. Адыны да Теймур гојачагам.

...О кечә онлар тапшырыга кедәндә машиныда сүрүчү, сүрүчүнүн яңында групун раһиен капитан Мирзаев, архада исә Ағаназэр ве Валери ёллашмиши. Бир дә һамысындан хәбәрсиз Валеринин урајинда Теймур бала кедирди.

Кече гарәпнәр, кече дәшәтләр, кече асл дава кечесини хатырладырды. Йәр тарафда атышма, күллә, аглашма саслары.

Ағаназэр сакит иди. Билирди ки, ону көзләјән, Бакыда горху-ваимында ичинде көзү юлда оланы юхдур.

Валер исә бир саатдан бир евине эзик едири:

— Марина, нараһат олма, бир аздан кәлирим...

Әслинди исә онлар кәлмидиләр. Узаг бир јола һәлә тәзәча чыхкындылар.

Сәнәр saat 4-е Валери арада вахт тапшы машиныла ева дәји. Марина һәлә жатмыши.

— Узан јат... горхама... күллә атмымлар даһа... Бир аздан каләчәјем...

Ағаназэр исә чөлдә бу күлләләрин алтында иди. Бу күлләләрин сасини ешидә-ешида Валерини көзләјирди. Көзләјирди ки, сон дәфә Валери һәјајут ѡлдашынын көзләрника дојунча баха билсән. Јениче көчдүјүт, яничә тәмир еләдүи мәнзилиндан дојусун. Этрини сон дәфә урајина чәксин.

Ағаназэр учун исә бүтүн Бакы, Азәрбайҹан, бир да онун бир парчасы Шамахы, Үзәјир Һачыబәյов күчеси иди. Шамахы узагда, Бакы исә көзүнүн габагынында иди. Дојунчага бахырды Бакыя.

Валер бу вахт евинин дәр-динарына бахырды... Марина да бахырды. Урајинда бир даһа тәкrap едири:

— Оглум олса адыйн Теймур гојарсан, гызым олса...

Ағаназэр исә күлләје, галпәләрә Бакыда сөкүлән дан жерини урек агрысыла сөр едири.

Валери евдән чыхканды соңынчук дефә астанада ченуб Мари-на бахды. Бир анылгы танышлыглары ядына душду. Гоншу-лары дејирлар ки, оплар бир-бириндан айры яшәп билмиди-ләр. Онлар бир-бирләрила нафас алырдылар. Бас неча я-шашылары иди? Марина неча нафас алыр онсуз иди? Бир машины Бакынын яралы күчаларыла шүтүмурду, сүрүнүрдү.

Сәнәре яхын хүсүси тапшырылды алдылар. Билмирән на тапшырылдыр. Билмак да истәмимер. Тбилиси проспектинден Химгородог адланын яро дөмәллидиләр. Габагларынча бир такси сакитча дөмүб кечди. Акчаг онлар дөнәндә архадан күл-ла саслары ешилди. Бир анын ичинде машинын арха шүш-сие чилик-чилик олду. Ағаназэр, Валеринин бутун аразулары яһајатына көттө гойду. Ағаназэр ган ичинде Валеринин гучагына душанды, көзләр јумулаңда Валерини начыме басды.

— Огтай, Ағаназэр алдурулар.

Әзүндән исә һәлә хәбәри јох иди. Исти-исти иди. Әз ганыны Ағаназэрин ганындан сече билмиди.

Огтай аргыда говорула-говорула варха ченуб баханды Вале-ри аст-асте дилләнді:

— Мани да вурублар... дејасен синамдән...

Огтай сүрүчүја:

— Сүр! — дејиб ве аргыдан нүшнүн итириб.

Сүрүчү машиныны республика хәстәханасына сары дәндәрән-де наләр кечирил, наләр көрүб, наләр ешидib, тәкчә азы билир.

Инди дә о аграрлы күнләрни һәјачансыз хатырлала билмир.

Валеринин гоншулыры, достлары данышыр ки, сүрүчү о күндин өзүнә көлә үзүн кәлмәдән көзләй. Дејир республика хәстәханасын чатынчада аскәрлар яено габагының кәсиб машинын сал-латырыбы, оны гундагла вуруп машындан дүшурб. Машинын ичинде гана ахан, нафасы көзлән адамлары яхшы ки, юх-ламајыб. Ахы оларнын устүнде силаң олуб. Тәкчә сүрүчүнү юхлајыб јаглы сөүшләрла машинын сары итәләйләр. Алдаң үзәләрни бахшы, јохса яралы миллисин үзәрindә силаң тап-сайдылар бирини саг бурахмадылар.

Дерд saat соңра Валери хәстәханада өзүнә кәлмәдән кечи-ниб. Ағаназэр исә артыг неча saat иди олуханада алудуларин арасында иди. Огтай исә саг галыб. Бир голуну кәжиб жету-рүбләр. Аңчаг үрек агрыларыны ким неча кәсиб жетүр-мак мүмкүнмү? Гој Огтай азы ҹавап берсин.. . Язынын эвзи-линида шөһидләрни тәгдимитындан «ва...» дән соңра нәйтәләр гојумшам. О нәгттәләр Огтайны нәгттәләридир.

Ағаназэр Шамахыда, Валерини да Қәнчедә — дәдә-баба торпагында дефи едириләр. Бакыда исә агрылары галыб.

Ағаназэрдан хатиралар, кәсиб-долашылы, вуруштугу јер-ләрде гарәнфилләр галыб. Валеринин исә бир тәдер соңра

дүнијағы гызы жалиб. Қеззәдим, ушагын ғырхы чыхан күнүн саһері евларын кетдим. Дедим инди ичари киран кими көрөңіліктерінше, көрпеген ағлашсына дұшәзеңм. Жох, ман кедән-дә жаттышыдь. Аның айланында Валеринин адымы чөкен кими ушаг ојанды. Ојамағыла ағламагы бир олду. Анасы да өзүнү итириғици.

— Бахым көрүм онун чај шүшесини нара гојмушам, көзләрим көрмүр.

Ушагын ширин чај шүшеси исе лап көзүмүзүн габагында иди.

Ушаг ширин чајы ичөн кими кириди.

Бу күн онун башыны ширин чајла алдада билдилер, бас сабан. Сабан о ширин чај оғын ачы көлмејәчәкми?

Гапыдан чыханда сорушудум:

— Марина, ушагын адымы на гојмусуз?

Марина туттулду. Ушаг кими ағлады.

— Валерия.

Вассалам!

Бир аразум вар: бир күн јолум Шамакыдан кечәндә Үзәир Һамбыров күчесинде дә бир ушаг чыхсын габагыма сорушум:

— Адым надир?

О да десин Ағанәзэр.

* * *

ЕЛЧИН ӨЗҮ КҮЛЛӘЈӘ ДӘДИ,
КҮЛЛӘ ОНА ДӘЖМӘДИ

ЕЛЧИН ӨЗҮ БЕЙДУЛА
ОГЛУ. 1967-чи ж. Солжанды дағы
олынуб.

Нәјаттада ела адамлар олур ки, ону өзүнә чох жаҳын һисс елеңирсан. Дост, гардаш, халаоглу, әмиөргүл.

Мән Елчинни һәјатта көрмәшишем, [бәлкә дә көрмүшәм] аның жәндесе мәнә ела калир ки, мен онунла чох жаҳын дост олмушам. Әгидә доссту, аымл досту. Сонрадаң ешилдигилдиим кишилии, мөрдлии, горхазалыры, чесарети мене дөргөмдән дөргөмдә...

Жери көлмишкен дејім ки, иккі шәһидләрін ичинде бир неча наәфәр, бир неча талы ۋارдыр ки, онлар һагтында жазмаг мәним учын чөтиң иди. Чөтиңдөн дә чох чөтиң иди. Низа? Нијасини өзүм дә биљимирәм. Теккә оны билирәм ки, һәр даға о талеларден бири һагтында элима гәлем көтүрüb жазмаг истиән-дә аз гала һәрфлерги ядъырағыр, сезләри дә унудурдум.

Онлардан бири дә Елчинидир.

Охудугу институтте көтмишем. Жатагханада јолдашларыла көрүшүшәм. Пуруллагу јерде олмушам. На вахта жаштың Бикәгадиден кечимишем. Гардашы Фұядда сөһбет етмишем. Халасы оғлы Бұгары көрмүшәм. Магнитофонда сесини шептимишем. Дост-танышларынын дедиклөрини жазмышам. Телефонда адымы чекмәдици бир гызы Елчин һагтында лирик бир монол

лога гулаг асмышам. Салжандан атасынын, анасынын сезлери чатдырыблар мәнә. Эли Бајрамлыда агадан олдуғу жердән жазылар көндөриблар. Нефтчаладан шеклини юлдастырлар. Көрүп Елчин нағтында из гәдер мәйлуматым, жазылсыз сөз-сөйбөтим вар... Амма ди кал ки, жаза билмірмөн. Оның нағтында некролог, ағы, шәһид жазысы жаза билмірмөн.

Мән онун жасыны, гарасыны, мәзәрәрүн тасеввүр елеңе билмірмөн. Мән ону күрағында узанныш, көзләрін жұмуда көзүмүн габаттына көтира билмірмөн. Мән ону авчаг бей мәсасы арасында жаңында ханымы, үзу күлән, үстүнә жүл-чичек алғанан, бығалтын гұмышан көрүрмөн.

Мән онун авчаг Салжанда, Эли Бајрамлыда, Нефтчалада тоғ мағарыны, магарда Бейдула киши иле Земфира анасыннан гол ачыбын ойнадырынан көрүрмөн.

Мән онун жасыны жаза билмірмөн. Мән онун тојуну жаза-чагам вә тојунда бир сағылғы деячаңым.

Жасыны достлары, гардашы, халасы оғлу жазыр:

ФУАД — гардашы: — Бу күнүмү Вәтәнә наәр едәчәй, — деди. Қамылда көрүшдү. Қалин көрүшшак, — деди, — балқа бир даңың көрүмдән. Дедим физан шеши физан елеңек. Нәйнисен, — деди, — онсыз да өләчәйм. Кечиб өнине қаһе палтосуну қеңижиди. Устымуз нис олмасын дејиб, поста жетди, Чапаев күчсинде.

СӘЛИМ — жолдашы: — Қамызын автобусук ичинде идик. Елчинсә баýырда иди. Автобусларда жер көстәрірди. Кече бире ишләнәндә атышма сәсисине автобусдан дүшүб гачмага башладыг.

ТӘБРИЗ — жолдашы: — Бир-биримизин алиндан туттумушдук. Елчин лап габада иди.

ФУАД: — Эл-алә тутуб гачырдыг. Ела билдірдім Елчиннан алиндан туттумушам. Бир алғы метр көдәндән соңра көрдүм ки, алиндан туттудук адам Елчин дејил, Әлпашадар.

СӘЛИМ: — Бир дә көрдүм архадан мәни сәсләйір. Қәмишә шах көзірди. Әжилшиш. Әлијә мөнин чагырдырды. Жақынлашды. Жаралыншам, — деди. Көрдүм синсинден ган ахыр. Голунға кириб биная сары гачырдыг. Бир жүз метр гачды бизимзә, соңра һүшүнү итириди.

ТӘБРИЗ: — Ішким чагырдыг. Ела бил һәким олмагышын, тибб институтуну тәлебеси олмагымын жаңымданан чыхмышынды.

СӘЛИМ: — Дили кетмиши, болупурду. Дилини арматурла чыхартыды. Көзләрі данышырды. Такси саҳладыг. Дедик сүр

Семашкоя. Сүрүчү деди Семашкоя кече билмәрәм. Таксидә көзүнү ачыбы Фуады сорушдү.

ФУАД: — Мән чөлдә оны ахтарырды.

ТӘБРИЗ: — Дедим Елчин, гадан алым, дез. Һисс еләјирдим ки, мани баша дүшүр.

СӘЛИМ: — Ағламағыны көрмәмишдім. Өпдүм үзүндән. Матшын ағлады. Неч жаңымдан чыхмаз.

ТӘБРИЗ: — Һәмишә дәрс кечиджимиз 4 нөмөрли хәстәхандың өзөрәннән шеңбәсінен галжыздыг. Құчлу, саглам бәдәни вар иди. Эн сох ган күрејиндән кедиб. Биз дә күрејини көрмәмишдік.

ВҮГАР — халасы оғлу: — Сәхәр хәстәханаја көзәнде Фуаддин Елчинни сорушдүм. Деди жохуд Елчин... Дедим ағыллы даниш. Мән еле билдірдім она күләл батмаз. Жеди күн төртпеги аралязы чыхачаг.

ФУАД [гардашы]: Гарышсында диз чөмәли гардаш иди. Эн бејіүк арасын Новруз баýрамына чыхмаг иди. Чыхмады.

ВҮГАР: — Бығларыңла фәхр едирди.

ФУАД: — Мәним бығыл гардашым... Гејри-ади адам иди. Жолдашынын елеңжәдә киниши жолдашылыг ела. Дејириді атамын ики еви вар. Мәне һеч бири лазым дејил. Мән езүм ишлејіб газанағам.

СӘЛИМ [жолдашы]: — Сәхәр һәрәкәтдән хошу көлмири.

ТӘБРИЗ: — Сөзүн дүзүн үзә дејән иди. Құчлу иди. Неч вакт құчундан истифада етмәзи.

ФУАД: — Дејириди ким жүз ил жашамаса киши дејил.

СӘЛИМ: — Групумуда эн тәшкілатчы о иди. Бир дә жөрүсөт отурмушшүг, марагысызды. О дәғигіз бир шең тәшкіл едиди.

ТӘБРИЗ: — Бир сезү дедими, елеңжәк, ким көләиди дөндөрә билмазди. Сада жердә садә, зәһмли жердә зәһмли иди.

ФУАД: — Сон тиқасини болушшударды.

Телефон сөйбөти: — Елчин нағтында жаамысыз?

— Һансы Елчинни дејирсиз, бачым? Шәһидләр ичинде Елчин сохадур.

— Жох, о Елчиндән бир дәнәдир... Тибб Институтуның тәле-
бесини деизиром...

— Жох, онун жазысының һөлә жаzmамышам.

— Онун жазысыны аллаh чохдан жазыб.

— Сиз онун најисиз?

— ...

— Ешидирем сизи...

— Жазанды мәндөн дә бир чүмлө жазын ора.

— Баш уста!

— Жазын ки, о өлмөли оғлан деилди... Жазын ки, мән... [ағ-
ламат сасы].. дууд.. дууд.. дууд..

Телефонун дәстәжи дә өлимдә ағлады.

ФУАД: — Ону басдыранда атам бир сез деди, неч јадым-
дан чыхмыр. Деди — ай бала, нара кедирсән? Мән бу ени
санжич алмышам...

Жасыны, ағысыны жолдашлары, гардашы, халасы оғлу, теле-
фон зәнки деди, ағлады, јазды.

Мән тојуну жазырам Елчин:

Елчин, мән сенин севдијин гызы кермәмишәм. Аңчаг сенин
голунда тасеввур едиrom. Ағапнаг палттарда. Өзүнә жарашан бир
теренфил. Бүтүн Салян, Нефчали, Әли Бајрамлы, Бакы, ел-
сба тојуна көлиб. Тибб Институту ағ жалаттыларыла тојуна
көлиб. Онларын ичинде мән дә варам. Әлимдә гәдән сенин
сағлығының баде галдырырам.

— Ичек бу бадәләри Бејдулла дајы ила Земфира халаның
сағлығына! Онлар белә мәрд огул бејудуб. Вәтанини сезән
мәккә бејудуб!

Ичек бу гәдәнләри Елчинин ханымының сағлығына! Бу
ханым Елчин кими мәрд огул сечиб, севир... севир.

Ичек бу гәдәнләри Елчинин сағлығына! Елчин мәрд, иккәд
бејудуб. Ана сүдүмү езүнә наалал елејиб. Устүндө кәэдији
торпагы үрәйндиң кәэдириб.

Ичек бу гәдәнләри Елчин кими огууларын сағлығына, Ел-
чин кими огуулар жетишдирен Вәтанин сағлығына!

Вәтэн сезү сана наалал олсун, Елчин!

...Әлимдән бир гәдән сүрүшүб дүшүр. Чилик-чилик олуб
торпага дүшүр. Елчине дајән күллә бу гәдәне дајди, нәди?

«...МӘН ГОРХМУРАМ УЗАГ ЈОЛА ЧЫХМАГДАН»

Бу мисра шәһид — шаир ҮЛВИ
БҮНЖАДЗАДӘНИН бир шәрлек өм-
рундандыр.

Үлви шаир иди. Елә-белә јох, есл шаир иди. Сајсыз-не-
сабсыз шәрләриндән өз зөвгүмө ујүн сечдијим бир шәри оху-
јун, сопра сейбен елејок.

Мән горхмурал узаг јола чыхмагдан,
Бу јолу,
Шахтасындан, сојугундан мән горхмурал.
Мән горхмурал узаг јола чыхмагдан
Бу јолу
Ачысындан, ағысындан,
«Фул» адлы үүхүсүндан мән горхмурал.
Јоллар сијиса,
Јоллар сонсуз,
Јоллар етүр
Дүүниимдәл, бу күнүмдәл, сабаңындан етүр кепир.
Мән горхмурал узаг јола чыхмагдан,
Чүнис
Дүңядакы бүтүн јоллар
Анамың тандыр енини габагыдан етүр кечир.

Нечә шә'рdir? Мән онун бу шә'риле Үлвинин һөјатыны өј-
рәндим. Өмүрлүүн изләдим, тәләбә ѡлдашларыны динләдим,

нәсасина, бабасына гулаг асадым, ше'рлерини охудум за атасының көзлөрүнин ичина баҳдым. Атасы да дүз қөзлөримин ичине баҳхырыд.

Дедим:

— Улви нағтында јазмаг мәнә чох чатындар.

Атасы гајынды ки:

— Чатындар, јазам...

Бу сөз мәни јаман тутду. Ба бу сез Улви нағтында јазмага мәни күч, гүзөт верди. Аңчаг неча јазым? Һансы формада жалын ки, Улви ше'рләрина, Улви талеенина, Улви өмрүнә јарашыны, јамаг олмасын. Бела гарара көлдим ки, Улвинин бу ше'рини јазым үчүн асас, бунега кетүрүм. Ба ше'рин һәр мисрасы лирик некајэтләrin bir башлыгы олсун.

1. МӘН ГОРХМУРАМ УЗАГ ЖОЛА ЧЫХМАГДАН

Нардан башланыб Улви адлыш бу огланын јолу? Һансы булагдан? Һансы очагдан? 1969-чу илдан. Гадим Кейж маңа-лының Кәсәмән кәндидан. Улу Элласкарин јурдундан. Бу јурдан, бу обадан башланып Улвинин узаг јолу. Соңра бу ѡол Дашикасандан көлиб кечиб. Агрыйлы-ачылы о күнлөр сан дема сөнкөрү узаг ѡолларын башланычы олуб. Йусиф кишинин уч шұшты — ики оғлу, бир гызы, Улви де онларын ичинде бу узаг ѡолуң ѡолчусы олуб. Орта мактаби Дашикасандада биттирип Улви. Бир күн догтузушу синиғда «Мүсібети-Фахрдин» фачиесини еңәндан соңра Заман мүәллим суюл вериб ки:

— Мүәллим, мүасир әдәбијатымызда фачиес асәрләри вармы? Жохдурсаң иија?

Мүәллим дін чабай вериб ки:

— Жохтур. Она кера ки, фачиес асәрләри үчүн дарин конфликтлар, синиғ индийетләр, барышмаз тәзәддиләр лазыымды. Бизим әмбүрдән иса бүйнелер дөгүрән сабаблар жохтур.

Үстүндөн неча иллар кечиңден соңра Заман мүәллим Улвинин елүмүндән соңра е'тираф едиг ки:

— Дедијим јалланыш! Јаңылымшам, огул!

Улан иса арты Заман мүәллимини бу е'тирафыны ешитма-жып. Чүнки Улви арты горхмадыры о узаг ѡолла аддымлајырды. Ыра? Әввалича алай тәсіл алмаса. Харичи Дильтар Институтуна. Иниклис дили факультасина. Бир илдән соңра аскар жетди. Шайре аскерлеси јарашыры. Аңчаг аскерлеси шайир јарашы. Чижинидә пагонлар үст-башында улдузлар — иралы адымлар, марш! Улви бу ѡолларда аддымлаңыгча, топулары габар атдыгыча ше'ринин сөзләри да беркири, кишиләшириди. Әмбәр жолдашларының ичинде тәләбә достлары вар иди. Биг-

группа дил еңенән тәләбәләр, бир сырада аддымлајырдылар. Тейјуб Вајрамов, Сәнән Теймурда, Улви Бүйнәдәзе. Бир ше'рин мисрасы кими бој сырсы иле дүзүлүб кедирдиләр. Гафиэләр бир, нечалары бир, мәнзил узаг, јол узаг. Улви исе бу узаг јоддан горхмурду. Билирди ки, бу узаг јол бир күн анысының төндир евинин габагындан көлиб кечәчек.

Көлиб кечди да...

II. БУ ЖОЛУН ШАХТАСЫНДАН, СОЈУГУНДАН МӘН ГОРХМУРАМ

Нәјди Улвинин бу шахта, сојуг деди. Бәлкә хидмат еләдии Сибир торпағыны, Сибир сојугуну. Сибир шахтасыны незардә туздурду? Лох... јох... Улвинин шахтасы, сојугу бамбашга тарәфдән есім көлирди. Көлиб күнешли торпағында бу шахтая, бу сојуга дүшүнди. Одлар јүрдүнди шүшүп. Соңра көрдү ки, шүшүп тәкчә о дејил. Сазага дүшән тәкчә о дејил. Ичинден исти-гајнар калмаләр пучурланыбы чыхды. «Азадлыг бәхшиш дејил ки, верилсін. Азадлыгы да газанмаг көрәкәрді. Нәйф, бизим халы үчүн бүтүн дөврләрдә азадлыг баһа баша көлир. Инди заманын бизе борчы вар — азадлыг борчы...».

Улвинин бу сезләрini, бу чүмләләрini ешидән кәнәси тәвәкли:

— О бояж хырда ушаг олмағыла кер нәләрдән данышыр, — деди.

Сәнә гүрбап олға, ай нәнз, Улви хырда ушаг дејилди. Сәнин кезүнде болға хырдадыр. Торпағынын, елинин, обасынын кезүнде Улви даг бойдадыр. Уча дагларда да гар төр дүшүр, шахта тез көлир. Улви дә бела чавак даглардан бири иди.

— Кар бирчак ата-ана дәрди чәкиб. Жох, аңчаг Ватән дәрди чәкиб.

Бу да ағбірчак изнасинан сезләридир: «Ону дүшүнгүдүрән тәкчә Азарбајчан торпағы иди. Диши еңәнәрим ки, тарихимизи еңәним. Бу Улвинин ез дилиндей чыхан сезләрдир».

Бәс бу дүнижанын сазагы, шахтасы онун үчүн на вахт көлди, нија көлди?

Ай ата, болға сан билирән, огул сенинди.

— Мән жаңарын бүтүн күнлөрнен Дашикасәнле — Бакы арасында олмушам.

— Нија?

— Улвини бу ѡоллардан чәкиндирмек үчүн.

— Чакиндира билдиңми?

— Жох... Улви гулаг асмасы бачарырды. Данышыглары јығыб, разы олмадыгыны мәнтүлә оасасандырымб е'тиразыны билдирилди. Адамын сезүүнү дә кәсмириди. Аңчаг соңра елә

дииң-данышырды ки, адам онун габагында сусуб дурурду.
Бир көлмә дине билмirdи.

Улви белә Улвый иди.

III. БУ ЙОЛУН АЧЫСЫНДАН, АГРЫСЫНДАН, «ӨЛҮМ» АДЛЫ ЖУХУСУНДАН МӘН ГОРХМУРАМ

«Өлүм» сөзү дилина, өмрүна, талејина, шे'рине на вахт
дүшмүшүдү? Није дүшмүшүдү?

— Ону дүшменин алиндән аллыб кетириб халгынын ичинде
гурбан вердик.

— Атасы, бабасы — сөзләри Улвинин Ермәнистан торпагыны
дан голарыбыз кәтиридиң күндерин адына бағлајыр...

— Није мәни бу јолдан чекиндирирсиз. Бир күн докулан
бир күн олчак.

Бу да Улвинин о догма торпагында дедижи сөздәрдир.
Гәрибәдир, бу торпагда бирдән-бира өлүм горхусу чекүб руны
на, сезүне, дилина...

— Мән ата-анаңым оглу дејиләм, мән халгын оглуум.

Улвинин сөзләрини, дедикләрни тез-тез төлеме айларын.
Мани гына мајымын. Бу сөзләрдән кече билмірәм. Улви докурдан
да олумдан горхан оглу дејилді. Өлүмү јуху кими галама
да алса да, билирди ки, өлүм јуху дејил. Билирди ки, јуху да
өлүм дејил. Бу да бир баша һәјаттыр.

О күнү ахшам saat беше кими һамыныз бир јерде олму-
шуг. «Нахчыван» мейнманханасыны габагында. Бүтүн группу-
нын орда идик. Гызыл-огланы. Арада биз гајытты ки, гызы-
лар, син кедин ева. Биз дедик јох, сизиле галачагыг. Севин-
ди ки, аэрбәйчаны гызылар да онунла чицин-чицин дурачаг.
Дедик, ал бир тика чөрәк је. Алмады. Күчкөн бир тика че-
роқ голарды. Соңра бир аз һирсләнді да. Имкан верин билдили-
миз кими јашыяг, — деди. Бики говалады, азу галды.

Улви щәрәдә бабасыла ненесинин јанында јашајырды.
Һәр дефа ненеси бир сөз, бабасы бир сөз дејирди. Ненесин
сөзү бир гәдәр јумшаг, налим, бабасынын сөзү исе хөнчәр
кими кәсәрләр олурду. Бу сөзләр да Улвинин габагыны касиб
саклаја билмиди.

— Һәр дефа чекиндирирдик ону бу јолда, данлајырдыг.
Дејирди ки, бачаркырам. Һәр дефә де ева көләнде езүjlә
төләбә жолдашларындан бирине кетирирди ки, онун јанында
ону парт еләмәжек.

— О кечәдә ела еләди. Қәлиб деди ки, гага, көрүрсан,
беш алышшам. Јанында да бир жолдаши вар иди. Гаяттды
ки, Чавидика кедирад. Дедим, а бала, күндүзин кет, кечәј-
кин гајыт кәл ева. Кимә дејирсөн. Үзәдә динмәди. Гапыдан
чыкында деди ки, ишdir кечиксөм бу жолдашынкилда ола-
чагат.

Кимдән сорурсан, ај баба, бу дарди? Улви ахы езү языбы ки,
мән «өлүм» адлы јухудан горхмурал. Бу јухуда да езү кедиб.
Күллә дәрманыла, Күллә дејирмәнинда хырдача бир бугда
кими озуулуб Улви. Йох слобумы Улви? Йох, јогруулуб торпага
тарышыб. Севиди-сечдижи ана торпага. Торпаг да Улвије
үлвиләшиб.

IV. ЙОЛЛАР САЙСЫЗ, ЙОЛЛАР СОНСУЗ, ЙОЛЛАР ӨТҮР, ДҮНӘНИМДӘН, БУ КҮНҮМДӘН, САБАҢЫМДАН ӨТҮР КЕЧИР.

Улвинин бу гыса узун омрундәк не гәдәр юллар калиб
кечип. Үрејиндән кечиб кедән дамарлар гәдәр юллары олуб.
Үрәйиндән кечең дамарлар гәдәр она догма жаҳын юллар
олуб. Бу юлларды да һамысындан догма гами ахыб. Ана-ата
јолу, ана-ата дамары. Баба, наңа јолу, баба, наңа дамары.
Шаң дамары, Вәтән дамары. Тәләба жолдашларыны, тәләба
гардашларынын јолу, дамары.

«Бир групда охујурдуг. Групумуз башгаларындан сечилир-
ди. — 148-чи груп. О гәдәр мәнрибан идик ки... Нече дә
олмајаңыз, ахы Улви вар иди, улви бир инсан. Балкә һансыса
баджазири көзү даји бу група?

Әскәрия кетмәздин эввел тез-тез кино киәрдик, кэзин-
тия чыхардыг. «Групумла қәзинтия чыхмаг мәнимчүн неча дә
хөшүр». «Даниси, бир да јағышыны чох сөвирим» — дејәр-
ди.

Жолумуз бир иди, чох вахт бир јерде кедиб-каләрдик. Елми
мөвзуда сөнбәт етмакон јорулмаздыг. Бә'зен гасдан ону чинна-
дардым. Құсмаји бир-ики дәгигеллик оларды. Һала конфет үстө
ушаг кими дашалардыг да.

Институтта Улвинин иштирак етдижи сон жыгынчаг, онун сон
чыхышы, сон чүмләси жаддашымын силинмәс соңғасында-
дир.

«Әкәр бу күн бу аудиторијада мәни миң нәфәр динлејирсә,
он күндән сонра милжонлар олачаг. Мән буна әминәм, чунки
әз күчүмә беләдәм».

Улви гејри-ади бир инсан иди. Бејүк инамы, бејүк ирадәси
вердә. Беләларини һәјат надир һалларда жетирир. Чох тәссеүф
ки...

«Баһар көләнде үрайим, арауларым тазеләнир» — бу онун
фиқри иди. Бас көрсөн, ба баһар Улвинин үрайинде наиси азуз
баш галдырырды. Демә емүр салтентине еркен пајыз қазачак-
миш. Өмүр будагынын јамшыл жарпаглары төкүләчек, чичак-
лары солачагыш. Араулары ела доначагыш ки, исти көз јаш-
лары беле ону ерида билмајачәкмини.

Чох вахт бүтүн группу башына жығыб пиано архасында отуарды.

«Сөнли күнләрим» маңысының диниләмәји чох сөвәрди. Пианода ахырынчы дәфә лап чох чалды. Йөлө фонетика дарснине кечиңдик дә. Нә биләйдин ки, бу онуң иғасында ешида-чынимиз соң маңын олачаг. На биләйдин ки, бу гыса емурду хошбат күнләримиз ела бурада, бу институтун диварлары арасында јарымчы галаачыгыш. На биләйдин амансыз чәлләд оны сымраымыдан вахтсыз аյырчаг.

Ульви күнләр бир даһа тәккәр олукмајачаг. Ульви биээ әсл ғәһрәмәлләрдүү ерәтди. Чох тәсессүф ки, биз ону горуя биләмдик.

Ульви, мән сәнә үлви бир инсан кими, улу Азәрбајҹан ярудунн вәтәнпәрәвәр, мәрд, гөртөлтүгө оғлу кими гибтә едирам.

Аллаң сәнә рәмәттәләстин!»
348-чи группун тәләбаси.

ГАФАРОВА СӘДӘФ МӘҢЭРРӘМ ГЫЗЫ.

Јоллар сајсыз, юллар сонсуз. Бүтүн юллар да үрајындан кәлип кечириди. Институтта аудиторијасындан, язы левен-санин гарпымсындан, Ульви јаңлашеш столун һәндәвәрийден кәлип кечириди.

Биз онуңда һәмишә фәхр едирик. Бәлка дә она көре иди ки, бизиз 148-чи группумуз институтда ән яхшы группалырды. Башта группулар һәмишә бизә нәсед атварларды. Күнләримиз чох хош, фираван кечириди. Группумуала тез-тез қозинтиң чыхаралыг. Адаттан дәниизә — қәмилә қозинтиң чыхаралыг. Чүнки Ульви биээ дедири ки, мәнниң ән чох сөвидим дәниздир. Йәр дафә дәниз кәнәрләниң кәләнде чох сөвидим.

Бир дәфә мај аյында, күнәшли бир күнде группумузун бүтүн шашлары вә «нитт практикасы» мүаллимеси Мәсүмә ханым да бизимле иди. Биз жеңи кәзәдик, шакыл чекиңдирдик. Соңра карусела миңдик. Шашлар исес бизим јаңымызда «баскетбол» ојуну ојнајырдылар. Ојунун кедиши заманы дүймәни ким тез басса иди о удачагы. Ульви мәндин хәниши етди ки, биз да ојнаја. Мән дә разылаштым. Биз шартлашынан ки, әкәр мән үдсам, Ульви мана лүгәт китабы алачагы, мән үдүжан үч стакан су имчали идим. Ојнадыг ән мән үдүдүм. Ульви деди ки, шартимиз позамалысын. Мән ялвардың ки, төкчө бир стәкән ичим. Лакин о разы олмады. Мән үч стакан суу идим. Ушаглар күлмәјә башладылар. һәмишә оны дејири ки, көрдүн һирсләнмишем, гәләми

ал! һирсләнәнда гәләми истојән кими ону күлмәк тутарды. Йирси дә јадындан чыхарды.

һәмишә дарсда мәндан конфет истәјәрди. Мән ириси чох истәдиймән һәмишә сумхамда кәзидирордим. Конфет истәјәнди, мән она ирис верди дејири: — Енә да ирис! Бу күндан сәнин адымы «Ирис Анда» гојачам.

Мән онуңда һәмишә зарфада едердим. Йәрдән сөзүмү дүз көлмөжендә көсөрдим. Өтү чох беш дәтигалик. Тәа мәң барышмай нағында ултиматум: кондорордир. Мараглы сөзләр язарды. һаммыз ону окујуб күләрдик. Соңра мән ону ултиматумуна чарабай языбы барышырдыг. Артың ойа бәтән алышыды. Имзаны исес белә гейд едерди:

•Дашкәсән Бирләшмиш Краллыгының Президенти Ульви Бүнядзәвә.

Јаздыгы бутун гәйдләри мән сахлајырам. О, бизе диггәтла баханды, биләрдик ки, бизе шәр язсыр. Онун мәнә яздыгы бир шәр парчасының тәјдәттәмек истәјирам:

Билмирәм, наәмәндир дара дүшәнде,
Каззләрим бир сөз, соңа дикниләр.
Кишменин күлүшүн, соңын-сөйбәти,
Габынна из догма, из яхын калири!

Бүтүн бүнлар эскәрлијә кетмәдән габаг баш бермишди. Бир күн бизэ деди ки, Сән'алья мәни эскәрлијә чатырыблар. Биз онларда ела ојрашмишкүдик ки, истәмидиркүдән айрылымылар. Биз онлардан һәмишә хәниш едирик ки, инди кетмәсниләр, институтта гүтараңдан соңра кетсингеләр. Лакин онлар разы олмады. О, бизе тез-тез мактуб язарды. Сөз веририди ки, бизи неч вахт яjadан чыхармајачаг. Елә дә олду. О, мактубу нун бириңде яззыры ки, «гајатын из тәбии ахары вар ба бу табииликдик сафлыг, мугеддаслиг» нәр бир виҹданлы адам учун кечилмәз, позулым сәдә олмалыдыг. Һајатда лазым жадискә мубариза апармай лазыымдыр, анчаг чатырыт табиийиниз вә из инсан виҹданыны позмамаг шартты ила. Бу неча оларды ки, бизим яшылдарымыз кедиб хидмәт едејди, биз гәлајдыг, соңра да 25 яшшә кедиб 17 яшшыларда бирләшкә хидмәт едејдик». Амма о наරдан биләди ки, 25 яшшина чатырачаг. О мүдһим кечә ону да өзүлә апарачаг. Каш эскәрликтән тәа кәләмәјди. Амма из етмәк слав? Олачага чары яхшудур. Онун да гисмати, талеји беләјмиш.

ТАЛЭВӘ ЈОЛДАШЫН:
МӘММӘДОВА АИДА НҮСӘРӘТ ГЫЗЫ

...Бу юллары да кечди, Ульви. Бу юллар да кечди Ульви. Соңдан хәбәрсиз, үрајындан хәбәрсиз. Ульви билсәди, ешилесди болкә дә бу юлун ахарыны дајандырар, сөзүн габагыны көсөрді вә бу сәтияларин мүэллифине хитабән дејерди:

— Мәндән жаңмајын... Мәндән жаңмајын. Ахы мән нејләмиш ки. Нә иш көрмүшән ки, гөлеминиз үзүн мәнә тутуб. Сахлајын гөлеми, а дослар, ѡлдапшлар! Гаршидан чатын имтаһанлар, сыйнаглар көлир. Көрајиниз ола биләр. Көрајиниз ола биләр.

V. ДҮНІЈАДАКИ БУТУН ЙОЛЛАР АНАМЫН ТӘНДИР ЕВИНИҢ ГАБАТЫНДАН ӨТҮР КЕЧИР

Бу дүнијанын иши беләдир, Улви. Ыара кетсөн, ыара үз тутсан, ыара баш гојүб јатсан бир да көрәмәксөн ки, догма дијарда, догма торпагда, догма тондирип гырагындастан. Ана гучагындастан. Истер ўхуда, истерсә дә... Аңчаг мән истемездим ки, сани бу дүнијадан башпа бир дүнијада тасеввур едәм. Сан бизим бу күнәспин, бу айын, бу тутгун саманын алтында оласы, јашајсан бир огул идик. Огул дејілдін, ондан да јухары дұрасы бир варлығы идін. Урајина біза көрән иди. Дилојин, сенүн, галамин, дефтер-китапын база нағава-су кими лазым иди.

...Нејіф, өч нејіф. Нејіф ки, санин Азәрбајҹан халғы учун көрәмәк олдугун ишләр санин үчүн јалныз арау олараг галда. Аյыг-сајык кепшилүү чакидици «Совет Ордусу» союн арзуларынын эбеди олараг сүсүдүрдү. Санин тез-тез ишләтијин калимләр һәлә дә гулагында сасленир. «Елми ишими јалныз Азәрбајҹан тарихинә нәэр едәҹајем».

Бу сезәләр Сән'ан достунук жаӡдыглардыр, Улви.

Инди мәним жаӡдыгларымы, дүшүндүјүмү вә жаза билмәдик-ләрими динла.

VI. ШЕГРИН СОН НӘГӘТЭСИ...

Сон негә...

Санин сон ше'гиринин мисраларында өмрүн изләдим, аддым-ладым жан-жана сөзлөринин арасындан кечдим. Кечмәдим, гач-дым. Танкынафс чандым. Биләдим бу тәлесиқликда, бу гача-гачда, бу јаңмада санин неч олмаса бир мисранын гапысыны ача билдимми?

Билмирәм. Ола биләр гапысыны ачмышам, алым жаңыб чакмашом. Ичәри, урајинин үхары башына кечмөә имек, вахт тапмамышам. Мән гапынын ачмышам. Кече биләнләр калиб кечсиз. Улвинин анасынын тәндиди кими алышиб жаңан урајинин ичиндән демирәм, неч олмаса бейрүндә, јаң-јөрсисин-дән, дүдүргүларыны, јаңдыларыны жаыслылар. Жаза билсалар экар...

Ва бу жазылын сонуңда мән негә гојмурал. Негәтә гојмурал 4 нала тәздир. Умумијәттә, бу өмрә негә гојмаг олмас

[Макиначы бачым, бирдан ҹашыбын жазынын сонуна негәтә гојарсан, ба. Бу Улвинин сону демәкдир. Етижатты ол. Мән ҹашым! Сан ҹашма, о ҹашмасын, неч ким ҹашмасын

ӘЗҮ ҚЕДИБ ИШЫГЫ ГАЛЬЫБ

Кими ишыгы галыб?
АГАҮСЕЙНОВ АГАЙӘСӘН ҖА-
РЫГ ОГЛУНУН [1957-чи]

Айләсими доландырмак учун ики јерде ишлејиједи. Иш јерлерини јазмырам. Балкә «гејри-танун» ишлејирид. Соңра идарә реһберләри охууб Агаһасанин далыуча даныштарлар. Вар бизде беле гејрат...

Садыча оларaq сонкчу иш јеримин вердири вәсигадә охуя билдијим чүмделәри, сөзләри јазырам. «4 нөмрәли вәсигә. 8 нөмрәли шәбәкә. Рајон... монтјор ..зивесинде ишлејири. Вакы еле... шәбә...».

Вәсиге бүсбүтүн ган ичинде иди. Сөзләриң сонуна негәтәләр гојмушам. Онлары гандан охуя билмәмишом... Мән әзәрдә елә билдигү тымрымыз үзүлү вәситедид. Диңгизле баханда көрдүм јох, бу вәсиганы Агаһасанин ганыла бојајыблар.

Ики јерде ишлејирид. Бөлкә дә чох. Аңчаг бутун ишләди јерләрдә вазифасынин, пешасынин бир ады вар иди. Електрик устасы. Күчәләрдә электрик мәфтүли гырылсызды Агаһасини зиярыйрдыйлар. Лифт шапасында Агаһасини чыгарырдылар. Биринин ишығы сенсаиди Агаһасини саслајерди. Ву иди иши-күчү. Сөнөр саат сөккиздан ахшап ишыглар жаңана кими.

На тә'тилнән ишил вар иди, нә митингиң, нә да күмәниш. Онынку аңчаг ишыгы иди. Евин ишығы, күчәләрдин ишығы. Бирчә шеји билирди ки, ишыгымызы көсмәје, мәфтүлимизи

ғырмага јол вермек олмаз. Бу чөрекди, суду. Чөрек да халғын жашамагы, сүфросинин рузусу иди. Халғын ишығыны кессөләр, чөрәи олмаз. Чөрәи олмаса керпәләр ачындан гырыла биләр. Бу да миллат бала көтиror. Вассалам. «Мен неч на билми-ром. Ишыға тохумға олмаз». Бирини көрәм ки, ишығымыза ал узальщ онук алларини дигиндеги касәрам... сыйндырам». Бы сезләр Ағаһәсәниң чөрәи, навасы, нефеси иди. Башга ишило иши јот иди.

Бадандан мөнкәм адам иди. Беш гардаш идиләр. Бешинден дә вуран иди. Ону вуран ескэр акәр наслынан устуна жалса-ди Ағаһәсән онының наамсының чавабыны веरарди. Аңчаг автоматтан јох...

Дерд илдир евәләниб. Ики оглу вар — Бәхтияр, Сабуни. Бәхтияр яш јарымлыг, Сабуни беш айлыгдыр. Земфира ханым үчүнчүчү дефә ана олмага назылышты. Бу дефә дә она биз үчүнчү огулуну азулашырга. Адымы да Ағаһәсән гојсунлар.

О кече Земфира ханым евде олсајды, бәлкә дә Ағаһәсән саг галарды. Ушагларыны икиси да хаста иди. Сојугдејмеси вар иди. Шәнәрда хастеханада жатырдылар. Аналары да жанланында галырды.

Неч огулларпа атанаы ejini вахтда ева кәлмәжи олмазды. Айры-айры вахтларда кәләрдиләр. О күн иса ахшамусту үчүн дә ева бир кәләди. Ела бил ата ева калиб Ағаһәсәнин үзүнү сон дафа көрмәлиниш.

— Евә галканды көрдүм најетда башга машины дурду. Тово-билин машины дејул [Товобол Ағаһәсәнин кичик гардашыбын сүрүчү ишләри]. Ичөрө кечиб сорушдум, — а бала, машины нарададыр?

Деди аперлыр гојмушук Салжанскиниң жана. Ири ма-шыныр да, жолу кәсибләр. Айры машинала кәлмишдиләр чөрек апармага.

— Кечени орда галачағдыг. Дедим һәм қалим еве дејим, һәм чөрек жаим, һәм да ушагларчүн апарым. Бу вахт Ағаһәсән кәлди. «А гагаш, бурдасан? — деди. Жашын олду ела. Зем-фираның жана хастеханада көдерик. Ушаглары көтүрәрик». Дедим машини жохду. Инчиди ки, «Нәэ... сен мендән машины кизләдирсан...».

— Сонра мән гүйгүйтди ки, ай Ағаһәсән, езәкенин машины-ла калиб... Чөрек апармага... Инчијән дејулду...

— Нәэ, мән дедим ки, кечени орда галачағыз. Сәнәр калиб бизи дејишмәшкәлар. Деди мән да көдірам сәнәнен. Оныз да Зем-фира да жохдур. Сәнәр кими галарым орда, сонра ордан да ке-дәрем Земфираның жана. Ушаглары көтүрүб кәләрәм.

— Ушаглары көрмәк истөијирди көрә билмәди.

— Дедим нә вар е, сән көпмәсән. Тој-бајрамды орда?

— Нәэ...

Кейинди, елача чыхды. Гардашынан миниб машина кетдиләр.

— Кече од галажып отурмушдуг Салжанскини габагында, Хутор тарафдан. Чөрек ёдик, сөбәт еләдик. Ағаһәсән да жанымызда. Бир дә көрдүк көй фишени алдылар. Соңра бир танк чыхын «КАРЭ» лары итөләје-итталәје езүн јол ачды. Бизим бир машины да ходдаыб бу танкы даал-даалы чөкди о жана. Соңра күлделәр ягмара башлады. На тарафдан атырылар билинмирди. Гачатч дүшдү. Ағаһәсән дедим кел гачаг машина. Эл-ало тутдукги, айры дүшмөјәк. Гаранлыгда неч ким бир-бирини танымырды. Бир да көрдүм Ағаһәсән јылдыл. Еле билдим аяғынын алтында бир шеј галыб. Кордүм јох, гарныны тутуб. Дејир, «көмәк ела». Галдыранда көрдүм үстү бутун ганды. Күчүм чатмады галдырмата. Көмәјә адам чагырдым. Калдиләр. Чөкдик ордахы најэтләрин бирин. Нәјетде машина вар иди, миндирил алардыг эксперименталия. Еле стола галдыранда ишыглар сөндү. Дедиләр ган лазымдыр. Төз узаныбы езүм 200 грам ган вердим. Арада бир көзүнү ачып деди ки, ушаглары сана тапшырым. Уч дефа үрәзи дајанды. Соңра жена дејүнду. Операция елејиб гурттардылар. Сәнәр жакын ярасы ачылды. Ган ахды кетди. Дедиләр ган лазымдыр. Чыхындым күчәзе ган ахтармaga. Бир оғланы тапшып көтирдим. Дедиләр кечидир, кечиниб. Сәнәр саат једди иди.

— Ушаглары көрмәк истөијирди, кедә билмәди. Еле һәмmin күнүн басдырдым. Сахламаг олмурду. Уч дефа қафәне бүкүлүб. На молда тапдым, нә бир шеј ки... Жашын ки, габиристанлыг еле берүүмүздөдир. Аллан Тагыеве рәймәт еласын, о вахтдан о тикиш комбинатындан касыб-кусуб учун ела бурда габиристанлыг дүзәлди. Ағаһәсән дә ела ора гисмат олду. Бах көр бир, балконнан көрсанир габиристанлыг?

— Көрсанир.

Ағаһәсәнин гардашы ејанын гапсыны ачып чыхды.

— Көрсанир... көрсанир... Жолин баҳын...

Биз да ејвана чыхдыг. Саг тарафда ири бешмәртебәләрин арасында бир кичик габиристанлыг вар иди.

— Баҳын, о ѡолка ағачыны көрүрсүнүз... Ағаһәсәнин габри онын алтыннададыр.

— О жанаңдакы да анасыдыр.

— Габиристанлыгда ишыг вар?

— Жох...

Уројимдә дедим, Ағаһәсән ора ишыг чәкәр, мүтләг чәкәр. Ишыгыз да дајана билмәз.

Ушагларыны таза монзил верибләр, кениш, ишыглы, аңчаг Ағаһәсәниси. Өзү кедиб, ишыгы галыб.

Ким о?

МУРАДОВ МЕЙМАН әсәд
ОҒЛУНА [1961-чи иж]

Меһман!!! На жазым, гардаш, кече жазым санин һағтында. Жазым ки, юхсан. Дилеми кече жөлдер, гөлөмим нече жазар о сезү.

Сан Қейчауда Әли Кәримин йаңында дағы олмусан. Әли Кәримдән горхурам. Ојаның сезелеримиң тәк-тәк bogub атар. Сөзларин башының узуб атар Әли Кәрим. Караж ела жазам ки, Әли Кәримин хонгұна көлеси. Рұнуна жақын, гөбіне дөгма олсун. Мени бағылша, шаш Әли Кәрим, әкөр жағдайғын елеқиңя санин мисраларының титреттесе, терпәттесе алини чықар жер алтада, поz жағдигарымы. Жа да Папша деңнән көлиб чырып атсын моним вәргеглеримиң. Йох, әкөр хошуна калса, турбан олум, табиғи көләндә жағдайғын епизодларда бир шे'р тош, сопра үрајын истәјенде охујарсан Меһмана.

БИРИНЧИ ЕПИЗОД

Меһман юхду. Аңчаг һәјат жолдашы, ез даысы гызы Зијафет бу торлағын үстүндө аддымлајыр. Өзү дә һәјатында илдә дәғе ана олмага назырланышыр.

— Меһманың гызы олса адыны нағаочагсыныз?

— ...

— Оғлан олса Меһманың адьыны гојаочагсымыз?

...Бу сұалларды Меһманың бачысы Мәлејекеү веирірәм.

— Биз истајирик оғлан оланды адьыны Мәхман гојағ. Аңчаг анам дејир жох... О мән Мәхманы өзөз елизә билмәз.

— Бас...

— Теки Меһманың ушагы олсун. Бир нишанасы галсын.

— Го жи сиз дејен олсун.

ИКИНЧИ ЕПИЗОД

— Іәкімдән Меһманың олу шекилләрini алдыг. Ело бил һеч олмәйіб. Үзү құлур, көзу, рәнки, шакли бүсбүтүн үстүндәдір.

— Дајирлар, сағалығында елән адам елә олур.

— Нече жәни сағалығында?

— Жәни сапсағлам адам бирдән-бирә еләнде ган девраны төғифил дајананда елә олур.

— Меһман да елә олуб. Аյын 20-дә күндүз саат икىйла үч арасы јол кеченде вурулуб. Аяғ үсте чәми икى-үч саније дајанаңыб, сонра жыхылыбы.

ҮЧҮНЧУ ЕПИЗОД

— Кече күчәдән сәс калди ки, һамы кемәје, һамы кемәје! Қалинин ал-аяты ағыр иди, кеде билмәди. Һамы дүшүдү. Меһман да һамыдан габат дүшүдү. Евимис Монтин тәрефдәдір. О кече Меһмана неч не олмады. Сағ-саламат көлди еш. Соңарыс яңа моним имтәнәншін вар иди. Еңә кәләндә чөрек алмат истәйирдім, Меһман күле-күле чыхды габагыма ки, бачы, мән чөрек алмышам, кет еш, — деди. Мән кетдим еш, о кетди өлүмә.

ІӘЈАТЫНДАН СӘТИРЛӘР

Кејчауда анадан олуб. З немерәлі орта мектеби фәргленмең илдә битириб. Мәктебин эн жаҳшы шакири олуб. 1978-чи илдә Политехник Институтуна габул олунуб. Сөнәде за мүлкүни тикинти факультесине. 1979-чу илден 1981-чи илдәк аскер иши күмбәздө олуб. 1987-чи илдә институту битириб. 1989-чу илдин ишүүнен 29-да Кејчауда тоју олуб...

1990-чы илдин январын 20-да...

ДОРДУНЧУ ЕПИЗОД

...Денә бачысы Мәлејкөнин дедикләриндән:

— Биз айләдә једи ушаг олмушуг. Бир гарданымыз Билдиниз да 20 јашында нејатдан чаван кечүб. Йарадларымыз тазэзәсә сөгөлүрдү. Бу тарафдан да Мәһман итептәрди бу јарадарының көзүнү. Билирсиз, Мәһман бизе гардаш јох, ата слуб. Ата-анам жигмәйб ки, биз нарада охумушу, нарада галымышыг, нарада жашымышыг. Һамысынын гајғымсына Мәһман галыбы. Мәһман жашча быйдан балача иди, анчаг ағыллы, иши, фәрасоти һамымыздың бејүк иди. О биза есл бејүклүк едиб. Аллах она һәр шеј вермиши. Ағыл-камал, оттурушуну, дурушуну, сәзүнү, сөнбетини билек огул иди. Биз онун жаңында езүмүзү итирирдик. Аллах һәр шеј вермиши она, бирчә күнүн ичиндә һәр шеји алды ондан.

* * *

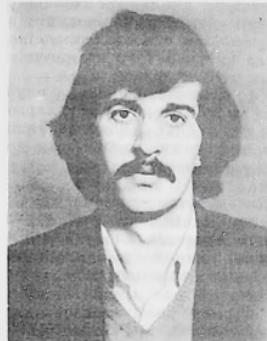
Аллах алдымы? Жох... Мәһманы алнимидән бир «гызыл эскәри» күлләсі алды. Ве калин о «гызыл эскәри» күлләсіни гурбаны олдугум аллаһының аяғына жазмајаг.

Мана ела жөлир ки, бу сөзүмлә Мәһманынын атасы Эсәд дајы да, анасы Сәмәр хала да, бүтүн Көйчәч чамааты да разы ола биләр.

— Бас шаир Эли Қарим неча?..

* * *

О ДҮНЈАДА ҮШҮМҮРСӘН КИ?..

Бу суал кимә вериллір?
АБДУЛЛАЕВ ЗАЙНД АБДУЛЛА
ОҒЛУНА [1959-чу ил].

Ади күнләрин бири иди. Шәһәрин рәнки устунда дејилди. Жаңында көлмишиди. Жаңын етре устунда дејилди. Жаңымы иккى оғлан жөлмишиди. Оныларын да рәнки устунда дејилди. Ағашшаг агармыштылар. Сапсары саралмыштылар. Сәзләр бир-бiriшин ағзында долашып чыхырды. Биринчи ады Идрис, о биринчи ады Тайир иди. Шәһид ѡлдашлары наттында сез демәжә жөлмиштиләр. Сәзләринин башы, эли-ајағы кесиләб, ганы ахыб ағызыларындан чырлыбыг текүлүрдү.

— Гардаш, бу шәһәрде Зәйндин дилине жахын биз идик.
— Биздән жахыны јох иди онун.
— Шәһәрде језниси вар иди, алда бир дәфә кедиб дејмәзди.
— Чөрәйини, соң тиқаскын бизнәс кесәрди.
— Қалмашык ки, онун сезәләрини де сөнә биз чаттыраг.
— Соң қолмәләри бизим жаңымызда дејиб. Биз дејачајик, сан јаз, гардаш.

— Онун өмрүнү де, күнләрини дә бизден жахшы билән жохдур.

— Но дејирәм, Идрис, Тайир, сиз онунла қалмә кәсмисиз, дүз-чәрак кәсмисиз, мен дә сизин дедикләринизи олдугү кими жаза чагам. Истәјирсиз жаңыны, голами сахлајым. Сизинла биркә онун докулдуку обая, юрда, кәндә кедим, сонра һәр шеји төләмә алым.

— Йох, сиз биз дејәнләри языны. Соңра өз ишиниәдир.

— Кетсәз дә чох сабы олун, кетмәсәз дә.

— Йох кедаçoјам... Некмән онун кәндидине кедәчәјәм. Онун торпагының баш аяçәjәm. Онун дафы олундуру тәбиристәнлигә доз уста чоккуб, урыймдан кечәнләри нүндиңдан соjаzачаjәiам. Гоj бутын торпагы, goj бутын дорма олуләри ешитсии, билсии ки, онларын янында яттан елә-безә адбадар адам деjил. Шәñнидир... Шәñнид!!! Бәлкә онда бутын велүләр дә манимле биркә онун гәбринә баш аյа, онуң руynын аягын деjа.

Зәнид Хаммазын Jата-Губа кәндидине андан олуб. Бу кәндәде минләрдә огул дүкнәjа кәлиб. Аңчаг бу огулларының ичиңдә Зәнидин ез жері, ез адас олуб. Атасы Абдулла киши, үч илди раýматә кедиб. Аңчаг нең ағынына катирмәзи ки, үч илден сонра оғлу онун көрүшүнө калачек.

— Сәn нара, бура нара, огул?

Огул атасының сез талпаjаçаг демәjә. Диلى олмаjаçаг демәjә. Эл-ајагы галмаjаçаг баша салмага. Дилюз, айызыз, алсиз аяjасы огул бәдениндәki күлдә яралары ила атасы ила данышашаç. Атасы исес бу дили баша дүшмәjаçәk. Бу дили атасының, анасына баша салмага Зәнидин ѡлдашларының — Ид-риси, Тәнири чагыраçаглар.

— Ев-ев деj-деjе кетди.

— Кооперативни пулук дост-тамындан јыгыб вермиши.

— Jатаганамыз вар иди. Аңчаг...

— Аңчаг бир јерда Bejükшорда кирәde галырды.

— О биз кера, биз да она кера.

— Деjирди һамымыз бир јерде олаг.

— Бир јерде он ишләмисиц.

— Айры неча гала байлардик.

Зәнид Хаммаздан кәлиб Бакы Електрик Машынгаjырma заводуда ишлеjәнде нардан биләjди ки, башыны дүнjanын бу күлләси чахылаç. Бардан биләjди ки, текмә сөхинде бригадига ишлемәи онун сон иш жері, сон наefс жері, сон көjү, бахыш жері олаçаг. Бутын бүнләр бир кәнира... Бир јерде ишләjib, севиб-сечиб евленди Zәniб ханымын на биләjди ки, күнләrin бир күнү намәrd күлләси ону бәdбәxt елеjаçak. Уч ушагы гүчагында атасын гоjу кедаçәk. Зәнидин башына кулла чахсаjылар буна инанмазды. Аңчаг најат она инандырыб во сүбүт да елади. Зәниләndan кәлан көзәl-көjчәk бир ханым Бакыда хачмазлы бир оглана раст көлир. Оны севиб-сечиr. Она эра кедир. Бу оглана исес гафил күллә элиндәn, һәjатын-ли альб апары. Бәs оғлу, алты яшшли Рамил анасындан сорушанды ки:

— Ана, атам һаны? — бу бәdбәxt кәlin на чаваб версиин. Десин ки, күлләñиб. Онда ушаг гаýыдар ки:

— Ниjә? Атам неjнаjib ки?

Зәниб ханым бәs бу суалын чавабыны неча версии...

Бу күн Идрис, Таһир ѡлдашлары һәләlik тәsәllи веpir, урк-дирек веpir. Бас сабаh, бири күн, та о бири күн? Онда Зәниб ханымын комәjина ким калачек. Аллан???

Гурбан олум аллаh... Ахы бу ушаглар, бу балалар бир деjil, ики деjil, уч деjil. Ела тәкчә Зәнидин уч баласы вар: Рамил, Рамила, Турад. Бу уч балалыны да кече-күн дүz уч мин суалы вар. Бутын суалларын да аэзли за сону Зәнидидер.

— Атамы һаны?

— Нара кедиб?

— Киме неjlaib?

Бу суалларын гаршысында аллаh ачыз оланды Зәниб бачы неjlaesii?? Биз неjlaejk? Бирче суну билирик ки, Зәнид Салжан казармасының янында вурулуб. Хаммаз жолунун устүнди. Бөлкә дә кәндиди яхын олсун деjә elmәjә, вурулма gora ора калиб.

Зәнидин тоу кәндә олуб. Яссы да орда олду. Өзу кәндә басдырылды. Балалары исес шәñэрдә галды. Бутын завод, ел-оба онларладыр. Торпаг. Вәтәn онларладыр.

— Зәнид ки, јохдур...

Зәниб бачы, сен бу сезләri тез-тез тәkrar еләmәjинде ушагларын багрының ярма, пар-пара елама. Зәнид чох сөвиди бу торпагын гоjнүндәдир. Балалар да бу торпагын устүнде кәzib долашып, беjүjүб боj атыр. Онлар да Зәнид боjда оланды Зәнид кими дүшүнүб, Зәнид кими ишләjib, Зәнид кими яшаçаглар. Аңчаг онлар Зәнид кими шәñид олмаjаçаглар! Онлар дирى, сапсангыл огуллар олаçаглар. Буна онларын атасы Зәнидин руы тақан верачек...

— Зәнид машинын ичинде иди.

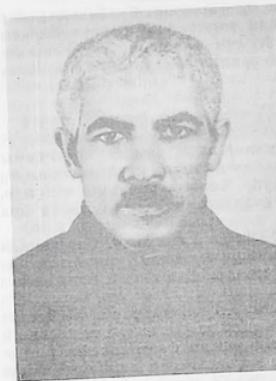
— Бирдан деди ки, ушыjаром. Чыхды күчәjә.

— Күчәde do титрәmәjә, ушумәjә башлады. Ела титрәdi jerd...

Бу торпаг үчүн, Вәтәn үчүн ушумәk, бу бамбашга бир титрәmәk иди. Белә ушумәk, титрәmәk һәp огула гисмет олмур.

Зәнид, о дүнjада неча, ушумурсан ки?

ӨЛӨНДӘ ДӘ КҮЛҮМСҮНҮБ ӨЛДҮ

Күмнөөнкүндө?
ХАНМЭММЕДОВ ЧӘБРАЙЛЫ
КУСЕИНХАНОГЛУ (1939-чы ил)

Чабрајлының евина Новруз бајрамында жетдим. Мартын 23-ү иди. Бапбалача бир оғлан ушагы чыхды габагыма. Енди жаңында Чабрајлының көзләрі вар иди. Чабрајлының көзләрини шәклинде көрмүштүм. Еле билдім бу көзләр дана жер үзүндө жох иди. Аңчаг Чейжүн баласының мерку себединдим. Чабрајлының көзләрі жашақтырымыш. Аңчаг о көзләр дана бу дүнија жаңын көзләрілә бахыр...

— Эми, калиң ичарии...

Кечдим. Ичары көчөн кими аяг устә түруүуб галдым. Евин күнчүчүнде Чабрајлының бејудулмуш шоколад гојулмушду. Устуңда гара баңтла сорилминш гөрөнүллөр сапилиб, габагында да түркүйлөр сапилиб, янында да бир гашыг. Бу аша, бу гашыга, бир боштаг аш, янында да бир гашыг. Бу аша, бу гашыга, бир шекла бахыр аяг устә түруүуб галдымын көрән Шөвкөт ханым көзләрінин сыйха-сыйхада дилләндө:

— Бајрам кечасында ушаглар мен мечбур елади ки, атамыза да бир боштаг аш чак. Ашы чакиб, гарасыны текүб, жаңын сузуп гојумшуг шәклинин габагына. Ушаглар гашыг да жеткирип гојублар. Чабрајлы ашы көзүнүн учурнан да бахыттарып гојумз. Дејирлар тохумна, даймо, мыр. Ушаглар да гојум жетүрмөз. Дејирлар тохумна, даймо, атамыз жетүрүп жөячек, онун пајызы. Нија жемирсан, а Чабрајлы? Нија жемирсан? Жары азды, яш хошунан көлмөр?

Чабрајлының көзләрісө нараса лап узатгала бахырды. Ашдан да о јана. Йөсандан, Сураханыдан да о јана... Нарайды онуң баҳдығы жерлер, нарады? Неч ким көрә билмир, неч ким о жерләре баха билмири.

ЧӘБРАЙЛЫНЫҢ ӘЛЛИ ИЛЛИК ӨМРҮНДӨН ЕПИЗОДЛАР:

1973-чү ил иди. Шөвкатте «Сәдәт» сарайына өвлөнмекшори үчүн ариза жаамата көдирдилер. Бу гонкун гылышы да ата-анасы Чабрајлла вермиди. Дејирдилер он ики ил бөјүкдүр сөндөн. Чабрајл да гајытының ки, вермасалер жетүрүб гачача гашыг... Нес... жөн-дуасыны, «әң син» алтынышылдар. Инди да көдирдилер ариза жаамага. Басин күчесинден «Сәдәт» сарайына количкәэ кими габагыларына неча мағе чыхыб. Нечо күчө, неча тина буруулбларса габагыларына жас, магар чыхыб. Шөвкат гајыдаб ки:

— Көл бу күн ариза вермәйсек...

Чабрајл фикир вермөйді.

— Ман белә шејләрни јохламамышам, сән да јохлама.

* * *

Чох гариба адам иди. Мұхтәлиф достлары вар иди. Бир да көрүрдүн ки, рајком катибдори же, алымлэрле, профессорларла, жазычыларла оттуруб жејиб-ичир. Онларын дилинде данышыр. Онларын янында езүнү онлар кими апарыр. Бир да көрүрдүн сәнәри Сураханының чајылларына, иченләринә, сезүнү, данышының билмөзләренин гарышыбы. Онлар да жетүтүрүб жеткирип ева. Онларда да оттуруб дејиб-кулур, жејиб-ичир. Көдандан соңра Шөвкат ханым гајыдьырды ки:

— Бүнлар нәди, а Чабрајлы?

Дејирді:

— Дајмә, онларда да күн кечирмәк лазыны. Онларын да ез жери вар.

* * *

Чох зәһмәткеш иди. Нараларда ишләмәйб. Сураханыда анадан олуб. Орта мектеби орда битириб. Енеркетика техникумунда охујуб. Эсқар көдіб. Сүрүчү ишләйб. Дејирманда фәhlәлик едиг. Шөвкәндан канализасия идарасында машинист олуб. Соң иш жери да ела ора иди. Моторларда бахыр, онлары салалырды. Бир күн ишләйб, уч күн езде олурду. Көнін жајетлериңде бир балача истиханасы вар иди. Күл жетиштирдири.

Шәклиниң габагындакы күллери Шөвкат ханым сыйғаллаја сыйғаллаға бағрына басды:

— Бу күлләре онун нафаси, али дајиб. Йәр ил о күллар-дән дерд беш мин пул көтүрүрдү. Бу ил һәлә неч бир дәнәсими дә саттамышыг. Һамысыны онун вурулдугы јера, күчләрә сепмисик. Нең бирисини да сатмајағам. Гурујунча, сыйныча о күлләрни шитилләрни да онун гәбринин устұна сапаңајем. Күлләр да һамиша кеч-кем ачылып. Чабрајыл вуруландан күлләр да тез-тез ачылып. Ики күндән бир дәрип күчеләре сапирик.

...Ана данышдыгыча, ана күлләр бағрына басдыгыча ман о күлләрден жаңылға күл балалары да ағзыны ачып мене бахырды. Еле бил бу ушагларын нафаси, һавасы чатышмырды. Сан деме Чабрајыл һаваси, ата нафаси чатышмырмыши. Бир отаг о јанды иса тоға бир арвадын аң-наласи, аң-зарыны, инилисими ешидидірм. Бир анылғ ғәләмим дајанды.

Шевкат ханым башыны яелләјиб деди:

— Чабрајылны тоға анасындыр. Құлханым нәнәдір. Он беш илдір ки, көзлөр тутулуб. Чабрајыдан гәбеккүл огулу да бу вахтлар құләлеје вурулуб. Гоншу оғлан тасадүғен вуруб. О вахттан арвадын ағламагдан көзләр тутулуб. Իштығ, Чабрајылны үзүне һасрат галым. Инди да Чабрајыл үчүн ағлајыр. Горхумар кор көзләрі деңеңејиб јериндан ғонуб чыха...

— Бес Чабрајылны вурулмагы неча олуб?

— О кечә гајнанан хәста иди. Қәнәда Сураханыда галымды. Тез-тез кедиб анасына машинала баш чакири.

О кечә да ығыбыз бизи машина ки, кедак аныма баш чаким, һәмкәр жестарим. Қалдик. Соңра еле һавас гаралышын, ѡллар да гатмагарышыг иди. Деди галаг канды, саңар кедарик Невсаны. Бу евлори таза алмышыдыг. Кечә ишүглар сөндү. Һаң-куј душуду. Деди бир чыхым жола, бағым чамаат нејләйир. Бағры чатлајырды. Енда отура билмірди. Шоссе жолу да евин җаһынлығында иди. Үч дағе еве кирип ушаглара баҳды. Еле бил үрәнин даммашыды. Ушаглар да јатышыды. Үстелерини ертуғ күчәја чыхыды. О чыхан гајтамды. Бир аздан гаңнагача душуду... Мен да чыхымдым чела. Гачанлардан, гоншуладан Чабрајылды сорушдым.

Дедиләр:

— Ордауды, қалер...

Еле бу вахт хәбер кәлди ки, Чабрајыл јараланыб. О бојда миллиятин арасындан күлле она дајиб. Ондан башта он нафәр да јараламышды. Аничаг Чабрајыл ән ағыры иди.

ОЛУМУНДӘН ГАБАГ

Та'чили јардым машины Сабунчук хәстәханасына сары көдән долайы жолу танымышырды. Дүз ѡолла жетмәје гојмурдулар.

— Ај Чабрајыл, жолу көстар. Сән шоферсөн, ахы.

— Һардајыг?

Һарда олачагдылар ки, Чабрајыл артыг о дүнjanын аста-насында иди. Јолдан һәлә бир јаралы забити да жетүрмуш-дүлөр.

— Јерли забит иди. Онуң папагы сүрүчүнүн элинде ол-масады о машины да ашырачагдылар.

Некиммелр бахыбы дајиб:

— Бачым, сөнә аллай көмәк олсун.

Чабрајыл исе елмак һагтында неч фикирлашмири дә.

— Шевкат, сөнә сојуг олар, пенчәймі кеј...

Пенчәйндән исе һәбәр жох иди. Құлла јерләрніндән, ган-жекаларнанда һәбәр жох иди. Ву пенчәжи Шевкат неча кејинејди.

— Терими сил, сојугду мене...

Шевкат тарини силиб.. үз-көзүндән епүб.. Чабрајыл исе сондаға құлумсунүб. Дүшмәні өзүна құлдурмәмек үчүн құлум-сунүб.

— Өләнда да құлумсунүб өлдү...

Ушагларына, балаларына баҳырам. Қенүл, Чейһүн, Үлкәр, Әбулғәз.. Һамысы ушагдылар. Һамысынын да үзүнде Чабрајылны тәбәссүм вар. Дүшман кезү чыхаран тәбәссүм. Үзү-нүздән бу тәбәссүм чекилмесин, балалар!

* * *

ИКИ-БИР

Бу, бир чүт атылан зардир.

- Ики кимдир?
- АТА, АНА.
- Бир кимдир?
- ШӘНҮЙД ӘЛИЈЕВ ВАЈРАМ
МӘДЕТ ОҒЛУ [1950]

Мәдәт даңының яшы 70-и кечиб. Бу яшшда сох көз јашлары ахырды. Аңчаг бу күн бу яшшда, бу синниң ақыттығы көз јашлары неч вакт көзләриндән ахмајыб. Ахырмы бу көз јашлары? Жох... селланып кеди. Дүңжаның өмүрүнүн гурагылгычыныда иккى көзү бир чүт болат олуб пыщыгылла гајнајыр.

— Неч на билимрәм, огул, неч не билимрәм...

Анасы Зүлејх хала Бакы құншызғанын бу гылздырып-жандырып-жайдығы күннелерде исти жүн шала бүрүнкүп отуруб. Нәшүттүмді, нә сојүгдү дүшүб бүтәнаның чыннына. Ах чекенден-шакана нағас алыр. Аһларла нағас алыр бу ана.

— Неч не билимрәм, огул. Неч не билимрәм.

Наји билмир бу ата, наји билмир бу ана. Оғлунун өлүмүң нагда неч не билмир, неч не билмир.

— Кечејді.. нара бир терағе дагылды. Вајрам да деди «көдөйрәм». Вәссаадам. Сәйәри өлсүнүн мейитханадан таптыг. Билимрәк, нара кетди, неча кетди, неча елду.

Вајрам Ермәнistanынын Калинино рајонунун Гызылдап көндінде анатдан олуб. Илмәлли орта мектебини битириб. Ордан Бакыя көзлиб. Иншаат Мұнандисләрі Институтуна гебул олуб, битириб. Соңра Евтикмә комбинатында иш ичрачысы ишләжиб.

Тикдиңи өзләрдән она да иккى отаг вериблар. Гызыл Шәфәг көндінде өзләніб. Тоју олуб. Іншат жолдашы Зәһраны да кетүрүб Бакыя тәзә алдығы меншилә кечүб.

Мәнзил таза, аразулар тәзә, дүшмән нијјети, дүшмән нијделеси исә дәде-бабадан көнбән.

— Ев-ешимиизи атыбы Бакыя кечдүк, огул. Жәләндән алты олумуз өлүб. Бирин жолларда басдырышын. Гызымын дәрбеш аյлыг ушагыны. Галан бешини Бакыда. Чаван гардышмыны үреи деңгездән бу кече. Үрәи чатадады. Анам елду. Даңа кимлөр өлемеди. Қамсыны да апарыб бу тәзә гобиистанлығда басдырыдыг. Аңчаг Бајрамын олуму өлүләримизи де жандырыб-жады, — дейіп Зүлејха ана езүнү саҳлая билмиди. Ұзыму Мәдәт кишия түтдүм. О да көзүнү сыйхы, сүйнүн төкүрдү.

— Динмә, огул, динма даңа... Дардимизи тәзелема. Бајрам өләни арвады хәстеңанадан чыхмыр. Фикирдән, дәрдән мин чүр азар таптыб. Бу азарын дарманы да жохду бу өлкәде. Ней-жәләк.. Дәрмәннан билірсанса де, چарәмизи гылайды.

...Илләрлә мұхтәлиф жерлерде ишләжөн, Дүңгә үжүкүнүн ағырыны, јұнқылуну чакшы бу киши бу күн енинин ичинде вұрнуха-вұрнуха галып. Мән кедәндә столун үстүндө ачып нәрд таҳтасы нар иди. Зәрләр да гоша атыльып. Икі-бир душұб галмышды. Икі ким иди, бир ким иди? Кимде нәрд-таҳта ојаңызды бу ғоча? Болға һејатла, дөвразла, заманла? Бәс онда бу зәрләри ким гошалајып атмышды? Өзү? Һејат? Дөвраз? Бәс онда ииң икі-бүр дүшүмшүдән таҳтасына? Бахтыйдымын бу зәр? Икі-бир.. Икі.. Гоша ата, ана. Бир... Шәһид Бајрам.

Истәдим зәрләри кетүрүб өзүм тәзәдән атам. Горхдум иики-бүрдән да горхулусу дүшә.. тохумнадым о зәрләре.

— Неч не билимрәк, огул.. Неч не билимрәк. Көзүнү демирик, үрејин наји дүүрсә, оны яз.. Охуя билсек демек үрајимизден кечени жазмысан.

Гашыдан чыханда гочаларын мәни отурмаја, ғапыларыны бағламаға heji жох иди. Чыхначында сорушудум:

— Бајрамы нарда дәғи елемисиз? Неч жерде гебрина раст жәлмәмишәм.

Анасы исти шалы атыб аяға дурду.

— Бакының тәзә гобиистанлығында. Кипши деди Хијабана апараг. Мән жоғмадым. Дедим каләндөн өлүләримизи нарда басдырышынды гој о да орда олсун. Елинин, обласынын ичинде...

ГАН ЧОХ ИТИРИБ

— Ким?
— НАСИРОВ ЖАНВАР ШИРКАЛЫ ОГЛУ [1957-чи ил].

ДОСТ-ТАНЫШЛАРЫЛЛА СӨНҮБӘТЛӘРДӘН.

Жанвар нечә оғлан иди?

— Сијасатта баш гошан деңгелди. Дост юлунда өлүмә кедән иди. Экөр биләди ки, бу кечә орда өлөчөк, яңа кедарди.

— Гүвәли оғлан иди. Пәнгәлеван оғлан иди. Өлинин ичиндө гозу вурууб сымдырырды. Голу күчлү иди.

— Жанвар адыны нечә гојублар она?

— Өз мүэллимиси гојуб адыны. Фирузә мүэллимә жахын тоғумшларыбыр. Жанварын икисиндө анадан олуб. Ела адыны да Жанвар гојублар.

— Демәк, доктүрдүгу айда да өлүб...

— Өлүб јох, өлдүрүблар.

* * *

Жанвар Ағдамын Күлаблы көндөндинде анадан олуб. Қаза, сафалы, мәнзәрәләр бир јердә. Аңчаг өмрүнүн сон күнүнәдәк жаппадыры жер сыйын-салхаг Хүтор өвлөрү олуб. Бу өвлөрдә Күлаблыда неч мал-гара да сахламырлар.

— Індарда жашајырсан?

— Бакыда жашајырам.

Сән бу деңгелдин гүруруна, әзәмәтина бир баҳ. Аңчаг көл гапсыны ац, кеч о ево...

Жетмиш жашлы Әзәзм хала, сән езүн бирчә күн гала биләрсөнни о евләрдө? Жох... Бас Жанвар баланы нијә гојурдун галмага. Макар Күлаблыда ишләмөж, галмага јерими јох иди?

Жанвар аскерликдән көләк кими Бакыда Еятика Комбинатыны иши кирир. Өвөзлөч фәнгәлек өләсіб, соңра сүрүчүлүк охууб. Йүк машины сүрүб «КАМАЗ».

1987-чи илдә Алмарә ханымда евлениб. Ән қәзәл, эн қош-бахт күнләре башланыб. Оғлу дүнија көлиб. Ела бил езу тәзәден дүнија көлиб.

Бу күн оғлу уч жашына тәзәчә кечиб. Жанвар исе артыг бердүр. Жанвар атасы әйнән айында галыб. Жанвар айындан берди чыха бильмәйб.

Сон вахтлар «Сәрин» кооперативинде фәнлә ышләйирди. Көләри бир аз чохалмышыды. Аңчаг севинчи азалмышыды. Торлаг, Ватэн дәрди јүк олуб үреиндиң асылмышыды. Кечек-кундуз тек бирчә сез-сөһбәти нар иди. Вәтән... Торлаг...

Жанварын 19-ү бәрк хәстәләнмишди. Кечәләр күчәләрдә долаптамагдан соғулгамышыды. Йолдашына «башкалары көтире гој печин габигына, соңра башкаларасы мәни» демишиди. Алмарә ханым да башкалары печин янында дүзүб гызыгамыны мәзәйдәб. Бирдән... бирдән күчәдә атышма, күллә сасләри ешилдилиб. Жанвар галкыбы хәстә-хәстә пенчөнини көйиниб күчәје чыхымаг истәсіб. Йолдашы габагыны кесиб:

— Індарда кедирисин?

— Күчәдә атылар, мән орда олмалыјам.

— Гојмарам, гојмарам...

Жанвар азы голу күчлү иди. Алмарәни отаға салыб гапыны гыфыллајыб, ачары да ғоншууда гардашы арвады Тәрлана вериб. Соңра гајыбыг гапының архасындан Алмарони саслејиб:

— Горхсан дивары дејәрсән Тәрлан колиб янында галар. Ешитдин???

— !!! — Алмарә диннејиб.

Жанвар јола чыхыбы. Автобус долу адамын узатлаштырыны көрүб фит чалыб. Автобус фитден горхуб дајаныб. Жанвар езүнү биртешер автобусы салыбы.

— Мән автобусу сажлайдым. С да гача-гача жалди. Дал гапыдан һамыны сыйхыштырып ичери кечди. О бојда автобусдан тикчә күллә она дејди. Бахто баҳ е... Мән автобусу сажламасајдым, о миңмәсәждү сағ галачатгыд... Йүз метре тачыб минди автобуса. Өлүмә кедиримил, мән да билмирим.

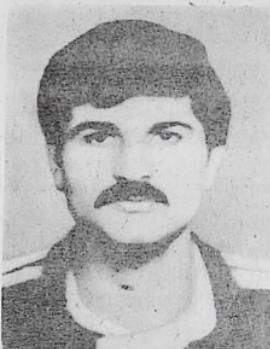
Автобус сүрүчүсу бу чүмлалари Жанварын сон чүмә ахша-

мында дејиб. Балқа да бу чумлаләрдән Алмарә ханымын хөбери јохдур. Балқа да Алмарә ханым бу чумлаләри бу јазыда охуячаг. Онда тој Алмарә ханым бу чумлаләри дә бу јазыда охусун, бислиг ки, Іаинвар Салдан казармасынын бу габагында вурулуб. Өзү дә архадан. Чохлу тан итириб. Вахтында хастаханаја чатдырылсајды сағ галарды.

Алмарә ханым узун мүддат о печин габагындакы бапкалары йығыштыра билмәјиб...

* * *

АЛЛАҢВЕРДИ Дајы ГУРБАН ДЕЛИБ

Шәһид овладынын оғлу олсун, она адымы тојсун.

Гобустан. Апрел. 1990-чы ил.

Бурда айыл бир кишинин жасы иди. Дүңџаны көрә-кера калмип бир кишинин. Өз әчелијле көзүнү јумуб, өмрүнү балаларына бағышлајыб. Жас јериди. Намы гэмлиди, намы дердлиди...

— Биз дә о гөдөр јашајат. Нева-натичә көрүб онун кими елә өз әчалимизде һејатдан кедак.

— Амиг аллаң!

Бирдей бу ясада бир ана өзүндөн кедиб јыхылыр. Үстүнө су чилајирлэр, аյлмајыр. Силкалайирлэр, ојанымыр... Галдарырлар, галхымыр. Һүзүр јериден ананы голлары устэ өз сини кетирирлэр. Чаван оғлунун шакилини она көстәрирлэр. Ана оғлунун шакилдән бахан көзләрү өнүндө көзлөрүнин ачыры, өзүнә калир. Оғлунун шакилини кетүрүб ептүб бағрына басыр.

— Чаш, ай бала... Мән сәндөн сонра нә яса, нә дә тоја кеда билмәрем. Кеда билмәрем, огул, ешидирсан, кеда билмәрем. Нара кетсем көзүмүн табагына сөн көзачаксан. Сани көрүб јыхылыб мән дә өләчөјәм, кетмәјәчәјәм, кетмәјәчәјәм... Даһа неч јерә кетмәјәчәјәм.

ТАРИХИ БЕЛЭ КӨТИРДИ

— Кимди оана?

— ШӘЙИД РЗАЕВ АЗАД АЛ-

ЛАЙВЕРДИ ОГЛУНУН аның ЧЕЈ-

РАН хана.

— Аллах сөнә сабр вә дозум вер-

сии, хана.

Азад еэү ушагдыр. Аңчаг өзүнүн дә ики ушагы вар — Шәлалә, Күнел. «Ата», дејиб көзирләр. Құл парчасы кими ики көрпенин соси анатын үрөйини жандырып.

Азад гызыл кими огулду, фәһли баласы фәhlәdir. Һәллем-гәллемликле иши олмағыб. Бир парча черәйини фәhlәlikle газаныб евине көтирирди. Оны да чоң көрдүләр. АナンЫ дәли елејен буду.

Азад мәктәбә ә'лачы шакирд олуб. Әскәрлік чакиби, башы-на аңд ичиблар. Ишлејэнде ишина һәсед чекиблэр. Айлада чаныны аңд ичиблар. Құлла дә онун башыны аңд ичи.

Анатын түстүүсү башындан чыхмасын, нејлесин. Евден бајыра чыхкан, она-бuna тошулан дејилди. О кече гонкунун огулуда Атбугаға көдіблар. Гонкунун оғлу дејиб халам хәстеди, көді дәјек гајыдарым. Көді... Кече гајыдаңда Вакыт кирән танисларла растлашибблар, нәрбү вилисларин бириндан ганы ачылып, онлары құллаја тутублар. Құлла Азада дәјиб. Һеч неңден көдіб... неч наеден.

Анатын ағзында дили јаныб, сачларыны ѡолуб, чырпа-чырпа көјәрдиб, ганчыр едиб дизләрини.

Азадын һәјат ѡолдаша Диларе һамильдир, ушаг җезләри. О шаш қазынүү һәјата ачанда астасыны көрмәјөчкү. АナンЫ үрәи кетмәсис, јыхылмасын, нејлесин.

Жаралы Азад анатына, астасына, гыз балаларына ағзыны ачып бир калма сөз деје билмәйді. Сөзү ағзында галыб, Дуванинда ѡолда жолда кечиниб. Ана бу дердә нечә дәзсүн. Азадын күчөдә, һәјатда гачышын балаларына нечә бахсын. Јасда үрәи кетмәсис, нејлесин бу ана.

Анатын бир арзусу вар.

— Азадын ады дүңә дәфтериндән дүшмәсин.

..Дүүмәз дајы, архайын о!..

Бүнүн үчүн Дәрін дәнис өзүлләр заводунда гејрәти, намусу оланлар фикирләшмәлидир. Бүнүн үчүн Азадын ә'лачы олдуру Дуваниндағы 223 нөмөрлө мактебда да дүшүнмәли, фикирләшмәлидирләр. Астасы Аллаһверди дајы турбан дејиб, Азадын оғлу олсун, она Азадын адын гојсун.

— Аллах турбанинын гебүл еләсиси, Аллаһверди дајы. Аллах үрәйине көрө версин! АЛЛАХ СӘНӘ АЗАДЫН ӘВӘЗИНИ ВЕРСИН.

— Кими и?

— ГӘНИЈЕВ МИРЗӘ РАЗАВАЛА
ОГЛУНУН [1958-чи ил].

Мираж, саскими, сөзүмү, јазымы епидирсан, билмирим. Аңчаг дејілдерләр јерин дә гулагы вар. Барса, ешитмелисан. Епитетмасен да ешитмәлисен. Сизин һәјете кирәндә дөр алтын гызын Шевгийә ағлајындар. Өзүйүн јох, сөзин үчүн ағтајырды. Бүтүн һајылтларымы көрәчә балалын аглашмасы алтында յәздым. Үзүнү көрмүрдүм, баләйини көрмүрдүм, аңчаг сасини епицидардым.

Тале сани бу бојда шаһарин мин бир јеринде јашада, бөјүда, дөгулда билерди. Аңчаг Салжан казармасында үзбәүс сымын-салжак евләрде дөгулмада җазылды алинина. Бу да бир алтын ағысыбы. Бу да бир таледи. Мәктәбин јанында, иш јерин јанында, өлүм јерин, гәтл јерин дә еле јанында, евинин, баптынын алтында олду. Әскәрлигин уағ бир дијарда кечесе дә, јене ез гәтл јерине гајылдын. Ата евина гајылдын.

Иш јерин галынын ағзында иди. Су идараеси. Бу идараедә чох да берүк бир вазифен јох иди. Садәче чиликтер идиң. Едан ишә, ишден еса бир аддымлыгъ жолун вар иди. Бу аддымлыгъ жол да санин үчүн чох узун, көдерли, дәрдли бир јол олду. О жолу сон дәфә кечиб єз евина, айлане кәлә билмәдин.

Кеч евлендин. Ние? Һеч ким билмирди, аңчаг ағбиричек юнан һәр шеји билирмиш.

— Кеч евләнді. Езләнмири. Бир-ики гыз вар иди, хошуна көлмиди. Ахырда кедиб бу гызы бәдбәхт еледи. Тарихи белә кәтириди.

Бу не тарих иди белә? О не гыз иди ела сан бәдбәхт еледин? Бәдбәхт елдинми? Орда наңаја демәдим. Дилем кәлмәдә дәмәјә. Бурда дејиром:

— Йох, ай изна, гурбан олум сәнә, сәнин аг саччарына, көвәя ағладыгын гырышлара, гырышлarda долашыб галан кез жапларны гурбан олум, бу дүнҗанын бәдбәхтијән, хошбәхтиң, нәлә узун мүдәт айрмаг олмас. Ким билир белә о көллиң дүнҗанын эн хошбәхт калиниңдир. Дұруды, буну да нала билмек олмаз. Анчаг бу калинларин яссы, сырасы мүгәддәс бир яссыр, мүгәддәс бир сырәттәр. Бу сырәта нәр көлин дура билмәз, кире билмәз.

Дүз бир ил габаг 1989-чу ил жаңварын 22-дә тојлары слуб. Губбадан, Чичи кандиңдән көлин кәтириблер. Нәр дастканаңың, зурна-гавалыңына. Бас соңра... Соңра бирчә күллә бу тојул сәснин батырды. Гара зурналынын беллини сыйндырыды, гавалы дешик-дешик елејиб гојду. Нәлә бу һәјәтдән зурна-гавалыны саси кетмәмиш яс магары гүрулду. Нәлә бу һәјәтдән дејиб-кулан адамларнын саси кетмәмиш ағлашына саси бүрүду һәјәти.

О кече сас-күјә көрпа ушаглар да чыхмышды Салдан казармасынын габагына. На биелди бу ушаглар. Елә билиблер кено жестәрилләр, «салжут» атырлар. Сан дема кино догрочу кино олумбуш. Өлмәлисисяла, яралысыла биркә... күлләленәсила биркә.

Мирә дә кишилинина сығыштырымајыб. Бир гарә таксијә миниб ки, беш-он метре габага кедиб көрсүн на вар, на јох.

— Ада, Мирә, кетмә... Мирә, гајыт дала.

Кимо дејиресен. Неч беш-он адым кетмәмиш таксини вуруб әзизләр. Ичиндекиләр чыхыраб күраји уста узадыблар жера. Вураныны вурублар, дојенини дејүбләр. Мирә дә ичләринде. Бир-ики күн кәтириб эзилок таксинаң устүнү күл дә гојублар. Соңра бир «ярашыгыл», «зозматли» таны бу гарә таксинаң устүндән кечиб геронфиллорда биркә япыштырыб жера. О вахт Мирә хастеханада артыг чан уста слуб. О бири үч нафәрдән ишәнеч кимкин хәбәри олмајыб.

— Мирә дүз бир ај чан верди. Жаңварын 19-да яраланышды, февралын 19-да кечинди...

Бүтүн шәнилдер Мирзанин яраларынын, устүндән кечиб дәфи олунду. Буты өләнләр Мирзанин күллә жараларында алду. Нече дәздү бу ағрылар? Нече дәздү бу өлүмләрә?

Атасы Рәзабала дајынын белә бүкүлүб. Ела бил танк о гарә таксинаң устүндән јох, бу кишинин беллиңдән кечиб кедиб. Дағ үраји вар бу кишиде. Дағ бели вар онда, танкын вә танк ағырлығында огулуну өлүмүнү таб кәтирир. Өзү дә дуз бир ај. Бу бир ајда күнде јүз даға өлүб-дирилиб Рәзабала жашын.

Мирә, сасими, сезүмү, язымы ешидирсан, яңа јох? Билмиш... Сизин һәјәтден чыханда дерд айлыг Шөвеијә бала агламагын көсмиши. Белко да шириң бир јухуда кетмиши. Белка дә о ширин үзүхуда гызыл күлләрин ичинде уүјан атасынын көрүрдү. Мирә сәни көрүрдүмү? Көрүрдүс сән о балда ярак-дирак бер, теселли бер. Бизим тәсәллүмиздән бир шөв чыхмас, сәниң бир шириң тәбессүмүн онун учун бүтүн дүнәја дајәр.

Һәјәтден чыхырам. Гулагыма аглашма сасләри көлир. Мирзанин шәнидә беласы ятыб ахы. Баң кимди бу аглајан? Ајаг сакладым. Салдан казармасынын бу торпагдан јонулуб чыхан дашларыбыр.

Аглајын, дашлар, аглајын. Сизи киритмаја мәним жүчүм чатмыр!

* * *

ӨЗҮНДЭЙ ГАБАГ БИРИСИ ҮЧҮН ХЕЈРАТ ВЕРДИ

— Ким иди бу Алмаз Адамы?

— Үйсөнөв Мүзәффәр гәзінен оғлу.

Оңтүстүк чох гәриб алушу, чох гәриб дефни, чох гәриб шашидији олуб. Ики дефа алушуб, ики дефа дефи олунуб. Ики дефа шешінд олуб. Аңчаг бутүн бүнлар үчүн најатта бирча дефа көлиб. 1939-чу илде.

Губада аяқдан олуб. Јерфи көндөндө. Орта мектеби Гонаг-көндө батыриб. Ескерликтен көлән кими Эзиэ ханымла зөлзөнди. Бир күннөн суручу ишләжіб. Соңра күнләрин бир күннөн аза-бела кечүб «мәдәк Бакыя», десиж көндөн чыхыбыштар. Цөрд ушаглары олуб — ики гыз, ики оғлан. Зәнид, Чавайд, Құлағар, Құлнара. Құлнара кичицидир, он беш жашы вар.

— Нече ата олуб Мүзәффәр?

— Ушаглар үзүүмө бахыб аталары һартында сез деје билүүрлөр. Балкә кечмиши заманда ишләтидүүм «олуб» сезү онларды чашындырып?

— Нече ер олуб Мүзәффәр, Эзиэ ханым?

— Ев-еније, огул-ушага баханды јәни билинмир?

— Билинир...

— Месселчүн о бу күн көрса ки, күчедә бир јыхылан адам вар, ону галхызмаса кедән дејил. О еләндән бу гапы

бир дәгигә бош галмајыб. Нә олсун сүрүчүдүр, кәрәк инсан оласан. Сүрдүү машины галыбы гапыда. Дириектору дејир ки, о машины неч гаражка катирмасын. Көзүмә көрүмасын о машины. Бәс биз нејләжок? Биз нече бахаг о машины?

Еләзи Салжан казармасынын јүз-јүз алты метрлигендәдир. Шаһарин ичи... Жолун жаңары. Бурдан кечең жол бирбаша Губа-бала, азча буруулуб ордан да көндө Јерфи кедир.

Көрсөн о кече бу жол көндө бу хобери нече чатырды? Чаяй нече кечди? Дағы нече ашди? Посту неча кечди? Јарапан-дамы, жүлле дәйдими, гапы ахдымы?

Бакыда Салжан казармасынын жаңында Јарапанан бу јолун жарысыны о кече Јерфиде отларла сарысын гапын кәсилділәр, көнлүн алдылар. Сәһәри бу јолла Мүзәффәрин жасына кәлділәр.

Бир ай оларды Мүзәффәр евдејди, ишләмирди. Машыны хабар олмушду. Гаражда да апарып гоя билмирди. Жоллар бағылды. О күнү сәһәрден ахшама кими машинын алтындан чыхмады. Қана гараланда машинын ишо салыб кетмеги истеди. Ушаглар гојмады. Деди нара кедирсөн бу басасада. Деди онда ейбі жох, гој бу кече да галсын машины гапыда, сәһәри бир дә байдырып соңра апарып гојарам гаража. Әлләрни јүүб ичәри киранде сорушуду:

— Бәс Зәнид ханы?

Дедиләр билмирик, балкә Салжан казармасынын габагына кедиб.

— Нә?? Ағлыныз чашыбы... haј-күүжү көрмүрсөз? — дејип пенчәндин төзөдөн көйиниб Зәниддин даалынча кетди.

— Сан деме, ай огул, Зәнид бурда гоишуда ѡлдашынын жаңында имиш.

Зәнид дә көлән кими атасыны сорушуб.

— Киши ханы?

— Сәни ахтармага кетди.

— Нара?

— Нә билем нара. Чыхды сәни ахтармага.

Зәнид дә белече атасынын ардынча евден чыхыр. Ата Зәниди ахтары, Зәнид дә атани. Бир гөдөр кечир Зәнид көлір. Мүзәффәр киши исе көлиб чыхмаг билмир. Қамы никаран талыр.

— Ай Зәнид, атак көлмәдә ахы, нејләжек?

Бүтүн кечәнәи Зәнид атасыны көзир тапшыр. Ахтара-ахтара бутүн дејүләнләрин, өлдүрүләнләрин ичинде атасыны көрүр. Налар көрүр, налар көрүр бу ушаг. Бир кечинен ичинде точалыр бу ижирмеги беш яппалы ушаг. Сәһәре жаҳын Салжан казармасынын жаңында колларын дибинде атасынын пенчәндин талыр. Дүймәннимин налда. Көрүнүр башындан дартымы көйнек кими чыхарыблар. Голтугунда да паспорту. Пенчак тапсылыр. Кипшинин мејиди исе тапсылымыр. Дириси, я айлусу

ташымыр. Ахырда һәмик пеңчәк тапылан жерде бир мејит көрүрләр. Баш җеридә ал бојда дәри салланыбы. Гол-тыч эзиліб, бағырсағлар салланыбы. Тасаллы үчүн йығыб апарыблар мөсчидә. Молла да јумајыб. Биргәндер јудурдублар. Аларыб Ҳијабзада басдырыблар. Устундә да ад-фамилиясының языбы гоублар. Жаңварын 22-дә үчүнү вериблар. Бир да соңери хәбер көләр ки, бос киши сағдый. Йаса календер муштулуға қажып. Јаса көләндер һамы хәстаханаја чумур. Қалиб көрүрләр ки, Музәффәр кипшіл дөргүрдәк да сағдый. Сағдый! Бу сезү албетте, шәрти ишлатмак олар. Үз-көзүнде һаят әламатлари жохдур... Вирча буну дејә билүб:

— Мени танкылса сыйдылыр дивара. Дубинкаjanан башыма-башы вүрдүләр. Соңра бир ләзки забити көрүб эскәрләрин алләршидән күчкөн алым хәстаханаја етүрөп.

— Огул, бәзининда бир көй јох иди. Тәртәмис иди. Аңчаг башы, аңчаг башы вүрүмшүп. Башынын сүмүјү лаҳлајырды. Бу бина сүмүүжү кедиб габага калирди. Арада бир вәзүна көлиб гышгырырды оғлунун устуна:

— Сиз киши дејисис, мени жетүрүб еввә апармырсыз.

29-да раһмета кетдүй. О күнү иккичи дафа Ҳијабзада басдырылды. О күнү оғлу атасының ад-фамилиясы язылын лөнгөни кечөнин чыхарыб атасының гәбринин устуна басдырып:

— Бас, о адсыз, кимсесиз шаңид ким иди?

— Нәр күмдисе аллаң она да раһмет алесин. Хош наалалы, үч да вермисик. Еңсанды бир чөңкө алым касмишдик мин манатта. Наал хотшу олсун. Музәффәр о гадар чөрак верән иди ки, елганды да езүндөн габыг бириши үчүк хөрөт вериб кетди.

Дүңца гарiba дүнҗады. Бир дафа дүнҗаја көлән ики дәфа елармии.

Өләр. Елә адамлар вар ки, онлар бир өлүмлө өлмүр. Онлара бир өлүмүн күчү чатмыр.

Музәффәр да белә кипшиләрдан иди.

* * *

БАШЫНЫЗЫ УЧА ТУТУН

Бу сезләр һамыја аиддир.
НӘМИДОВ ИЗЗӘТ АТАКИШИ ОГЛУ
[1930-чу ил].

Дәјирләр нәр көсин өлүмү өз хасијәтине бәнзөйир. Иzzэт кишинин өлүмү да тәпәдан дырынага кими езүнэ, хасијәтина охшады. Мәрд, гүүрлү, өлүмүн габагында да боюн аյмәди. Өз өлүмүндән тез алды. Өлүмү да перт олуб галды.

Сон извеснинде балаларыны башына йығыб вәссизјет да еле-јиб:

— Мәним адымы дөгрүлдүн. Халгым бедбәттөлдү. Халгымын дердини үрөйдөм да апарырам. Беш-он иля өләсисем. Вәл-ко ела бу күнде өлмәйим жахышыдир. Бела күнде шәрәфтири өлмак. Буюнла фәхр етмак лазынырдыр. Башының уча тутун, мәнкөм олун, мәнкөм адымы дөгрүлдүн...

«Мәним адымы дөгрүлдүн». Дөгрүдан да Иzzэт кишинин ады нұмуназви, дөгрүласы аиддир. Экәр өмрүн нәр канса бир долајында чашыбы, јолуну асасын, чыхыш көрмәсөн, дилин «нејләјим» көлес онда кетүр. Иzzэт кишинин өмрүнүн варагы. Орда гаранлығына ишиш, «нејләјим»инә ҹаваб тапачағсан. Дүшүдүүн далаңдан јол таличагасан.

Өлүмү буу ағыр нәттөлөрдө, эн чөтин ишләре јије дурууб... Жахышы, раһат ишин, ағыллы баланын атасы һамы ола байлар. Бас?..

Елә бу бәсләрден бири... Кече гоншуларында сас-куј голуп.

Наркоман әр арвадыны дејур. Бычагла һәдәлејир. Һеч ким горхудан бајыра чыхмыр. Һамы о наркоманы танылышыр. Һамы гулагына памбы тыхымб отурур. Һетта ғоншу милис ишчилири да. Аңнаг Иззэт киши кече палтарында юрган-дәшәкден чөл атылышы. Синасин о бичагын габагыны верир. Бычаг да бу мәрд кишинин синасинде сынмарындан горхуб оғлу Рафигин үстүнә өткөрді. Оның бөйрүна санчылыр. Гонышты гызы сағ галыр. Иззэт кишинине евиндеге исе ган төкүлүр. Баласы Рафиг сагалан кими әввалият да жаддан чыхыр...

Иззэт киши белә киши иди. Ишдә дә, евда дә. Бир ара Шәкидә яшшамалы олдулар. Гоча ата-анасына көрә. Рајкомда төмөнкүлчүлөр ишшәлгиди. Сәнәр мөдіб ахшам баш-гулагының динч, синина, айләсина қалырды. Аңнаг бу сакит һаят, бу кедиш-калиш онун характеристика җарашымырды. Бир күн рајонунан инициаторлар «9 Іанвар» колхозунан сәдер олмагын тәжилүп еләдилар она. Колхоз олдугучу қасыб иди. Колхозун мешәдеки айяда борчук вар иди. Нечесине тәжилүп елемисидилер... Аңнаг Иззэт киши о дагыға ѡолланышында һамин колхоз. Ики ила колхоз танынмыз, көрүмиз дәреңдә варланды. Иззэт кишинин да емур пияләүкенина, емур наәдигенесе илк мөһәкем шипла, қалеңк һајатынын езули, даңай нәгәтсөн олду. Аңнаг һајыф ки, колхозун адьы «9 Іанвар» иди. О йанвар да гыргының күнү иля жадда галыб. Бу йанвар да. Арапларында чами он күн фәрғ олур. Һаятда һеч бир тасадүф филан олмур. Һәр бир тасадүф нардаса ёлчүлүб-бичилиб, ким тәрәфиндинене мөхсүс кондөрилүр. Мәни ела қалир ки, йанвар аյы да о вакт Иззэт кишинин һајатынын езэллине ела-бала қөйдөн дүшүнгөндөр. О йанвар галдырыб, бу йанвар... Истадим язазм ки, ендирди. Соңра Фикрүләшшиб көрдүм ки, јох... Йанвар аяя иза гадәр ганлы-гадалы олсы да. Иззэт кишинин һамиша аллари үчтә туутуб. Йанвар һамиша Иззэт кишидән ашагыда дүрүб.

О «9 Іанвар» колхозундан соңра Иззэт Һәмидову жениден Шаки рајон партия комитетасына да-бәт едирләр. Бурда она мұхталиф илләрда мұхталиф стоплар, мұхталиф гағылар тапшырылған. Шә'бә мудири, 3-чы катиб, 2-чы катиб. Он ил Шакида 2-чы катиб ишләжиб. Соңра әрзасынни языб чыхыб. Әсәбләри давам котирмајиб. Ким билир, бәләк елә о илләрде, о партия стагларында бу күнлөрнин фачасиния, гарасының көрүр, дууру, ынсс едирди.

Ушаглар Бакыда охујурду. Ики оғлу, бир гызы. О да Мәрзийе ханымла көчдү Бакыда. Ушагларда жахын олду. Қезү, нағаси устүндө олду. Аңнаг Бакыда да ишшиң дајынан биләди. Әтмәддиләркү 5 номралы техники пеше мектебине реңберлик еләди. Жени-жени курслар ачды, пешәләр көтирилди бу мектеба. Чилинкәр, рәнисек, гаңнагчы... Нәз-нә чох, сәккиз ила мектеби мектеб тәжилди. Соңра һар шеин жеңе жар кими кетди-ни көрүб һәвәсдән дүшпүрдү. Жерини дәјишиди.

Республикада женичә Аграрсонае Комитети жарадылды. Торпаг шөбесине раис калди. Бу да бир таза саһа, хам бир торпаг иди. Бурда чох ишләја биләди. Бурда эмрүнүң йанвары калди.

Үмүмийәттә, өлүмдән, иткىдән, јохлугандан сеһбет салан адам дәјиши. Еле шејлери һеч ағылна котирмазди. О жече шәнәрә таңклар кириңде ушагларыны, навзелерини јығыб башына сакитләшдирип. Бамшаша шејлордан дашының онларда. Ушагларының фикри-зикри ела күчадын һај-кујда, таңкада олуб. «Горхамын, совет аскары әз халгына атап ачмаз. Ела-беле, өле атырлар!». Һамының инандырып өзүнү исе инандырып биләмәй. Бүтүн кеченин гоңум-аграба жәнк едип һал-әваль туутуб. Саламатчылыг олдугуну ешиди тохтајыб. Огуль милис системинде ишлејир. Онын да сасини ешиди лап ранат олуб. Сөнәри өфәнбү ки, ишдән никаранам, кедәм баш чеким. На ишдән, һансаң өзүн. О күнү иш күнү дәјиши. Комитетин бинасынан наранат иди. Бинаның дашшарындан, шүшәләрinden никаран иди. Бирдән дашшарда құулла дәјер, шүшәләр сминар. Өзү машины айлашын кими Мәрзийе халы да қалип өләшши ки, мән дә кедирим. Нија, на үчүн, из мен корушмушам, на да өзлери ҹаваб вериб. Чох құман ки, Мәрзийе халы нара да нија кетдирилди һеч озы да биләмәй. Машыны Ингилаб күчесинин галханда гарышыдан жолун багыл олдурунан көрүб, Иззэт киши дүшүр ки, жола бахсын. Ону танып жарылыштың оның кими, ай Иззэт мүәллим, нара кедириз, шишизин вар орда? Бу вахт бы кишиләрин арасындан такча Иззэт мүәллим жылымыр жера. Әз иш тәрәфиндинән көзин құулла архадан дәјиб мәдәсими дәллиб чыхыб. Мәрзийе халы шахсей-вахсејла құулла қалып тарафа гарғышшыларыны жағдымында жаңындақылардан бири дәјиб, ай бачы, гарғыш вахты дәји... Җекил, кишини хөстехана жағдымында чатыраг. Әз машиныңла Иззэт мүәллим хастахана жетириләр. Жетириләр ки, бурда балаларының башына јығыб өссијеттән еласин: «...Бела күнда шәрефдир өлмәк... Мәним адымы доттурулдун. Башыныңды уча ту-тун!».

Иззэт кишинин бу сезләри такча айләсина јох, һамымыза, бүтүн торпагымыза, халгымыза деилән бир ағсартал сезүдүр. Өссијеттә демәјә дилим кәлмир.

•БАБА• НАҒЫЛЫ

Бұншының ИЗӘТ бабаның көлігі
төң ХАТИРДА ханым жағы.

Мән бир баба һақтында сеһбәт ачмак истајыром. Бабаларын
ән жақшысы, ән мұдрикі, ән меңрибаны Изәт баба. Бабаларын
ән улусы, ән чаваны ве наһајет бабаларын ән шерәф-
лиси, ән мүгеддес Изәт баба.

Дөрд наевзин бабасы олду Изәт баба. Інч бириксиден
дојмады. Дердүн дә азизләди, бәсләди, охшады, бир дәғә дә
олсун хөтирлерине дәймеди, нааларының чакди. Дердүн дә нәр
жұн, нәр дәғиге жаңында кермаја чалышды. Ела бил билирміш,
јаңыда гырылачаг нәвәли емру. Нәвәлори һеч дојмады бабала-
рында, үреклерінде баба дагы, баба һәсрәти чекілди. Өлмүні-
дан соңра һар күн ону сорушур, онуң новазашына еңтіяч
дујулар. Ата-аналярды тәрәғүндән инчидиланды да, жыхылан-
да да Изәт бабаны һарайларын чатырылар, неналорин да
көрвәлдірлар.

Илк нәвәси Есмираның 6 жаши вар. Эн өзі Есијә тә'сир
едиб — баба иткиси. Бабасы ону Еси ғағырырды. Өзу вер-
мишди бу ады она. Севимли мүгенинимиз Зейнаб ханымының оху-
дугу «Есмира» мәннисыны ешидан кими иликі Фаигин тәзә ана-
дан олмуш ишігына Есмира адыны верди. Илк наев балдан
шарын слур, дејірлер. Еси бабасының нәвәләринин тачы олду.
«Дүңінде ән өзі кими истајирсан, Еси?» «Изәт бабаны». Баба
да бундан қошланып, фәрәлланырди.

Оғлу Рағития оғлу олду. Бабаның севинчиниден жезләри
долдуда. Фарид бабаның ен нәвәси олду, бабачанлы олду. «Баба-
ның ән бойда истајирсан?». «Дүңілжы бойда».

Жеканғы Жекананин оғлу Азәр кәлди дүңінде. Бу жаҳын-
ларда ишдән еве каларкапан даңыштығы маралғы бир сеһбәти
жазмаға билирім. Үзүнү Жеканане тутуб сеһбәтін башлады.
Деди ки, кимсә Түркиједен калиб, дејір орда бир түрк
азәрисинин ғонағы олдум, 2 шашын варды. Оғлу Азәр, гызы
Бајчан варды. Жаман хотупна келмишди. Изәт бабаның бу
ад... Деди, әкәр гызының олса мұтлаг адымы Бајчан гоја-
чагам...

Нәйф.. нәйф ки, чаныны Азәрбајчаны угрунда гурбан веран
Изәт бабаның додагларында сон дәғә «Азәр» сөзү ғалды.

Ајчин Фаигин сөзбешісіндер. Бабасының үмрү гызы баласы-
дыр. «Ајчиним, көвәрчиним» дејарди бабасы она.

Есмираның мәктәбә жеден кера билмәди, баба. Қалбуки
бу онуң ән үмдә аразусы иди. Фәридәнин, Азәрин, Ајчинин

3 жаши тамам олмады һәлә. Онлар тез-тез Шәһидләр Хија-
бенің кедир, Изәт баба адлы бир өзөметли абыдениң үзөрінің
куллар ғојур, бабаларының ве онуң кими чанындан кечен
шәһидлорин габиблериниң әндарет едірләр.

Вахт қолачаң ғадирийлен қалғымызың шәһидләре абида учал-
дачаг нәволери ве мәктәбли достлары иле ораја кедиб фәхрле
дејәчәклор:

— «Бах, бу бизим Изәт бабамыздыр».

* * *

АХЫ БУНУ НӘ УЧУН ӨЛДҮРДҮЛӘР?

МӘММӘДОВ МИРКАМАЛ СЕЙД-ГУРБАН ОГЛУ.

1955-чө изде анатай олуб. Маштага гебиристанлыгында дәғүи өдөлиб.

Маштагада көйнө насарларын ичиндө, гадим евларин арасында, тәзэ наванык алтында бир гоча нефтиң жашақырыды. Жашақырыды. Аяғы торпагда, эллери насарда, асасда, көзлөр дүңгечесін мальзындан дојмушшо. Бу жетишүү уч жашында дүңгечесін чох белаларының көрүб чекмисди. Балаларының да белалардан дишиңиң, дыңраяңынан чакиб чыхармышды. Бејудуб адам еламишди. Евли-ешники, огуулу-ушагылар. Гызылары көчүрүб, көйнө евлери, насарларды да учуруб тазесин тикимишди.

— Саг олсун совет һәкүмәти, — дејиб аяғынын уздыбын елмәјә назыры иди, анчаг киши кими. Бутүн өлөнүлөр кими. Бејүрлөриндәки бир гебиристанлыг елу кими. Жохса...

Күнүң-күнортасы чачы Маштагада бу на сөс, бу на нарај, бу на фәлакат иди.

— Тез олун, тез олун, тентп қатирип!
— Тез олун, тез олун, ләјен қатирип!
— Тез олун, тез олун, габ верин.. габ верин!
— Нә олуб?
— Нә олуб, ај чамаат? Нә олуб, ај гоншуулар? Бачылар, аналар нә олуб?

— Сејидгүрбап киши ган гусур.. ган... Тез олун... тез олун, Рәгібә нәнә... Евдәки бутүн габ-гачаглары жығын Сејид

бабанын габагына. Тез олун, тез олун... Азад, евинде-ешиинде долуб-ашасы на варса жыг дәданин жаңына. Жыг гардаш, жыг... езүнү итирма... Талес гардаш, төлес...

Бетүре бачы, Мәденин бачым, евиниз узагдамы, жаңындамы, дурмајын, даңымајын, гачын габ-гачаглары жыгыб қатирип. Ушаглара верин, јоллајын.. Қатирип дүзүн Сејид бабанын жаңына. Ағлама, бачым, ағлама, ағламага вахт вар бар, гачын габ-гачагчынча гачын.

Гоншуулар, гонумулар, танышулар, сиз дө дурмајын, евинизде на варса қатирип, Сејид бабанын јолунда элдән-ајадын дүшүн. Тез олун, тез олун... ај чамаат, не варса жыгын габларынызы Маштагаја, Сејид бабаја түрбән олум. Сејид баба ган гусур. Адамда на ғәдәр ган олармыш. Тез олун, дүзүн габлары, гој габлары гуссүн бу ганы баба. Жохса.. Жохса.. бабамыз ган гуса-гуса бүтүн кәнди, ели-обана. Абшерочу, Хөзөри, бу торпагы ган басар. Тез олун, тез олун, езүмүз чөңжәнәмә, «ғызыл әскәрләр» Сејид бабанын гызыл ганында боғула биләр. Аманын күнүнде. Тез олун, соңра дејәрләр җаландын ган гусуб боғдулар әскәрләр.

Сејид баба, Сејид баба, сенә түрбән олум, бир аз көзле, гој Хөзөри бошалдағ.

Сејид баба бир айлыг гусмагыны кәсди, көзүнүн ачыб әстрафа баҳды. Һәр жер ган иди. Һәр ган гылымырыз иди. Ганлы додагларының тарлабид аста-аста дилләнди:

— Ахы буну не учун өлдүрдүләр?

— Неч ким динмәди. Јаңына топлашан мин адамдан бири бу ганы ахан сувал чаваб берүй болмады.

Сејид баба жена бу сувалына чаваб алмадынындан, неч кимин неч на билмәдидинден санки газебелниб јенидән ган гусмага башлады. Тартымзис ганы ағызындан фылшырып чыхырды. Бу на нал, бу на рузикар иди. Аравады Сејид кишини бу көкәр көрмәшиди. Үст-башыны һәмишиша нефтил-мазутту көрмүшүдү. Нефтиң фылшырып чыхмагындан, фантан вурмағындан Сејид кишинин вазундан ешитмишди. Бас бу не иди. Ган нефт кими фантан вуруб чыхыр инди. Алам ган ичиндө алышыб жаңыр. Сејид киши исе сапасы саралып. Бирдән Сејид киши бутүн бу налсыалығын, бошлугун ичинден эл-гол атый бериндей галхыр.

— Гојмајын, қалирлар.. қалирләр... Кимди үстүмүзә калан? Кимди... гојмајын... гојмајын, қалирләр.

Сејид кишини чамларын, тештләрин, габларын үстүндөн чакиб ярине узадылар. Гырышларының ганыны силирләр. Бу вакт јумулан, галанан қөзләриндөн бир күлә жаш сузуулуб үзүнүн ганыны гарышыр. Көз жашы гарышыр болу ганы сыйахысы, ганы италаје-италаје Сејид бабаның дүза додагынын учунда калиб илишиди. Сејид баба да елә бил бу шорлуку бир айлыг ширип ганыны ичинде нисс едиг додагларыны тарпетди:

— Камал... Камал... Камал, сени није елдүрдүлөр. Ка... а... а...

Сеид кишинин сөзлери ағындақы ганың ичине дүшүб болғулады. Соңынчы деңе бир ояуц га Сеид бабаның чаныјла, руhyула биркә чөлә сыйрады. Ган да кесилди... Сеид бабаның нағаси де...

Беләча бир ата оғлунун өлүмүнә дезмәйиб өзү дә алду...

КИМ ИДИ О ОҒУЛ?

Атасының сон суалы бу иди. Бу суалы о бүтүн чамаата, жер-која һәттә устүнен көлән зэрәймы да вермишти. Ве неч кас бу суалы өзүнен тапсы атая бир сөз деңе билмәйиб. Белә биз өзүнчөв бераж. Жох... Жох... Калин биз Камалының өтөн һајатындан, талејиндан бир-икى сәнифөни вараглајај.

«Ток кими оғлан иди...».

«Жашыл ел габилитизи вар иди». Сәккизинчи синиғиден Эзим жаңында алдына рассаммыг мектебине дахшыл олуб. Бир-икى ил охујуб соңра эскер кедиб. Эсқарлыкден гајыдандаң соңра сөздөрдөн сәнаттың ардыңынча кеде билмәйиб. Атасы артын та-гауда чыхыбын енди отурмушы. Гоча киши иди, ураји тез-тез ағрышырыдь. Иш көре билмирди. Енин ағырлыгы, айланын до-ланышыгы үч гарадашын устуна дүшүб. Үч гарадашын икиси — Һәбиб және Азад әлини нара аткылар баша чыхымы. Онларың өзүнде өзүнде бәхти котирмайб. Онларың да бәхтиси-лиji, Камалының бәхтини дүшүб. Онлар да бәхтини, талејини Камалда көрүб.

Он беш жашындан әли пул тутанымыз иди. Күлфөти доландыран о иди. Сабунчуда ишләйди, матбах фабрикинде. Өзвөл фәнда... соңра... тичарет техникимү, изнајет, сатычы, акбардар.

— Бу тәрафин эскерлари онларың матбәх-ресторанында чөрек жейірди. Жерин дешициндин эт таптың котирив хәрәк биштердиририди онлар үчүн. Жеин, мәни елдүрүн, беле чыхыр да...

— Ахы буну на үчүн елдүрдүлөр? Эскерлари жедиртмәжини јегин ажшамлар әтасыны, анысны, гардышарыны да данишыбын. Атасы да јегин едиг ки, эскерләр Миркамалының балашырылар, она ал галдырымайлар. Ва бирден-бира... ал галдырылар, өзү дә вәштічесина. Она кера Сеид баба Миркамалының өлүмүнә бела тәээччүбләніриши... Она кера да бела тез-тез сорушумашушиш.

— Ахы буну на үчүн елдүрдүлөр?

...19-ү саңыр тәзедән бу «топ» кими оғлан өз «Нива»сына айлашиб һәмишәкі кими Сабунчұяша иша кедиб. Һәмишәкі кими эскерларини жедирдиб-ичирдиб тогталарының алтыны бәрки-

діб. Бунларын туғенкларини, автоматларыны көрүб, гызыш көзларини, јұмруктарыны көрүб, сојушларини шишиб. Раның агарыбы. Ахшам саат жеддидеева каләндә Маштага клубунын габагында толлашып ордан да тикларын габагына кетмәк истәжиан чамаатын гарышсының касиб:

— Кетмәйин онларын габагына. Мән ордан көлирәм. Онларың көзү гызыбы. Жалын әлде нара көдирисе?

Миркамалын бу сәзидан соңра чамаат ајағ саҳлајып, Миркамал өзү иса досты Әмралыла «Нива»да әләшшиб чыхыбы жола. Жолда эскерләрдән үз-үз чыхыбы. Әвәл истәжиоң дағытысы, көрүб мүмкүн дејил. Бир арадыг көрүб. Сүрәттә ордан кечиб кетмәк истәжиб. Кечандың күләлә атыблар. Әмралы гыштырып:

— Сүр Камал, вурдулар бизи.

Бир да көрүб Камал дүшүп гучагына. Машына атылан отуа күлләден бирни дүа пејсәрина дәйіб. Машын илишиб дуруп. Әмралы горхудан өзүнү итирип. Гучагында ганы ахан, чаныны өзөндөн она ташшырап. Миркамал, үстүлек ахрадан да чапарға көлән эскерлар. Көрүнүр үрекләрди доңмајыб. Машынын гапысыны ачып тәзедән күлләлемәп истәжилар. Әмралы сүртүп, мозуны лууму.

— Ешидирам, сој-соја көлпирләр. Гапыны ачында нағасимы ичима чакырмай. Гапыны ачып кими құлурлар: «Все катова, обон убито!» дејіп күла-күла гапыны чырпый көдирләр.

...Бир гәдәр соңра Әмралы «дикрилір». Өзүнүң көлир. Усташашы ган ичинде машындан дүшүр. Бир бүлбүләни оғландаң машыны сүрүп онлары Маштага апармага ханин едир.

— Әмралы индио кими өзүнә көлмәйиб. Тигрејир... аяг үста дајана билмир. Алланың ишина бир бақ, о бойда адама машынын ичинде неч на олмајыб. Сајнышыг, машына даира-ви отуа күләлә дејіб. Гојмушуг тәмірә. Дүзәлди сатачагыг, дејіб Азад әлини сагғалына чөкир... көзү жашары... үз-көзүнү бүсбүтүп түк басыб... хырдача көзләр ишаары...

— Ики яссын сагғалының сақлајырам. Гырх күн Камалының, гырх күн да атамыны. Аллан ахырыны саламаттылыг еласасын.

Сеид баба бадениндан бүтүн ганы сөврүлуб чыханды соңра илк деңе сајыглайып. Сајыглажданды бу сәзләри:

— Көлирләр, гојмајын, кимди үстүмүзә көлән?

Догрудаң, кимди үстүмүзә көлән? Кимдән горхурду Сеид баба? Үстүнен каланың көлән?

На өзүнде өзүнде кимди үстүмүзә көлән? Кимдән горхурду Сеид баба? Үстүнен каланың көлән?

ЭРИЗЭМИ ҮЕЧ КЭС ОХУМУР

Кимин эризэсндири?
ШЭЙИД МУХТАРОВ РАСИМИН
АТАСЫ МУСТАФА кишинүүн аризеси

Бир күн телефонум зэнк чалды. Даастай кетүрән кими агламаг саси ешилдим. Бир ан нафосими дөрүб бу агламагы динләдим. Агламагы да адам дајаңыб динләјөрмиш... Нандаңла на лап узагдан көз жашларынын ичинде бир ана саси ешилдим.

— Огул, мен бәдбәхт Расимин анасы Фатимә халајам. Није бизә көлмисән? Мәним балан ахырынчы вурулан олуб. Бир чүмө ахшамысы, бир де гырхы галым. Жол бизэ... .

— Инициял дуруб көлирим, хала... Бу дөгиге көлирим, — дедим анын даастай гојмадым. Ана бир анын ичиндәче агламагыны көсли, нисс етдик ки, жанағы гуруду, гырышлары ачылды. — Догрудан калирсән, огул?

— Бу дөгиге көлирим, ана... валлаң калирим...

Мен даастай гојмадым, ана езу сезвандииндән даастай гојду.

Гапынын дүймисини басмаг истедим. Гапы өз-өзүн ачылды. Гарышымда даана бир яслы отаг. Күзүлөри, шүшлөри, перделенимши диварлары дөрддөн чаталымын...

Әжлөшөн кими дөрдли ата бир нечә сөнүфөлик бир эризени узатты мәнене.

— Огул, ал оху бу эризени. Йолламышам, һәлә неч бир чаваб алмамыщам.

Әризәни олдуку кими бу шәпид баланын пекаётине, наглия алава етмәк истејирем. Гој һамы охусун.

Азарбајчан КП МК катиби Т. ОРУЧОВ јолдаша

Бакы шәһәри, Ысу һачыјев күчәси 35, блок 4, мәйзиз 32-да яшәјән, партиянын үзүү, тәгаудчу, эмек ветераны МУХТАРОВ МУСТАФА ЧӘБРАЙЛ оглу тэрәф индән

ЭРИЗЭ

26 феврал 1990-чы ил тарихинде тәхминән сәләр саат 8 тамамда евимиззе «Семашко» хәстәханасындан зәник вуруб сорушудулар ки, Сизин Мухтаров Расим Мустафа оглу адлы оғлунуз вар? Биз дә чаваб вердик ки, вар. Дедиләр тә'чили олараг хәстәхана көлини. Мән дә Мухтаров Расимин пејат јолдашыны көтүрүб «Семашко» хәстәханасынын чөррәнијә ше басина көтдик. Чөррәнијә шәбәсисини һәкимләри биэ дедиләр ки, Сизин оғлунузу, яны Мухтаров Расими 25 феврал 1990-чы ил тарихинде тәхминән саат 22.15 дагигаде Бакы шәһәринин 3-чү микрорайонда Тағызыда ве Папанин күчаларинин касишидији ярда, нәзәбдә олан һәрбчиләр тәрәфиндән баш һиссесинен күллә ила нурарада өлдүрүштүрлөр. Биз «Семашко» хәстәханасындан машинын вәрдиләр. Мухтаров Расимин олусуну машина гојуб өлүханаја апардагы. «Семашко» хәстәханасында бир нәфәр тиб бачмысы Мухтаров Расимин И 68 -08 АЗ немәрәли москвич автомашынын тех. паспортуна, ишләдији јерин вәсілгесине ве буруу дәмсалыны мәнә верди. Мон «Семашко» хәстәханасында ишилән тиб бачысындан сорушудулар ки, Расимин 215 манат пулу, бармагында гызын үзүү ве гол салты олмалы иди [Паспорту исе јаддан чыкыб сөвдө галымышы]. Ола басын ки, Мухтаров Расими өлдүрүндән соңра һәрбчиләр оғурламышлар.

Нәмис һадисе йерине Киностудија тәрәфиндән Нијази адлы бир ветендашынын рећебарлыи ила көлиб машинын шаклини чакмашшылар ве мәнин үчүн 31-05-60, 31-88-02 телефон нөмрәләрини гојуб дедиләр ки, Киностудија зэнк вурсунлар. Мән дә нәмис һадисе зонки вурудум. Онлар ёз кино аппаратлары илә бирликдө «Семашко» хәстәханасынын олуханасында көлдиләр. Мон олуну «Семашко» хәстәханасында гојуб, Бакы шәһәринде олан Насими район прокурору Гулиев Р. М. јолдашынын языны көтдим. Эңвалатын этрафлы она данышымды. Ондан мустантигиге экспертиза һәкими тәләб етдим. О исе мәнә

деди ки, бу бизим ишимиш дејил. Санин оғлуну нөвбәде олан һәрбىчиләр өлдүрүб, кедин һәрби прокурора мурасиат един, ман һеч бир шең еда билләрәм. Ман да Нәсими рајон прокурорлугундан чыкып һәрби прокурорлуга кетдим. Орада, гапыда нөвбәде ики нафар әскәр дајанышты, алларнда да автомат түфәнкләре вар иди. Мән һәрби прокурорун янына кетмак истедим, онлар мәни һәрби прокурорлуга бурахмадылар. Йәр икиси мәни ахлагызы за ярамас сөйүшләрде соярек тәғір етдилар. Мән исә ичәри кирмәк истәјиердим. Мәни итәләй жера јыхышлар вә автомат түфәнкләре нәдәләдилар. Мән гапының яңында дајандым. Һәрби прокурорлуга калан бир нефәр рутбаси подполковник олан шәхседен хәниш етдим ки, мәни һәрби прокурору янына бурахдырын, о да мәни өзү иле бирлекде ичәри апарды. Ман да һәрби прокурорун комәкчиси Медведев олдугуму билиб, она мурасиат етдим. О да мәни кабинетиндән говду. Мән Медведевдә дедим ки, бу нагда Горбачов ва Рыжков дөлжлалар телеграмм вурачамаг. Бир неча дәгиге кечәндән соңра мана деди ки, инди сәна мустантит вәрәзмә. Ики саатдан соңра Киссеслев Дмитри Евгеневич адлы мүстәнтит верди. Ман Киссеслев дедим ки, Мухтаров Расими һәрбичиләр өлдүрәркен машины дајаначагында ишләјен адамлар вә бир да тә'чили јардым машинынын сүрүчүсү көрүләр. Киссеслев мәнимиз созумы бахмады. Һәрби прокуратуралың яңында ики нафар солдат кетүрүб, машина миниб надисе яерина кетдик. Машиның соң кырласы, бүтүн шүшәләри смындырылышты, машиның соң торафында күлән жери вар иди. Киссеслев вә онунала калан бир нефәр машинын шәклини чакиб кетмак истадилар. Ман она дедим ки, протокол яз, мәни да һәмик протоколда көстәр. Киссеслев надисе протоколу јазмады вә мәни налајиг сөйүшләрде сөйүб тәбигир етди. Мана деди ки, отур машина көдек «Семашко» хәстәханасына, јәни елұханая. Биз елұханада кәлдик. Мухтаров Расимин чаназаси елұханада иди. Киссеслев елұхананың һәкими Һачыев Мустафа иле данышты. Һачыев она деди ки, һәрбичинин күләсес Расимин баш һиссесиден дајимин вә өлдүрүлүмшүрдүр, будур, килеми дә менәндири, шаклини да чакмишәм. Киссеслев деди ки, соңра қалип килизи, өлүм нағтында сәнәди вә бир да шакилләри апарарым. Биз Мухтаров Расимин чаназаси ие көтиридик. 27/II-90-чы ил тарихинда дефи етдик. Бу вахта гедәр һәрби прокурорлугдан кәлән јохдур. Демәли, совет һәрбичиләри, совет вәтәнданашының вәйничесине өлдүрә билар, анчаг онлар нағтында һеч бир өлчү кетүрүлмәмалидир?!

Мухтаров Расимин атасы — Мухтаров Мустафа Чәбәржайл өзү 1925-чи илде андан олмушшудур. 30 илдир партиянын үзүүдүр, 30 ил ишләмиш әмәк ветераныдыр, нал-назырда тәгауда чыхмышдыр.

Атасы — Элијева Фатма Мәшәди Ислам гызы, 1925-чи илде андан олмуш, 35 илдир партиянын үзүүдүр. 35 ил ишләмиш әмәк ветераныдыр, нал-назырда тәгауда чыхмышдыр.

Кајат јолдашы — Мухтарова Фиранкызы Нагы гызы. 1959-чу илде андан олмуш, 10 илә жаҳындыр ки, мүлән-дис везифасында ишләјип.

Гызы — Мухтарова Илана Расим гызы 190 нөмрәли мактабин VI «б» синфиндә охујур.

Гызы — Мухтарова Кәмалә Расим гызы 190 нөмрәли мактабин V «ғ» синфиндә охујур.

Биз 30 илдән соң үзүлүримиз зәһмәт һағылымыз иле пул јыбыл 12/XI-89-чу ил тарихинде «Москвич» машины алмышыг, чөмиси 3 айлар. Нөвбәде дүран һәрбичиләр машинын сол кырыласыны, бүтүн шүшәләрини сыныгсыныг едиләр. Бунуна үзүрлөр соуымайып пәрәй бычаглары иле машинын тақарларини да дешмишләр. Җохту мадди зәэр вүрмүшләр вә һеч бир құнапы олмадан өзүнү да өлдүрүшләр.

Хәниш едирәп парби прокурорда кәстәриш вәрәсиина, Мухтаров Расим Мустафа оғлунун өлүмүндө мүгәссир олан чинајеткарлар пагында чинајат или галдашырылсын, лазынын кетүрүлүсүн, мүгәссирләр чинајат мас улициетиңе чаләп олуусылар. Һәрби прокурорлуг чинајеткарларын пагында на кими мәлчү кетүрүлмәсі пагында мәдүмат аерзин. Машинының сыйырлыбы дағыдылышына кәрә мадди кәмәк етсінләр.

И м з а : МУХТАРОВ М. Ч.

Бу болжа үрәк ағрыдан аризадән соңра Мустафа киши бели бүкүлә-бүкүлә, өзүнү, кәз жашының күчлә саҳлаја-саҳлаја деди:

— Оғул, бир шеңди да дәјеңәјәм, оны да яз.

— Денән ата, ешидирәм саны.

— Билирсән, бизим ушаг көнегерал һәзи Аслансаун нәзәсілә дост иди. Нам да гоншиүүг. Ела һәзәнин да ады һәзи. Сәләри һәзи кедир ора ки, Расимин өлүмүнү көрәнләрдән бир сөз сорушсун. Һеч олмаса соң һәфәсими, соң сөзүнү шешитен. Орда бир тәэс дајаначаг дүзәлділәр. Бу дајаначагын ламин кечә нөвәдә чаканы адыны горхудан демәјиб, бу падисени әзәвәлдән ахырда кими көрүб. Анчаг данышмагдан горхуб ки, сән аллап бир тика чөрәп пулу газынырмай қалип илишәрләр мана. Гој динч отурум. Бу ушаг дејиб ки, нижа горхурсан, ман филанкәсәм... онун достујам... Ңә исә, на башыны ағрыдым, данышыбы һәзија. Һеч надан, дурдугу жерда посту кечәндә ушағы вурублар. Нә бир хәбердәрләрг,

иа бир сез... елә-белә яуруп күлләни... Ыа... һамин дајаначагда нөвбә чакән оглан дејир ки, о кече постдакы бир аскар саһәре кими аглајыб, гышгырыбыр о вурган лејтенантың үстүнә ки, сен нијә о күнаңсыз огланы вурдум? Бүтүн кечәни дејир, о эскар кедиб о баша, калип бу баша. Аглаја-аглаја, гышгыра-гышгыра. Ағында да бир чүмла. «Сен нијә о күнаңсыз огланы вурдум? Сен нијә ону өлдүрдүн?» Забит дә көрүб ки, аскар киримир, гаяждыб она ки, яхшы, яхшы сакитлеш. Сөз верирәм сөнә ки, бир дә күнаңсыз адама аташ ачмајачагам. Эскәри алдицыб киридан кими забиг тез онун әлиндән автоматыны алый сојур ону. Эскорса еле аглаја-аглаја дуруб. О оглан дејир ки, мән дедим бу аскар саһәре кими дәли олачаг. Сәһәри о эскәри кешикдә көрмәйбләр.

Бу сәнбәтдән соңра ики ил Әфганыстанда хидмат едиб көлән бир чаван рус язычысынын һамамда венасыны касиб вузуну өлдүрмөжи јадыма душуда. Онун сон һекајасини хатырлыйды. Әфганыстанда эскәри хидматинин биринчи илиндә бир даста адамы әл-голу бағлы туутуб кетириблар ки, бунлар бизим душмәнләримиздир. Чануб сәрһәндләринде эмин-аманлыгымызы позан, дөвләтимизга гәсд едәнләрдир. Әл-голу бағлы бу фатыларда баҳылышты язычы эскәр дүшүнүб ки, бунларны наји душмандыр. Бунлар јәни дөвләтимизга гәсд елајә биләр? Тутуланларын ичинди бир чаван огланың баҳышларында бу язычынын баҳылышлары, көзләри даниышыбы, растлашыбы. На иса... Пазәвәнк сержант бу адамлары тәк-тәк үзүнү дивара чевириб ве эскәрләрина онлары өлдүрмәжи эмр едиб. Ыэр «есири» бир аскар өлдүрмәли олуб. Кимин фамилия чакилибсә, о да о дегигә талхыб атәш ачмалыјымыш. Тәсадүфән һамин чаван огланы дивара дыријанды сержант бу язычы эскәрин адны чакиб. Язычы эскәр автоматтың ендриб сержантта яллавырыб ки, мән ону өлдүра билмәрәм. Сержант гаяждыб, инди ки, белә олду сан ону сункујла өлдүрмәлисан. Жохса санин өзүнү күлләләјәрәм. Язычы эскәр асира яхынлашып дејиб неч олмаса дө, үзүнү дивара чевирисин. Оглан исә үзүнү чевиримәдән дүз эскәрин көзүнүн ичиниң баҳыбы. Язычы инкылисчә оннан өз адны, атасынын адны, анасынын адны дејиб. Дејиб ки, мән адам өлдүран дејидәм. Сержантса далбадал амрими «сүнкүјла, сүнкүјла дејирам сөна» тәкрап едиб. Чарасиз галан язычы-эскәр бир неча сункуј ендриб асира. Өзү дә языр ки, ниссе елајирам ки, зәрбәләрин һаммыс сүмүје дејир. Алты зәrbәjlә эсири өлдүра билмәјәндә сержант язычының кәнәра чакиб башга эскәре эмр едиб. Һамин эскәр бирчә сункуј зәrbәsijla эсири огланын урайини парчалајыб. Сержант күлләкүла язычысы «Өйрән, нечә адам өлдүрмәк лазыимдыр» дејиб. О күндан һәмин эсири оглан һар кече язычынын јухусуна кириб. Ахыр бир күн язычы бу јухуя деамәјиб вузун гасд едиб. Вессалам.

Инди бахын көрүн һәмин Әфганыстан вәшшилијилә Бакынадиселәри арасында не гәдер яхынлыг, дормалыг вар. О асир афган огланынын өлүмүлә, Расимин өлүмү арасында не гәдер охшарлыг вар. Әфганы өлдүрән эскәр вузунә гәсд едиб. Бәс Расими өлдүрән эскәр һаны көрөн?

* * *

ДОГГУЗ УШАГ АТАСЫ

ЧАВАНШИРОВ ИЛКИН ЗҮЛГӘДӘР
ОҒЛУ | 1933-ЧУ ЫЗ]

— Ај бала, атан һаны?

— ...Еее...

— Ај оғул, атасы нејнәдін?

— ...Ее...бее...

Нече күн иди бир оғланын дили тутулмушуду. Данышпа билмирди. Нече күн иди бир ана оғлундан атасынын јерини сорушурду. Дирисин, я өлүсүнү сорушурду. Оғулса партла-жып, ағарып, гызырып, әл-гол атып, ди кэл данышпа билмири, билмир.

— Белэ зұлм олар, ај бала... Кишиңінән чыхмысан евдән, јеринде деје билмирсан?

— ...Де...

— Өлдүрүбләр?

— ...Доооо...

— Вурублар?

— ...Наззәз...

— Һардады?

— Ви...иии...иии...

Раја ханым бу дәдә-баба евинин ичинде җаныб-яхшырырды. Бу көнін, ғадими диварларын арасындан сәсіні ешидән де жох иди. Бу җанғы 53 ил әзвағлар җанғысына бәйзәйрди. 37-чи

ил җанғысына. Онда аласыны, атасыны апардылар, јери-журда да билинмәді. Йәди дә билинмір. Онда да беләчә җаныб. — Бела зұлм олар, евдән чыхыб ушагнан, ушаг гајыдыбы, езу жохду.

Доггуз ушагыларевде. Сәккизи чыхыб атасыны ахтармаға. Нұсрат галып евдә дили тутула-тутула. Ҳалалары ыңғышыбы көлиб. Нұсратин дилини ачмага, атасынын јерини еўрәнімә. Нұсрати чылдаға апарыблар, дили ачылмағыб. Аңчаг горхусу-ну көтүрүблар. Ізаман горхуб ушаг. Нәден горхуб көрәс... Ушаглар бири көлиб:

— Тапа билмәдим бабана, — деди.

Раја хала азини дизине чекиб, Нұсратә баҳыб. Нұсрат дә дилини ичине чекиб аласына баҳыб...

...Беш айда Илкин дајы тасқиси ичарәје көтүрмушуду. Сәнәр једидә чыхыб бир да наһара көлирди. Наһар еләйіб, ѡрым сат динчина альб жена чыхырды шаһара...

Ушагын бири дә гаچыб кәлди:

— Жохду баба...

Элач Нұсрате иди. Элач Нұсратин дилиндә иди. Вәлқә көсибләр бу ушагын дилини? Вәлқә кекүндән гопарыблар бу ушагын дилини?

— Ач бала, ач ағзыны, анаи дилинә баҳсын, дилинә гурбан олум. Горхма, ач ағзыны...

— ...Дооо... доооо...

Ушагын бири дә гаچыб кәлди:

— Көрдүм дејен жохду...

...Вәлқә Нұсрати һакиме көстөрәк?.. Вәлқә еве һаким чагыраг?

— Ало, тә'чили жардымдыр? Гызыым, бу ушагын дили тутулуб. Нейлејим?

— Ај хала, һеч јеридир. Сағдырып, шүкүр елә. Биз сәнәрден олу дашырып.

— Вахсе!.. Илкин жохду онларын арасында?

— Кимди Илкин, нәчиди?

— Әримдир... арим... доттуз ушагы вар.

— Бурда ана баласыны танышып, сән әрдән данышырсан.

Ушагын бири дә гаچыб кәлди:

— Жохду.. һеч жердә жохду...

...Жаңшы ки, ушагларын доггузу да бурдадыр. Неч олмаса, аталарыны чыхыб ахтаран вар. Бир он күн габаг бешини әмилерді апарып Өзбекистанды җанында сахлајырды. Соңра паталарыны көтүрүп онлар гачыб ордан. Бөс бурдан һара гачсынлар? Бурдан һара кетсінләр?

Ушагын бири дә көлди:

— Ишдә дә жохду баба...

Нұсратин дили говорулруду ичинде. Нұсратин дили чекишлип ғынына, чыхымырды.

— Дарт, бала, дарт дилини. Атасын хәтрине дарт чыхар дилини...

Ушагын бири да кәлди:

— Іохду баба... Элден дүшдүм...

Нұсратин дили ичинде үрәзінә долашыб сыйхырды ону. Халалары көнна арвадларды... Дүңжакермұш халаларды.

— Дили түфәнкін горхусундан тутубуд. Түфәнкіле ачылмалыбы.

— Ай арвад, инди түфәнкі нарадан тапа?

— Шеңбер долуду түфәнкінен... Тез олун, түфәнк көтирин. Тез олун... Іохса ушагын дили соңра неч ачылмаз.

Түфәнкін учун өзінде үзатға кетмәдилер. Ела гапынын ағзында, панчаранын дibiндән әл атбы бирини көтүрдүләр. Бирчә дәгигејә. Бу вахт ушагын бири да кәлди:

— Неч жерде йохду баба...

Дана кәлан ушагларға фикир вермәдиләр. Тез Нұсрати түфәнкін алтындан үч дәғе оңай-бұна кечіртдиләр. Нұсрат түфәнкін алтында оланды Заур бала гача-гача калиб чыхды:

— Бир жолдашым деди ки, атасын машиныны вурублар. Нахчыван мәйманханасының габагыннадады. Кедиб баждым. Машын әзік-әзіктер... Ичи ганда долуду. Аңчаг баба йохду.

Бу вахт түфәнкін алтындан кечән Нұсратин дили тапанча кими ачылды:

— Баба... баба... баба...

— Дилини гурбан олум, огул... Ачылды дилин... Өзеке сез демә, тез ол, астандан даныши...

— Вурдулар машинын ичинде... Вурдулар... Евин тининде мән раст кәлди. Дедим кетмә, атышырлар. Гулаг асмады. Мән да ачыб далы, отурдым. Йолдақ бир адам да көтүрдү... Нахчыван мәйманханасының жаңындан кеченде габаг шүшшәндөн вурдулар бабаны. Жаңындақы кишини да вурдулар. Мәннен үрәим кетді. Аյланда көрдүм ки, евә сары гачырам. Бабаның жерин билмәдим не олду.

Бу вахт ушагын бири да сезивчәк кәлди:

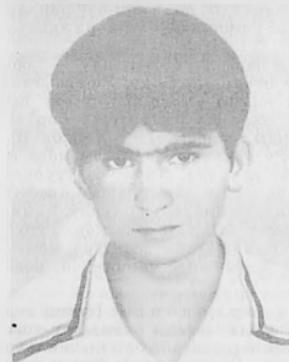
— Баба Семашкоя гачды. Қамы Семашкоя ахышды.

Илкін киши чан үстә иди. Аңчаг балаларының колишени, һәниртисини үйсесе еләйіб көзәнү ачды. Нұсрати сағ-саламат көрәндә көзүнүн жарасы құлдуду... Севинди... Үрәзинин дәмір гаптыларын ачыб өлтүмү ичөри бурахды.

— Заааурр... — дейіб өлдү...

Әмрүнүн жаша білмәді жиілләрini доттуз ушагына паялады. Кімне нә гөдәр дүшшәк бу әмүрдән? Оны күчәдә кәзішшан, башшымызын үстүнде учан әскәрләр биләр.

МӘНИ КӨЗЛӘИРЛӘР

— Кими, нарада, нија, козлајириләр?

— Гаýывов Элескәр Йусиф Оғлunu шәңидлијә көләнірләр.

Шәклина баҳа билмирам. Көзләринин габагында дајана билимірам. Габріндан жаң кечиб узагдан, лап узагдан бир башта шәңидин гәбіри үстүндән баҳырам шәклина.

...Ағыллы, утанаңг ушаглығы варды. Сол жаңагындағы гара халы, алнынын бир үйссесиң әртүмш гызыры сачалары бу утанаңглығыны даңа да табии кестариди. Гызы бир танышлығдан соңра иса бу оғландада һәр шеңин табиилијине инанырдын. Инанырдын ки, бу утанаңглығы, мәденин даярлығыны киминса хошуна қалмәк, киминса е'тимадыны ғазанмаг жәтирина дејіл. Ушаглығдан бу чүр тәбиға олунуб, бүтүн варлығы белә табиилиқтан жоғрулуб.

Мәнилиңдә Гарачәпүн үүгәры, үрајнда Гавры ҹајынның көвәрклий варды, ләһечесине ана сүдүнүн ширинлији нопмушиду...

Орта мәктебин сәккизинчи синфиңа кими «ә’ла» гијмат-ләрда охумушда. Даңызышындан, тәрbiәсіндан мүәллімләри, синиғ жолдашлары иди да жана-жана данишырлар. Сан демә Гарачәпә дил-әдебијат мүәллімі Бејүкханым Гадированы Короглу, Бабәк, Һази Асланов, Менди Һүсейнзәдә нағында данишдыгларына, мәчлисләрдә саз сәсінә гулаг аса-аса

намыдан хәбәрсиз Гарачопүн бир иккى оглу да бөјүүрмүш — Эләскәр Йусиф оглу Гаýыбов...

Орта мәктәби битирәндән бир нечә ай соңра һәрбى хидматта ѡлланды. О, өскәрликтә олдуру ики ил мүддәтиндә айләдә һамынын иши чохалымышды. Евда оланда heç касин галы-бачадан никаранчылыгы олмазды, һәр шеji өзү раһнларды. Ішам точаг иди, ишләмәкдән юрулмазды, үч-дерд адамын ишини тәжбашына көрәрди.

Өскәрликтән гаýыданда ики яш да бөјүүшдү — боj-бухуну, пайызлан чүссөл бир оглан олмушуду. Ушаглыгтан үрәйнде баш галдырышы али тәңсил алмаг арасуу оку неч чура раат бурахымырды. Она көрә дә бу аразуя бир яв күнү Харков шәһерине ѡлланды, сәнделәрини Харков Политехник Институтуна верди. Рус дилини там билмәмәсі ез тә'сирине көстәрди, мұсабигадан кечмәди. Аңчаг бу угуурсузлуг нуу өз инадындан дәндәре билмәди. Назарлашиб нөвбети ил А.З. ИМИ-инин юл-инициатификациясын габуу олундү. Һәмиң күн өзүнү дүңгүнинен өзү хошбәхти саýмырды Эләскәр. Гуруб-јаратмада бөјүк науаси варды. Һәмиша кимесисизләре, көмексизләре өз тутарды. Иsteýәrdi һамынын севинчиндин, кәдриндән она да паj дүшсүн...

Бачысы Сармајанин дедикләриндән: — Һәмиң күн [19-у] узагдан көрдүм калир. Өзүмдөн асылы олмајараг ушаг кими габагына јүүрдүм. Ела севинирдим, ела бил неча илларди узуну көрмөмиди! Эләскәр. Ичәри кечкенд. Кеjли отурду. Соn вахтары бу гадар отурдуру олмамышды. Деди имтаhанлары гурттаран кими Гарабага кедәчәjәm, кекүллү кетмәк истөjәnlарын сијашынын туублар. Иккى или иди һәр бир геjратты азэрбайчанлы кими Дағлыг Гарабаг мәсаласи онун да себрини түкәтмисди. Сачыны һәмишәки кими жена сәлүгө ила дарамышды, аг жеңек көйнүмисди, ела бил көрушү кедирди. Чох дедим ки, ахшам бурада гал. Галлады. Деди сабаh имтаhандан соңра қәләчәjәm. Евден чыкханда тәkrar-тәkrar ушагларымын — Чабири, Өмөмдөн узүндөн елдү. Ела бил о күн өзү да дүйүбүштүрүмүнүн. Дилем гурусун, Эләскәр олумүү ки? — Валлаh, инанымырам! О, мәнен сез вериб ахы. Сабаh имтаhандан соңра көләчәjәm, — деjib. Һәр күн жолуу көзләрим, она кера сонуучу деjә һамызыла видалашмага көлибмис. Аллаh мәни өлдүрсүн, билсәдим бело олачаг аялларынын алтына йыхылардым. Неч жана гоýмздым...

...Көндө билирдилер ки, йаýварын 25-дә ахырынын имтанаңындыр. Қәлишине һазырлыг қөрүрдүләр. Атасы Йусиф һәмин ахшам јухудан новблиак айылмышды, саýера кими дә жата билмәмешди. Анасы Ҳанымыл жаýварын 20-дә Бакыда өскәрләrin төрөтдикләри веñшиликләри ешидән кими чанына дәли бир уштутма дүшмүшүшү. Билирдилер ки, Эләскәр һәр јердә һәмиша габагда кедир, бела вәзиýjетдә сакит отура билмәз.

Атасыны да, анатыны да никаранчылыгы наглы иди. Онлар Эләскәрин геjртүнө бәләдиidилер. Билирдилер ки, Эләскәр лазын көлсө Ветени, халты учун чанында да кечмөjа назырыдь. Бәли, валидеjнләри бу даңшатыл шубнайлар бурулғанында вар-кел едәркән Эләскәр намард күлләсисин түрбән олмушуду. Ленин адыны Марксасти стадионин жаýында өскәрләри ели жаýын чаматы күлләбараң едәркән Эләскәр танымадыры жарапыза көмек етмак истемишиди. Аңчаг... веñшиларин алдиглары ағырлыг мәркәзи сүрүшүдүрүлмүш күлләләр олуб. Күллә сол голуну гырыб, гарын нәниjесине кечмишиди. Жолдашларынын дедиине көре бу ағыр жарыны габагында «неч «үф!» да демәjиб. Соn наfesde jена «керүн ушаглар саýдымы», — деjib. Дост-луға да гадер садиг иди ки! Үзүн, додагына гонан табассум-ла нүшүнүн итириб. Жолдашлары оны жахыллыгда олак 5 көмрәли хастаханаја чатырылар. Һәкимләр үч деjә мүрәккәб чарраның амалијаты аларлар да оны һәjатта гајтара билмәдиләр. Јаýвары 21-и сәhər saat једдидә... Өлүмүjле нәләр демеди жашајанларда. Амалы һәjатда киши кими жашамаг иди. Накан өмрүнү киши кими жашады да...

Беш жашлы Чабириң даýын нағтында атый сеñбогтларин-ден: — Эләскәрин өлүмүнү билмирди. Соруштугчя, — хәстеханаадады, сагалсын, кәләмәк, — деjидик. Һәмиң кечә Эләскәрләр бирликте олмуш [О да сол гычындан жарапланышы, инди сагалыбы] эмийоргумыз Иссафанаин жаýына кебид, сорушуб ки, аj иссафанаин, Эләскәр даýымы кебид хастеханаадан нијә көтиримсөн? Иссафанаин динмәдиини көрүб:

— Анам деjир, кебид Эләскәр даýыны көтирис, — деjib, ешиjи чыхыб.

Эввалир оны да апарырдым Эләскәрин кирајаðа галдыгыева. Бир күн Шәhидләр хијабанына кедәркәn ешидти ки, Эләскәринин жаýына кедирик, ал чакмеди, — Эләскәр даýымын жаýына мәни да апарын, — деди. Апамалы олдут. Гәбрин үстүндө аглајаркен тез сорушурду: — Эләскәр даýымынан бас! Өлимлә гәбәри көстәрдирим, неч на баша дүшмүрдү. Гаýыданда жена аглајырды ки, Эләскәр даýымын евине кедак. Ахыры анат деди: — Кетдииниз еви иди, агрыйн алым.. Бир ахшам кеj берк күрүлдәди, чөлдә jaýыш ягырды. Горкмуш налда гачыб ичәри кирди: — Ата, вај, Эләскәр даýымын тикидии ек уячагат, ахы jaýыш ятарты. Чөрк яериidim. Тика багылымда галды, инди бизи сахламагмы оларды, агладыг...

Эләскәр нағтында эмиси оглу, һәм дә бачысынын һајат жолашы Салманың jaýdylary, дедикләри бурда гырыльыр. Сөзүн давамыны мәни да итиришмид. Беш күндан соңра о итэн сөзләри Эләскәрин хүjвандакы гәбринин үстүндө тапдым. Сөзләр узаныб гәбрин үстүндө аглајырды. Сөзләrin әлиндән тутуб галдырдым. Қозынүн жашыны силиб Эләскәрин язысына көтиридим.

Гәбринин үстүндө адамлар аглајырды.

Бириңчи ағлајан:

Бир арыг оғлан титрә-титрә, үшүјә-үшүјә ағлајырды.
Ады јадымда галмайб. Өзү Ағстафадаңды.

— Нијә ағлајырсан? Санин киминди, бу шаңид?

— Митингде таныш олмушуг... икى нағар мәни дејмәк
истәјәндә Эләскәр гөймәді. Соңра дост олдуг. Эләскәр өзүмә
арха, гардаш билүрдим. Оны да чох көрдүләр мәнә.

Иккىнчى ағлајан:

Бир күн габрип үстүндә Эләскәрин бачысы ағлајырды. Бир
гыйз она яхынлашып деди:

— Сән ағлама бачым, гој бир аз да мән ағлајым.

Ана-бачы кими Эләскәри охшајып ағлады оғыз. Ким иди,
ону да билмәдим... Тәкчә ешиздим ки, метрода таныш олуб-
лар.

Үчүнчү ағлајан:

15 март 1966-чы ил. Ил ат үстүнде тәһивил олуб... Бу
илде андан олуб Эләскәр. 21 январ 1990-чы ил. Ил ат
үстүнде тәһивил олуб. Бу илде нејатдан кеңүб. Учабоју за
хөш давранышы иле һамыны өзүнә чөлб елемишди. Универ-
ситеттеги бир гыйз истәјириши, көзү тутандын 1 ил 5 ай гыйза
үрәйини ачмага часарал етмәйді. На вахт ки, урәкләниб, исте-
жини ачмак герарына көлиб, артыг кеч олуб. Гыйз нишанла-
ныш. Бөлкә да она көра сон заманлар бәхтийден шикајт-
ленириши. Атасы Үсүф амын һәр көруңиздең дејәрмәни, бала,
өзүнү көзлә. Эләскәр чазаб берәрди: Мән башгаларындан
артыгам?

19-у за ондан 1-2 күн габаг хәстәләниб. Һамин кечә да
хастаң «Жанчлик» мөтросунун јанына кедиб, ела ордача
вурулуб.

Дөрдүнчү ағлајан:

Бу ағлајан онында 10 ил бир синифдә окудуғу, инди да
институт ѡлдашындыр. Бу иткәни, бу ағрыны җана-җана, гов-
рула-говрула дејип, данышып-аглајып. Иннен белә омру олданы,
нағаси тутаны, ону унутмаја чатларына аңд ичир. Тәкчә ез
адындан јох, Эләскәри танылыштарын һамысының адынан...

Эләскәрин сон сезләри:

«Күлә боевојдур... Мән даһа сагалмарам. Чамаата дејин
дагылышын».

Ахырынчы сезү:

«Анама дејик агламасын».

...Ахыр вахтлар ела һәр шејә тәләсириди. Мәни көзләйр-
ләр — дејириди.

Нарда көзләйрләр ону? Ким көзләйрди. Нијә көзләйрди?

Сән дема бу огулу шәһидлијә көзләйрләрмиш...

ФӘРНАД, ЖОХСА ФЕРГАТ?

На фәрги вар. Иккиси да Шәһид-
дир.
ТУКТАМЫШЕВ ФЕРГАТ ШАРИ-
ФУЛЛА ОГЛУ [1958-чи ил].

Гүлгүру, гапгаранлыг отаг... Гапынын зәнки дә ишләмір.
Аста-аста гапыны дејүрәм. Йерасын, бу гаранлыг, бу сују чекил-
миш отагда бу дејүлән гапынын сасини ешидән бачы на һала
душүб. Јегин ела билиб ки, келән гардашыдыр. Гапыны
тез ачды. Отағын һасасы, ринки дә татар гыйзы Земфираннын
үстүндә иди...

— Туктамышевләрки мәнзилидир?

— Бали...

— Фәрнадкилән евидир?

— Бали... Фәрнад јох, Фергат...

— Олар ичари кечмәк?

— Бујурун...

Ичари кечә-кечә:

— Билирсиз мән шәһидләрдән китаб язырам... Сиз Фарна-
дын најисиз?

— Фәрнад јох, Фергат...

— Ичаза верин мән ела Фәрнад дејим...

— Нече истәјириз...

— Сиз онун најисиз?

— Бачысы. Земфира...

Стул чәкиб аjlәширәм. Столун үстүнде пул дејир көзүма...
Шәһид бачысы пулу чәкир кәнара.

— Билирсиз, биэ кемәк елајен чох олуб. Аңчаг гардашымдан язан, дәрдини, елүмүнү сорушуб язан ھеч олма жыб. Мән да истанышам ки, онун ярыйчыг өмрү ھеч олмаса бир јерда, бир парча кагызыда да олса галсын.

— Мән да ела она көрә көлмишәм. Дәйин дәрдинизи, севинчилини, дәйләси најиниз варса, наји оларса, најик мәсләһәт билирсиз...

— Биз һамымыз татар олсаг да Бакыда докулмушуг. Бакыдан башта яшпамага икинчи бир јер ағлымыза белә көтиримир. Анам Зеутжан рәпмате кедәндән, атам бизи атын кетди. Кедиб Кујышевде евланиб оттуруб. Биз икى бачы, бир гардаш галдыг бу евин ичиндә. Фергат һәм атамыз, һәм инамыз иди. Евни кишиши, бөјүү иди... Она бахыз дәрдимизә тәсалил таптырылды. Нәзири бачының аты кетди. Галдыг Фергатта икимиз. Нә о евләнириди, на да мән арә кетмәјә тәләсирдим.

Гардашы 39 ирмелли орта мактоби биттирил. Сонра Енеркетики техникумуна дахил олуб. Техникумдан сонра аскар кедиб. Эскерликдән келиб ЕМЗ заводунда чилинкәр ишләйд. Йашы отзуу кечимишди. Нә гәдәр дејирдим евләнмири.

— Није?

— Нә билим, болка севдири гыз јох иди... Балкә да бу яшда елүмүнү көзләйди. 19-унда сәнгәр мән евден чыхканды күчәдә она раст җәлдим. Кедиб ишдән гајытмышы. Деди ахшам ивәба чокмәје Салдан казармасынын габагына кедәчәник. Мен ишдан гајыданда Фергат һәле евдә иди. Йуунумушду. Үаңын гырхымышды. Быгларны дузәлтүүшүш. Деди кедирам. Калмасем нараңт олма, кечә орда галачатаам.

Кечә аштышма башлајанда мән да кејиниб евдан чыхдым. Гардашымын далынча Салдан казармасына сары паји-пијада көттим. Тбилиси проспектина чатанда көрдүм бир дәстә адам габагымы кәсип деди ора кетма, атырлар орда... Жан-јөрөмиздән чамаат гачыр, та'чилия жардым машиналары кечиди.

Кечә saat 2-да гајылдыб ева җәлдим. Бүтүн кечани јатмајыб Фергаты көзләдим, калмәди. Сәнгәр тездән рафигамла ону ахтармага чыхдый. Бу ахтармагла дүз једи күн ахтардыг. Сән демә Фергат Салдан казармасынын тибе санчастында елүбмуш. Биже ону шәнер хәстәханаларында ахтарырдыг. Јанварын 27-да мејитини Семашкода таптыг. Бир күн евдо саклајыб сонра Хијабана апардыг. Вәссалам, бу да гардашымын ахыры. Инди ата јох, ана јох... гардаш да орда... Ондан мәнә јадикар галан бир топа ачарыдый. Јаралыккан Казармая апаранды чибинден дүшүп. Йолдашлары кетүүрүб.

Ачарларда бахыз Фергаты хатырлајырам. Билмирэм, гыфыллары дејишими, ja јох...

— Дејишми, нијә дејишишсан?

— Ача билмирэм гапынын гыфыллыны, чох ағырдыр ачмаг... Фергатсыз чох ағырдыр...

— Фәрһад шәһиддир... Сән да шәһид бачысы. Шәһид ба-

чылары чохду шаһәрдә. Сән да гарыш бу бачылары... һамадәрд олун... Торпаг сизин... бизим... һамымызындыр. Она садиг оланларындыр.

Фәрһадын бир шәклини истәдим ондан. Севинә-севинә верди.

— Һәлә гардашымын шәклини истәјән олмајыб мәндән.

— Мән да ела һамы үчүн истәјирам. Гој жорсунлар аксинини.

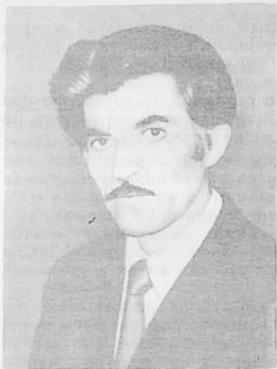
— Чох саг олун... Ҳатриниз ээзис олсун!

— Сиз дә саг олун... Мөһәм олун!

...Отагдан чыханда бајакы о гаранлыг отаг мәнә ишыглы көрүнүдү. Шәһид бачысын да кирпикләриңдән биллүр кез жашлары асылыб үзүнә шәһид ишыгы сачырды...

* * *

ҮШҮҮЖҮРЭМ

Кимди үшүүж? ГУЛИЈЕВ САХАТ ВАЛАЙ ОГЛУ [1940]

Сөхөвдөн алли јашында нэгдэр чиммишид, нэгдэр чамамын галысыны ачыб кириб чыхмышды. На саян олмушду, на дэ күдэн. Чамамды дэ, кириб чимниг чыхыр. Йоргун кириб, јункуллашиб чыхыр. Бу дүнгүүн тоз-торгайжан кириб үүнүнгүй төртэмз чыхыр. О күнү дэ, яхварын 19 да ишдан кален кими чамама кириб. Жирмәйнэн чыхмагы бир олуб.

— Ушүүрөм...

Нэйат жолдаша төа чай сүзүү.

— Није үшүүрсэн?

— Билмөрөм, титратма тутуб мени.

— Ёгин чамама кирмисан она кера...

— Нэр ахшам кирирөм дэ... чамама... анчаг неч бу күнкүү кими ушуммөшиш. Өзү дэ курајим јамац үшүүр. Еле бил дэшилир.

Арвады тез јун шарф көтириб күрөинө долајыб.

— Берк сыхма, күрөим агрызар.

Нади бу агры, нардан калиб бу агры?

Дуз бир саат сонра Сөхөвдөн нэмин шарф сөрилөн јериндэн, агрызан јеридэн, үшүүжан јеридэн күлээ дэлиб кечиб. Күлээ ушуммөини касиб. Күрәчинин агрысны касиб. Титратмөини сахлајыб, нефөсийн дэ бир ѡллугт касиб.

Дөрд ушаг атасыз, бир дүкнүү бөјүксүү, бир арвад эрсиз галыб. Неч нэдэн, валлан, неч нэдэн, билдэн неч нэдэн. Сөхөвдөн бу алли јашында нэ јол касиб, на бир кимсанин сезүн касиб.

— Бир гарышганды аягламага үнүүри чатмырды.

Анчаг гарышга кими аяглайыб кеңдилэр ону.

Сахават 1940-чи ийдээ Чөбэрэйх районунууда Исахалы көнднөдэ анадам олуб. Ата-анаасы, агсалталь, абиричек јашларына омруун Сөхөвдөн онун бачы-гардашларына ташсырыр кедиб. Торпагы да онлара эманот гојуб. Эманот хөжнэт олмаз. Буун биз билирик. Анчаг билмэж «бигжертлэр, бинамуслар» вар. Сөхөвдөн јандырай да бу иди. Өсмөрликтэн сонра күчү башгы јөрө чатмады. Тичарэт техникимуна кирди. Охуя-охуя ишилдэл. Ишлеја-ишлеја охуду. Јаваш-јаваш, бала-бала өзүнэ ев-ешик дүээлти. Езлэнди. Еле эз көндлөриндэн Мухаста алды бир гызы кетүүрүб Бакыя көчдүү.

Насими районунда бир кичик дүкнүү вар иди. Сүд-гатыг сатырды. Буунууда кифајётленирди. [Дүкнүүн нөмрэс 34 иди. Бууну элэ-бела таныш-билишлэр үүчин јазырыг] Манир гардашы деир ки:

— Магазини өзүм тэүүн тэһвил вердим. Неч ким јахын дурмур. Сөхөвдөн сонра неч көс дүкнүү кирмек истемирди. Неч јадымдан чыхмаз. Дүкнүү бар гадын көлдү. Дүкнүүн үстүндөки бинада јашырыды. Аглаја-аглаја көлиб, аглаја-аглаја да дүкнүүн чыхмдь. Деди биз данаа бу дүкнүүн неч на ая билмэрик. О арвад маа чох тэ'сир елади. Бир дэ өлүханада һаким онун шөклине бахчанда, кагызыны јазанда гэләми элиндэн дүшүү.

— Ола билмээ, — деди, — мэн һэр саңар ондан суд алтырдым. Сүдүү өзү кетирий занбилимэ յыгырды.

Инди һәмнүн һәмнүн онун ад-фамилийн габағына сон ногтани гојурду.

Дүнгүүн иши белэдир. Дүнгүүн о сөнин занбиллини долдуурдур. Бу күн сөн онун сон занбиллини долдуурурсан. Ганлы пал-палтарыны, пенчәйни, шалварыны...

Сөхөвдөн һәмиша деёрди ки:

— Мэн јүз алли из-јашајарагам...

Нэ олду бэс? Эллида дајандын, Сөхөвдөн? О бири јүз или ким јашајааг? Јерин алтындақы иллэр сајылмыр, гардаш. Сөн буун билмirdиими? Бэлке бу јүз или балаларына гојуб кетмисэн. Илнамын һәлээн ои доггүз јашы вар. Шанинин он сөккүү. Намигийн ой дөрд, Күлнэринин он ики. Һамысы бир јердээ аллидэн бир аз чох елэйр. Бэлке Мухаста бачынын да јашыны устүнэ կэләк, һә?

Дүнгүүн гөрийд дүнгүүдүр. Өз ёвчинн ичинч чимэсэн, јејасэн ве сөс-кујэ чыхыб дарвазанын агзында յыхыныб галасан. Бу нарда јазылыб? Бу нарда көрүнүб?

— Кетир черек жеірам.

Онун дилиндән ешидилән сон чүмла бу олуб. Адамы жандыра, адамын чыздагын чыхарап. Сүфрадән алин касилағанды.

— Тојугу бир гисмет једи.

Сәс-күйе ешие чыхдын. Дедилар сане чыхма чөз. Гулаг асмадын. Сән ки, бела сезә гулаг асмајан деіждін. Нә олду сане о кече. Ішмеген таҳсыры күчбалајна, миң бир эзійеттә алдыгын комада, евдә-есіккә көрүр.

Сахавәткүлини еви Ленин адына республика стадионуна битишкіндер. Ағачларын арасында. Шам ағачларының ичинде. Құлла на тарағдан жағыр, гүмбара сәси һардан көлір, ураалары ким деір, билинмири.

Бәр ахшам ева көзәндә гаптысының ағзында тонгат галајыб отуран ғашанлары көрүп көрвалирди.

— Өзүм әзімәм, онларын жаңында дајана билмирам, — деңіб Сахавәт һәјәтден бир гүчеге одын кетүруге онларын жаңынан кедарди. — Неч олмаса гој о шағалдарын ғызышмасы үчүн одын атыйт тонгала.

Бу да онун бачардығы, бу да онун күчү чатаң иш иди. Нәр кече гардашына дејерди:

— Кеч кетир о адамлардан ева, гој чај исчинлар.

Ве о кечесі о адамларның тонгаттары сөндүрүләндә онун да үрәйнин тонгаты сөндүрүлдү. Евнин-ешиинин тонгаты сөндүрүлдү. Огуллары бу тонгаты алыштырмаг үчүн көрек нә гәдәр азият чаккалар. Кәрәк на гәдәр күл гашыбың көз топалар... кәрәк на гәдәр бу көзү үфүрәләр... Үфүрун... үфүрун, Шәник, үфүрун, Намиг. Аңчаг һамының бир жерде үфүрун. Вир күм алышағач Сахавәт кишинин о тонгаты. Сизин тојунуда о киши ашыг Әдалеті сазымла алыштырып жандырмаг истәйірди. «Жаңы кәрәмени чалдырмаг истәйірди. Һаңыф, һаңыф, сох һаңыф! Һамыдан габаг өзү алышыб жанды.

Сахавәткүлини һәјәтіндең чыхырам. Гардашыла бир жерде. Қолиб дүз Сахавәттин вурулдуғу жерде дајанырам. Горхұмдан бир аддым жаңа чекилирам. Онун жерине гардашы қолиб дајаныр. Дим-дик. Шах... баҳыр шам ағачларына, ордан да мејдана сары.

— Элли илдә мәндөн бир тика черек артыг жемаиб... Һаңыф... Инсанын ез чанындан һаңыф. Ушаглар да бејізәчак... Инсанын ез чанындан һаңыф.

О ахшам Сахавәттин һәјат жолдашы жена сүфраја тојуг гызыардың тојумушту. Сахавәтден сонра һәр күн сүфраја тојуг гызыардылыб тојулур. Бу да бир тәсәллидир. Сахавәттин һәјәт билмәдии о гисмети гардашыла, балаларыла једик.

Бирден республика стадионундан маршала кедән аскәр сәдәлары ешилдім. Горхұдан Сахавәттин гардашына жақынлашдым:

— Бу нә маңындыр?

— Стадионда жашајан әскәрләрдір, ахшам жемаина кедирләр, — деди.

Ванима буруду мәни. О шам атачларының зұлмат, өлүгохулу гаранлығынан неңә гаңдым, неча кечдім, өзүм дә билімдім. Тез горхудан су ичдім. Бу горху мәнда һардан иди? Дејесән Сахавәт өлүмүндән!

* * *

ОГТАЙ ЕВ ТИКИРДИ, ЕВ ІЛХАМГНАН ИШИ ЖОХ ИДИ!

КЭРИМОВ ОГТАЙ ЕВЗАН ОГЛУ
(1964)

Огтай бәнна иди. Бу сәнатинә бүтүн варлығынан бағылды. Дашины даш устуна ғојанда бу оғлан ела бил ганаң ачырыды, учурду. Уроји беіујұрдұ, кенишленирди. Адам да дашины, торпагы, ени бу гедер чөх северимиш.

Нече иллар иди 28 номрали тегінде дарасынде бәнналарын устасы, бригадири иди. Іансы евлари тикиб, билмирәм. Іансы биналары учалдағы, билмирәм. Аңчаг қозумук габагында 26 мартебелі мәйтәшәм бина вәр. Оны Огтај учалдағы. Оны Огтај ез аллериже тикиб. Гапты-пәнчаресини езу ғојуб, ишырыны, сууңу езу чекиб. Ве 26 жашлы Огтајын емүр бинасында. Іарлы-јарашибылғы, берли-базекли бир биша. Көзли, бу бинаны мөртебә-мәртебә көзек, долашаг. Бахаг... Бир иккидин емүр дашибарыңда бир бир таныш олға.

Бу бинанын бүнкөресін 1964-чүйде олдағы ғојулуда. Ерманистаның Красносоло раionунун Арданыш қандинда. Бәнналары, уstadлары Евзан киши ғе Минара хала олуб. Евзан киши омру болу тасаррүфатда чалыныб. Пешесі агрономодур. Минара хала исе тутуңчудур, депутат олуб. Айләдер дөрд ушаг олублар. Мөнәммәд бейүк оғлудур. Хабаровсекда охуур, һүгүгшүнас олачаг. Сонра Огтајын езу. Огтајдан сонра Іашар анадан олуб.

Назырда Бакы сојудучулар заводунда фәнде ішлејір. Бачылары Лейла айле гуруб. Бу Огтајын бејіуб боја-баша чатдығы айла же онун үзілдеридір. Қамсызы зәһметкеш, ишили-кучұл. Башыны ашашы салып ішлејен, газаныбы доланан балалар. Әлинин зәһметијде бир тика чөрек жејендер. Неч кәсэ пислик, жаманылғы елемеожандар. Хеір верендер... Зиян жәкәндер... Неч касин тојугұна киши демәјендар.

Ве құнларын бир күнү сагталлыштар бу айлені дә јерлидібли қондден сұлупұр атдылар, перон-перен салдылар. Оғлунун бири Қабаровския кетди. Гызы Улжановския кеңді. Ики огул — Огтајнан Іашар Бакыца гаңды. Ата-ана исе Товуза кечүб қалды. Бутын гышы клубун бир башында кеңирділдер. Соңра бир кечә арвад гоңумларында, бир кечә исе киши гоңумларындағылар. Белә-белә о очмада, бу очмада, о сүфреда, бу сүфреда доланырдылар. Ушаглар да өзлери ез башыны күчнен сақлајырды. Әммиш бир палаг алтда олар айло бир күнүн ичинде дарғылымб неча-нече дарғаларын алтына душуду. Кечди... Нәһәет, Евзан кишијде Минара хала кечүб қалды. Огтајнан Іашарын жынына кечүб қалды. Огтајнан Іашар жатагханада галымажағады ки... Евзан киши Бакыца Іашарын гардашынын евина душуду. Инди дә гардаш сүфрасынин башына жығышты. Нә гәдер сүфре деңишмәк, нә гәдер дұз-чөрек көсмелек оларды. Данышандада жаңыр жаңыларыны.

Евзан киши бир күн ешитти ки, Алтыңағачда кечүб қаландарда торнага жері верірлер. Дурмајыб ора жетди. Нә гәдер беде жашамаг оларды ахы. Бир гарышты версиндер башымызыңыб ағач алтында да олса доланаг. Бу фикирле Евзан киши Алтыңағача жола душуда.

Бу айры ғаңвар құнларынан бири иди. Огтај исе о құнлар иш нәді ғимбиди. Аңчаг чамаатын ичинде ән гајнар нәгтәлдерде, жерләрде олурду. Торпайдан сез дүшәнде, торпайдан даңышында бүтүн бәдани есір, дил-додагы титрайр, мөзләрді нәдегесинден чыхыр, аз гала дөли олурду. Ахы нечә дә дөли олмасын. Ев-ешинде, торпагының насыр кими қызғылт алтындан чыхармындылар. Өзүнде дә күреібат мындылар өзөл. Ве сәнбетләрде сакитча гулаг асмагмы оларды. Аңчаг чөх герибәјди ки, һәр шеңин жақшы бітәжайне мейқом инанырды. «Өсіл деңгел адамынды». Десеңдилер ел, алаңды, гал галарды. Іарбы гуллугуда дұзауб-гұраңыздырығы бәзекли албома бахырам. Өсіндарлық шақилләрди. Динч, ხөшбахт құндары... һәр шақилләде құлумасыр. Әләлхүсус көзләрди. Әләләр достларын, жолдашларын чијигілдерінде. Бу достларын, жолдашларын арасында бүтүн милдетләрін нұмајондаси, һәбір командандарларин ата-анасына қендердіji ташеккүр мәктубларындағы сөтилрә:

«БӨРМӘТЛИ ЕВЗАН, МИНАРӘ ЗАЛҒЫЗЫ! ОГТАЙ КИМИ
ОГУЛ ВӨЙҮТДҮҮНҮЗ ҮЧҮН СИЗЭ ТӘШӘККҮР ЕДИРИК.

«Бөйүк матрос Огтај Каримовдан чох разырыг». Шекилде [сағда] Шубин көнч матрос О. Каримова билик ва башармыны ерәдир».

Нече-нече разылын, тәшкүр долу мектублар, фәхри фәрманлар. Бәс соңра не олду? Ахыры не олду? Бүтүн фәалијеттәндән разы галдыглары Вәтәнниң бир ескәрини башында бир аскар гөттә жетирди. Бу идими тәшаккүрләрдин, разылыгларын, чох саголларын чох саролу?

Республика стадиону тәрәфде үч наәфәр ал-алә вериб ескәрларин жолуну кәсиб. Шәһәре, динч әналиниң үстүнч чыхмага гојмајыб. Учун да бирдән аташ ачыблар. Икиси өлүб: бири Огтај, бири Мүшфиг, о бири Шәнидин талефи биллинмир!!!

Бәли, Огтај бәнән иди. Дәдә-бабадан эмиләри дә бәнән олуб. Нече-күндүз ушагында эмисинин әлжин алтында бөйүүб. Кондо чај дашларының яңыбы ен тикердилар. Гаја дашларындан гырыб көтириб ев тикердилар. Аңчаг ев тикердилар. Ыйыхмаг онларыны иши дејилди. Ең јыхмаг учун онлардан ир гәдер о жана адамлар бөյүүрдү... Сагталлары узанырды...

Огтајны да еинин јыхдылар. Бу күн јыхылар, аңчаг сабаһ іу јыхылан евниң хәрабеләрти үстүндө еле мөнташем бир бина үчалачаг ки, неч бир зөлзәлә, топ да јыха билмајачак. Бу Вәтән торпағынын еэзу олачаг.

Огтај о кечә евден кедәндә анасынын авазынан рәнкини, горхан көлләрини көрүб.

— Нијә горхурсан, ана? Вәтән яраныбы огул үчүн, огул яраныбы Вәтән үчүн.

Бу чүмлеләри дејиб Огтај гапыны өртүб көдид. Бир нечә күн соңра исе неч нәдән хәберсиз Евраз киши севина-севина шәһәрә гајыдыб ки, бәс Алтынгачда торпаг яри алыб...

Најыф, чох најыф ки, Огтај о еви тике билмәди.

* * *

КҮРӨКӨН ДЕЈИЛДИ, ОГУЛ ИДИ, ОГУЛ

— Ким?

— КӘРРИМОВ ИЛГАР ИСА ОГУЛУ [1962-чи ил].

— А! Ләтифа, бу сигаретләр киминдер?

— Илгарыңдыр.

— А... а... чекир бәйем?

Деди ил Илтар гајнанасы Рұбабә хала илә бир евдә галыб. Бу једди илдә Рұбабә хала нәлә Илгарын дамағында сигарет көрмәйді. Кизлар чекиб, нәрмәтин сақлајыб.

Билячарие Илгарылда кедәнде хәбер көндәрдим ки, бир нефәр чыхыб дајаначагда мени мәзләсисин, юхса бела үнванла еви тапа билмәрәм. Соңер тезден нава чискинли иди. Арабир нарыны яғыш да яғырыд. Дајаначага яхынлашында фикирләшдим ки, инди евин кишиләрinden бири чыхачаг габагыма. Бир дә жөрдүм дајаначагдан бир гоча гадын ушагта мәнә сары калди. Бу гадын Илгарын гајнанасы Рұбабә хала, јанындақы ушаг исе Илгарыны яшши гызы Сәнәде иди. Соңра ерәндим ки, бу евда Илгардан соңра евин якәнә киписи Илтарын Елчин баласыры, онун да чәми бир яшши тамам олуб. О да габагыма ез аягынан чыха билмәзди. Балача кишинин аягын яр тутмурду, нәлә јерије билмәзди.

Рұбабә халанын с сәнәр дајаначага көлмәсиси Илгара олан бөйүк нәрматиди.

— О мәним үчүн күрәкен олмајыб, огул олуб. Мәним ики

гызыым олуб. Огул вермөиб аллаң, анчаг Илгардан асл огуулун лаззэтини алмышам. Эрим раһметө жедәнде о огулдан артыг олду мана. Кеше-күндүз касидир жаңымы оттурмушду. Кишиши езу басдырыл, габрикин үстүнү дө езу кетүрдү. Бундан артыг огул олар адама?

Илгар Гасым Исмаилов районунун Агамалы оюлу көндөнде агадан олуб. Беш жашы тамандан атадан жетим галыбы.

— Ушагы да онун кими жетим галды.

Үлгарда бир бачылар. Қамысы көндәдэйр. Тәкчә Илгар шөндерде жашајып-ишлејирди.

— О да елүб кетди көндө...

Бир күн Рубаба халанының гызы Латифе раиона гоңумларының гонег кедир. Орда Илгар Латифени көрүп.. сөвир, евлянип. Бир неча ил көндө жашајылар. Соңра кечүб шәһәре көлирлар. Бир мүддэт кирде галып жашајылар.

— Эрим аләндөн соңра огул, дедим, даңа нә галмысыз кирада, көлини галын мениммә. Сөзүмү жера салмады, калди. Ана-бала кими доланырды. Билирсан нә огул иди, ишидикүчүлү.

Илгар Пирикүшкүл гүшчүлүг фабрикендә сүрүчү ишлејирди. Дүкәнләр, ресторандар тојуг дашыјырды. Өмрүнүн сон күнүнә ғадэр орда ишләйиб.

— Илгарының ясасына бүтүн иш јолдашлары көлиб, анчаг бир мудири бу галымызы ачмашиб ки, не вар, на јох... ачындан елмусуз, галымсыз. Аллаһа шүкүр ач дојулук на... Анчаг оларын бизэ дәјмәни Илгара олан һөрмәтди, һөрмәтилик елады мүддир.

Илгар о күнлөр неча күн иди иша кедиб-кәлә билмири. Јоллар бағлы иди. Арада ачып машиныны бахырдылар. Һә... тојуг апарырсан, лазынды сүр кет.

— Ела севирилди Илгар. Көлиб беди ки, 18-и мани јолда сакхамадылар, бурахдылар. Жанварын 19-и сәастан әгреблары вә кален эскәрләрин, түфәнклөр, түфәнклөриниң лулаштариндеки бычаг тијәдер Илгарының өмрүнүн сон дагигеләрини сајырды. О күн Илгар јујунду, үзүнү гырхды.

— Заңын һәзіләрә гырхмазды. О кечеси гырхды.

Сәһәр сөвден сакитча чыыхы, нең кими ојатмајыб. Вассалам, о кедән Илгарын бир дә кече хәстәханадан хәбәри көлиб ки, бәс аяғындан жарапаны.

— Озын гасдан дејиб ки, аяғындан жарапаныб. Жече күлләчин алтында нең ким онун жаңына кедә билмәди. Биз дә дедиг ки, аяғындан жарапаныб, иәди ки, сарыжағлар сага-лачаг. Сәһәриси кедаңда не көрсөк жаҳшыды?

— Илгар күлләден дешик-дешиктir. Гызыым ағлаја-ағлаја дил текдү ки, «Илгар, гој анана телеграм вүрүм жалсис!» Илгар да она ачыгланды ки, «Аләчәјәм бәжәм, ушаглары нарада тојмусан?».

Илгарының дини-иманы ушаглар иди. Бир дагига оларсыз

дајана билмириди. Өлүрдү олардан етру. Ушаглар да еләче. Көрпеларо баҳа-баҳа дүшүнүрдүм: көрсөн иди о ушаглар неңайир Илгарсыз.

Сәиде бала, бу дүңjanыны, ев-ешишинин дәрд-сәриндән хәберсиз бала түм чыртламаңындауды.

Бақылар, ушагларның жаңаглары ата додаглары үчүн солукуб, сачлары ата сыгалы үчүн дарыхыб.

— Чан бала, чаан...

Гајнана да күрәкени бу гәдер чох истәјәрмиш.

— О күрәкен дәйлди, огул иди. Мин огула дајарди.

Наким чох данишмага гојмурду... Нахар... Билсәйдим ки, бир неча саатдан соңра Илгар олачак, неч олмаса данишдырылды, сон нағасда сәсенин чох ешилардим. Амма Илгарын чох данишмага ھеји жох иди.

— Анасынан бачармадыг. Деди апарырам раиона, атасынын жаңылы. Атасы да орда тәкди.

Илгарындан чыканды артыг Сәиде бала түм чыртламаңырды. Елчин бала жаңыну жерден, түмлардан, чөплердән артыг чекмишид. Тәкчә Латифе бачының көзләриндән жаш төкүлүб-гүртартмаг билмириди.

Нәјетә дүшәндө узагдан кечиб жедән бир гатарын сәсенин ешилдиким. Мәнә ела көлди ки, бу гатар Илгарын өмрү-күнүнүр бу ھајатдан кечүб кетди. Анчаг сәси, түстүсү, жантысы галды...

* * *

ИНДИ ҢӘР ШЕЙ СЫФЫРДЫР...

ШӘЙИД ЖАН МЕЈЕРОВИЧИН АР-
ВАДЫ ВАЛЈА иши белә душунур.
Белә фикерләшир.

Жан Мејеровици!!! Билмирәм, сизн дилдә өлүјә нечә рәһмет охујулар. Сән ки, бизим торпагда докулык боја-баша чатмысан. Бизим торпагын үстүндә бејумуссан. Бизим тәмиз көймүзә, айымыза, улдузумуз, күнешимизе баҳмисан. Сән ки бизим дили тәртимис билгисен. Сән ки бизим чөрәймизи јеңи, сујумуз ичмисан, сән ки бизим Хөзөрдә чиммисен. Сән ки бизим кими һәр сәһәр, һәр ахшам «саламалејкум, гардаш», «кечен хөјрә гасын, гардаш» демисен. Сән ки бизим торпагда, ез торпагында «шәйид» олмусан. Сән ки бизим шәйидләрле биркү, бир торпагда баш гоуб жатырсан. Мән сәнне өз дилимизде, өз динимизде «сәна аллах рәһмат елесин» дөриәм.

Бамы сани Жаник чагырып. Ичәз вәр мән дә санин бу кичичик тале язында сени елә о достларын, һәмвәтәнләрим, һәмжөйләрим кими Жаник дәјә чагырып,

Жаникин евинде мони чычышлыя најат ѡлдашы Валентина, бир де кичик, чох кичик яш ўарымлыг оглу Руслан гарышлады. Руслан эл-аяға долашырды. Арвады исе тупгуру гурууб, тупгуру, гаптара стула чекмушуда. Нә галхмага һөјү варды, нә динимәө сезү. Агламага да көзү јөх иди. Хыпхырда көзләри гурууб үзүндә негто бојда олмушуда.

Бир гәдәр ордан-бурдан сөһбәт ачдыг. Йанымда Елчинин

бачысы Хумар вар иди. Дөрд-тәм бачылары идиләр. Бир-бирләrinни дилини яхшы айлајыб, яхшы баша дүшүрдүләр. Иккиси бир-бирини дилләндирир, иккиси бир-бирини ағлайырды. Мән дә бу ағлышмада, бу басабасда элима гәләм кетүрүб онларын сөһбәтләрини гәләмә залырдым. Хумар: — Нече яшәйрәсъыз, Валја?

Валја: ...

Руслан: — әлиндә ојунчагы арада көзир...

Валја: — [Ушагы гучагына чәкиб зәйф бир сәслә динир] — Нече олачаг... ағыр... Дөңшәт ичиндә... Өзүя билирсөн ки, һәлә бир неча ај габаг, бир неча ил өзөвлө һәр шејимиз вар иди.

Хумар: — Билирәм... билирәм...

Валја: — Һәр шејимиз, һәр шејимиз вар иди. Еви-меш-шәйимиз, севкимиз, маһабатимиз, пулумуз... Жаник чөлдә ишлејирди, мән дә сөвдә. Иди... һеч најимиз јохдур. Башга мә'нада јох а... Евимиз, пулумуз, балаларымыз вар... Аңчаг Жаник јохдур. Жаник јохдурса, демек һеч најимиз јохдур. Иди һәр шеји сыйфырдан башламалысыг. Мән дә башлаја билмирәм. Қајатымын көрсисин, давамыны онсуз тасаввүр еләје билмирәм [ағлайыр].

Хумар: — Аглама [өзү дә ағлайыр].

...Мәним гәләмим ағлайыр.

...Руслан балалын ојунчаглары ағлайыр. Дар-дивар, гапыначка ағлайыр.

Валја: — Жена биләм ки, торпагынын, анасынын, бачысынын, атасынын, арвадынын, ѡлдашынын, баласының јолунда өлүмә кедиб. Мәни јандырмаз. Кләнанс болу, јандырмаз. О точа арвад бу һөјәтдә бизе кез вериб ишыг вермиди. Евимизи тәмір өлемәре гојмурду. Бизи кез ачмага, нағас алмaga гојмурду. Сән билирсөн ки, бизә о нә гәдәр пислик еләјиб. Аңчаг Жаник, она өз яхшылынын еләмәк истади. Усталик Елчини дә чәкди дарыча. Мәни јандыран будур.

Руслан: — [әлиндә машины анасынын яхынлашыр] — Маммама... паппа дыззә... паппа дыззә...

Валја: — [ушагы гучаглајыр] — Бу ушаг һәр ахшам беләди. Ојунчаг машинын тутуб үстүмә жәлир ки, папа машиныда дыззә... Нә дејим бу ушага?? [науза] Кече-күндә о арвад япышмышды Жаникден мәни алармалысан, вессалам. Гырсағтың олуб япышмышды.

Хумар: — Елчин дә ела дејирди. Дејирди Іаник мәнә дејир көмәк ела, ону јола салаг, јохса мән о һәјәт кира билмирам.

Валја: — О кече онлар кедәндә мән нә гәдәр ялвардым. Іаник гулғас асмады мана. Кече јарыдан кечанды ептидим ки, Елчин олұханададыр. Дедим бас Іаник... Іаникдән хабар жохиди.

...Jan Maisovitch 1955-чи илдә Бакыда анадан олуб. Совет құчесінде. Анысы мунариби дөврүндә Бакықта көбүй. Іаникин атасы Макела ела бу торпагда көрүшүб етлениб. Үч огууллары олуб. Вөва, Рувим, соңынку Іаник олуб. Іаник 150 немерли мактаби биттериб. Соңын Енергетика Техникумунда охжуб. Соңра эскэр кедиб. Эскәрлиқдан соңра нечә сәнат, нечә пеша дејисиб. Арада дәллаклиқ да еләйиб.

— Ел-бала зарапатта кедиб доллан олуб, бир неча айын ичинде чоң қазал уста олуб. Ад ҹыхарыл. Іамы она һәрмат ела-ири. Соң құнлар іссе кооператив ачмышды. Ишлатмак она гисметті олмады. Јәнуди иди, аңчаг на данышығында, нә һәрәкәтидән азәрбајчанлылардан ону аյырмаг мүмкүн дејилди.

Валја: — Бах, мән русам. О јөнүди... Іашајырдыг мүсалман торғағында. Аңчаг бунларын һеч бирини биз һисс елемирдик. Қисс елемидиге ки, күје биң яд торпагдағыг. Җаш дејиб чан ешидирдик. Инанырсыз лап азәрбајчанлылар кими соумузы апартырдыг. Баражымыз, күнүмүз бир иди. Евда һеч бир келәм бу барада сез-себәт бела олмајы. Іаныб токуулрам. Һеч нәден, һеч нәдан мәннән оласан. Чох ағыллы иди. О құнлар еле бил ағылны вллән башындан алмышды. О арвад да ону дәләмешті.

Руслан: — Маммам... маммам... паппа дызз... дызз...

Валја: — На дејим мән иди бу ушага.. Һәр ахшам кедиб атасынын жатагында узаныры, атасыны көзләйир. Дејирәм пата неча ојнајырды? Гол ачыб атасы кими ојнајыр. О ојнајыр мән говоруларам. Іаник асъ азәрбајчанлылар кими ојнајырды. О кечине да јаралы оланда Советскинин ушаглары ону танысыбы хастаканда апармаг истәјәндә јары ѡлда кечиниб. Мән нејнәјим иди?

Хумар: — Валја, бас мәним гардашым арвады нејласин, онун да бояда ушагы галыб...

Валја: — Женә адам билә ки, бунуулла, бу гурбанларла гурттарды, биртәнәр дәзмәк олар. Русланы бейутмак олар.

Хумар: — Аллаһ кәримди.

Валја: — Инанырсан, Хумар, сон құнлар дилимә бир тика ҹәрак дәјмәйиб. Жемәк дә истамирам. Ела билирмән тохам. Онун тәфил елүму мәни биржоллуг һәр шәждән маһрум еләзиб. Өзу дә елә бил сон құнлар елүмүнү дүйнешду. Чох ғем-ғем көзиди.

Руслан: — Мамма... маммам... паппа дызз... дызз...

...Іаник, мән сизин дини, шариат билмирам. Биздән узаг олсун, бир яс жеридан ҹыханда әрнәмәт кедәнин айләсина, бейіұна, кичікіне башсағлыры вериб дејисан:

— Сон ғеминиз олсун. Шадлыглара жәлек... Аллаһ сәбр версін. Билмадым сизинкілерә нә дејим, нечә дејим. Руслана неча баш сағалығы верим. Аңчаг сән ки, бизим торпагда доктулуб боја-баша чатмысан, бизим торпаг үгрұнда бизим Ел-чиңда биркә шәһид олмусан вә бизим Шәһидләр Хијабанында торпага тапшырылымсыз. Мән дә сана, санин айланы әз дилимле, әз динимле баш сағалығы вериб дејирәм:

— Валја ханым, о құн олсун бу евә шадлыглара жәлек!

Ахыр ғеминиз олсун! Русланың тојуна жәлек!

— Дәждада... Дәждада... паппа дызз... паппа дызз...

* * *

ТАЛЕИНЭ ДУШЭН КҮН...

МАРХЕВКА АЛЕКСАНДР. Тә'чили
Жардым һәкими... Жаралыңды вуру-
луб олуб.

Нарда язылыб, нарда ешидилиб, нарда көрүнүб ки, хаста-
ниң үстүнә тә'чили көлөн һәким из хастасындан габаг өлсүн?
Нарда көрүнүб ки, ганы ахан, из өлүмүлжыл албажахада олан
хаста азраылыны бурахыбы, үстүнә көлөн һәкимин азраылыныла
чарлысыны? Нарда көрүнүб ки, хаста галыхын үстүнә көлөн
һәкимин мұаличе еләсін, үреҗина гулаг ассын, нәбзини жох-
ласыны...

— Мен өзөннөм, сән өлмә, — десин.

Ахы неча-неча хасталар, жаралылар, чан веранлар, зарылан-
лар күченин ортасында бу һәкимин јолуну көзләйти.

На залым, на инсафсыз хасталар имиши, бир һәкимини
горуя билмәди. Жерен улу Һиппократтын андында белә бир
гаргыш вармы? Һәкиминин мејитини күченин ортасында гојуб
еңдә дә елән хастаю на чаза душур?? Валдаһ, улу Һиппократ
бу јерде ҹашшаш галарды. О кече Галаада олсаңы Һиппократ
дели оларды...

Сән бизим галалы ушаглары багышла, Саша. Сән өләндән
сонра онлар да өлдүләр. Не сән онларлы յаrasын баглаја
башын, на до онлар. Танкдакы Сашаның күлләсіндән сән
бакылы Сашаны горуя билмәдилер.

На жашы нарынды коклу-јататы Бакыдан олан Marxevka

Сашаны? Бармагна сајмаг олар јашыны. Бир... ики, отуз
ики!

Мактаби өзә гијметләрлә битириб. Өз күчүнә, ее билижла
Азербајҹан Тиб Институтун мұалиғе факультесине гәబул
олынуб. Муваффағијәттө битириб. 16 номралы тә'чили жардым
станцијасына иша кириб. Қезәл һәким, қезәл инсан, қезәл айлә
башыны ве күнләрин бир күнү қезәл бир күлләја түш қәлиб...
Васса лам!!!

Бүтүн бу гедәр азијәт, кечәли-күндүзүл охумат, чалышмаг,
никід бејумак. Бу күлләјчүмүк???

Ағасчылай нәзекәс аяг үстө гүргүру гурууб. Ағзыны ачыб бир
калма дејә билмир. Сөзләр қазалырдын пичурланыб чыхыр.

Анасы һәле неч најә инанымыр. Фикри көjlәрдәдир. Дејир
Саша ордады... Саша өлә билмәз, һәкимди. Өз ярасыны сағал-
дыбы, көрсиз, гајынын калачек.

Атасы бу күнләр көрмәди. Бөхтөвәрди...

Нә данишыра бачысы данишыр:

— Оғлunu, арвадыны көврәлтмәин. Жаралары тәзәди. Дәли
кимидиләр. Жекана тасаллимиз из яшши Станславдыр. Лап
еңүнә охшайыр. Наса ичимиздә бир инам вар ки, оғлу бејүүб
атасынын јерини тутағчы, атасынын јолуну көдәчек.

Аманын күнүдү, нәбада кече Гала јолуна танкларын габа-
тына бурахасын ону...

— Жох, горхамын, умудлуюк ки, оғлу атасындан чөлд
терпенэр... Атасының најаты, тајеи эн бејүк дәрс олар она...
Һелелик соо дәйшетти кеченин алтындан чалышыбы силкаләниб
чыхын лазымдыр. Жохса неч биримиз бој ата билмәри.

Лап нағыла охшайыр: О кече Бакынja кирәп танкларын
арасында Гала јолунда һајгыра-һајгыра бир тә'чили жардым
машыны шүтүүрдү. Танкдан горхмадан һүркмадан. Ахы тә'чили
жардым машинын танкдан нија горхмалы, није һүркмәлиди? Сашаның бачысы гызы демишиң: Ахы танк тә'чили
жардым машинынын дәјдәсі, дајысмды.

Бәли, бир танк дајынан габагындан кочиб, тә'чили жардым
машыны дајанды. Гапсызы ачылды. Саша кабинаден чыхыб
јөрдә чабалајан жаралынын үстүнә атылды... Архадан бир
балача күллә атыйлады. Саша эми јеринде галды. Сонра танк
дајы јолуна давам еләди. Саша өлдү. Ебى јох, сәнә жаҳшы
јол, танк дајы...

Бәссалам... нағылымыз битди... Битдими???

...Жанварда отуз бир күн вар. Отуз бир күн. Еле бил
пүшк атыланда талеинә он дөгүзүндан ийримисине кечен кече
дүшдү... Соң көчески, соң невеси болду. Талеин гисматине
бир баҳ, отуз бир күндән сәнә мәңз о күн дүшсүн. Ким
билир, балық өмрүнүн өз қезәл, эн мә'налы күнүмүш о күн...

Һиппократ анды вә бу торпагын чөреји сәнә наалат олсун,
Саша!!

МӘН КИМӘ НЕЛЛӘМИШДИМ КИ???

ЈЕФИМОВ БОРИС ВАСИЛЕВИЧ
Көр. Сүнкү жарасынан олға

Јазачагам, инанмајаңғызыз, евниә кедәндә гапысы ачыг, ишыглары сенмүшди. Гаптарының идеялары. Ишыг устасы на әләширди евларинин ишыгының нарда, неча сәйдүйнү тапа билмириди. Ишыг устасы нардан биләди ки, бу евни ишыгы жаңаары 20-да ахшам саат 10-да сенмүштү... Өзү да илаһидән.

Бида дост-таныш вар иди. Чыхыб голумдан тууб түчери салдылар мәни. Өзү кими ѡлдашларды да көздөн зәйф корурду. Елә билдилер мән да көздөн зәйф корурм. Аңчаг мән гарән-лыгда һәр шең апајдын көрүрдүм. Қасым кома... Ағламагдан үз-көзлөриндә бир грам тағалмамыш ағаппаг отгу, гызы, арвады... Ағармын сифтөләре ева санки ишыг сачырды. Қалишимиң мәғсадини билиб ѡлдашларды бирағыздан дедиләр ки, сән онун нағында аңчаг мусалман кими язмалысан.

— Нијә?

— Она көр ки, о Ічәришәарли баласыбыр. Азәрбајҹан дилинде тергемис данишыр. Бу бир. Иккинчиси дә биз ону мусалман гајдасынан мәсөчидә јууб, мусалман кими дағы еләмиш. Чұма ахшамаларны, гырынны вермиш. Иккинчиси, о һәмиша анд ичнәнди Әтаганын гәбрине анд ичәрди. Ону һамы Борис юх, Бөյүкага тағырырды. Бу онун за арасын иди. Үчүнчүсүнү бурахырыг сәнки ез инсафына. Сәни анд

веририк Әтаганын гәбринә, оны һәр чүмләнда Бөйүкага кими гәлемә ал.

...Гурбан олум Әтаганын чәддинә!!!

Арвады, ушаглары нече данишыбса еләчә да ғәлемә алырам!

* * *

...Бөйүкага 1945-чи илде андан олуб. Ичәришәердә. 1964-чү илде әскәри хидмета чатырылыбы. Әскәрликтөн мәуэ коргајылды. Эввәлләр бир аз алабабат көрүрдү. Ишлемек, долай-мат лазым иди. Аңчаг һеч жерда иша кире билмирди. Кезүнүн ишыгы имкан вермириди. Нәһәјәт, «Електросентролит» кетди. Дедиләр ѡжламадан кечмөлистан. Бөйүк гардашы езүн чох охшајырды деји ѡжлама комиссиясына оны көндәрди. Гардашы ѡжламадан кечибезу текма сөхине иша кетди.. Ишләйирди. Севинирди. Биз дә доланырыды. Бир күн калиб деди ки, дана атасы-гардан сече билмирди. Дејәсан көзләрим биржоллуг тутулур. Поликлиникаја кетди. Үчүнчү дәрәчәләр эллә группу алды... чыхыб ишдөн оттурду етди. Бир ил соңра вәзијәти дана да көскинләшди. Жена ѡжлама комиссиясына мурасиэт елади. Бу дафә оны иккинчи груп әлилләр сырсының яздалар. Пенсија-сым чохалады. Көзүнүн ишыгысы аздалды.

Нә етмак оларды. Қорунур аллаң алнына белә язмышды. Гуруча нағеси басимис иди. Бир дә һәмиша дејәрди ки, мәним көркөн көзләрим бир чүн баламды. Бела-бела доланыр, јашајырды. Дәрдин, ғәмин на олдуғуну билмирдик. Аллаң буну да биэз чох тордай. Тәкчә базым?

О ахшам, 19-дан 20-на кечен кече наңанса кефи чох дуру иди. Кече күлләләр атыланда пәнчәрәден бојланды. Қүлләләрин ишыгыны коруб деди: дејәсан көзүмә ишыг көлир. Аңчаг бу ишыг она севинчидан чох кадәр катирди. Һар ахшам јатмамышдан габаг чыхыб бир аз кәзишер, сигарет чакәр, соңра калиб жатарды. Он доттуға көмкүс қазинтиже чыхмады. Аңчаг ииримиси ахшам евда саҳлая билемдик оны. Үйдик нара кедирсән, көрмүрсән атышмады. Деди көрүрмәр. Чыхыб көрмек истәјирам. Евхимик көрдүүнүз кими Салжан казармасыны бејірүндәдир. Өзүнүн јүз-јүз элля метрлик һәмиша кәзидици жолу вар иди. Бу жолу зәбәр билириди. Палтосуну көлиниб ахшам саат доттуға ешиша чыхыд. Нә биләдик ки, белә олачаг. Нә биләдик ки, кор адама ал галдырачаглар... Билсәдик... Билсәдик... Үәткін һамы ини беле дејир. Гапыны астча ертүб кетди. Ушаглар жатмышды. Нә вахтын жатмагы иди езүмүз дә билмирдик. Арадан бир саат, ики саат, үз саат кечди, көлиб чыхмады. Никарах галдыг. Адатен гырын-тырх бен дәигіғаја гајыбыл жаларди. Саат он иккінә жақын гапымыз дејүлдү. Чұмуб үчүмүз да биркә гапыны ачыдый. Гапының кандарында ики нефэр — бир рус, бир азәрбајҹанлы онун голу кириб дурмушуду. Өзү дә һеч нә олмајыбыш кими

ПУЛСУЗ КИНО

НИШЕНКО АНДРЕЙ АЛЕКСЕЕВИЧ
өлө билиб о кече күмәләрдә пулсуз
кино костарирлар.

димдик дурмушду. Аңчаг сиғатиндән, рәнкиндән наес олдугу-
ны нисс еладим. Дедим белкә наездесе горхуб. Көрдүм јох.
Ајат үстө дурмага наалы јохду. Оны көтирип ушаглардан соруш-
дуг на олуб. Дедилар:

— Хала, ејвандан ашагы баҳырдыг. Жердүк бу киши сакиј-
ло аста-аста көләр. Онунла үзбәүз дә үч эли түфенкли есемер
көләрди. Эскәрлер онда жахынлыаша өз араларында наес
пычыздыштылар. Бирден ескәрлерин бири не сана, на мена сун-
күлә ону вуруб тачды. Бу языг да јерө јыхылды. Биз чумуб
ону галдырыг. Евни јерини езу биза нишан верди. Сиз бизи
багышлајын, орда јаралылар чохдур. Көдирик, онлара комак
еләмәје.

Мен оғлумла кемән елајиб ону чарпајыра узатдыг. Ушаглар
исса кетдиләр. Нәла јаралы олдугунна, вуруудугуна инанир-
дыг. Дедиг житин елә-беле гүндатла вурублар. Жердүк јох
ган апарыр ону. Тәчили јардымда заны еләдик. Көчәйнен
хөстеканава апардылар.

Сәхәри нәжим деди ки, хилас елија билмәдик. Сүнкү ма-
дасини чырыб дағыбыг. Аман аллаһ. Инана билмирдик. Сон
сезләр нәла да гулагымадыр...

— Өз юлумла көдирдим. Ың кимдә иштим јох иди. Аңчаг
нисс едирдик ки, сағ-солумдан һараса гачыб көдәнләр var. Ба-
шымын үстүндөн дә күлләләр вымылдајыб көириди. Мен һара
гача билдердим ки... Ахы, нијә да гачмалыдым. Мән за евима
көләрдим. Бир дә ону көрдүм ки, гаршымдакы үч көлкө-
дан бири үстүм атылды. Нијә??? Нијә??? Мән кима нејләмиш-
дим ки???

Бассалам, бу онун сон көлмеләрни иди. Ахы биз дөргүран
да кима нејләмишдик ки???

...Дөргүран да шәһид көдәнләр кимә нејләмишди? Бу су-
лым чавабы көрөн тапылачагмы?

ШӘЙДЛӘР ХИЈАБАНЫНДА шәһид көдән бачы-гардаш-
ларылда, һәмвәтәнләрди биркә уујан Борис [Бөјүкага], аллаһ
сане рәһимәт еләсин... Гәбрин нурла долсун!..

* * *

Чәмән 18 јашы var иди... О да һәлә тамам олмамышды. Майны 6-да тамам олачагды. Ағаппаг сүтүл бир оғлан иди. Сачларыны көриә дарајырды, аңчаг Бакы күләжи гојмурду. Инчимириди бу күләкдән. Өзү бу күләкли шәһәрдә дөгул-
мушду. Аңчаг о кече бу шәһәрдә бамбашга бир күләк әсир-
ди...

Анасынын алиндан чыкыб күчәје чумуб. Ыер јанда ескәр-
ләр, танклар, күлләләр... Елә билиб јакынлыгдақы кинотеатр-
ларын екранындан шәһәрә чыкыб бу дава, бу далаш, бу
фишәнклар. Елә билиб пулсуз кинодур. Тамашасына чыкыб.
Јанында да Фуад досту. Эскәрләрин, танкларын, күлләләрин
далынча гаччаблар. «28 Апрел» кинотеатрындан «Хәзәр» кино-
театрына кима гачы.

...Не доңшетли фильмдир.

Гаччаблар, гаччаблар, пулсуз киноларын, пулсуз ескәрләрин,
пулсуз танкларын далинчча...

Нә көзәл күлләләрдир. Ренкберәнк, ишыг сачыр. Нә көзәл
танклардыр... Тәртэмиз, тептазе... Нә жакшы јеријиrlар бу
шәһәрин күчәләриjlә. Нә жакшы аэирләр машиналары... Нә жак-
шы өлдүрүүрлөр адамлары... Гача-гача, уча учa, баха-баха бир-
ден аյылыблар ки, бу кино дејил. Бу һәгиги дава-далаш-

дир. Бу нәгиги өлүм-диримдир. Танклар үстлериңе көләнде тез ѡлдан чыхыб сәкије кечиблэр. Елә билиб танклар сәкије чыхмаа. Ахы сәкије чыхмаг гадагандыр. Танклар сәкиләре да чыхыбы, сәкиләрден оңда да кечиб...

Инді Фуаддя Андрей бу әскәрларин, бу танкларын әлиндән гачмага башлашы...

— Беги...

— Гачч...

Нече гачыб бу ушаглар... Нече укуб бу ушаглар. «Кинонун әлиндән гачыблар. Гачыб кинотеатра кириб кизләнмек истеиблэр. Кинодан гачак бу әскәрлэр, бу танклар, куллалар говуб онлары. Гача-тacha гыштырып бағырыблар. Киномеханика сеслеиблэр.

— Сахта кинону! Жандыр ишылгары! Биз белә кинона бахамагистәмирик. Биз белә кино истиэмисирик. Габагда Фуад гачыб, архасынча Андрей. Илк күләлә Фуад даји. Дајесен аягындан. Фуад жарайлы-жарайлы, гычыны чеке-чеке дајысыкли шумб. Андрей исе гаранлыгыда көздөн итиб. Фуад ела билиб Андрей чаналы кетүрүб гачыб.. Анчаг...

Сәнәр «кино» гурттаранда, даһа догрусы, кинонун биринчи үйссеси гурттаранда, лент гырмында, ишылгар бир анылғы жаңаңда Фуад Андрей сораглајыб. Андрей исе билетисиз ушаглар кимни бу салоддан говубуд чыхарлыбы чөлә.

— Ыара? Ыңсыз чөлә?

Анасы ушагынын ахтарыбы.

— Ахы мән оны билеттулуп вермишдим.

— Ахы кино бир saat, сат жарым олар... Ики күнчүр ушаг калмир. Бу нечэ киноду? Бу кино нијә гурттармыр?

...Андрейине кинодан ачыланын күллә ила жох, кинодан гачан бир эсқорин сүнкүсүлә синеси дешиплиб.

— Сахлашын бу кинону. Гайтарын бу кинону дала! Чыхарлын сүнкүнү Андрейдин синесинден!

— Биз белә кино истиэмисирик!

...Фуад аյналында, Андрейн өлүм хәберини ешидәндө баша душуб, алтајыб ки, бу дөргөндан да кино дајилмиш. Жарасы сарыглыц, Андрей да бүсбүтүн сарыглы. Андреи хијабана апа-рыблар.

Анасы тјотә Александр исе бу кениш дүңжада өзүнә јер тапмајыб. Иди да тапмый. О ики кинотеатрын арасынын өч күн, һәр кече вар-кал едир, елчур, дајынан кинотеатрдан чыхын ушаглар дахыр. Еле билир индиче онлардын арасындан көзлөрини овшушдура-овушшудура Андрей да чыхачаг. Анчаг Андрей исе бамбаша бир кинонун гойнундадыр. Пулсуз, билетсиз, бир гаранлык кинотеатрдадыр. Ела бир кинотеатр ки, онун ишылгары емрүнде жаңымыр. Әбдәи гаранлыгыдыр.

— Ахы мән ора ѡлламамышман ону.

— Нәдир бу кинотеатрнын ады, кедим бахым... Шикајет едим. Бу гадәр «тамашачыны» сакламаг олар?

МИЛЛӘТИ, ГАНЫ БИР ОЛАН ИКИ ГО҆ҮМ ЭÝВАЛАТЫ

— Бу кимди гара «Волга» да отуруп «кеф» еладыр?

— СЕМЁНОВ АЛЕКСАНДР ВЛАДИМИРОВИЧ [1947-чи ил].

БИРИНЧИ ЭÝВАЛАТ.

20 январ ахшам saat 20. 00. Тбилиси проспекти.

Бәлә гаранлыг дүшмәјиб... Бәлә кәз кәзү мәрүр... Анчаг Бакынын үстүндәк барыт түстүләри, гара думанлар астасында кеченин әлиндән тутуб шәнәре көтүрләр... Шәнәре кече дүшмөк истиэмисирик... Кече да горхур... Сәнәр гәдәр аңнапаллардан, шивәннеләрдан горхуб эсим-эсим асир кече... Шәнәре кече дүшмәк истиэмисирик. Алчаг әскәрләр кеченин автоматынын, тикىн габарынын салып сурдууб көтирирләр шәнәре. Нава жаңаш-жаңаш гаралыр. Бас бу гара «Волга» нара шүтүүр?

Бәлә кәз-кәзү көрүрдү. Алчаг о гара әскәрларин кәзүнеки каси көрмөк истиэмидири. Корсајди, көрәрдү ки, «ГАЗ 24»-чи ичиндә калып Мәммәд, Вәли, Ыссан дајил, Семёнов Александрдыр. Сашадыр, ај бәдбәхт... Өз ганымы, өз милләтин, бәлекә да ела өз адымы, өз сачындыры. Сарышыны... Кој кәз...

Ај бәдбәхт, Саша, сан да дајирсән јәгиги бу әскәрләр «гара» милдет учун көлиб, бизэ да дәхли. Сүрмә... сажла... «Волга»ны. Бизин милләтимиз, сенин да «Волга»н гарадыр.

Нече бер хәбәрдарлыг етмөдөн гызыл әскәр Семёнов Алек-

сандры о гара «Волга»нын ичиндө ганына төлтөн елади:

— Мамаа...

Бү сас сох тамыз келди, сох дөгма келди эли түфенкли ескарә... Машына сары гачды...

— Јоб... мат!!! — Сашанын күчү анчаг бу сөйүш чатды...

Эскер аттыгына да пешиман олду. Тез жаралыны бир башта машына тојуб һәрби госпитала апартылар. Нә хеир! Рус ескери сох сэрраст атыб. Биз тушланан күлләни вазунукунан атыб. Александр үчүн сох эллашиб, сох вурушуб. Інкимләр бү күчлә сахлајылар. Жанварын 25-дә Александр урыйнда сонунчук көре о ескари сөйүб ёз дөгма, өз мәшнүр сөйүшлерије ве урэйини бошалдыб тәвил вериб...

Забраттада дағы олунку. Аナンдан олдуғу, бейіүүб боја-баша чатмыры ярда...

Үнваның нәр жерде Ага Нематулла 25 жазылышты. Нәр дефә кеденди ганыны гыфыллы көрүрдүм. Нече касиң да Сашанын алмайындан хәбәри јох иди. Бир рус гызындан еңәндим ки, Сашанын бир гызы вар. Аравадыла айрылыблар... Аревады, гызы һарда жашајыр билинмири...

...Гара «ГАЗ-24»-ын да вурулдугу жөр кетдим. Силиб-супермушудулар. Аничаг күнч-бучагда нала шуша гырынтылары вар иди.

— Машынын нөмрәси нечәди?

— 81-27 «ГАЗ-24». Голундакы сарғынын да нөмрәси 32.095 47-дә андан олуб. 90-да вурулуб.

— Бас о гызыл ескарин нөмрәси неча олуб керән? Бү гәдер ретгөм бу гәдер нөмрә атыб кетди устумуз... Жазыб жадда сахламаг да олмур...

* * *

— С тօj!!!
Анчаг ХАРИТОНОВ ВЛАДИМИР
АЛЕКСАНДРОВИЧ «стоп» елемәјиб
[1949-чу ил].

ИКИНЧИ ЭҮВАЛАТ

8 февраль 1990-чы ил. Бакы. Дәрнәкүл көрпүсү... [Бу көрпүдө да аз жохдур. Нече шаңид көзүнүн габагында кедиб. Нече дәзүр, билмирим].

Мече саат 12. 00. Узағдан бир «Москвич» калир. Ишыгыларыны да жандырыб калир. Эскерлар елинде автомат машинынын габагына чыхып әлини галдышыр:

— Стоj!

«Москвич» исә сахламыр... Сүр'етини артырып көрпүнүн галхыры. Эскерлар архадан бир дә гыпштырып:

— Стоj! Стрелжат будем!

Машынса неч ишитмиров. Нече на вечине алмыр.

— Нијә ешитмirsэн, ај ѡлдаш мајор.

Мајор хаяллында бир айлы мәни сары чөнүл машинын сүрэ-сүрэ күлә-күлә чаваб верир:

— Өзвөлә мен русам... о да русду. Икинчиши, мен мајорам, о сыралы ескэр. О мән нејләјэ биләчек. Үчүнчүсү, мен ишдән калирам, кефдән калмиров ки...

— Һарда ишлејирисиз?

— Нејинизе көрек? Замначам.

...Ескерлар өзвөлчө көјә хәбердарлыг аташы атыр.

— Йолдаш мајор, ешиттиз көјә хәбердарлыг атапи атдылар...

БОШ КИЛИЗЛӨ МУСАЦЫБӘ

Бу бош килиздән чыхан күлә БЕС-
САНТИНА ВЕРА ЛЬВОВНАДА дәйб.
[1973-чү ил]
Шәһидләр хијабаны.

— Гөрхуаурлар... неч нә олмаз. Мән да горхан деңиләм, еве тәләсирәм.

— Евдә ким көзләйир сизи?

— Арвадым Валентина... иккى ушагым...

— Неч олмаса ушагларын хетрино саклајыны машины.

— Еле ушаглары кера сакхамырм. Сакласам еле билирсиз еве бурахачалгтар, вәнишиди онлар.

— Неч олмаса газы берк бассы.

— Бундан артыг кетмири.

— Йолдаш майор, айин башынызы, атдылар.

..Майор Харитонов неч гымылданмага мачал тапмамыш күлла дуза башына дәйир. Машины о дегигә дајаныры... Намы машины сары гаччар... Эсқерлар машиныны тапкынын ачыбы бир анылыг милис забитинин улдузундан горхуб «чест» вермәк истәјиrlәр. Соңра забитин артыг о дүнҗада одлуғуну көрүб улдузундан сүрүүб күчәје чыхарылар.

...Владимири дағи етмәк учун гоһум-гардашы Саратова апарыблар... Дедо-баба торпағы орадыр, орда да анадан олуб.

Көрсөн Саратовда бу шәниди дағи едәндә рүхүнү јад едіб жүз-јүз ауранылар, вурмајыллар көрән билдими ки, ону еле саратовду эсмирлер өлдүрүб? Жохса ону да бизим аяғымыза жаңымлар?

...Шәкилде рүтбеси капитандыр. Майор рүтбесини тәзә алмышды. Қала шәһид шәкли чөкмөје имкан тапмамышды.

* * *

Январын 20-дә сәнбер тәзән чөрек алмаг үчүн шәһера чыхмыштым. Дүкәнде чөрек жох иди. Чыхыб күчәни кәзәндим. Күчәнә намы күлла килилари јыгырды. Мән де бир овуч јыгыдым. Чөрекла бирика ева о килиләрди дә кәтиридим. Ушагларым деди:

— Неди бунлар?

Дедим:

— Құлләләрән габыды... Құлләләр кимесе атылыб, бош габлары дүшүб талыбы.

— Аягаттабыларыды? — деја оглум сорушду.

— Нә, аягаттабыларыды, — дедим.

О килиләрди јыгыб сакладым. Нә вахтса лазым олар, түшүндүм.

Дөргөрдөн да қүнлөринг бир күнү о бош килиләр көрејим элдү.

Нә вахт көрејим олду?

Бессантинна Веракилич евиңа кеденди.

Гонум-гонщулар дејирдилар кетмә, онлар неч каси еве бурахымыр.

— Ние?

— Еле-бела.

— Бәлкә нәдәнсә горхурлар?

— Балқа да...
...Нахимов күчәси 29, мәнзил 94.
Гапының дүймесин басырам.
Гапының heч ким ачмыр.
Гапыны еһмалча тыгылдашырам.
Дене гапының heч көс ачмыр. Кор-пешиман дүшүб жери гајидырам.

Бир неча күн кечир. Жене о уванна калирәм. Жене гапының дүймеси, дастай, кандары ела бил о гызығыз иле биркө олуб, дағы олукуб. Гапының бәрк деңекәндән горхурам. Горхурам, бирдан саса Хијабанды Верайдың езу дарууб көлар...

Астача дүшүб дала гајидырам. Ишә калмамышдан габаг бер дә Хијабандакы Верада балаја баш чекирәм. Дајаныбын үзбәуз шаклын, көзләринге бахымар. О иса мана бахымы. Ела бил heч мани кермур. Салам верирам, саламымы да алмыр. Шеңид баладыр, heч ондан инчимак олар?

Дејирлор, балқа басысына заны өлејәсін? Басысыны да јеринде тата билмир. Геләмим гынына чакилиб, блонитум ики гатланыбы голтугумда киизләніб. Ева кәләнәда көзләрим о күлләринге биш килизлерина саташыр. Іядым дүшүр ки, о килизлер Веракилин евиисин яхыныңындан јығымышам. О килизлер габагыма дүзүб онларла сеңбәт елејирем. Биш килизлерден мусаңиб алымар.

Габагымда он једи биш килиз дүзүлүб. Верайдың да өләнде он једи јашы вар иди.

Нәфесими ичима чәкиб о биш килизлерин һамысына бир сұал верирем:

- Верайдың таныңырсызмы?
- Жох, — дејә һамысы хорла чаваб верири.
- Билирсизим Верайдың неча јашы вар?
- Жоох...

...Анчаг үнис едирәм ки, килизларин бири ранк вериб ранк алды. Динмир. Үзүмү она тутурам:

- Дејәсән ахы сен о гызы таныңырсын?
- ...
- Није динмирсан?
- ...

[Килиз утандығындан ела бил гызырыр].

— Нече олуб?

— ...

— Нија горхурсан, аллаһа шүкүр, сәни асан жох, кәсән жох. Килиз сағыны, солуна бахыр.

— Горхма, наңән горхурсан, биз сәндән горхуруг.

Биш килиз еле бил дил ачыр.

— Мән онуңда бир илде докгулмушам. О айры жерда, мән айры жерда охумушам. Миллатимиз дә айрыдыр. О јаңудидир, мисс турғушында, мисс гарышыгыжам. Мән ела билдим сизин шаһәре кәзмәје калирам. На билим белә олачаг. На би-

ләјдим тәтије чакилачајәм. Өзү да кечә. Атылдым... жана-жана... ишыг сача сача... Бир да көрдүм бир евин пәнчәрәсқи дәліб кечмишам... Көрдүм енда бир наңа, бир изәв узының дәшәмәдә... Мән да бир жера енмәлийдим... Ендим... дүшдүм... сөндүм... На бизәдим соң дајанағачым о гызын үрейі олачаг. Истәдим дала гајидам, гајыда билмадым. Кери гајиданды ханы адым тојуб күлләлејәрдилер. Мән гајытдым, ичимдәки гургушун жетди. Инди истајыран ас, тандала, ез мәні!

— Бас о гызыны араулары?

— Билмирәм... Биз ела о араулары bogмаға көтirmишди ләр.

— Бас ишесі?

— Дејәсән дәрдән һаваланыбы. Ела мән да һаваланардым. ...Бу вахт оғлым кәлиб биш килизи кетүрүб додагына жаҳыналышдырып үфүрдү. Менәкәм фит саси чыхыда о килиздән. Ушаг да горхусундан атыб кетди килизи. Килизләр да баһа чох баһа билмады. Барыт, олым гохусу көлири онлардан. Овуч-лајыб сууда атдым.

— Дәрд-гадамызы жоу салар апарсын.

...Жене Нахимов күчәси... Жене Верадан бир сөз, бир кәлмә еңәрмән истајирам. Қамы жынымдан лал-динмәз өтүб кечир.

— Сиз Верайдың таныңырдызымы?

— Кимни?..

— Верайды дејирәм... 19 жанвар кечеси һәлак олуб.

— Һәлак олмајыб, ее евиндә алдуруублар.

— Ким алдурууб?

— Куја сиз билмирсиз?

— Билирам, анчаг истајирам ки, сизин ез дилиниздән, ее ана дилинизде ешидим онун гатилләринин адьыны.

— Солдаты... борадатыje!

— Чох сағ олун!

— Да нуу..

— Верайды, мән сәнин руһуна сөз верирем ки, сәнин дорма торғагымдаки шеңид талеина бу јазыдан савајы бир жазы бағышлајағам.

АТАМЫ ІУХУДА КӨРМУШЭМ...

ТОКАРЕВ ВЛАДИМИР ИВАНОВИЧ
[1953-чы ия].

1989-чу илии нојабр айынын сақсекәлди көчөлөрүндөн биринде Володия Бакының мөркөзиндөкөвөлөрүндө іуҳудан диксиний саксаныб. Горхан оғлан дејилди. Амма іуҳудан рөлкөн ағапшат ағармыш ојаныб. Ојаныб жатағында отуруб. Ушагларына баҳыбы. Ушаглары жатыбы. Һајат ѡолдашына баҳыбы. Һајат ѡолдашы Галина саса ондан да габаг ојаныб.

— Нә олуб, Володів?

— Атамы іуҳуда көрмүшам.

— Нече көрмүсөн?

— Көрдүм гәбіристанлыгда башышы галдырыбы мәнә дејир ки, сән нардасан бу вахта кими? Ахы мән сәни көзлеңрем, нијә көлмишсан.

...О кече әр-араад горхуларында сәһара кими жатмаýбылар. Бу на іуҳуда, бу на кечидир? Нә іуҳуну јоза билиблар, на да бир кимсәз даныша билиблар.

— Мән талеја инанымадым. Экәр о іуҳуну мәнә данышмасайды. Сәһар тезден Володіа дуруб атасынын гәбринин үстүнэ аяг албы апарады. Оны жад еләди. Аңчаг сән демә иш-ищидан көчишибиши... Володіа жохдан гәбіристанлыға кедән ѡолда имиш.

...Нә гәдер мұсылман шәниләримиз іуҳу көрүб. Нә гәдер бу

іуҳулар сәһәри, я о бири жуны хеирлије, я хеирисизлије чии олуб. Бу да Володіанын іуҳусу. Жел инди іуҳуда инаным. Жел инди іуҳуда миilliilik актар... Өлүм олумдүр. Эңзәл эчелдир. Іуҳу іуҳудур. О на руса баҳыры, не дә мұсылманка. Нече ки, баҳмайыб, Володіа кекүл бақылылдыр. Азэрбайжан дилини рус дилиндөн сөлис, тәміз билдири [негримит артыг олсун, шәнид!]. Ата анасы нәлә мұнарибәден габаг бизим жерлерде көчүб келил. Іърсинаң бир тале атый бура.

Балаханыда мәскен салыбы жашылдар. Ата да Балаханыдан жетүрүлүб, бала да. Өмүрлөри боју бу торпага сөздө едилдер. Бу торпагы өз аны мәскәнләре билиблар. Бу торпаг да онлара өз жоғонда нарая лајиг өз жерини, өз гөбрини вериб.

Володіа чөз жөлдердө ишлејиб. Аңчаг соңынчы иш жери 6 нөмрәли таксимотор паркы олуб. Сүрдүү жашынын да нөмрәс 32-88 АГБ.

Жох... Бирдан елә биләрсиз таксида күрүлуб о кече... Жох... О күнлөр Володіа неябети мә'зүнијеттө олуб. Жанварын илк күнлөринде мә'зүнијетте чыхыбы. Елә мә'зүнијеттө күнлөринде да шәнид олуб.

...Езина жетдим. Көрпөчө балалары сыйыг, Володіанын дилинде десен кашпа жеңди. Мәни көрүб гашыг ағылшындың галды. Кашаны Дима, Миша баласы ағызында чыхырып тәччүблө мәнә баҳды. Истөдим гапыдан гаяжды. Аңчаг Галина жомгады.

— Җалин, җалин ичери, — дејиб кашпа долу гашығы габа тојду.

Ушаг да көзлөрүни бералдиг мәнә баҳды. Ушагларын ана пәннеси дә еңде иди. Ағасчылана билмеди мәни һарда оттуртсун. Қалип сыйыг долу габын, о ушагын өзүлә уаңбөз өјлөшдим. Ушаг горхусундан ағламаг истеди. Төз гашыны көтүрүб она уазатты. Әйлән вуруб кәнара атды. Ким билир, белки о көрпе атасынын најыфыны бу кичичик зөрбәсисле мәндән алмаг истәймис. Ушаг мәнә ганлы-ганды баҳылды. Сонрадан ейрандиг ки, мән аյлашыдым жерде һәмиша атаса візләштермис. Жан-жерама Володіаны о бири көрпеләри сүрүнүб көлди. Биринин өлүндө танк... Биринин өлүндө түфенк... Жакшы ки, алләрндиң ойнчаг түфенкелер, ойнчаг танкклар иди.

— Нече олуб ки, Володіаны вурублар?

Ушаглар баҳылшларыла, нәнә көз жашларыла, Галина исә аскерләре күннүйла, газебиже чазаб верди:

— Һардан қалип бу аскерләр, бүнлар нече аскерди? Мән бе-жәл аскер жөрмөмешим. О кече бачымын оғлуну аэропорта алармалыжды... Қалип жатды. Деди саат он бирда мәни ојадарсан. Мән дә атышма сөслери ешиди оны ғеңдән ојатмадым. Өзү ојаиды. Дедим көрмүрсөн веziјеттө нечадыр... Өл-үзүнүн үүјүб аягјолуна кетди. Анам деди бағла гапсыны, буражма оны чела. Сындырыды гапыны. Деди нәдән горхурсуз? Машынынвар иди. «Москвич». Һајат гапсында саҳламышды. Деди онсуза

да ону чыхарыб бир јерә апарыб гојмалыјам, ja јох? Чанен-нэм олайды машины. Гулаг асмады биз. Кејиниб чыхды ездән... Медиб Гара шаңдерден бачымы да онун оғлуну кетүрүп аэропорта жола дүшүб. Арада бачымындан мәнә зөнк еләди ки, көрдүн, бура кими саг-саламат калиб чыхмышам. Сәнәс горхурдуң. Аэропорт жолунда исе ону неч көдөн күлләләйблер. Хәбердердән да елемојиблер. Володжа о дөгиге өлүб. Башы дүшүб рула. Бачымыла оғлуну исе чыхарыб эскерләр дирајиб та икләре уст-башларының жохлыйблар. Соңра да дейибләр, инди нара истәзәрисе кедин. Бачым дәйіб, слушы, нара кедәк бу кече вакты? Бизим сүрәнизи до елдүрмүсуз. Дейибләр «идити к чорту». Бу вахт жаңларындан бир машины кечиб. Эскерләр оны сажлајыб, дәйіб апарын бунлары да чөнинем олсун. О машинының жиеси Вузыналы олуб. Кечеңин апарыб бачымы, оғлуну изе евиндә сажлајыб. Сәнәри да кәлиб Сабунчу хастахасындан. Володжаның мејитини таптыб кетүрүп калиблер. Маним да кече сәнәра кими занк елемадијим яр галмайыб. Өз рус эскеримиз бу үч рус баланы да јетим гојду. Жаҳшы ки, Азәрбайҹан халғы көмәк еләди. Мәсҗид көмәк еләди. Неч билмәдик Володжаны ким јердән кетүрдү, ёһсаныны ким верди.

Анчаг өлдүрәни, она күллә атана дәгиг билдик. Рус эскәри.

Мән онларын рус олмагына инанмырам.

...Ана данышыр, нәнә аглајыр. Ушагларынса сыйығы, кашасы сојујуб галыбы. Аталарапының сез соһбәти елә бил иштәнләрны кетүрүп анарды.

* * *

ОЛМЭ БАЛА, СӘНИ ЈЕРДӘН КӨТҮРМӘЈӘ ПУЛУМ ЖОХДУ

Ким дәйіб бу сезләри?
ЮРИМОВ АЛЕКСАНДР РАМАЗАН
ОГЛУНУН анысы НАДЖА ХАЛА.

— Ана, өлүрәм.

— Јох..., бала, јох...

— Өләчәјем, мұлдаг өләчәјем.

— Олма Саша, сани јердән көтүрмәје пулум жохдур.

— Достларым көмәк елајер...

Керимов Саша сон зағасында касыб анысина, еви учулмуш анысина бу сезләри дәйіб. Аныс бәдбәхт да үрајинин ачыгылығындан, чибинин бошлуғундан соңунчук манатына бағыб жана-жана бу сезләри дәйіб...

Сашаны исе такча достлары јох, бүтүн халг дағы еләди. Яссына тәкчә достлары јох, бутун ел-оба көмәк еләди.

Саша о кече жатмышды. Кече салат үчде гонишусы Майир жөлиб гапы зәңкләренни чалыбы. Гапы зәңкини неч вахт езу чыхмазды. Кичик гардашыны ѡоллајарды. Өзү дә онларын зәңки һәмиши иккі дағы, өзү дә лап гысача чалынарды. Анчаг о кече Майир узүн-узяды бир зәңки чалды. Бу һәјечан зәңки иди. Бу зәңке Саша ојаныбы тез чөлө атылышы.

— Кимди?

— Маным, Майирәм. Саша, күчеләрдә жаралылар вар, кәл кедәк көмәк елајәк...

Саша бир дәгигә ләнкимадән Мәнирлә күчәје чыкыб, јүк машинында шәһәра чумуб. Йаралылары Мәнирин машинына жыгыб хастаханаларда чаттырып. Өзләри исе машинында Мәнирлә биркә күчәләрин биринде күлләбәрән олублар.

Саша хастаханада көзүн ачанды аввалчә Мәнири сорушуб. Мәнир исе артыг о дунҗада Сашаны сораглајыр. Сашаны ахтарырды.

Каримов Александр 1970-чи илдә Уралда дотурулуб. Соңра бир айлыш анысынын гучагында Бакыца қалып. Атасы Рамазан кипиң һајат юлдашыны вәлидејүргөринин жаңыны қазмаја тәк јола салыб, гарышлајында чүт гарышлајыбы. Оғлұлу биржо. Айләдә дәрд гардаш олублар. Рамиз, Саша, Эли, Рамазан. Һәрәнин айледә өз жері, өз сезү, өз ھасијеті олуб. Һәрәнин да өз пешаси олуб. Рамиз дәлләккәрді, Эли ўук гандарының кранда ишләйр. Рамазан досгүзүнчү синифда охујур. Саша исе 90 номралы техники пеша мектебинде фотографиялы охујур. Иш жері көзәләйрди. Елә бу қын-сабаңда иди. Демишилдер алреда јер башшалачаң қаләсәрән.

Тәэссе... Бамбашга бир жерда, бамбашга бир жер башшалды Саша үчүн.

Атасы Рамазан кишинин алли жашы вар, чилинкәр ишләйр. Аныса Надежда Афанаевна исе теге үчдүчүр. Саша дејирди, иша дүзәлиб бутын аյәр-аскийимиз дүзәлдәчәјәм.

— Гызыл ушаг иди. Экәр о кече мән ҳәбәр тутуб галыхыб бир калма десајдым кетма, кетмајәчәкди. Тәрбиәли, бөйүк-кочик жери билен иди. Дост лолунда өлүм жедарди. Нече ки, кетди.

Хастаханада Мәнирин елүм ҳәберини ешидан кими көзләрни үмүбәйттәб. Менкәм ағылары олуб. Ағылары да ичинде болуб. Ағырдан ал атыб сачына, чанка-чанқа жолуб текүб. Аңчаг чынгырыны да чыхармајыб. Һәким дејиб бирчә даға сәси чыкыб о да:

— Сән же... же...

— Нара яјим, нара яјим, — дејиб өзүндөн чыкыб. Соңра да дедицине пенимдан олуб.

Елде бөйүттүү, отагы бир күнчүнде дүздују рәңкли шәкілләрда баҳырам. Кезең ал габилијәти олуб. Инди о шәкілләрин жаңында өзүнүн бөйүдүлмүш шакил да ғојулуб. Мән көдәндә аныса чамдаңлары јыгырды. О дегите үрајимдан бир горху кечди. Елә билдім Сашанын гәбрини ғојуб нараса кедирләр.

— Жох... тәзә ен верибләр биза, ора кечүрүк. Шәһәрдән нара кедирәм, неч жера кедан дејиләм. Оғлумун торпагында алеңәјем.

Жаңында досту Емин дајамышды. Деди ки:

— Сашанын жаңына кетмишдим, ағырдан көзүнү күчкөн ачбы мәни жаңына өзгәрді. Гулагыма деди ки, бир шеј олса аныма кетүр жаңына.

— Бас атасы һаны?

— Атасы айры арвадла жашајыр. Башга аиләси вар. Одеј, арвад да көлір.

Демек көлөн Сашанын аналығы иди. Ичәри кириб Наджаны ғучаглајыб ағламага башлады.

Дәрд һамыны барыштырып, дәрд һамыны бирләштирип. Гоншулар да төкүлүшүб көлмиши. Һамы Сашаны тә'риф лөйдиди.

— Саша мәчлисларин жарашығы иди.

— Сөзүмүзү, ағымызын лаззати иди.

Евден чыкханда Сашанын анысындан онун шаклини истәдим. Арвад чашыб галды. Һисс елзидим ки, жохдур.

Аналығы гајытты:

— Кал кедәк, мән верим сенә, биздә евда вар.

Кетдим, Сашанын шаклини опуб верди мәнә. Соңра Хурман адым бир гыз Сашанын досту ила ајаж уста чакидирди бир шакли да көтириб верди. Сәһариси Құллара адлы бир гыз Сашанын бир шаклини да көтириди.

Иша бах, евинде бир шакли таптылмады, анчаг гоңум-гоңушудай, достларындан неча-нече шакил чыхды. Сөвиндим... Она жерә сөвиндим ки, Саша евиндән башта дост-тансыларыны, гоңум-гоңушударын үрайнинде да жур салыб.

* * *

ДӘҮЛИЗДӘ ГАН ЛӘКӘЛӘРИ ВАР

— Кимни ганы ахыб ерда?

Шәкил азасы: 18 жашында көзөн бир рус гызы. Сарысыы, үңүдүрбој. Коңкоғ.. Жаңагында чили вар.. Үзүпде табассум. Ригса дағат еләсан о дагын дуар. Тамаш олмаг истикас о дагын алым дәер.

— НИКОЛАЕНКО АЛЛА АЛЕКСЕЕВНА.

— Қозаң гыз, бес сиз нарада жашайрысыз?

— Волчы ворот гебиристанлыгында...

...Бу шәһерде онун нәч кими жохдур. Бу шәһердә онун жетимдир. Тәмис жетим: Атасыз-анасыз. Бачымыз-гардашсыз... Гоншу габирләр да ону танымыр.. Қөлиб устуңда яглајаны да жохдур. Қең жашындан пай верен да жохдур.

Берін баштада деіим, никтерге галмајын. Онлар Красны Восток шаһарчицинда жашайрдылар. Атасы һәрбичидир.

— О кече Аллаја ес евинде тасадуғөн күлле дајиб. Беш күлладаң бири. Атасы јанварын 20-сінде хидмати вазифасына көра башта жера кетмәлиди. Сөнөри гызыны дағн едіб, кечүб кедиб.. дејілдер күя Алманија кедиб.

...Вәлкә Алексей киши ез һәмкарларындан, ез силаһдаштарындан күсуб кедиб? Ким билир, белкә ела бу ѡлда ез баласыны да гүрган вериб. Бес Бакыздық кечмиш еви неча, жадындан чыхыбы мәрән?.. О ганлы кече узғ дүйнәларда нәч үхусуна көлірмек көран? Алланың габри неча? Қирирми үхусуна? Элинде күл оланды чыхырмы о габир габаттына?

...23-ү јанвар, 1990-чы ил. Красны Восток, ез 6, мәңзил 22, дердүнчү мәртеба. Саңа музеккили Новруз Эзизов отагы гејда алыр. Мәңзилдә көрдүкләрini дәфтәрине жазыр.

...Мәңзил үч отаглыдыр. Даңлиздә ган ләкәләри вар. Гонаң отагында беш күллө дүшүб јера. Құлланын үчү Калашники автоматтынан атылыб. Диаметри 7,62 мм-дир.

...Алексей киши наза севинмалиди. Беш күлладаң бири да-жыб аиласина. Бирден дөрд да даєсди. Іох, даю билмәди. Құллалар Алексей кишини танышырды ахы. Нече олса иш ѡлдаптыдыр. Бири дајиб, еби јох. Бир құллајынан нәч на олмас. Ахы о құлла екстремистлара атылыб. Бела чыхыр ки, Алексей киши, [Рұтбәни да билмирәм, бағышла, сизе ахы рутбайын мұрағнат етмек лазындыр] сәнин 18 жашлы гызын Алла да ез бејруда екстремист олуб?

...Волчы Ворот гебиристанлыгы... Алланың габри жетим кими боянку буруб дуруб. Нә аглајаны вар, на да қүл гојаны.

Јох... Бүтүн шаһидлердин габри устуңда аглајайларын кез жашшалары ичинде сәнин дә ез пајын вар, Алла... Шәһара сәнилан гаранфилләрин ичинде сәнин дә ез гаранфилин вар, Алла... Ағлама! Сан аді торпагда јох, Аәрбәйчан торпагында жатырсан. Бу сизләрдән һәр шәһ ىде гисмет олмур.

* * *

БИНА ШӘҚИДЛӘРИ

Сизи бир, иккى жазыб немроламирам. Ела-бела аягым анынча кимин һөјүттөн кедибес, алым сифто кимин гапсынын ачыбы, алача да адларыштыны жазырам:

ӘШРӘФОВ РӘЬМАН ИСМІХАН
ОҒЛУ

АЛЬБАСОВ САБИР РЗАГУЛУ ОҒ-
ЛУ

МИРЗӘЕВ ВАГИФ СӘМӘД ОҒ-
ЛУ

Бина. 1990. Мартын 24-ү. Саат 10. 00.

Бурда уш шәйид аиласине баш чөкмәлдіким. Уинанларыны билирдім. Оны да билірдім ки, кандын дар, доламбач, айрим-үйрүм күчелерінде, даланларында бу үнванлары тапмаг оғадар дә асас олмағынчаг. Бизнәд үнвас аңыч гейдіжат дағтерләрінде, паспортларында дағыгликтеле жазылыб. Үзде исе на бир күч алын вар, но евниң немраси, на дә рагемләр. Фикирләшдім ки, көліб чөрәк дұканиның жаңында дурачагам. Көліб-кебанларда фикир верәчејем. Үзү түкүлү адам көрән кими жахынлашыб шәйиди соралайлачагам.

Ела да елдім. Матшыдан дүшүб чөрәк дұканиның жахынлаштым. Неч кас жох иди. Чөрәк сатан хала исти чөреклөр рефләре дүзүб саýырды. Исти чөрәйин бүгүндән дұканин панчар шұшталари тәрләмитди.

— Сабаңын хейир, хала...

— Сабаңын хейир, оғул...

— Хала, сизки бу кәндә о кечә үч нафәр һалак олуб... Танымырыз олары?

О кечә дејәндә аյын, күнүн тарихини биләркәндән өзүм демедим. Чүнки аслинде о күнү, о кечени намы зәберден билірді. Билірділер ки, мән һансы күнү, һансы кечени хабар алымрам. Чох гарібадир ки, о чөрекчи хала билмәди мән һансы кечени, һансы күнү дејирам. Бәләкә де билиб өзүнү билмәмасыза вуруб. Бабалызы соңынана. Нәр һалда үзүмна бахмадан, аллар да исти чөрекда сорушуду:

— Һансы кечә, бала?

Динмәдим, тутулдум, парт олдум. О да санки буну һиссәтиләп елини чөрәкдән чекиб мәнде баҳда.

— Огул, мән бу кәндәден дејілем.

Урајимда дедим:

— «Балқа бу кәнде кејдан көлмисән. Ахы жејдекилер да буны билір».

Чөрексатан арвад фагыр-фагыр үзүнә баҳдығымы жерүй шашалды, көвәрді:

— Чөрәй иңде башалтмышам. Бу дәғигі көнд чамааты көләчәк, онлардан сорушары.

— Чох сағ ол, — дејіб дүкаңдан араландым. Жолун кана-рына чакирилбі сигарет алыштырыдым. Үзагдан-узага көлиб-ке-диңләре, чөрәк алланлара фикир вердім.

Бир ушаг қолиб, бир чөрәк алый гачды. Фикирләшдім јегін айларын бирчөреклидір. Иики-үч нафәр... Бу оля билмез... Нија? Бәләк еле дүнән дәрд нафәр олуб. Бу күн үч нафәр галыблар. Дүнәнә иккі чөрәк алый, бу күн бир чөрәк да басларидір.

— Ай ушаг... ай ушаг...

Ушагса сохдан кеңеден итмишид.

Үч кипши көлді. Үчүнүн да үзү түкүлү иди. Нәрәси дә икі чөрәк алды. Истайдын жахынлашам. Көрдүм үзләр күлдүр. Дедим жох, үзләр құлурса, демек шәйид айлесі дејіл.

Чөрекчинин габагында бир машын дајанды. Сүрүчусу дүшүб машынын арха гапсыны ачыб чөрәк алый ора дүземе башлады. Иики-үч дүзүлдү. Чөрәйин сөйлө стозу кечандә дедим һа, лап жөнин бу шәйид айлесидір. Гырхана, я да чүмә ахшамыны чөрәк алым. Неч алымда да қалмый ки, айын күнүн да вахта на гырх, но чүмә ахшамы. Сигарети атыб талесик машины жахынлашды. Еле ағының ачыб сорушмагистејірдік ки, чөрексатан арвад кишинин вердији пулу дахыла атыб:

— Аллад мұбарек еласин, — деди.

Мыхандым яримо. Жаңылдығым севиндім. Севиндім ки, оғулларымыз, кишиләримиз, евларимиз, кәндәримиз үзү түкүлү түкүлү хейир ишлдерден жаңылыштар, хейир ишләре башла-йылдар.

Бу нахт үзбәз һајатдән гара чаршабда бир арвад чыхды. Чөрәй алый чаршабынын алтына чакиб көндән чөрекчи ону саҳлады. Арвада мәнни жестарип насо деди. Бу нахт чаршабды арвад һајат гапсыны ачыб бир ушагы саслады:

— Ай Мұбәриз... Мұбәриз...

Чапарал бир оғлан ушагы жалди. Кеззәләри гаянајырды. Арвад ушагын элинден тутуб мәнне сары итадеди.

— Кет о оғланға Сона бибинин евини көстэр.

Ушаг да башыла:

— Кедәк, ами, — деди.

Ушагын ардынча дүшүб жетдим. Ири бир дәмір дарваза-
нын габагында аяг сақлајып үзүмө баҳды.

— Кими чагырым?

— Рәһманы.

— О јоху, эми, ону күлләйнен вурублар. Гырхы да чыхыб.

Гардашынын чагырым?

— Чагыр.

— Имран, Имран, ай Имран!

Ушагын сеси көнді башына жеткүрмүшшү.

Дәмір гапы ачылды. Елә билдім инди бу дәмір гапы
чырылдаға-чырылда, пасы текүлө-текүлә ачылачаг. Гапы
жоған ачылды. Көрүнүр бу күнлөр соң ачылыб-өртүлүб.
Күчөз, уст-башындан торпаг текүлөн, алләрінден габар текү-
лөн ортағойлу, гывраг бир оғлан чыхды. Сәсдән дә бир аз
торхмушшуду ела бил.

— Нә вар, на олуб?

— Бу киши сизә көлиб...

— Хош көлмисиз, кечин ичәри, — дејиб, — әлини үзатды.

Мен дә әлемни үзәдьб көрушмәк истедим.

— Элим палчылыздыр, — дејиб билеүини верди габага.

— Ебі жох, — дејиб әл тутуб көрушдүк.

Сокраган обраңдым ки, бу, шаңыр Әшрәфов Раһманынын кичик
гардашыбы.

* * *

ӘШРӘФОВ РӘЙМАН ИСМИХАН ОҒЛУ

1955-чи илде Бинада аныдан окуб жа-
1990-чы илин җанзары 24-де Бишкек
дағы олунуб.

— Нечә ушагызы?

— Жедди, бири жетді.

Бу сез мәни жаман тутду. Гәләми јерө гојуб бир гәдер
хөјөтә баҳдым. Һәјетдә икінә наар иди. Бири һәјетин о башында,
бири да бу башында иди.

Сорушдұм:

— О бирик ев кимиди?

Имран динничөя кими анысы о бири гапынан чыхыб әлини
еве сары үзәдьб сонра динин чырпды.

— Баламын евијди. Өзү да өзүйчүн ев тикишибди. Даши-
лары сипасинде тәк-тәк дашыыбы тикиди. Ичинде жашаја бил-
мади.

Сорушмағымда да пешиман олддум. Һәјетдә икі истихана
вар иди. Ичинде мүшәмбенин архасынан солғун герәнфилләр
көрүнүрдү. Елә бил бүтүн һәјет гап ичинде иди. Бир сөндөн
о бири ев ахмид. Герәнфиллар дә икінин арасында гал-
мышды. Билмирдилер һансы гапыза, һансы пончәреје бојлан-
сынлар. Мүшәмбенин ичинде бузушуб галмышдылар. Беч бил-
мадын сез ағымынан неча чыхды. Көрүнүр герәнфиллар мени
чашырмышды.

— Бәс инди о евда ким жашајыр?

Дедим, амма урајимдә де горхачаг дүшүндүм: Белә шејләри сорушарлар? Синәмда урајим, һөјәтдә исе гарәнфилләр ёди.

— Ким яшајачаг, бәдбәхт арвады. Алты айын калиниди. Мүсібәтди, мүсібәт...

Догрудан да мүсібәт иди. Алты айын калини галыб гарәнфилләриң ичиндә тәк-тәнба. Дәрдини гарәнфилләре сојла-жир. Кешалор гарәнфилләре бахыт аглайыр. Гарәнфилләр да тан аглайыр. Ахы гарәнфилләр де Рәһманы яхши танысыры. Ахы гарәнфилләр да көз ачыбы һөјәтдә Рәһманы көрүп. Дәридан-табыгыдан чыхын, кече-күндүз ишләжиш... Сурчут иди... Хәстахананын бир «Москвич» вар иди, ону сүрүрдү. На вахт чагырсаңылар хәстә устуна кетмәјә назыр иди. Санта бахмазды, кечея бахмазды... аял-улдуза, евнида таң галаң оғызы да бахмазды. Қејиниб тез чөл атыларды. О кечә де елә олду. Дедилэр хәстә вар, Мәрдекана апармаг лазыымдыр. Неч черајишиң жемамыш. Деди хөрәй наизмәләрни, калирим.

— Нә олду бас, ай Рәһман! Хөрәин сојуду, сүфран ортада талды, нија көлип чыхмады, бас, а бала? Ай оғул, белә дәрд олар?

Мәрдекана хәстә апарапанда Рәһманың «Москвич»ини жолда туублар күләнэ. Машын да ону горуја билмашиб. Күләнин бире дајып дұза онурага дамамыра. Ики күн Мәрдеканда, иики күн де Әһмәдләде жатып. Ахырда һәким, гардашына дејиб ки:

— Нә яшаша газанчы.

Бела да газанч олар? — Нә биләк, ай оғул, на биләк. Биз белә газанч кермәшик. Инанырсан, дәрд оғлум бир яна иди, о бир яна. Эллиңде бир алма олсајы, онун да јарысыны мәнән перәди. Хошасијет, һәлим... Бу Биннәде қазесә онун кими огул тапмасыз. Мәним сағ эллин иди. Аллаһ ону мәнә чок көрдү.

— Тәз-тәз неч инанырды, дејири бир-икى күн жатып чыхачагам хәстеханадан. Соңра деди ики-үч ай жатып чыхачагам.

— Каш елә ики-үч ил де жатып чыхајды. Өмүрлук жатды балам.

— Жолдашы ишләјир?

— Йоох... йоох...

— Сакаты изидир?

— Сакаты ағламагдыр, төкүр көзүнүн яшшыны. Елә һөјәттуор-дурдур дејир ки, бу алты айда неч олмаса бир ачы өзө дејәдди мәнә, јенә јандырмазды, дејәрдим на... Вир күлчән инчимәдим ондан.

«Бир күлчән инчимәдим ондан!». Буну Рәһманың алты айлыг өмүр-күн жолдаши дејиб. Бас о күлләрни езу, гарәнфилләрни езу керән ичишибми Рәһмандан? Сујуну, наласыны, давасыны вахтасыныда верибми? Имканым олсајы гарәнфилләри да тәк-тәк диндириләрдим. Имканым олмады. Нисс

еләдим ки, гарәнфилләрин горхудан дили тутулуб. Нисс еләдим ки, гарәнфилләр о көчәнин горхусундан һела да асир, һела да титрәйирләр. Истиханада үшүйүрдүләр. Горхуларындан бир-бирина сыйыныб, бир-биринин архасында кизланиләр.

— Күлләр баха билирик. Елә билирик Рәһманың яраларыды, ганы ахыр...

— Күлләр нејласин. Онлар да баламын дәрдини чекир. О күндан бир ләчек бөјүмәйблер. Ачыланларын да раны агаплаг, сапсарырыдь.

Бир анылыг отага гарәнфил сакитлији һопду. Неч ким динмәди. Соңа ана ез-езүнү гучаглајыб ичиндә аглайырды. Аңчаг саси да чыхмырды. Бирден-бире голларының ачыб көјә саҳлады.

— Олан күна кими жаддан чыхара билмәрәм ону, — деди. Гардашлары да тез аналарыны сары ченду:

— Ким жаддан чыхараңаг ки?

Догрудан да онлар ким жаддан чыхара биләр ки?

Дәмір дарваза архамча өртуләндә гулгабатырыбыр бир сәс жолди. Чөнүб бахым. На олмушуда бу дарваза бир дәрәнбіре? Ярым савтын ичиндә пас атмышдымы, яғы гурумушдуму, чөфастың тырымшыдымы, нади? Баш ачмадым. Аңчаг мене ела жолди ки, бу да дарвазаның ез дилинде Рәһман үчүн бир һарај, шахсөй иди. Бу да дәмір дарвазаның элләриңин динизиң чырпылмалы иди.

Гапынын ағында Имран сорушду:

— Сабиржилде олмуса?

Дедим:

— Йох.

— Евлары яхынды биза. Истајирсиз кедәр кестәрим.

— Кедек.

Јасад-јаса, гарадан-гарада, көз яшындан көз яшшына, шахсейден-вахсей жетмак билсаниз на чатынди, на ағымды...

Јәзиги билирсиз, дүкінаны ела јерләри, елә шәһәрләри, ела жетталып вар ки, орда алты ай күндүз олур. Мен о јерләрде олмушам. Қүндуздан-күндуза, ишыгдан-иштыға аддамышам. Аңчаг дүңінан бүсбүтүн бүрүјан кечесинде олмамышам. Буну да аллай биза «гисмет» елади. Ким гарғыды бизи? Ким далады бизи? Кечемиз көз габагында, овчумузун ичинде, үразимизин башында иди. Қүндузумуздан исе хәбар-әтер, асәр-аламат бела жох иди. О күн Бинә кәндінде торлапгымызың, іүрдүмүзүн көчесинде идим. Көзүн аяғымын алтыны көрмүрдү. Яхшы күн, јанымда дәрд, кәдер боләдиси, кечаләрни гарасын, горасына бердиш олан вар иди.

— Бурдан сага, бурдан сола... Чатды!!! Бах, бу гапыды, ғағырым?

— Җағыр.

— Рза дајы, Рза дајы...

Ала тапы ачылды. Үз-көзүнү түк басмыш бир оғлан чыхды.
Дәрдли-дәрдлини тез таныңыр.

— Кечин ичери...

— Жох, ман кедирим. Бу оғлан сизи жермек истејир.

Бу оғлан ман идим. О оғлан исе реһметлик Сабирин бөйүк гарданышы иди. Имран кетди. Иккимен галдыг үз-үзэ, көз-көз. Бир аддым атый һәјето кечидим.

ШӘЙИД АББАСОВ САБИР РЗАГУЛУ ӨФЛҮНҮН ДӨҒУЛУБ ВОЈА-БАША ЧАТДЫГЫ ҚӨЈӘТ

1965-чи илде бурда дөгулуб.
1990-чы илниң җанварын 20-дә бу на-
жаттан соң мазаилиниң көчүб кедиб,
Баша габиристанлыгыша.

Бу мәннеләје талышлар мәннеләсі дејирләр. Рзагулу киши Сәрфи арвадда 1955-чи илде Лерикин Һөвери көндөндөн бу јерләре көчүб кәлип. Даһа доттуру кечүргүлләр. Нијә?

— Ай огул, о нијәси иле мөним ишім жохтур. Қердүк намиы кочур, биз де көңдүк. Бир да ахы на гәдер олса шашарди. Қәндә беләди ки, үч-дәрд ай ишлејирсан соңра сорасор гыш көлир. Гарын-шахтаның әлиядән иш көрмек, чөле чыхмаг олмур. Аңчага шашарда гышы да ишлеје билирсән.

— Нарда ишлејирди?

— Тиккитида фәнле. Ики ушагынан кәлмишдик бура. Инди он ушагын вар. Ондан бири кетди. Бу «кетди» сезү дилинә көрүнүр биналилдердән кечиб.

Рза киши данышдыгча башымыза бу дарысгал һөјөтде о гәдер адам йыгышды, о гәдер адам тошлышды, сајмаг истәсәйдим беле саја билмәздим. Гардаш-бачылар, науэлэр, ағачлар, будаглар, пейрәләр... Қамысның да көзү ағаппаг варагыма дикилиши. Бир сезү, бир адас сәйн жаңандың һөјән дүзәлдир, он јөрдән изаңыны веририлдир.

— Сабир орта мектеби наරда битириб?

— 117 нәмрәлиде.

— Соңра техники пеше мектебини битириб...

— Шүүвәланды.

— Тичарәт мектеби иди...

— Сатычылыг охуурду...

— Бир-ики ай ишләди...

— Аеропортда...

— Буфетда...

— Сосиска, кофе сатырды...

— Чох ишләмәди.. Өсмөр кетди...

— Эскортлиниң Украинада чәкиб.

— Жох... әззал Украинада, соңра Мачарыстанда.

— Гаяждың кәләндең жена өз жерине шакирд...

— Өз жерине жох... бир аз о жанды.

— Елә вахт олурду сәһәр кими ишләйирди.

— Жох... о аз-аз олурду. Чох вахт сәһәр кедиб ахшам көлирди.

— О күнү он бирдә калди.

— Он бирда жох, бир аз тез калди.

— Қердү мәнәлләдә ушаглар жыгышыбын жола чыхыр, о да чыхды...

— О жола жох е... маркази жола...

— Күчәде досту дејиб кәл чај ичәк...

— Ичмејиб, дејиб ора — ушагларын жынына жетмәлијәм.

— Чыхыбын кедиб. Танклар кәләндең һөрә бир тәрафә дағылышыбын, о гачмајыб.

— Кимсе дејиб ки, горхамајын, резин күлләләрди атырлар. Соңра күлләләрин машинында, дәмир-дүмүрә дејиб дешдијини көрәнде жолдан чыхыб гачмага башлауыллар.

— Сабир гачмајыб.

— Жох, гачыбы.

— Гачмајыбы да.

— Гачыбы, гачыбы. Жетмиш метр кәнарда күллә она дејиб.

— Күллә балдырына — галын этинә кириб.

— Ордан да өзүнүн атбы канала. Каналда да бу вахтлар су аз олур. Бир метрә кими.

— Чохлу су ичиб.

— Гоншу ушаглар чыхарбы оны јүк машинына галдыранда дејиб ки, гарынам ағрылыр, су чох ичмәсәйди неч не олмазды.

— Жох... Күлле галын дамарыны дағыдыб еө...
— Әшши, су да ичіб да... Абшерон каналыны тұрудуң е
бы...
— Мәрдекан хәстаханасына чатандан он дәгига соңра кечи-
ниб.

— Каналда да сох галыб да...

Бу сөббетләри, бачы-гардашларын бу сезләрини мән нечә
чаттырылб җаза билмисшем нечә сүзүм де билмирәм. Бир да оны
мердүк ки, һамының сезү битди, һамының сезү
сынды... Сабирин торпагта тапшырылмагымыл биркә, сезләри де
јатды, дилләри де түтүлдү. Қезләри данышмага башлады.
Бирдан-бире қезләри јашармага башлады. Нече чут көз бир-
дан-бира алајаңда на олар? Іяғышлы, лейсанлы, на ад вермек
олар бу атлашма. Бу ағлапшының ада жох иди. Іаҙыл-
дарымның үстүнү ертмесәдін «лејсан» јүбү апарырды. Сиз де
нечә на охуя билмәдіз. Бирдан «яғыш» кәсилди. Ела бил
киминса үзүндә күн дөгдү.

— Чай көтириң.

Бу чајы ича биләнләр көлин ичин мәнимде бир јерда.
Ичкі, әкөр ича билес. Бир гүртүм сиа, бир гүртүм да мән.
Богазымда илишиб гала білачк о гүртүм чајын горхусундан
тез аяға галхады.

— Чок сар олун, тәләсирам.

Нара таласирдим, езүм де билмирдим.

— Сана нала дәрдин нечә жарысыны демәмишик, огул. Нә тез
галхады. Нә тез бағладын дефтери. Сабирин өмрү кими сән да
јарыда сакладын յазыны?

Раз дајынын бу сезләрinden тутулдum.

— Жох, дајы, аллан елемесин.

Дефтери тәзәден ачым, нарагладым, Сабирин өмүрлүйнү
дава еләттиридим.

— Билирсан, бала, мән езүм хәсте јатырды. Сабирин
өлүмүнү мән үч-дерд мүнди дејиблар.

— Киши, сән да сез таптын демәјө... Сән дејнән ки, о неча
огул иди. Сакит, динч бала иди.

— Һөрмәт газанан иди.

— Қер иң гедәрлик...

— Аллаң сакласын...

— Һамызызын յаңында Сабирин ез һөрмәти вар иди.

— Чөләдә де елејди...

— На гедер дослары вар онун...

— Биздән габыг қедирләр гәбринин үстүнө.

— Дедиләр ки, ШЕҢІДЛӘР ХИЈАБАНЫНА апарағ. Апа-
ра билмәдик.

— Ора апармак үчүн кәрек үч күн саклајајдыг. Сакла

билмәдик.

Аста-аста дедим Сабирин бир шәклини верин мән... һамысы
бирагыздан жена дилләнди:

— Чох шакил чәкдиရән дејилди.

— Бир дәнә, жа ики дәнә шәкәли вар.

Дөргүдан да Сабирин ики шәклини көтириб көстардиләр
мана. О ики шәкілдан биринин сечиб китап үткүрдүм. Сабирин шәклини көтүрүб болтуг чибимине жаңа жаңа бирдан-бира
бу адамлар учун, бу аила, бу һајат учун, неча дөгма, неча
жакын, неча езиз олдугуму дүдүм. Бурахмаг истәмириләр
мәни, Әдәлләрни, јүкләрни бошалтмаг истөјириләр. Да-че-
рекләрни белүшшүрмәк истөјириләр.

Дедим:

— Тәләсирем, валлаң тәләсирам.

Намысы бирагыздан сорушду:

— Нара тәләсиран?

Бу дефә нара тәләсидиң бирдан-бире јадымга дүшдү.

— Бу кәнде бир наәр дә шәһид вар. Сез вермишем,
онлар көзләтир мәни.

Баягада габагымы, јан-јәрәми кәсән бу көзүјашлы айла не-
ча болшады, мәни тутуб саклајағ голлары неча сусталды,
көзләри неча жерә дикилди, сезләри неча көвралди.

— Онда тез кет, огул... Қезләрни ѡлдағо жағызғылар.

Нәйәтдән күчәј чыхырам. Ела бил күчә бир гедәр ишпүгли,
бир гедәр күншүллидир. Күчәдеки ушаглар да, бөյүклөр де,
ағачлар, дашлар, гүмлар да еләчә. Әдәлләр севиничин, гаражла
агын арасында бир гарым жол вар. Бир насар вар. Балжо
дә еле дејил. Белкә дә мәнә бела көлірди. Нәр налда најатдән
чыхкан кими голларымда, аялгарында, қезләримда бир раһат-
лыгым, јүнкүллүкүм дүдүм. Бу раһатлыгыла, јүнкүллүкли, бу
ишигыла бу кәндин ичинде чохму жол көдәчәкдим, чохму далан
кечиб, тин буруулб ғапы кечачакдым. Билмирдим. Билмир-
жылмаја, танымала-танымала қедирдим. Бир шејә архайын идим
ки, көзләрим жаса вордип олдуғундан, үразим бүсбүтүн жас
иchinde олдуғундан, мүтләг истәдијим жера кедиб чыхачагдым. Ела
да олду. Бина мәсцихинин յаңындан буруулб, гапгара даш-
ларын алиндән тутуб күчаларин көлмача-көлмәча көз жаш-
ларындан көтиб Вагифкила көлиб чыхдым.

* * *

МИРЗӘЈЕВ ВАГИФ СӘМӘД ОҒЛУ

1959-чү илде амадан олуб ван...
Ва жазыммын олдуу күнү, или? Жазымны?
Мәнин ях. Чүки о күн намынын
өлмүшүк, о күн намынын яз
юм өлмүшүк-дирлиминик. Аңчаг Ва-
гиф дарилмајиб... Атасы, анасы, ба-
чылары да елең, мии кара олублэр,
дарилиблөр.

Атасы Сәмәд киши һәјетдә ишлејири. Ағач дәбі, бостан
јери беллејири. Нисс олунурду ки, дәрдән-кадардан гачырыб
башыны торпагла гарышдырыр. Нисс олунурду ки, аяглары,
аллары дәрдән тутулмасын, гурумасын деје јөр беллајири. Өзү
де ела гүлгүру бел бојда иди. Мони көрүб бели бир жана
түллады. Белләдиги торпагы тапдалаја-тапдалаја мәнә тәреф
көлди. Иккяйли өлимден жашыды. Элләринин аңчаг сүмүк-
ләрни галымышты. Неч дамарларды да көрүмурду.

— Хуш көлмисон...

Ләхчеси, дәнүшүгүш шириң көлди мәнә. Дөгма көрүндү
дилим, көзүм. Өзүнүн салхада билмајиб сорушдум:

— Дајы, аслән бинелисиз?

— Йүх, ај огул... эслимиз губалылдыр. Губанын II Нүкә-
ди көндөндин.

Демән на көзүм, на сөзүм, на да-еаум жанылыштым.
II Нүкәди көндөнде мәним дөгүлүб боја-баша чаттыңым Рустав
канди арасында ики чүт бер так даг вар иди. Көндимизе
кеден јол да о көндөн ичиндан кечиб кедири.

— Дајы, ела мән дә о тәрефдөнәм.

— Сана гурбан олум, ај огул... На жашы калиб бизи
тапмысан. Кеч ичәри.

Ичари исә бомбош, кимесеңиз, сассиз-күјсүз. Жеканә оғлуну
итиреп һәјет-баша башга чүр дә ола биләрдими?

— А дајы, неча олуб бас о бағлы-бағатлы јерлери тојуб
бура, бу гүлгүру јерләрә кечүб өзлөмисиз. Орда ағачлар өз-
өзүнө битир. Бурда бир кичик гәләменин устүндө бу бојда азиј-
жет чакырсон?

— Нејнејим, ај огул... Өз хошума көлмишем, бәјем? Өлли
иккинчи илда өскөр јөлдөмөн истандиләр, кеткендөм. Соңра тууб
мөнкөндердиләр бура — нефт мәденинәрнән ишләмәз. Ело
о вахтдан бинәли газыңынан елленниб галым бурда. Бәхтим
белејмиши... Алымыз беле жазылымыш ки, евланиб галмалы-
жам, баламы да бурда басдырылышын.

Үрэйимдә дедим, Сәмәд дајы һәлә көл белә тезликлә бас-
дырымай Вагифи. Бир көрәк неча докулуб, на вахт бейүүб,
неча бейүүб, нарада окуууб... ве нарада...

Вагиф дөрд бачынын бир гардашы олуб. Мектеби Бинәдә
битирли. Соңра өскөр көбид. Гара дәнән донишимында хидмет
еди. Онун өскөрлөк албомуннар вараглајырмада. Гара гашлы,
гаракөзлү, гара сачлы бир оғлан Гара денизәкди көмиден
шөвсө сары бојланыр. Бутун лиманларда, шөнөрлөрдө шекил
чакырири. Одесса, Дубровник, Варна, Истамбул, Севастопол...

— Шәкил чакырмәни хошлайырды. Ело көзлөйлөр ки, о
дундан да бир шакил чакырдый.

Өскөрлүккөн кален кими электрик ишлемөже башлады. Би-
нәнин ишყычысы иди. Бир мәғтил гырылан кими, бир лампа
соңэн кими. Вагифи чагырырдылар.

— Өз ишүүлүк сөнөндө исе hev ким жандыра билмәди.

Үч ил иди евләнмиши. Өвлөдө олмурду. Талеји, баҳти
белејмиши. Айләд бахти көтүрмөди.

— Билдирмөн, сөвиниб, ja јох... Дарди чох олуб баламын.
Фикир чох чәкиб. Аңчаг бизе билдирмәјиб.

Вагифин бутун сөвиниб иншидә иди. Чакыди, чаладығы
мәғтилләрдә, жандырды лампаларда иди. Аңчаг о жандырды-
ты жүр ишყыларын бир зеррасы белә ичини, үрәни, гел-
бини ишყыландыра билмәјиб. Ичинди чох фикир чакыб. Челу,
ишүүгү ичинде исе зүлмөттө олуб. Неч кесе бу зүлмөттө билдир-
мәјиб. Жаландан үзү күлүб. Ичи ағлајыб. Бу да фиақидир.
Болка да үрәниң ачыб кимсөје сојлесади...

— Едән гачырыдь о. О кече да гачды. Жаландан деди ки,
нөнбәтчијөм. Мен авам да инаңдым. О кече ишყылар дөгрүдан
да төз сөнүрдү. Соң деме ишყылары аллаң сөндүрүрмүш.
Аллаң сөндүрөн ишүүгä Вагиф неjlәjечекди ки? Бир даңшыт
вар иди, бир даңшыт вар иди, нисс олунурду ки, нағанын
хатасы вар.

Баванын дөгрүдан да хатасы вар иди. Өзу да бу хата
гаڭтара булудлар кими көйләримиздә чохдан долашырыдь. Неч
ким бу булудлары говуб дагыда билмирди.

— Топумуз јох, түфәнкимиз јох... Булуду нејле дагыдашаг-

**АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ СОСИАЛИСТ
РЕСПУБЛИКАСЫ
ЛӘНКӘРАН ШӘҢЭРИ**

дат ки. Гала жолунда он минилек електрик стансијамыз вар. Ишыглар сенэн кими Вагиф ора чумур, ела орда да вуруулур. Кеченин бир аләміндә бир дә көрдүм мәңгеллә ушагларындан бирк мәни чөлө чагырыр. Сорушур ки, Вагиф калиб еве? Дејірим жох... Сонра бир аз ордан-бурдан сөйтбәт елајіндан соңра гајыдыр ки, бәс Нагиғи вурублар, яралыздыр, аныблар Мәрдекана. Кече нә гәдер елајіримса кандден чыха билкирәм. Сәнерин көзү ачылган кимес чыхырама жола. Жолда эксорлар габагымыз касир. Дејірим бас оғлум жаралыздыр, янынын кедирем. Паспортумук ора-бурасына баҳыл бири машиныдан салып итәлдең мәни ки, «сколько хочешь или пешком, старый чорт». Бу мәнә ела тә'сир елады. Сүрүн-сүрүн кедиридим. Бир да көрдүм күрәкенин Муса чыхы габагымы ки, киши, гајыт дала, кечди даһа, Вагифи көтиририк. Сән деме ушаглар кечөжин ола да хәбәр елајиблар. Кедиб Вагифим мәжитини хәстаханадан меттүргү.

Дәрдин мин бир рәнки вар. Дүннада өлүмүн мин бир сајы вар. Вагифин өлүмү исе бу сырсы сыймырды.

— Сүнкүнүк, огул, үрајинин үстүндөн вурублар чыхын күрәжиндән. Чиңиндең икіншә жердә гара ләкә вар иди. Һәким өлүм кагызынын вермиди. Олдуғу кими жазмагдан горхурду. Дејирди юзым ишдә озуб, ин үстө вурулуб. Ая, беле дәрд олар? О бояда икиди вуруб елдүрүбләр бу да мәнә белә дејир. Буну жујанлар вар, ағасаттлар вар, онлар шаһидди ахы. Истәмиәрәм, ھеч нә истемиәрәм.

Вагиф Бинә габиристанлығында дефи едибләр. Атасынын огул арасусу, огул истиә огул нәвәси диләјиле бир жердә.

— Бу сә-ешин һәмисүс онынку иди, текүлбү галыбы.

Кајатда ағачлар чичак ачмышды. Ағачларын жашылча будаглары панчаралар еспары узанмышды. Анчаг Сәмәд кишиңин үз-кезүндә саяглар бир гыш иди. Кез жашлары да гырышларында донуб галымышды. Қарасын бу торпага на бояда күнеш, на бояда тәндир истиси лазымдыр ки, о кила бузу зритсин, гышы гачырысын, сазагы учурсунын, жазы көтирисин. Вармы о гүдәттәдә күнеш? Вармы о бояда тәндир?

Палтомун жахасыны галдырыбы, жүн шарфымы бојиума мәнжам сарылым. Ичимдү титрәйдірим. Чичак ачмыш ағачларын алтындан башымын айн кечәндә үстүмә гар яғды. Өзүмү күчле сахлагыдым. Елә билирдим бузун үстүүлә жеријиrom. Сүрүшүб јыхылмагымдат горхдум.

Бу на гышы иди Бинада... Бу из шәһид жағышы иди Бинада... Буна Бинә нече дәзүр. Ана, ата, нана, бала нече дәзүр. Ағачлар бу ил шәһид чичач ачып Бинада. Хырдача күчләр бејүк жола чыхымагдан горхур Бинада. Мәни да хејләг азымдылар, сага-сола буруб жордулар. Нече-нече башша жол көстар диләр. Башша жөн көстардиләр. Мәнимис тек бирчә жолум вәр иди. Бинә — Бакы жолу. Мән о жола чыханда Бинанин хырда-пара жоллары аягымын алтындан гачыб кәнд масчиниди сары кетдиләр.

Жанварын 26-сы. 1990-чы ил.
Исти су мешәлии...

— БӘДӘЛӨВ РӨВШӘН СЕЙФУЛЛА ОҒЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Анааааа...

— МӘММӘДОВ ШАҢИН ЗАИД ОҒЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Өлдүүүм...

— БАХШИЈЕВ САЛМАН БАБАХАН ОҒЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Вайjj...

— МӘММӘДОВ РАҲИМ ВӘЛИАҒА ОҒЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Ajjj...

— МӘММӘДОВ ВАГИФ МӘММӘД ОҒЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Вайjj...

ЛӘНКӘРАН ШӘҢИДЛӘРИ

Бир күн соңра көнегерал дејәжек:

— Билсөйдик онлар силаңсыздыр ھеч атмаздыг. На биләк...
Биза бела демамишшиләр.

Ләнкәран. 1990-чы ил иуинүн 2-си.

Бу чичакларин ады нәди, ачылыб Ләнкәран жолунда? Бу күлләрин дады нечеди, жетишиб Ләнкәран жолунда? Сапсары... нараси бир арыды гонуб будага, сапсары балы чичәк ачыб.

Балқа шәһид күлүдү бүнләр? Ләнкәран шәһидләринин күлү...

Бакы шәһидләринин күлү герөнфилләрдир. Балқа бу сарыча, бу хырдача бал этилри күлләр Ләнкәран шәһидләрү учун бити. Мән бу күлләр биринчи дефаиди көрүрдүм. Ләнкәран шәһидләрини да биринчи дефаиди көрүрдүм. Рәнкәләри сапсары саралыб. Чаваңча додагларында бал донуб.

Ләнкәран ШӘҢИДЛӘР ХИЈАБАНЫ. Бүтүн машиналар,

кәлип-кечанлар истер-истемээ бу хијабаның башына доланыр. Машынларда, адамларда, көзлөрде, үзлөрде биржас дағлар, мешалер, ағачлар да шәһидләриңин башына доланыр. Хәзарда бурда хијабаның башына доланыр. Доландыгча баш киччалланыр, көзлөр гаралыр. Урах боланыр. Бурулганда душурсын бурда. Бурулган... Жал идиң чыкы бу бурулгандан көрүм нече чыхырысан. Қөл идиң сағ чыкы бу бурулгандан көрүм нече чыхырысан. Гәбірләриңиң устунде торпаг гаралыбы, гурууб, огулуб. Торпаг гум олуб. Аңчаг мум олмајыб. Бу торпагының устундә жеридикче, көздикче, аддымладыгча шәһид ганы ахыр адамын үрәзина. Шәһид көзлөр бахыр адамын мезүн. Нече чүт көздөр? Нече дира көзлөрдир. Нече ири көзлөрдир. Көз дејил, көздү, көз... Адамын бағрыны далиб кечир.

Бу көзлөрин габагында аяғымы жердө төрпедө билмәдим. Сүнкү кими жер санчылдым. Дәғигасини, санијасини сајмадым. Ясасини охујаммадым. Беденимдә еле бил һәр шеј кечинишди. Такчы дилим дири иди...

— Аллах сизе раһмет еласын, шәһидләр, — дејиб хијабандан чыхыдым. Қүрејимде Шәһидлөрин көз жерлери көзәриди. Қүрејим жаңырды, машиналар, дағлар, ағачлар, адамлар, Хәзарин сулары, Ләнкаран торпагы исе һәлә дә шәһидләриңин башына доламагда иди.

Хијабаны тәк кирмишдим. Чыханда башымга доланан чаванлары көрдүм.

Дедим:

— Көзин, шәһидләриңин кечиб кетди жолу бис дә көдәк. Һардан чыхыбы, һара үз тутуб, һәрда шәһид олублар... О жерлери өз көзлөримиздә көрак...

— Көдәк, — дејиб ушаглар машина әлжешди.

...Һардан, һансы гапыдан, һансы һәјәтдин, һансы күчәден, һансы анадан, һансы бачыдан, һансы көрпәден, һансы көз жашларындан башлајаңыз жолумуз, билмәдик...

Бүтүн гапылар кадары, бүтүн кучалар көз жашларындан немли иди.

* * *

— БӘДӘЛОВ РӨШӘН
СЕЙФУЛЛА ОГЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Анаааа...

Биринчи күчә, биринчи гапы.

Терешкова күчәсі, 17 немәрәли ея.

Бәдәлов Рөвшән Сейфулла оглу 1965-чи илин сентябрьында 29-да Ләнкаранда анадан олуб. Ләнкараның 113 немәрәли техники пеше мектебине битириди. Ләнкаран Автомобил мектебинде анбардар ишлејириди. Субай иди.

...Билирсиз на гашенә оғлан иди Рөвшән... Билирсиз нә гәдәр гызы севириди ону. Аңчаг о тек бирчасини севириди. Ким иди о гызы? Не ман билирәм, нә сиз, нә дө о гызы. Рөвшән о гызын Севикиси де шәһид олуб.

— Йолдан етән гызлар, Рөвшән сизин һансынызы севириди?

— Һасарлардан бојланан гызлар, Рөвшән сизин һансынызы «севирем» дејиб?

— Архамызча бахан гызлар, Рөвшән сизин һансынызын архасынча лал-дилмез бахыбы?

— Җаң даран гызлар, Рөвшән сизин һансынызын алләрине бахыбы?

...Билирсиз на жарашыгылды оғлан иди Рөвшән. Идманчы иди. Мотосиклет сүрмәк үзәре идман усталығына намисәд иди. Март айында Минскдә кечирәләчәк ССРИ чемпионатында иштәмәлиди.

...Бас неча олду ки, бу субай Рөвшән балаға езүнү севиди гызы үчүн горуја билмәди?

...Бас неча олду ки, бу идманчы Рөвшән баланы мотосиклете күлләден, өлүмдөн гачыра билмәди.

Бу күчеларлә учарды о, неча олду ки, ганад ачыб эскерлерин үстүндән учча билмәди.

— Стоjj...

Ревшән, сен бу сезү, бу көлмәни ешитмәмишдинми? Гырмызы «стоп» сөзүн охумамыштыны? Бәс није єјләмәдін мотосиклетини? Сән демә шәһидлик жолуна неч бир нишан, неч бир «стоп» ола билмәмиш. Бу јол нишансыз-филансыз, бу јол анчаг յашыл ишыглы бир јол имиш.

...Гарышдан танклар, бетеерләр жолуну касыб, кечиб дар յашыл мешә ѡюлуна. Ревшән о жолу мотосиклетке көчіп, мән аյғла кечирәм. Нечачи адымда, нечончы ағачда күлле ачылыбы көрән? Ханбулаг чајдан көлән су билә биләр. О да лал-дин мәз ахыр. Жөзү горхуб. Ағачларын јамжашыл будаглары донуб галыбы. Эсмир, јелланмир. Ағачлар аяң уста гүрууб галыб. Дејирләр көрпүә чатанда архадан күлле ачылыбы. Көрпү дә горхусундан жөр жатыб. Күреңи уста дүшүб галыб. Дили-агаы тутулуб. Иккичи күлле мотосиклетин бензин бакына дејиб. Алышыб жаңыблар — Ревшән вә Шәнин...

— МӘММӘДОВ ШÄНИН
ЗАИД ОФЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Өлдүүүм...

Иккичи күча, иккичи гапы

Ләнкәран күчеси, 28 нөмрәли ев. Мәммәдов Шәнин Зайид оғлу. 1972-чи илин январын 31-да анадан олуб. Техники пеше мактабинин талебаси иди. Субај иди. Ики бачынын бир гардашы иди. Натеванын, Ираданин архасы, дајағы иди. Йахшы мотосиклет суручусу иди. Атасы Зайид киши дүлкөрдір. Ревшәнде бир мотосикледә олуб... Ревшән сүрүб, Шәнин исе

онун күрејини горууб. Даңа дөгресү, горуя билмајиб. Һара шүтүүб бу мотосиклөт? Нија шүтүүб?

...Үч күн иди Ләнкәранын башы үстүнде һарби вертолётлар фырланырыдь. Бири галхыбы, бири енирди. Вертолётлардан шәйер азуму гохусу эләндири. Ләнкәран шәһидләрү үч күн иди бу вертолётлардан, бу вертолётларларин ири көзләринде гачыб кизләне билмirdиләр. Бу вертолётларын көзүнү ган туутмушуду

Жанвары 26-да Шәһидләр гөвәра алдылар ки, шәһәрдөн чыхынылар. Жокса бу вертолётлар ағыны-базуна баҳмадан күлле яғышы сапаңчаклор. Бакыда азмы ев қүлләләнеб? Бакыда азмы адам наһандын да ёнинде ганыны галтап олонубы?

Шәһәр күлләдән, күчләрдөн гүртартмал, үчүн шәһидләр шәһәрдән чыхды. Шәһидләр бир сары автобуса миниб дағын этәжине, Истису мешшилине чакылди.

— Евлиләр, нишанлылар көлмәсин.

— Евлиләр, нишанлылар Ләнкәранда галсын.

Неч ким гулаг асмады. Намыс автобуса миниб шәһәрдән чыхды. Истису мешшиине пенаң апарды.

Истису јолу: из намарды, нә дүзүдү жолун, а мешә. Нә бир хөндөрин вар, на бир чүхүрүн, на бир дәрән мар, на бир дашын. Эслэ шәйид јолу имиши бу жолу санын, бизим дә хәбәримиз јох. Каши дәрә-тәпәли, хәндәкли, дашлы, кол-кослу олаждын. Кечилмәс олайдын. Бәлкө ган төкөмнөң көзләрнәр илишиб галајды. Јерла көмәймәй, көјла калиб олар. Көјүн да јерин кими тартомиз. Нә дејим сәнә, а јол?.. О күн алтыны үстүнө чөвиря биләдим каш... На дејим сәнә, а көр? О күн астарыны үзүнди чөвиря биләдим каш. Дүмнәларды үстүнө гөве биләдим каш. Бирчә саатын ичәрсисинде бу шәһидлөрү ағачларын ичәрсиси неча гырылар, неча дејүблөр... А палызды, горуя биләмдини онлары? Чөрөп жемәттө оттурмушуду бу ушаглар. Нијә черекларини һарам еләдин онлары? А дәмирагач, сән ки ағач дејисен, дәмирасын, күлләләрин табағыны кәсә билмәдинми?

Истису мешши:

...Жаңбајан битмиш бир палызды ағачы, бир дәмирагачы. Будагларынын јарыагларынын алтына кириб көзләрине баҳырам. Көзләрини утандыгындан жера дикиблар. Жарлагларын јашылча көзләрнегиздеги гызырыбы, саралыбы. Нә палызды динир, на де дәмирагачы.

...Үз алда көрмәдилерини бирчә саатын ичинде көрдүрүбүләр ойлара Ханбулаг чајдан ахан су да елачэ... Автомобустардын шүтүүб мотосиклелерин алловуну ча да сөндүрүп билмајиб. Автоматларын лүләси, күлләсиси чајы да сусудуруп. Сујун кишилиги јангыны, оду, алому сөндүрмәјиндөр. Автоматлар сүјүн да кишилигини элиндан алыш.

— Ай чамаат, мешәдә бир мејит тапылыб...

— БАХШИЕВ САЛМАН
БАБАХАН ОГЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Bajjj...

Үчүнчү күчө, үчүнчү гапы.

Фұзулы күчесиник 2 нөмрәли даланын 8 нөмрәли еви. Бахшиев Салман Бабахан оғлу. Әсл ады Фазилдир. 1949-чу ил мартын 1-де анадан олуб. Пеше мектәбини битириб. Шәһер гарышыг моллар тичарети идаresинде отчагчи ишлејириди. Евли иди. Дерди ушаг атасы иди. Севда. Незакот. Рә'я тә Файғ... Уч гызы, бир оғлу... Нәвәт жолдаши да ишлемири.

...Жал инди кет Севда охуын мектәбин 9-чу синфина. Сорушки, гызыым, атан нағындаға на деје биларсан? Гајындың сорушмазмы адамдан атамы није елдурублар? Чавабы вармы бу сұалын? Көрдүм жохур... Нече-нече суалларын чавабы олмадығы кими, бу сұалыны да чавабы жох иди. Она көре имтанаң әрафесинде о мектеба кетмадим. Горхдум ела биринчи сұалдан кесіларем. Аңчаг Вәтән нағында бир сәрбаст мөвзү тапшырылса ды Севда! азымнан ки, атасындан башлајыб атасында гурттарағанды. Ве инанырам ки, бу жаңыда Севда неч бир веркүл саңын бурахмадан ен жаңы гүймете лајиг көрүләчкеди. Бу шартта ки, жаңы гүймете веренин, жаңыны охуяларын дамарларындан Вәтән гапы ахсын. Ж... үн габараңында да Истису мешәлиди дүрсүн.

...Ja! тазаң кириб... Истису мешәлиди исә алышыбы жаңырды. Адамын башындан од чыхырды. Билмирдим бу бојда Хәзәрин саңилиндеги бу торпаг истидән белә алышыбы жаңырды, жохса дәрдән.

— Бурдан сага... бурдан сола...

— МӘММӘДОВ РАЙИМ
ВӘЛИАГА ОҒЛУ!

— Таг... таг... таг... таг...
— Ajjj...

Дердүнчү күчө, дөрдүнчү гапы.

Начы Зейналабдин Тағыиев күчеси, 34 нөмрәли ев. Мәммәдов Раýим Вәлиага оғлу. 1969-чу ил априелин 16-да анадан олуб. 34 нөмрәли техники пеше мектәбини битириб. «Араз» кооперативинде фәнға ишлејириди. Сүбәj иди...

— Раýим, кәрак бу торпага бу жаз мен сәнин тојуна келәжидим. Гәбринин устуна кәлмишам. Құллар мәндән габаг қалиби... Гәбрин неча сарында... Гызылқүлдер сәрілиб гәбринин устуна. Тиканы инчитмиди сәни? Бу құлларден наңсы сөзділік гызыды... Бакы шәñділәрнин сөзділік гызыларын ады Гәрәнфилди. Сөзділік гызын ады Гызылқұлдуы дејесен. Гызылқұл ағла-жыры бурда... Гызылқұлун пычылтысыны бүтүн құллар ешиидир бурда.

— Сәнә гүрбан олум, Раýим... Қураини јерә ким вурду? Раýим, галл аяга... Галл мәннім азизим, гал! Ең-ешиңи тоју жаңынан ахы өчәрек пулу газанмага кедәнде балаларыны сөнә тапшырымшады. Бәс сән онлары кимин үмидінін гојмусан? Гардашын мәләнене кими олмәйиндән гала билмәздінми? Дејирдилар сән чох чәлдесен. Бәс на олду бир құлланын әліндән чыхы бильмадин.

Истису мешәлии... Ба мешәнин башы устуңда Раýимин сон нағәсси, сон созлари долашып. Бу дағларыны дәшүнө Раýимин сон сөзлери санчылыбы.

— Веңшиләр, нијә атырысыз?

Автобусдан дүшүб гышыргымағыла, күчәнин ортасында да-мирағачының, палық ағачының, Ханбулаг чаядан калән сујун кезүнүн габагында вурулдагы вә јыхылмағы бир олуб.

Дүйнелдүйн, вурудугу жерә нә гөдөр баҳым ган ләкәләри көрмәдим. Аңчаг бир аз о жаңда дағ дәшүндә бир гучаг дале битгышди.

Ханбулаг чај ахыб кедир... Мен иса онун ахарыла Исти-судан кери гаýдырам... Көртүларини кечирәм... Үзүмү ахан сүя тутуб ураими ачырам:

— Ләнкәранда сонунчы бир шәһид гапысы дејмалијәм... Урәк елемирем, кедек мәннимә... Жатағындан дөнүр су... Су да билир ки, мәннимә о унвана кетсе көз яшындан салланачак... ширла начаг... сонра ашыб-дашыб јууб апара чаг бу көрпәч, бу яшылча чај колларыны.

— МӘММӘДОВ ВАГИФ
МӘММӘД ОҒЛУ!

— Tag... tag... tag... tag...
— Bajjj...

Бешинчи үнвай, бешинчи гапы:

— Вагиф күчәси, бир немрәли далан, бир немрәли ев. Мәммәдов Вагиф Мәммәд оғлу. 1960-чы ил октjabрын 14-де анадан олуб. Орта мактеби битириб. Сәjар Механик ләшширилмисш Дастәдә фәһлә ишләјири. Евли иди. Уч ушаг атасыдыр. Нәјат жолдашы Чамила ханым раитө идарасында ишләјир.

...Гапының ағзына кими үрекле калдим. Гапыны дејмәјә алым галхмады. Кимсәни саслемәјә дилим калмади. Кими сәс-лејәдім? Нә дејәдім? Кими сорушајдым? Ичеридән көртә ағалынмыс ешидик кими дала гаýтыйм. Нече тин, нече күчә кечдим билмәдим... Гулағымда нало дә о корпенин саси тијиң чәкириди. Нија ағлайырда о көрнә? Кими сәслөйири... Жадымда дүшүнү ки. Вагифин елүмүндөн бир ај бағаб оғлу дүнија көлиб. Оғлuna Чәлилабадда шәһид олан Елшадын адыны гојуб.

Вагиф Елшады танымырды... Гоһумлуғу да жох иди. Аңчаг торпаглары, араулары, истәкләри бир иди. Оғлу анадан олан күн өшидик ки, Чәлилабадда белә бир иккى өлдүрүлүб... Фикирлешмәден Елшадын адыны јердән галдырыб јашадыб. Дафтарга салыб.

Гој бу языи ела о шәһид Елшадын да јазысы олсун...

...Бас бу көрпә Елшад кимин учүн ағлајырыды? Шәһид олмуш ады учүн, жохса шәһид олмуш атасы учүн? Нәр икиси учүн. Инди билдим ки, Ханбулаг чаядан калән су мәннимә бу гапына кијә көлмириши... Кәлмак о гөдөр да асан дејилмиш.

...Нече saat иди Ләнкәраны, Истису мешәлийини көзіб-долапырдым. Гәбирден-гәбрә кечирдим... Бәр дәфә бу јерләре калонда күнлөрлөр кетмән истанамирдим. Аңчаг бу күн ела бил бүтүн күчәләр, даланлар, чыгылар мәни Ләнкәран—Бакы јолуны чыхарырды. Ағыр иди, чох ағыр иди. Галдыгыча јер-кеј адамы сыйхырды. Истису даглары да ағачларыла, дашларыла адамын үстүнә келирди. Чыхначында кимсә гаýтыйды ки:

- Кедәк бир тика чөрек јејәк...
- Нә... — дејә сорушдум.
- Чөрөк јејәк, дејирам. Сәһәрдән ач-сусуза көзирсән.
- Жох... чөрек бөгөзымдан кечмәз...
- Нијә?
- Мән чөрек јемәк учүн кәрәк кедиб Бакыдан тәзәдән калам.

...Неч ким неч не демәди...

Ләнкәрандан чыханды бир алнгы машины сахлајыб Хәзәрә баҳым. Үрәимдә дедим:

— Бу дүнијадан биз кедәсилик, сән галасы. Абшерондан бары супарын, бу торпагын дәрдими көрүб, јарасыны көрүб, ганыны көрүб. Намы укутса да бу дәрди сән уннутма. Үми-димиз тәкчө сәнди, Хәзәр!

НЕФТЧАЛА ШӘЙИДЛӘРИ

Салжандан дәнүб Нефтчала жолуна чыкында наңа бүркү иди. Жолун сиз гара гыры ерииб күн ишығындан берг вуруп көзүмү таңапшырырды. Бир анылғы бу гара гырын ичиндән о гара жаңвар күндері чыкын көзүмүн өңүнди дурду. Һава исти, наңа бүркү, бейнімде доляшан чүмделар исе сопсоуғ, бүмбүз иди. Іол бою Нефтчаладан алдырым бир мәктубинүрек ағырдан, тук үршөшидірән чүмделері менден габаг шұтындыр ве мәни архасынча чекіп апарырды.

...Жаңварын 25-да сағат 6-дан соңра вертоліктар РПК-нын габагында Бакы шәйидләри үчүн жас саҳланаң 2 беүк чадыра нүчүм етмишләр. Рајонку күнчелери иле бетеерлер, танкдар нара калды аташ ача-ача чадыра тераф калиблар. Гачан гачыбы, елан ёлуб, яраланылар яраланыбы. Тутулаллар исе бир ниссан си вертоліктарда Шүбеландықтар нәбесханалар апарылыбы, бир ниссан исе Нефтчала рајонунан Банко гасебасындикки һәрби ниссан апарылыбы. Һәрби ниссан лап да гасебәре битишкіндер. Орада онлар устуң нең фашистләрін до етмәдикләри бир тамаша гурублар. Әввөлчә һамамын отрағынан танклары, бетеерләри дүзүбләр ки, һамамда дејүланларин сәси гесебәзе жајылмасын, ҹамаат ешитмасын.

Халы ҹәбәснин үзүү олан-олмајан, кими ала кечириб-ләрсө душдан калан бүз кимү сујун алтында урјан еди, ҹаван ушаглары о ки вар веңшикестине дејүбләр. Җохларынын гол-гадыррасынын, гычыны, чиңнин, алларин сыңдырылбар.

Өсқерликка десантчи олан Әбулфәз «адамъәянлар», ваншилар дејәнде тәзече нишанилыш бу ҹаван оғлан тәһигрларда деңгәе «рагибдин» мугазимет көстөрір. Бу өсқарларин кошунса көлмәр, 4-5 нафәр онун устуна дүшгүб, онун голуну, гычыны, гадыррасыны сыңдырылар. Әбулфәз көрүр ки, елүр, жаңындағы молла Мәммәделинник оғлу Әлжібәре дејир ки, калмај-шәһадетими ве мәнимичүн ясасымни оху. О, охујанда өсқарлар дејир ки, бизи сејүрсөн. Дүшүрләр озун устуна вур ки, вуласан. Дејулсе де жаңында ҹан верен ѡлданышынын хәнишине жерине жетирир. Бу деңгештли надисалери өз көзләри иле көрән ордақы ушаглар дејирлар ки, Әбулфәз бир нечә сат ҹан верди. Организами о гедәр сағлам иди ки, һәјат ешти, јашамег елгы, гезбәт ниссан оны ғојмурду ки, алсун. Өсқарлар көрүрлөр ки, өлмүр Әбулфәзи тәпиклә, дубинка иле вуруб елдүрүрләр.

Онун мәжитини бир нечә күндән соңра әвалидеңләринә ве-рирлөр. Қарал ки, Банкадан жох, Вакыдан веририлор.

Һамамда шил-кут еудилләр вертоліктарда минидириб Ҳазәр дөнизинин усту иле Вакыята нәбесханалар апарылар. Йолда белә бир надиса олур. Өсқарлар истәјириләр ки, веңшикестине дејүдүлләрини дәнисе атсылар. Орада олан ушаглар

дејирләр ки, вертолітуоту сүрән пилот [милләттини, кимлигини билмәдим] чанымызын арасына кирмесәди [20-25 нафөрдан соч] бизи дәнисе тәкәмәкдилер...

...Бу чүмделэр берінімдә доляша-долаша, сезләр бир-бири иле далаша-далаша мәни ие вахт көтириб Нефтчала жаңарды, нең езүм да билмәдим. Јолдан кечән биринчи адамдан шаһер гәбіристанлығынын жерине сорушудум.

— Пири дејирсон, гардаш?

— Шәйидләрниң нарда дағы олунуб?

— Ҥа, ора пир дејирләр...

— Өյләш машина, апар мәни ора...

— Ҳеир ола, ора кетмәкдә...

— Пира наизирим вар...

— Алләл ғәбүл еләсис, — дејиб ҹаван оғлан машынын габаг ғапсынын ачыб өйәнди. Ои-он беш дәғигедән соңра гәбіристанлығын габагында машыны өләјіб дүшдүк. Пириң үстү адамда долу иди. Гүрбаң касен ким... Пириң наизир көтириб дәрдени сөйлејіб ким... Еле бир нечә адым атмышдым ки, гара мәрмәрдән гојулмуш бир бащашындан мәнә баҳан ҹаван бир оғланын, таныш сифатин көзәләрілә ғарышлашдым. Ајаң саҳладым. Бащашынын үстүндөккөн жајыны охудум:

ЧӘФӘРОВ ӘБҮЛҒӘЗ БӘЈҮКАФА ОҒЛУ
1964—1990

Гәбіринин үстүнде жадикар бир шे'р парчасы да уујуурду. Гәләм чыхарыб жаза билмәдим. Жадымда анчаг мә'насы галыб...

Калиб кечөнлөр габримә бахыб ағласын. Әбүлфәзин көзларина баха-баха бир ай габаг нишанлысы Севилин мөз жашлары ичинде дедикләри јадымга душду:

«Мартын 8-де кабин кәсдиրмәйдик. Кабин күнү Әбулфәзин гырыны вердик. Ијунда да тојумуз олмалыды. [И]јунда Нефчалая көлмишдим. Әбүлфәзин тојуна јох]. О күнү жаңымы иншә көлишиди. Даныштыг, дејиб күлдүк. Деди ки, чадыра кедиб, көлирам. Бакы шәнидләри учун гурулмуш чадыра, ордан да деди беләк бејлик аяггабысы алмат үчүн шәһәр кетдим. Елең о кедишиле да кетди. Кедиб эскәрләрле албаја олуб... Әзәмәјиб... дуруб көнәрдан эскәрләрә баха биләмий. Далашиб, вурушуб эскәрләрле. Эскәрләр дә чох олуб. Дејүб еллурублар ону. Соң нафесинде дејиб ки, аманаматама дејин мәни бағышласын. Нишанлыма дејин мәни бағышласын. Кезү яшүү гојуб кедирам ону».

Севилин бу чүмләләрле јадымда душдукчә көзләримдән исланып кечдиңчә еле бил Әбулфәзин да гара мәрмар көзләри жашарды... Билмәдим иејләјим... Билмәдим бу гара мәрмәрдән, бу еждаһа бояда огландан иечә айрылым. Нә дејим айрылым. Ганымын арасын таңымдағы оглан кирди:

— Аллан рөһимет еласын.

Пире низирими вериб гәбиристанлыгдан чыхдым. Машына миненде мәни гәбиристанлыгда көтиран огландан сорушдым:

- Нурәддинилин евини таныуырсан?
- Бансы Нурәддин?
- О күнү ез машинында вурулдым...
- Ыа, таныуырам... Онун да гәбри бурдадыр.
- Jox, евини таныуырсанса, евина апар мәни.
- Таныуырам.
- Онда кедек.
- Није гәбрине бахмадын ки?
- Бириңин гәбрине, бириңин да евине бахмаг истәјирем.
- Ела нијә?
- Әбүлфәз субај, Нурәддин исе евли иди.
- Ыә, на жашы таныуырсан олары?

...Дашлы-кесекли бир јол битендә машины өјләдим... Вундан о жана јол јох иди. Бундан о жана шәнид јолу башланырды.

АФАҢҮСЕЙНОВ НУРӘДДИН
АСЛАН ОҒЛЫ

1951-чи илдә Нефчалада ғандан олуб. Һәјатинин нә чәпәри var, на дә даркәзасы. Евинин һүндүрлүү бир адам бојдадыр.

Евда анчаг гајнанасы вә балдызы иди. Ушаглары нараса гонаг кедиблөр.

— Дәрә өзиндән кедибләр, ај огул.

...Иәјтәдеки «Запорожje» јө бахырам, күлләдән дешик-дешикидир.

— Күр үстүндәки павилjonда ашлаз ишлејири. Тичарәт техникумуңу битирмишди. Ахшам saat 7-да ищдән гајыданда габагына эскәрләр чыхыб... Машыны дала дөндерлиб. Атыблар күлләни. Жаңындакы жолдашына еле бирчә көлмә дејә билүб: «Гардаш, елдүм». Күллә пейсеринден кириб алныңдан чыхыбы. Төкчә гашлары јеринде иди. Бүтүн бејни пыртлајыб чыхмышды габага. Үч ушагы галыб башлы-башына. Ман дә евими-ешијими атаб көлмишем оларын жаңына. Нә вахт гајыда чагам, неч билмирим. Жаддан чыхара билмир ушаглар атапарлын.

...Ушагларын адларыны яззырам. Яззырам атапарлынын язысына. Тэрлан, Илана, Хөјалы... Ҳәјале ушаг бағчасына кедир.

— Неч јөрдән, неч бир көмәклик елемәйиблер бу ушаглара. Балкя ај огул, соң бир јөрдө дејисен, язасасын.

...Яззырам, хала, яззырам. Охујан, билән, ешидән гој бу балаларын дадына чатсын.

— Хала, шәкли вар Нурәдинин?

— Вар, ай огул, вар. Рәхметлик билибмиш ки, башы даشлы олачаг, сохлугча шекил чекдириб гојуб.

...Нефталадан чыхырам... Көзүмүн табагында Эбүлфәзин мәрмор бахышлары. Нурәдинин чөңөсі, гапысың һајет-бачасы ва бир дә күлләден дешик дениш олмуш «Запорожje» си.

Машыны сүр'етле сүрүб бу «Запорожje»дән узаглашынг ис-тәирам. «Запорожje»са елә һеj өтүб кечир мени. Ичинде дә Эбүлфәз ва Нурәдин...

* * *

УЧАР. МҰСУСЛУ. КҮРДӘМИР ІОЛУНДА

— Нә олуб бу жолда?

— Жаптарын 19-да кече saat 11-да тө'чили јардым машинында алты даиф танкларын үтүсүн кеданды жо-луу конярындакы тракторда тогту-шуб. Дөрд даиф наалак олуб, ики даиф ажыраялды.

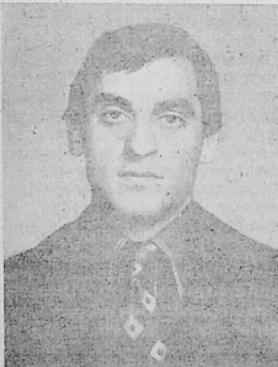
Беш күн иди онлар Учарын киреҗеиндәки дөрд жолда көшик чакирилар. Танк сәси күдүрдүләр... Өзләрина сөз вер-мисидиләр, бу жолдан на о жана, на бу жана бир танк кечмә-јачек. Кече сөнгөр гадер нөвбә чакирилар.

Жанварын 19-да кече saat 11-э галмыш хабәр келди ки, бас Күрдәмирдән үзү бери танклар көлир. Эввэл истәдиләр ки, о дегигэ дәмір-дүмүрләрдө жолу бағласынлар. Сонра кимсә деди ки, јохламат лазымдыр.

— Нечо...

— Машинында айләшиб Күрдәмира сары кетмәк... Өзкар дөргү-дан да танклар көлирсө тез дала гајыдыб хабәр вермәк лазым-дыр.

Каррарын тө'чили јардым машины да бурда-чајхананын табагында олуб. Чәлд алты наәфәр кечиб айлашиб тө'чили јардымга. Бириңчи машинын сүрүүсү Мейман айләшиб.

МƏММƏДОВ МЕЙМАН
АҒАСӘФ ОҒЛУ

1957-чи илдә Мұсуслуда агадан олуб.

Көнд ушаглары ила Мәһмәнкүлиң гапысынын ачыб һајетә кириңдә евде һеч ким жох иди. Стул чекиб айлешдик. Һә-

жет-бачада тахта, шифер, тазэ бағланмыш гапы-пәнчәре вар иди. Бир күнчө жыгылыб гоулумушду.

— Мәһмән катирил. Евииң дүзәлтмәк истәйирди.

Жұхары оттагдан сәсө бир гызы дүшүб келди... Дедиләр:

— Бачымсыздыр.

— Хош кәлмисиз, — деиб бир тәрефа чекилди.

Дедиләр:

— Жахын кәл, Мәһмәндан жаzmaga кәлиб.

Көзләринге сұхса-сұха:

— Мәһмәнның жазысы гуртартыб даňа, најинден жаzачаг, — деди... Бир гедер ара неріб өз-өзу иле даңышмага башлады.

— Жетимчиликка, касымбылыла бејумушук. Ата өлүб, ана өлүб. Жедді ушаг галымшыг башлы-башына. Ыра өз башыны биртәнбер доляндырыбы. Мәһмән да ела... Орга мектеби битирән кими ескер кедиб. Эсқерлидән кезең кими суруучулук охууб. Беш илди о тә'чили жардымда ишләjирди. Сөнәр кедиб ахшам калирди. Жедді ил иди евланишиди. Үч ушагы ғалыб. Ики гызы, бир оған. Дүшүбләр инди бу күчелеро жетим кими. Бир да жетимлик чәздик, инди онлар чакир... Ңеч билмирим киме неjләmшишдик. Бу бәла да бизи калиб талды. Аравады да ишләмир. Бу ушагтар нечесе долянчаг. Атастың канды комеклешиб ёрдан кетүруди. Рајком бир дана верди. Іаг, гәнд, чај ѡрлалды. Гәбринин үстүнү дүзәлтildәр. Өз јерини раһат сләjib кетди Мәһмән. Бизи тоjду ағлар күнә. Нече кедиб, неча чыхын, нечесе кимин хөбери олмайы. Ошашданан кедиб. Кече да жастағандан зәңк елдидел ки, калин апарын, өлүб... Бudej, бу ен-ешик инди ғалыб башлы-башына. Ушагларды да нечесе билмирим жәрдадыр.

Бу вахт жұхары евден ушаг сәсси калди.

— Кичиган гызыны, ояныб. Мартын 27-дә анадан олуб. Ңеч узуну көрләди. Аразулаjырды ки, гызы олсуын анының адьыны гоjaчагам. Гызы да олду. Мәһмәнның аразулаjыры кими анының адьыны гоjдуг... Балаханым.

— Адыяла беjусун.

...Ушаг мәнкәм ағламага башлады.

— Кәлдим анатам, кәлдим. Мәни бағышлаjын, гардаш... — деиб Мәһмәнның бачысы пиллекәнде чәлд жұхары галхды. Адьыны сорушмаг да жаýымдан чыхды...

Мәһмәнның ардынча машина иккүчі Әли әjләпши.

СУЛЕЙМАНОВ ЭЛИ
ДУСИФ ОҒЛУ

1956-чы илде Учарда анадан олуб.

Әли машиның гапысының ачыб әjлашэнде һәjат жолдаши Таһира гапының атында дајаныб Әлиниң јолуну көзләjирди. Әли о күнү өт алыб көтиrimши вә Таһираjә демиши:

— Ураjим жарлаг долмасы истәйир. Долма биширесен.

Таһира де долманы биширеб Әлиниң јолуну көзләjирди. Әли исе Учардан чыхыбы үзү о жана кедири...

...Ил жарым оларда Әли Учардан чыхымышты. Туркмәнистанда бачысы Суроjаның жаңында ишләjирди. Өз «Жигули» машиныны арендала jоjуб такси кими ишләдилди. Потыңыб Учара гаиттаг жистаýири. Декабрь аյында Әлиниң Учара чагылар ки, кәл, ушагын bogazында өт вар, кәсdir.

— Каsh чагырмайjаýы... Декабрын 23-ү келди... Бу наidисләри көрүб деди: — бураны бу вазиijәтde гоjуб мән Туркмәнistanда гаýыда билмәrem.

...Ушагны bogazындаки эти касилмәmish галды.

...Долма печин үстүнде соjуду.

...Таһиренин голлары синасindәn дүшмәди.

...Әли исе машина аjлашиб үзү о жана кедири.

...Бу ил мартын 2-да Аjнуруниң беш жашы тамам олду... Ил жафә иди ки, Аjнуруниң ад күнү кечирилмәdi. Ил жафәди ки, Аjнуруниң ад күнүнде деиб-кулмәk, чалмаг, охумат өзөнин аглашма гурулду.

— Ниjе аглаjыrsan, аj мама? Әли папа жаlearек инди.

...Әли исе тә'чили жардым машинына миниб үзү о жана кедири. Аjнуредәn, Таһирәdәn, соч сөвиди жарлаг долмасынан о жана...

Машына үчүнчү Сеіран минди.

КӘРИМОВ СЕІРАН
АҒАҚОРИМ ОҒЛУ.

1961-чи илдө Учарда анадан олуб.

Сеіранының анасы Самајә халладан Сеіраның бир шекилини истидик, китаб үчүн. Элинин жүйүб чөлдө езо кирди. Евден Сеіраның ири, бејідүлмүш тарајла, гырмызымжыла нашизеленимиш шәкеллиң аглаја-аглаја, шахсесін котириб габагымын тојду. Дилем-агым туттулды. Анаја неча дејәдим ки, бу шекил китаб үчүн дејил, бу шекил бир ең үчүн, гарада бүрүнмүш бир нејет үчүн, пуч олмуш бир нејет үчүндүр. Анаја гарышыбың најетдәкі бир ушаг да арламага башлады. Сеіран анысына, најетдә аглајан ушаг да шәкел охшајырды деје нисс еладим ки, Сеіраның оғлодуры. Самајә хала ушага мәни жестарыб кирилди.

— Агла ма, бала... агла ма... бу эми атадан ше'р жазачаг. Ушаг о дегиге кириди...

— Адын наедир, оғлум?

— Сұбнан...

— Нечә жашын вар?

— Жедди жашын вар.

— Бож, беш жашын вар... Һамыја жедди дејир...

— Нија жедди дејирсан, Сұбнан?

— Тез ата бојда олмаг истөшірам.

— Гардашынын ады наеди?

— Пүнһан... О мәндан чох кичикиди.

— Нечә жаш кичикиди?

— Бир жаш.

— Бачынын вар?

— Һа...

— Дөрд айлыгды, аж бала... дөрд айлыгды... Сеіран бизи гара күнде гојуб кетти. Санниң дејисин танкынан на ишиң вар... Өзвөл нағара чалырды. Соңра мәдәнијеттегиңде ақсамбл дүзөлтди, бадиң рәһбер олду. Соңра да кедиб дүшүдү танкларын далыңча... Ени јох, ешизи јох... Үч ушагдан арвады кирада галыр. Санниң танкынан на ишиң вар? Бир гоча атасы вар. Нече баҳсын иди бу ушагларға, аж Сеіран, аж сана гүрбаң! Санниң танкынан на ишиң вар? Бир гоча атасы вар. Нече баҳсын иди бу ушагларға, аж Сеіран, аж сана гүрбаң!

Сеіран танкыларын габагынын көдәндә, машыны ачыб минаңда бу күнү, бу аны, бу анаты бела фикирләшмәмәшиді, ахы. Фикирлашсајди бәлкә да кетмәзди. Бәлкә де о тә'чили жардымынын атыбы ичери кирмәзди.

— Јох... Кираради... Бир шең дүшүдү бейнине, еләмәлијди...

Машынына соңунчуку миңан Шеһрат олуб.

ИБРАЙМОВ ШӨҮРӘТ
СӨҮРӘТ ОҒЛУ

1965-чи илдө Мұсуслұда анадан олуб.

Анасы Шәһәла хала жана-жана, говрула-говрула о күнү жадына салыр:

— Оғул, бу, бир саатын бәласына кетти. Евде отурмуш-ду. Дурду ки, мән чыхырам дөрдјола... Һамы ордады. Дедим, аж оғул, аж бала, сен даһа ишшанлысын, башыашағы кәэ.

Гајыт мәң ки, евли гардашым кетмөјәчәк һа... мән кедәчәй...
Бала, чыхыб кетди. Дөрдөлдә бу гоншумуз Мейман тә'чили
јардымынан көлірмиш. Сорушуб бурда иније дајанымысан. Деији
дајанымышам да, ела-бела... Гајыдың ки, мин кедәк Курдамира,
танкларын габагынын кедирик. Бу да отданың миниб, вассалам.
Кедибләр, нечә олуб, нечә олмајыб, бир дә хәбер кәлди ки,
хастаханада чан устоди... Нечә нағасын кедиб чатмадыг. Елә са-
кит, ела ағыллы ушаг иди... Ики ај јарым иди нишан-
ламышты.

— Елди огул, бир гызым вар. Бу сыйндырды белими; огул...
сыйндырды... Икигат идим дөрд гат олдум.

— Шеңдеринин китаб үчүн көтүрмәј шаклинин тапа билмадим.
Анасы деди ки, соң көлип апарыблар... Сүрүчүлүк вәсигесин-
дан гонирыбы анасы шәклинин верди.

— Ал, огул, даңа бу васига онун кәраји олмајацаг... Машын-
да ишилжыб, машында елүб. Ела машын шоклинин дә вур ки-
табына.

Шакли албы кезүчү сүрүчүлүк вәсигесинә баҳым. АВВ
№ 270770.

Беләзиңдә Учардан чыхан о тә'чили јардымга алты нафәр
миниб. Дөрдү һәләк олуб, икى нафәр — Фикрет және Рафаэл
сағ галиб, аллаң чанларыны саг еласин.

...Тә'чили јардым танклардан тә'чили хәбер көтирумәлиди.
Көтире билмади...

Учар тәрафдан Курдамира кирәчакде гаранилыгда танк-
ларын горхусундан, вәхимесинден тракторлар тоггушублар.

...Бу күн һәмин жерде бир гара лөвһа учалыр. Қалчакде
исә һәмнин негтә бир тә'чили јардымынын абидесини көрмек
истердик. Бу да бир йанвар фачысадыр.

* * *

БАКЫ. НАЧЫ ӘЖДЭР БӨЙ МӘСЧИДИ, ХАЛГ АРАСЫНДА БУНА ҚӨЙ МӘСЧИД ДЕЈИРЛӘР

... — Нијә көлмишем бура?

... — Нијә да көлмәједим ки...

... — Ахы шәһидләр бурда үзүүлүб.

... — Ким үзүб шәһидләр?

— Мөмкөндө Гүрбан Жусиф огул.

— Мәммәд дајы, нечә шәһид јумусунуз?

— Жетмиш алтысыны.

— Нечә илдир өлү јүүрсунуз?

— Алты илдир... Атам да өлүүјүен олуб. Мән да онун
сујууну, сабунуну, копујуну гојмурмам жөр төкүлсүн.

— Нечә күн јумусуз шәһидләр?

— Іанварын 20-сі, 21-и, 22-сі. Үч күн.

— Бу алты илдә нечә өлү јумусуза?

— Ай огул, сајмамышам ахы о раһметликләри. На билим,
Нәениң көрәцирді?

— Неч... Ела-бела мугайиса елемәк истәјиридим.

— Нәй! мугайиса елемәк истојиридин?

— Дејиридим, я'ни бу үдүргүн шәһидләрле о бири үдүргүн
өлүлүр арасында бир фарг вар иди, яңа жох?

— Оны неч сорушмага дајмәз.

— Іанвар күнүләрдинде үдүргүн эн ағыр өлү һансы иди?

— Эн ағыр өлүнүн торбада токуб көтириштиләр. Танкын
алтында галымышты. Тика-тика иди.

— Еас ону нечә үдүдүн?

— Оны јумаг олмайды. Оны тәјаммүм етмишик.

— О не демәкди?

— Йумыгылғы неч бир зәсси билинмәјэн өлүләри тәјаммүм
едиб, кафәнлајириләр, я'ни ганын силиб тәмизләйиrlәр. Мән
өмрүмдә беле өлү јумамышты.

— Эн тәмиз шәһид нечә олуб?

— Эн тәмизи bogazынын алтындан дајән күлләдән өлән
олуб. Үмумијәтла, күллә шәһидләрин чохунун bogazындан,
башындан, урәйндан дајиб.

— Йујанды неч ағлајырдыны, Гурбан дајы?

— Ағламага вакх олмурду, огул. Неч наһар еләмидим.
Сәхеп кирирдим, ахшам чыхырдын бурдан.

— Бансы шәһидин мејити даңа чох јаңдында галымбы?

— Бир кек киши варды. Бәдәнинде дуа 27 күллә жөр
вар иди. О неч јаңдында чыхымыр.

— Адыны билмирсан?

— Жох... Мәним үчүн онларын һамысынын бир ады вар
иди — Шәһид!

ТЭЭЗ ПИР МЭСЧИДИ

78 яшлы ГУЛАМ ҚҮСЕЙН МЭШЭДИДАДАШ кишинин дедиклари:

— Он илди өлү јујурам, чан бало... Һала мэн Гулам-хүсейн кишилэ олү јумаг үстүндо саңбат елајан адам олмајыб. Горхмурсын ки, мандан? Өл бердин, көрдүм горхмурсан. Бала, өлүден томис неч не јохду на бу дундада, на о дундада. Ешиг-миншам чох ахтармысан моти, тапмамысан. Чан бала, мон о күндөн хоста жатырм. Элли күн жатмышам. Сојут дајиб мона. О йаңварын вејину ѹујадым ман. Кече саат бира кими өлү јумушам. Ишлемишам. Валниссадан калөн өлү беләди ки, ичин-ичалытын кесиң чыхчырьлар... Огу јумага на вар ки... Саат јарымы тартамиз ѹујуб каффилайрам. Аллах кастермасин, бу шәһидләр дејирсөн на, онларын эн сәламетини үч свата јумушам... Нечасини јумушам, дега билмарам... Бир да сизин о шекилчаконилар вар на, мәни гојмажы өлүнү јумага... О тәрефа чевүр, бу тәрефа чевүр... Нэ гедор шөклин чөкөрлөр бу өлүнүн. Мән баша дүшүнчө, онларын иши шакычакмакди, менимки јумаг. Анчаг булар гојмурду мана. Йубалдырьлар. Танимырсан олары? Корсөн деги, Гулам-хүсейн киши сиздэн чох наразылы, на... Мен билмирэм күлләр жөрлөрине памбыг тыхайым, жокса булара гулаг асым. Күллалар да ела бил жолду на ачыб бу рәһимдикларин ичиндин. Тыхайырам... тыхайырам... памбыг гүрттары, жаялар ортулмур. Валлах, ела бил јол чакиблар бу рәһимдикларин ичиндин. Бире дејир көзлә, инди гулагыны көтирачаклар. Бире дејир, ал көзүнү гој јерина. А болам, мэн өлүүџиленам, буну неча елжим? Зүлүмдүгү огул, зүлүм! Гыч јох, гол јох... Шилтотика... Памбыгдан гол-гыч тикирэм олара. Булар да дејир чөвүү шакылни чөким. Бәдәнә сәламат јер јох... Бунун најини чокпросан... Танысын о чөкәнләри денаң, на... Мана чох эзијат нерийлэр. Памбыг дүртмажин һесебине мэн онлары адама охшадырдым. Данаышласы дејил. Бир өлү вар иди, огул, башы јох иди. Башынын јерине бир тика ет салланышында дальын. Буну неча јујум ман? О күндөн маним һүшүм чыхыб башымдан. Аллаһын эмри вар, бир готра ганын үстүнә јуз дәфә гусул версөн батил дејил. Мэн о күндин өлмүшэм, огул. Аяг үстө дураг мэн дејүлмөр. О шекил чакиблери көрсөн, дөнөн калып маним да шакылми чаккинлар Һеч јијеси тапылмајынын јумушуг. Меним јијем ээзүмөн. Өлү јујанды ман нех агламамышам. Эмма бу рәһимдиклери јујанды агламамаг күнән иди... Нэ гедэр агламышам... Нэ гедэр агламышам... Көзу ачыг онларын вар иди. Памбыгынын да дума билмирдим көзләрини. Бејни дагылан вар иди.... Йыгыб бејниин илийини ѹујуб басырьдым ичинь. Нејним, огул? Анчаг о шекил чакиблерин вар на, мана чох зүлм елаји. Ону яз ора.

* * *

— Ганы аханы вар иди?
— Һамысынын ганы ахырды. Селофана бүкүрдүк онлары. Селофана ичарисинде памбыгдан гол-гыч дүээлдирдик онлар үчүн, сыныгыны бағлајырдыг. Ганыны күчле саҳлајырдыг. Ганы ахсады, ахы гусул вермак олмазды.

— Жијәсиз вар иди?

— Вар иди... Бир өлүнү неча күн саҳладыг мәсчиддө. Сонра Губадан атасы, гардашы җалиб апарды. Дејесән, Әфганыстандан кален аскар иди.

— Шәһидлар неч јухуна кирирми, дајы?

— Жуху неди, һәр күн көзүүмүн габагындасты. Һәр күн жараларына памбыг тыхайырам онларын. Инанырсан, бала, инди ез ачалинан өлән бир өлүнү јујанда аз гала севинирэм. Севинимаима утанирам. Гызырырам. Билмирэм бу јахшыды, яз јох.

— Јахшыды, Гурбан дајы, јахшыды. Кашилә оз ачалимизнан өләк.

— Отул, сан да буну јахшы дедин. Индиче ез ачалинан өлән көтириблар. Башта сөзүн јохдуса... кедим ону јујум.

— Бујур, Гурбан дајы... һамиша белә өлү үстүнө кедасен.

— Аллах өләнларина рәһимәт еләсисин.

СОН СӨЗ, ЖАХУД НӨГТЭ

Мән өләнларин ичиндә сағгалы ағ, башы ағ көрмәдим. Ыамысы ҹаван ушаглар иди. На көкда иди бу балалар...

Басди, жохса жена дејим? Дејә билмирәм ахы... Көрүрәм сөн дә язә билмирсан. Чан бала... Язма, не язмысан бөсүнди.

Чај ичирсан? Билдим елә ичмичаксән. Мурдаширнән ким отурууб чај ичөр ки?..

— Суз дајы, суз, чијерим јаныр.

— Чај суздарәм санжинчүн, аңчаг бир тәвәггәм вар, яз ора...

— Јазырам, дајы, дејнән.

— Аллаһдан аразум буду ки, бу ушаглары бу күна гојан дүшсүн элиме индијенә گәдәр еләмәдијими еләјим. Йумајыб кафандылайын ону.

— Кимми?..

— Оки... О шекилчекәнлөр де сонра гој не گәдәр истөјирлар чөвирсүнлөр с тараф-бу тарафә...

* * *

Нәр шејин әввали, ахыры вар. Нәр китабын сон вәраги, нөр чүмланин нөгтеси вар. Бу китабын сон сөһиғесини, сон нөгтесини язырам. Язырам, язакб гүртәрдүгүмә инанымырам. Мајдыр, аңчаг жанварын гүртәрдүгүньяна һаңа инанымырам. Инаныласы да дејил. Сон сөлләри язырам. Яздыгча үрејимин башыны башыны гојуб жатын шәнидләрениң ағрысыны, ачысыны дуурам. Көзүмүн габагында шәнид балаларын гаччылары ачылыр. Габагыны шәнид балаларын гаччылары...

Габагында шәнид жаралары ачылыр. Жаралардан жаралы гәрәпфилләр чүмәрир. Жаралар гәрәпфил бојда, ләчәк-ләчак ган ағлајыр. Жараларын гүрууб нөгтә олдугуна инанымырам. Китаба нөгтә гојдугума инанымырам. Дәрде, кадәре нөгтә гојула бидарлар?

«Бизим халг дарди тез уннудур!». Ким дејиб бу сөзү мәнә? Бу сөзү үрејимдан чыхарыб ата билмирәм. Сагымда, солумда нөгтәләри көрүб жата билмирәм. Китаба нөгтә гојурмам, дәрде, кадәре нөгтә гојмурмам. Аңчаг жајдан чыхармаг, унутмаг сезүнә нөгтә гојмурмам.

Нөгтә! Не көзәл сездүр! Не ширин сездүр! Һајыф ки, бизимчүн дејил. Мән аразулајардым ки, китабым сағдан сола вараглалыбы охунсун. Сон нөгтедән башланыбы охунсун. Сон сездән башланыбы охунсун. Мән аразулајардым ки, жаралардан ачылын гәрәпфилләр бүкүлүб бутасының јыгылсын... Бутасындан жөнидән ачылысын. Тој-дујун ачылысын. Қөлиңләрин үзүнә ачылысын, шәнидләрин үстүнә јох. Бәjlарик жаҳасында ачылысын, үрејинде јох. Мән аразулајардым ки, нөгтә китабын әввалине гојулсун, сонунан јох. Нейлемәли? Бу да халгымызын, торлагымызын бир гәрәпфил зәлзәлесидир?

«Ата кетма, ата кетма!

— Бурах гызым кедиб калиб үч күн јанында галачагам!» Ата дедијинә әмәл едіб. Кедиб мејити калиб. Шәнид атасын мејити дүз үч күн гызынын јанында галылыш. Нече нөгтә гојасан буна... Не бојда нөгтә гојасан буна... Һардан тапасан о нөгтәни. Жанварла, февралын арасында чашын галмышым. Дәрдләрин ичинде азыб галмышым.

Фа талејим, ез кадәрим чәкиб чыхартды мәни бу шәнид лабиринтиндән. Нәр ачдыгым тапыда, нәр сенән ишыгда ез дардимин, ез кадәримин, ез талејимин бир парчасын, көрдүм...

Вә һәр язымдың языда, талејимин бир парчасын яздым. Өзүм
өзүмү яздым... Әз күллеми яздым... Вә өзүм истердим ки, бу
кулла текче маним күллем олайды. Бу дәрдләр елә өзүм дәрдим
олайды... Ағылары, ағрылары өз ичимдә өзүм чәкәйдим. Қитабын
гарасы өз гараш олайды... сагымда-солумда гаралары көр-
дүм... Аналары жердүм. Қамысы мөн дәрдә иди. Қамысы бу
китапты язырды... Қамымызын китапбыны. Аңчаг голем мәңде
иди... Бу ағылары бу язылары мәң елә беле яза билмәдим.
Бүнлары язмагда мән Аллаһ қемәк елади. Аллаһа гурбан
олум... Сон дәрдимиз, сон кәдеримиз олсун. Бу дәрдә сон
языларым олсун. Охучум, санин да бу мезвуда охудуг — сон
язылар олсун! Сон китаб олсун. Амин аллах.

РАФИГ СӘМЕЙДӘР

* * *

САБАҚА УЗАНАН ГОЛЛАРЫМЫЗ

Үзүн өсрләр бою халгымызын башына ачылан он доң-
шөтли репресиялардан биридир 89 йылда. «Женингурма»
деңгелен үзү бир чүр, ичи айры чүр сијасет соң илләрде
бизи, биәдән хәбәрсиз, ағласызмас сүр'етле «сценариси» өзвәл-
чеден язылышып, «тамашасы» өзвәлчәдән гурулмуш ағыр фи-
циалләре чакириди, не да шашнекләрне е'лан едилмәмиш мұнари-
беси, не да бејнәлхалг өрмәни диаспорунан ачыг-ашкар ир-
тичалары аյылтмырда биши. Марказин биртәрафи мөвгеји—
чинайәтләрни кекүнү қиаләтмөк, мәнијәттегиң үстүн малала-
маг «принципи» да ачымыры қөзләримиз. Республика рән-
баринин за онун өләлтүларының сајсыз-несабсыз хөяжаттери-
ни көра-кера көзүмүз ғаучырды, сусурдуг.

Фачиелари ел айылтла бир-бирине чаладылар, елә күнән
сы ганлар ахыттылар ки, нөле индинин өзүндө де һамымыз
әмелли-башлы айламашылы. Феврал'ада вәзијәттә феврал'-
ада нағисәләре мәддым-мәддым тамаша елејирик.

Әлбетта мәсгедим дохсанынчы ил фачиеләринин мәнијә-
тини ачмак дејил. Китаб чапа имзалаңанда техники сәбәбләр
үзүндөн олға сез демәје галан бирчә сөнифөдө бу, өзү
де имкан харичиндейдир. Бирчә месала учун бу кичик мезү
язымага өзүм борч билдим.

Гәләм достумус Рафиг Семендәр «Шәһидләр» и язанды өзү-
ну өзү чох ода-кәэс вурду ва фикримча: һәр азарбајҹанлыны,
һәр нуманист адамы дүшүнүүрөчөк, һөјәчанланыңрачаг бир
китап яратты. Нашријатында, мүөллифин дә мәрамы толлуну
шәһидләримизин илинәчен нәшр етмактир ва бу мәрамы илк
бахышда, үзәдә дә олса, неч кәс е'тираз етмәли дејилди. Амма
бела олмады, есар редакте едилгенде, матбәзе көндәрилмәз
հазырлананда ва һәтта чапа имзалаңанда мұвағиғ органдан
шәһидләримизин дәгиг сијаһыны ала билмәдик. «Тәһигат
шәһидләримизин адларыны там мүәјіләнешдира билмәйб? Бәс
күрчү тәһигатчылары Тбилиси фачиесиндең бир ај кечмәмиш
шәһидләрни адларыны, јашларыны, пешәләрини... «Зарја Вос-
тока» газетинин сөнифәләринде дүнија неча яңдымлар? Тәһ-
игатын илкин мәрһәләсинин — дәгиг сијаһыны е'лан олу-
масыны демирли һәла, ганлы яңвар фачиесине сијаси ги-
мет верилмәсін дә Шәһидләримизин илинәчен тә'мин едил-
син! Бела олмаса, не шәһидләримизин руһу бизи бағышла-
јар, не дә Аллах.

Әлачесіз галыб, азча да олса шұбәләндіміз адлар һагтындақы жазылары китабдан чыхармалы олдуг. Бир шең күн кімні айындыр біза: китабдакылар Шәһидләримизин там сијавұны деіл. Амма бу, сон китабымыз да деіл.

Шәһидләримизин руһы бизден сох-сох иралыда бизи қозлајыр.

Шәһидләримизин мәзарлары сабаға узанан голларымыздыр.

{ Аллах онлара рәхмет елесин. Габирлери нурла долсун.

ҚИДАЈӘТ

МҮНДӘРИЧАТ

Он сез	3
Бош ғабир	7
Намә'лум шәһидлар	11
Шәһидлік де бир байлықдир	14
«Іншам вә Фәриз» дастахы	17
Сар голун фачмаси	33
Өлүмүлә ээрәймін жаңындырыб	39
Күлгү Гүрәндан жаң начыб	41
Атам сану һар жерда бириңиң көрмек истәсінб	45
Илтари күлде котурмас	48
Өлүмүз төртәміз иди	52
123 мөмкелік автобус	56
Чай дамыа, кәлирәк!	59
Өзү чонуб жарасына баҳым	62
Калындар арсия галды	65
Бурах әлүм, ала!	68
Јер алтында ғалар әрзулар	71
Һарзин бир күлласи	74
209 номердан отаг	77
Ағында «Ана», «Ватан» сезлори құллазынб	81
Огул, Исландиярдан жаһын жа!	84
Аллад үчінчүсүндән салжасын	87
Мен оғуз оғлуап	90
Гаплы талмача	93
«Одук» за әлүм» айы	95
Бирден әләрәп, ушаглар ач ғалар	99
Кечаләр палттар сармаж горхуулук	103
Зұмма бойіуб	106
Ишдан еағ гајындырым	108
Гарпшада танк қалары вар	110
Әжин башынызы, атдылар	112
О кече жантың сандурумда тәләсіб	114
Мак еңде вече отура биләрам	116
Үрак жамағ шейдир	118
Кал дада-бала чөрөк пулу ғазанаг	120
Јусиф шәһиддир, жа жох?	122
Шарт одур ки, жасында әгласынлар	125
Ела билдик көлни қалып	128

Ағламағдан анада көз галмамышды	130
Өлүханда	135
Детиним кима галды? Ватаны!!!	138
Чың гардашдан бирі	141
Азаз, ғалх вінгі	144
Шајирд иди, шаһид олду	147
Силай	150
Чыкарт палтому, огул!	153
Бир кедәзин ёринген иниң калып	156
Отул аяна охшашамда кошбахт олур	159
Өзүүздөн мугайрат олым!	162
Серкант Багыров, бир адым кралы!	165
Гач бу корушдан...	168
Чың күнүлүк дүлкәр	171
Мен балшым галдырыкчагам!!!	174
Бир гарда парте биш галыбы	178
Чичкалар моним кими солжасын	181
«Айрылға»	188
Ярымыңг шेңдер жаңырмачыг емүр	191
Жүхүсүн зорайыл калды, апарды...	194
Тојдар ярымың галды	198
Чұма ахшамында...	204
Ики нур иким неча ейләр, Баба мүзәллім?	206
Бир колинин ганызы мактубы	209
Үрәлімін охала	213
Ахыр нахтлар којчаклашмынди	216
Гары патты	219
Шәкән адамма данишыр	222
Чың алмимиз азанды	225
Меңитү вүрүлүп ташы	239
Дур ахамча гапыны бағла	242
Зориғенин козу юштың монологу	245
38 номерлар автобусын сүрүчесү	249
Бела да үчүз алғу олар?	252
Көзү Ватаның үстүндөдөр	255
Бир катын берим мана	258
Инди бақыл көләзім, жаҳуд вазир жасы	260
Жаҳшы ки, чибинда ачарлар олуб	262
Сөн тисалын, жаҳуд биттәмнин диплом иши	265
Мебрибан из Күлнэр, бу жасыны сиңин үчүн жаңырам	268
Сөн кет жат, ана!	272
Ата, ман учынг истанырам	275
Зөнраб, варом за дүбінеке	277
Но ғашанык оғланларды	280
Бачы мактубу	283
Бир таң зияткысы дүшүүг галыбы	288
Олмажындын табиг ёринген огул докумашшуду	292
Күд-чиңчи сезен гардашым иди	295

Ләгин һардаса кизләніб	298
Кече онлар тапшырыла жедірділар	301
Елчин вуз күләле дејіл, күләле оны дејімде	305
...Мән горхұрам узаг жола чыхмадан	309
Өзү жедіб ишты галыбы	317
Аллаб өңдең шең жермишили	320
Одүңілде үшүмүрсан ки?	323
Өзәнде де құлымсұшуб өлдү	326
Ики бир	330
Гай сох итирип	332
Аллаңвердем даян түргебан дејіб	335
Тариха бело жетидін	337
Өзүндөн габаг барысы үчүн кејрт верди	340
Башынызы уча тутуи	343
«Баба» нағымы	346
Акы буну из үчүн олдураудаң	348
Әрізәнек нең кас охумур	352
Дегезү ушаг атасы	358
Маның козлојірәр	361
Фарнад, жокса Фергит	365
Үшүүром	368
Остай ет тикирда, ен жылматын иши жох иди	372
Күрәнән деңизди, огул иди, огул	375
Ияди нар шең сыйфырдыр	378
Талејине дүшүн күн...	384
Ман кима нејләмнідім ки!!!	387
Пулсуз кино	389
Миләтти, ганы бир слан ики гөнүм айналаты	393
Биш килязда мусақиба	396
Атамы үүхеде көрмүшәм...	399
Өзәм, бала, санк јердан котурмаға пулым жохду	402
Дөйнәндә ган ләксалари вар	404
Бинә шаһидлори	417
Азәрбайжан Совет Социалист Республикасы. Ләнәрән шаһари	426
Нефтьчала шәһнәздәре	431
Учар, Мұсүлү. Құрдамир жолумда	437
Баңы, Ынаң Әждәр бай масчади. Халт арасында буна Кој масчад дә дејірләр	439
Таза Пир масчиди	441
Сөн сөз, жаҳуд ингітә	443
Сабаба узанын голларымыз	445

Рафиг Самандар
ШЕХИЛДЕР [ЖЕРТВЫ]
(На азербайджанском языке)
Ташкент - Баку 1986

Нашриятин директору Э. Т. Элиев.
Мэтизинин директору А. Ш. Гулиев

Рассамы Е. Лазымов

Бадии редактору Т. Гасымов

Техники редактору Н. Суледжанов.

— Корректорлары Т. Казыкова, А. Гудиева
ИБ № 5048

Лыгылмага верилмиш 31, 08, 90. Чапа имзалыныш 16, 10, 90. Ка-
рык форматы 60 × 90/₁₄. Офсет катмы. Моктоб гарнитуру. Офсет чап
үсузү. Шарти ч/в 28.0. Ренкл шарти ч/в 28.2. Учот кюнш/з. 25.12.
Тиражи 150000 (1-чи завод, 1—75.000). Сиеринчи 259. Гијомоти 4 манат.

Азърбайжан ССР-деген төмөнкүлүк

«Кичинчи» измирүүдүн Вакы, Йүзүт начыра күчеси, 4.
26 Вакы комиссары адым жетбөй, Вакы, Элан Вайранов күчеси, 3.

